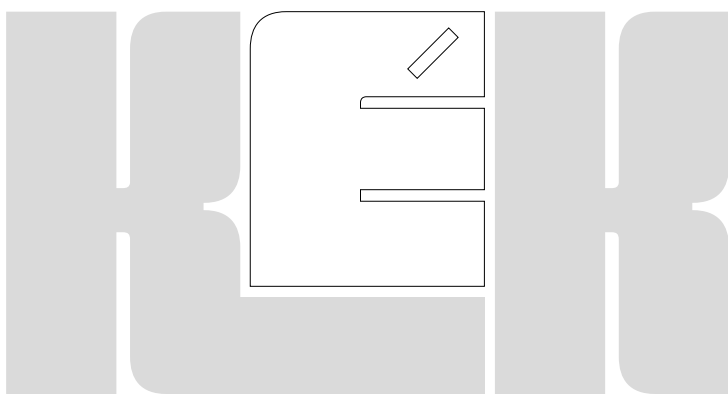

Kultúra és Közösség
művelődéstudományi folyóirat

„Kizökkent az idő; – ó kárhozat...”

Kultúra és Közösség

művelődéstudományi folyóirat

Nemzeti
Kulturális
Alap

A lapszám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap támogatta.

E szám borítóján, és a kötetben látható felvételek Losonczy Ágnes 90. születésnapján (2018) készültek. A képeket Kenéz György fotóművész készítette, és adományozta Szerkesztőségünknek, melyet ezúton is köszönünk.

Főszerkesztő: Tibori Theodosia Timea CSc

Főszerkesztő-helyettes: Neményi Mária DsC

Vendégszerkesztő: Pintér-Szövényi Eszter doktorandusz (ELTE TáTK, Szociológiai DI Interdiszciplináris Társadalomtudományi Program)

A szerkesztőbizottság tagjai: Almadi Sejla PhD, Bögre Zsuzsa DSc, Csorba János Dr., Czibere Ibolya PhD, Deáky Zita PhD, Fekete Mariann PhD, Kovács Eszter PhD, Paksi Veronika PhD, Rajkó Andrea PhD, Szász Antónia PhD

Tudományos Tanácsadó Testület: Boga Bálint Dr., Fónai Mihály CSc, Jászberényi József PhD, Koncz Gábor PhD, Laczkó-Albert Elemér PhD, Murányi István PhD, Neményi Mária DSc, Sipos Júlia PhD, Tarnóczy Mariann, T. Kiss Tamás PhD

Adományozás:

Belvedere Meridionale Alapítvány. Alapítva: 1995 (1998-tól közhasznú szervezet)

Adószám: 18454909-2-06. Számlaszám: 57400217-10117712.

Kiadóhivatal: 6725 Szeged, Hattyas sor 10.

Szerkesztőség címe:

1096 Budapest, Haller u. 88.

+3630 99 00 988

www.kulturaeskozosseg.hu

foszerkeszto@kulturaeskozosseg.hu

Kiadja: Belvedere Meridionale

www.belvedere.meridionale.hu

Nyomdai kivitelezés: s-Paw Bt., 6794 Üllés, Bem József u. 7.

www.s-paw.hu

Felelős vezető: Szabó Erik

ISSN 0133-2597

A lap előfizethető és megrendelhető a következő e-mail-címen: terjesztes@belvedere.meridionale.hu

A lap ökotudatos szellemben készül.

TARTALOMJEGYZÉK

LOSONCZI ÁGNESRE EMLÉKEZÜNK

Előhang..... 5

Vajda Gergely: Az emberi sorsok történelmi ideje
DOI 10.35402/kek.2026.1.1 7

Sipos Júlia beszélgetései Losonczi Ágnessel
DOI 10.35402/kek.2026.1.2 9

Hadas Miklós: Losoncziáda, avagy a krédó kontextusa
DOI 10.35402/kek.2026.1.3 17

Ignác Ádám: Losonczi Ágnes és a magyar zeneszociológia útjai az 1960-as években
DOI 10.35402/kek.2026.1.4 29

S. Nagy Katalin: Losonczi Ágnes: Mester és tanítványa
DOI 10.35402/kek.2026.1.5 41

Izsák Éva: Losonczi Ágnes végtelen terei
DOI 10.35402/kek.2026.1.6 45

Port Ferenc: Emléktörödékek Losonczi Ágnesről
DOI 10.35402/kek.2026.1.7 47

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: Meghatározó kulturális, művészeti élményeink
DOI 10.35402/kek.2026.1.8 49

Szász Antónia: Sorsba fordult történelem – Identitásba fordult sors
DOI 10.35402/kek.2026.1.9 57

MŰHELY

Dominek Dalma Lilla: A flow élmény kulturális és egyéni különbségei
DOI 10.35402/kek.2026.1.10 69

Madarasi Tamás: A kortárs magyar zeneipar nemzetközi versenyképessége
DOI 10.35402/kek.2026.1.11 81

Palkó Gábor: Magyar nyelvre optimalizált nyelvmodellek alkalmazása közgyűjteményi környezetben: lehetőségek és aggályok
DOI 10.35402/kek.2026.1.12 95

Almásy Csilla – Rusinné Fedor Anita: Az észlelt társas támogatottság mint pszichés védőfaktor a perfekcionizmus fényében hivatásos néptáncművészek körében
DOI 10.35402/kek.2026.1.13 103

Lendák-Kabók Karolina: Oktatási nyelvválasztás a vajdasági vegyes házasságokban
DOI 10.35402/kek.2026.1.14 113

Eperjesi Zoltán: Gondolatok Ausztria legfiatalabb tartományáról, a 100 éves Burgenlandról
DOI 10.35402/kek.2026.1.15 129

Cosovan Attila Róbert - Farkas-Kis András Máté: Diskurzus vagy amit akartok, matematika és társadalmi esély DOI 10.35402/kek.2026.1.16	143
VIS	
Csorba János: A matematika dicsérete DOI 10.35402/kek.2026.1.17	153
SZEMLE	
Örkény Antal: Emlékfonatok DOI 10.35402/kek.2026.1.18	157
R. Schay Krisztina: Betekintés – Művészet a „fal” mögött DOI 10.35402/kek.2026.1.19	163
Érdi Péter: A versektől a molekuláig, és vissza DOI 10.35402/kek.2026.1.20	165
Bodolai Réka: Másfél évtized mozgókép – A mozgóképzés az egri egyetemen 2009–2024 DOI 10.35402/kek.2026.1.21	171
A.Gergely András: Bartóki örökség, színpadi táncművészet DOI 10.35402/kek.2026.1.22	173
Kovács László: A statisztika és az adatelemzés hasznossága DOI 10.35402/kek.2026.1.23	177
Almadi Sejla: A népesedés fenntarthatóságától egy fenntartható népesedési kultúra kialakításáig II. DOI 10.35402/kek.2026.1.24	181
Csorba János: Szent Margit a mai középkortudományok tükrében DOI 10.35402/kek.2026.1.25	189
Szerzőink.....	191

ELŐHANG

A tiszteletadás és az emlékezet – erről szólnak majd 2026-ban a Kultúra és Közösség lapszámai.

Elsőként Losonczi Ágnes szellemi hagyatékáról, emberi nagyságáról, vonzó egyéniségéről és gesztusairól szólnak azok a szerzők, akik a socio.hu Társadalomtudományi Folyóirattal 2025-ben meghirdetett közös felhívásunkra tanulmányokat küldtek.

A Szerkesztőség tagjai szerint még alig jutottunk túl a gyászunk első fázisán. Losonczi Ágnes elvesztése szakmatársait egy ideig elnémította. Csak lassan, és részlegesen oldódott ez a bénultság... Ebben az összeállításban felidézzük a régen hallott interjúk egy-egy gondolatát, a társadalmi és egyéni útkeresések küzdelmeinek mozzanatait, amiről Ágnes oly sokat és összefüggéseiben tárt elénk... és mindvégig ott szól bennünk a zene, a harmóniára törekvés, melyről Losonczi Ágnes – és ebben a számban több szerző is – áhítattal, szakmai alázattal írt gyakorta.

Biztatjuk Olvasóinkat, ha a most következő írások inspirálóan hatnak, írják meg élményeiket, véleményüket a korábbi felhívás szellemében, melyet ismét közzéteszünk.

„A Kultúra és Közösségben a tanulmányok műfaja lehet Losonczi bármely kutatási kérdésének, könyvének ismertetése, az általa megnevezett traumák értelmezése, a 20. Század Hangja Archívum és Kutatóműhelyben őrzött (409_09 számú, 23 sorozatból és több mint 1200 tételből álló) kutatásainak anyagaiból valamely sorozat elemzése.”

A második, harmadik és negyedik szám főkuszában továbbra is az emberi sorsok, a traumák, a veszteségek feldolgozása és feldolgozhatatlansága, a művészetek és művészetszociológiai kutatásuk, valamint gyógyító hatásuk áll.

Fogadják Olvasóink az első lapszámot emlékezőként és Ágnes napi köszöntéséül!

Budapest, 2026. január 21.

Tibori Theodosia Timea
főszerkesztő

Milyen érdekes? (Kenéz György felvétele)

AZ EMBERI SORSOK TÖRTÉNELMI IDEJE

DOI 10.35402/kek.2026.1.1

A zenénél kezdte. Ritka a muzikális tudós elme, és az, hogy a zenéről nemcsak lehet, de kell is mindenféle összefüggésben beszélni, számomra alapállás, ahogy számára is az volt. Aki a zenéről beszél az életről beszél, és fordítva.

Losonczi Ágnes szociológus kutatási területeinek sora nemcsak egy életpályát rajzol meg, de térképet is arról, hogy merre érdemes és milyen irányban kötelező gondolkodni annak, akit a természetes emberi érdeklődés túl intellektuális felelősségérzet is mozgat. A 19. századi dráma és opera; népdal és néptánc – A zene társadalmi szerepe, befogadása, zenei mozgalmak – Létfeltételek, anyagi és tárgyi viszonyok, történelmi minták továbbélése, mindennapokat vezérlő értékek (1969-es Békés megyei empirikus kutatás) – A népegészség állapota, egészségügyi rendszer működése, betegségben megjelenő terhek és egyensúlytalanságok, orvos-beteg viszony aszimmetriái (1978-as Zala megyei empirikus kutatás) – Társadalmi fordulatok, életfordulók, gyermekvárás, születés, gyerekek veszélyeztetettsége, öregség, az élet utolsó szakasza (1987-1990, a Pest megyei agglomeráció kritikus övezetében zajlott kutatás) – A mindennapi és politikai gyűlölet forrásai, terjedése és korlátai – A polgárosodás nyertesei és vesztesei; három generáció életfordulóinak és a társadalmi traumatizációinak szisztematikus történeti feltárása Budapest egyik belső kerületében (1992–1995) – A

kisvállalkozók eredetének, kudarcainak, sikereinek vizsgálata – Népegészségügyi kutatás Veresegyházán – Az idő társadalmi és elméleti dimenziói; idő és életmód, biológiai és társadalmi idő, az emberi sorsok történelmi ideje.

„Úgy kell élni, hogy az ember megtartsa a kapcsolatait, hogy eleven érezze azt, ami a világban történik, hogy nyitott legyen mindenre, ami van...” – kezdi válaszát a Friderikusz Sándor által készített 2015-ös interjúban, amely az időskor kihívásairól szóló kérdéssel kezdődik. Őszinte példákkal folytatja arról, hogy a test öregedése folytán mi mindenre kell odafigyelni, majd így fejezi be nyitó gondolatait. „Élvezni lehet a gyerekek mosolyát, élvezni lehet a fáknek az őszi szépségét, élvezni lehet egy olyan könyvet, amit nem volt időm annak idején elolvasni. Tehát nagyon sok olyan világ, olyan jelenség felé nyitott maradhat az ember, ami éppen az elkeseredettséget oldja meg, vagy oldja fel. Az öregség az körülbelül olyan, mint a kamaszkor, csak fordítva megy. A kamaszkorban is minden nap valamit újra meg kell tanulni. Az öregségben is minden nap valamit újra meg kell tanulni.” Egy olyan ritka, tudós elme őszinte szavai ezek, aki egész életében újat tanult és tanított. A mondatok pedig gyönyörűen, természetesen szólnak, muzsikálnak. Aki az életről beszél, a zenéről beszél, és fordítva.

Veletek vagyok (Kenéz György felvétele)

SIPOS JÚLIA BESZÉLGETÉSEI LOSONCZI ÁGNESSEL

Á la recherche, avagy időjátékok
Losonczi Ágnes – a mára már eltűnt – Magyar Rádió stúdiójából

DOI 10.35402/kek.2026.1.2

A több ezer beszélgetésből, amelyeket a Magyar Rádióban készítettünk, néhány jobban megmaradt az emlékezetemben a téma vagy az interjúalany okán, és persze Losonczi Ágnessel egy rövidebb beszélgetés is elfelejthetetlen számomra: a személyiség ereje, hitelessége, a mondandó időtlensége teszi azzá. A következő visszaemlékezés, amihez meghallgattam egy régi interjút, szinte nyílegyenesen vezet a Sorsba fordult történelem rádiós interjú szövegközléséhez. Pedig ez később született.

Losonczi Ágival „Az ember ideje című”, 2009-ben, a Holnap kiadónál megjelent kötetét bemutató pár perces tudományos ajánló-műsor ürügyén beszélgettünk.

Amikor azt kérdeztem, hogy mikor érezzük és mondjuk azt: „kizökkent” az idő, azt válaszolta, hogy *„Nem az idő zökken ki, hanem a mi életünk folyamata zökken ki. Ez a 'kizökkent az idő, ó kárhozat, hogy én születtem helyre tolni azt' – mondja Hamlet Arany János fordításában – és a **kizökkent** kifejezés olyan gyönyörű megfogalmazás, hogy azóta, több mint száz év óta itt maradt a mi használatunkban. És mindig akkor használjuk, amikor valami eltér attól, ami korábban volt. Nem az idő zökken ki, hanem az, ami a mi életünkben, velünk történt.”*

Visszahallgatom a beszélgetésünket és fülemben cseng Ági meleg mély hangja, ahogy felteszi sorban a kérdéseket:

„vajon akkor zökkent-e ki az idő, amikor 1914-ben a Habsburgok oldalán elindultak a magyarok a császárért harcolni? Akkor zökkent ki az idő, amikor jött a forradalom? Akkor zökkent ki az idő, amikor Horthy megjött a fehér lovon? Vagy vajon, amit nagyon sokan mondanak, a szocializmus ideje alatt zökkent ki az idő? Másfél generáció nőtt fel az alatt, akik gyerekeket szültek, dolgoztak, alkottak, az ő idejük ezalatt telt el... A társadalom zökkent ki valóban a korábbi menetéből. Vagy 1956-ban zökkent ki az idő? Vagy éppen akkor zökkent helyre? Vagy 1989? Kizökkent az idő, vagy éppen visszazökkent, és merre vissza?”

„Amikor néha azt mondják barátaim vagy ismerőseim, hogy 'ó, milyen jó lett volna valamilyen másik korban élni...' , ilyenkor azt mondom, hogy

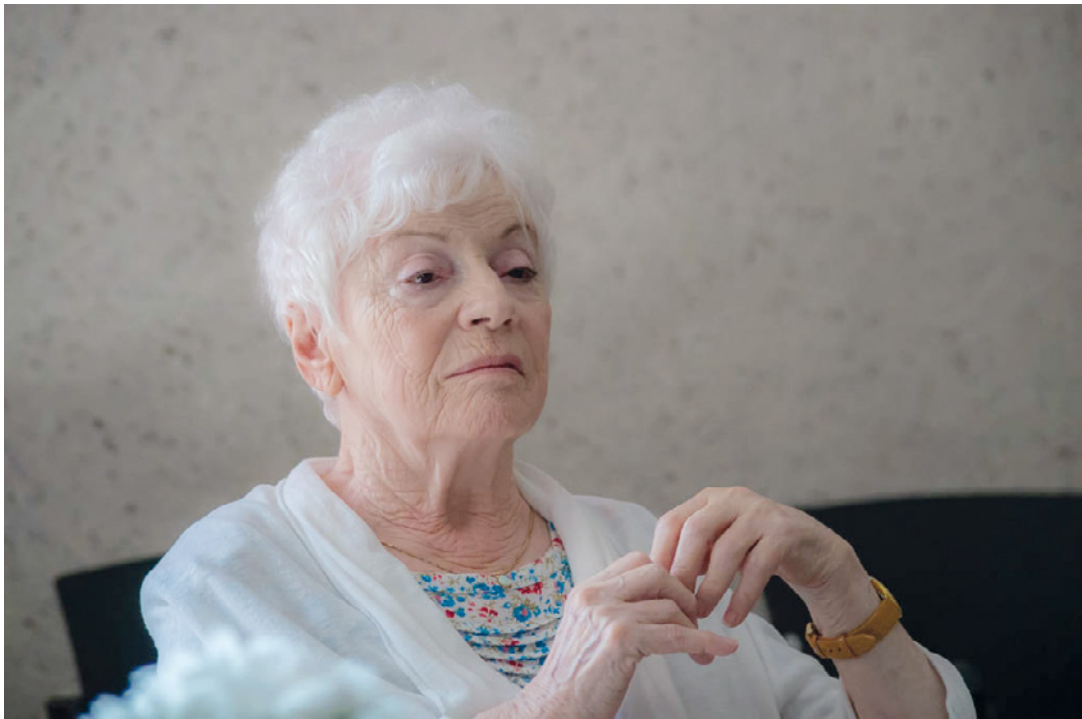
ha közelről megnézed azt a kort, semmivel nem jobb az idő, semmivel sem zökkent ki kevesebbszer, csak néha a társadalmi változások olyan erősek, hogy erősebben érzékeljük.

Ezután beszélt az időt helyre toló különféle önjelöltekről is, akik úgy érzik, ők születtek erre a feladatra. „...van, aki eltolja, még messzibb tolja ... minden társadalomban voltak rendkívül durva és mély változások., most nem akarok visszamenni történelmi példákra.”

Azután arról kérdeztem Ágit, hogy szerinte mikor jön el az a pillanat, amikor az ember egy kicsit megpróbál hátra lépni, és nem akar örökké jelen lenni a közéletben, a társadalmi nyüzsgésben. Amikor elkezd a saját idejét kicsit máshogy beosztani, máshova teszi a hangsúlyokat, mások lesznek a prioritások. Mit jelent ez a másfajta időhasználat? Ennek tudása lenne a bölcsesség?

Ági erre nem a „time management” szabályait hozta fel, hanem Senecát említette.

„Tulajdonképpen az lenne a jó, hogyha kevesebb kényszer diktálta időtöltésünk lenne. Kétezer évvel ezelőtt Senecának van egy gyönyörű levele Luciushoz, amiben óvja Luciust, hogy vigyázz az idődre, és vigyázz, hogy szabadon rendelkez vele. Pedig akkor még nem volt ez a sokfajta kényszer, az idő nem volt ennyi kényszerrel, ennyi versennyel telített, és már a szabadidő sem szabad ügy, ahogy az ember szeretné. Ha Seneca ezt mondta jó kétezer évvel ezelőtt, akkor mit mondana most? Igazság szerint nagyon kevésé tudunk jól bánni a saját időnkkel... Amikor 80 éves lesz az ember, akkor egyszerre rájön, hogy mögötte sokkal több idő van, mint előtte és ezzel tényleg szembe kell nézni, mert ez egy tény. Következésképpen minden sokkal értékesebb lesz. Minden idő, minden napfény, minden gyerekmosoly, minden emberi beszéd, minden éppen most kivirágzó fa, minden, ami mellett azelőtt, amikor rohanni kellett, valahogy egyszerűen elrohant az ember. Sok minden fontos dologra nem figyelünk oda, nem állunk meg, és nem tudunk gyönyörködni benne. Ezt a képességet jó lenne sokkal hamarabb megtanulni, hogy legyen értéke az életünknek, és legyen értéke az időnknek.”

Itt már jártunk (Kenéz György felvétele)

SORSBA FORDULT TÖRTÉNELEM

Sipos Júlia beszélgetése Losonczy Ágnessel 2005-ben készült, a Holnap kiadónál megjelent könyvről¹

SJ. A kötetben családtörténetekről olvasunk, szülők, nagyszülők generációinak traumáiról. Családok megküzdési stratégiákkal, soha fel nem dolgozott sérelmekkel, a család kulturális megtartó erejével. Hogyan lehet kilépni a múltból, egyáltalán lehetséges-e?

LÁ. Én úgy tapasztaltam, hogy a feldolgozatlan vagy az elfojtott emlékek ártalmára lehetnek az embernek, és ártalmára lehetnek az együttélésnek is. Annnyiféle hányattatáson mentek át az emberek, mint ahogy ebből a hetven családból itt számunkra kiderült, hogy ezeket a hányattatásokat fontos legalább tudni, legalább felsorolni, legalább szembenézni ezekkel. Nem csak azzal szembenézni, ami azt az embert érintette, akit éppen megkérdeztem, hanem – és erről szól a könyv – azokkal a hányattatásokkal is szembe kell nézni, amelyek azt az embert esetleg éppen elkerülték. A másik fájdalomra való beelátás, együttérzés, az egyszerűen segíthet abban is, hogy kiki a saját múltjával és a saját fájdalommal is másképp tudjon megbirkózni. Én úgy gondolom, hogy a kimondás az oldás is lehet. Az elfedés mindenféleképpen elmélyíti, begyullasztja a sebet, és valahol olyan mértékben teszi folyamatossá, amivel végül is nem a szembenézést, hanem a letagadást segíti. Rushdit idéztem egy helyen, hogyha túlságosan sok sérelmet fednek el, és túlságosan sokat nem hajlandóak felismerni, vagy nem hajlandóak ezekkel szembenézni, akkor előbb-utóbb felrobban az egész. Ha nem is egyetlen nagy robbanással, de azért kis egyéni életrobbanásokkal, kis csoportrobbanásokkal állandóan szembesülünk. A feldolgozás már egy másik kérdés. A múlt az volt. De a jelennek kell megfelelni akkor, amikor valaki a múltjával szembenéz.

SJ. Tudatosan budapesti középrétegeket választottál, ez a mintacsoport mennyire jellemző egy társadalmi traumasorozat feltárásához?

LÁ. Annnyira meg voltam lepve, amikor ezzel szembesültem, hogy ez a 70 család mennyire jellemző példákat hordoz. Először nem is hittem el, hogy ennyire jellemzőek ezek a példák. Heltai Jenő mondta egyszer, hogy Budapest vidéki város. Budapest nagyon vidéki város, ezt nemcsak a nagy statisztikák

mutatják, hanem ezek a családok is, akiknek kétharmada valahonnan vidékről származott. Vagy a nagyszülők vagy a szülők, tehát egyrészt találunk egy nagyon érdekes vidéki mintát, a vidéki gyökereket, a földbirtokosoktól a szegényparasztokig, a kulák, vagy a kulákká nyilvánított középparasztoktól a béresekig mindenkit megtaláltam itt, ebben a pesti negyedben. Ha úgy tetszik itt a pesti flaszteren teljes erővel és teljes indulattal tört fel például a kulákosítás emléke. Akár az apa, akár a nagypapa emlékeinek jelenléte az ő mai pesti életükben. Előjött a vidék, előjött a föld, és előjött a nagyon mély kapcsolódás, mély kapcsolat a földhöz, a faluhoz, amiről az ember azt hitte, hogy talán ez ma már más. Ez a generáció, a harmadik generáció nem emlékszik. De nem így van. Emlékeznek a sérelmekre, emlékeznek a földre, emlékeznek a szülők bánatára, még a tévesztés idejéről is vannak emlékek, mert ezeket továbbadták.

SJ. A jelenünk éppen arról szól, hogy hányféle is a történelem, hányféleképpen éltek meg ugyanazt a különböző családok. Az alanyaitok legidősebb tagjai Monarchia korabeliek, és a legfiatalabb huszonéves, tehát napjainkig húzóódó korosztályokról van szó. Hányféleképpen éltek meg ezeket a traumákat?

LÁ. Megdöbbentő volt számomra ez a sokféleképpen megélt történelem, és hogy egy háromgenerációs családban hányféle traumával találkoztam. Az már az első feldolgozás során kiderült, hogy itt a Monarchia megszűnése mi mindennel járt együtt, hogy hányféle szálát vágott el maga az, hogy nincs Monarchia, majd jön Trianon. Az első nagy trauma az volt, hogy Budapestnek 300–400 ezer menekültet kellett elhelyezni és befogadni. Jöttek a vagonlakások, itt voltak számomra az emlékek a vagonlakásokból, hogy amikor az apja iskolába járt, még a vagonlakás számát adta meg, mint lakóhelyet. Még a harmincas években is voltak, akik a vagonlakásban maradtak. Először ezzel találkoztunk. Az ember azt hinné, hogy egy családban egy trauma elég. És akkor kiderül, hogy egy családban az apa trianoni menekült, majd munkaszolgálatos lett, mint zsidó származású. A feleségét elvitték Auschwitzba, aki elpusztult. Akkor hazajött, volt egy kis üzem, amit sikerült két év alatt nagyon szépen kifejleszteni. Azután ezt az üzemet elvették, őt polgárnak minősítették, majdnem kitelepítették, a kitelepítés elől valahogy

¹ A beszélgetés a Kossuth rádió Tér-idő, Labirintus című, 2005 június 28-án 22:30 perckor elhangzott, 29 perces műsora számára készült hanganyag szerkesztett változata

meg tudott menekülni. Majd az egyik gyereke 56-os lett. Ha meggondolod, van olyan család, amelyik mindent, majdnem minden traumát végigélt. Ilyen szerencsére azért nincs olyan sok, van négy-öt olyan család, ahová minden társadalmi bomba, társadalmi trauma beleszápott. Valaki azt mondta a könyvet elolvastán, hogy szívszaggatóan szomorú történet ez. Úgy látom, hogy valóban van egy nagyon komoly szenvedéstörténeti oldala, de ugyanakkor megdöbbentő és fontosnak tartom, ez a túlélésnek a képessége. Az, hogy újra talpra tudtak állni, hogy újra kezdték az életüket. Nemcsak, hogy elég életerő volt bennük, hanem valahol még kedv is került az élethez. Én eredetileg nem traumatörténetet akartam írni, ezt csak maga az anyag hozta magával.

SJ. Akkor mire voltál kíváncsi valójában?

LÁ. Én eredetileg azt akartam volna megérteni, hogy a nagy új társadalmi változás, a rendszerváltozás után, amikor elindult a polgárosodás, teljesen új jogrend alakult ki, piaci társadalom stb. stb....

SJA kutatás '93-ban kezdődött...

LÁ.'93-95... igen, akkor kezdtem, mégpedig akkor, amikor még frissen nyomon lehetett követni azt is, ahogy a szocializmust látták, és azt is, ahogy a szocializmus előtti korszakot ítélték és látták. Nekem éppen az volt a kérdésem, hogy az emberek hogyan képesek egy ilyen változást megélni, és hol vannak azok a tartalékok - és itt jött a kérdésemnek a lényege... amivel ezt a nagy változást „venni tudják”, lépést tudnak tartani vele. Ebben akartam volna keresni azt a folyamatosságot, amivel megélhető a 20. század történelmének rendkívül sok változása és fordulatai, a Monarchia összeomlásától vagy szétszakadásától kezdve Trianonon át a harmincas évekig, azután a német elkötelezettség, a zsidóüldözés, az ötvenes évek törvényesített törvénytelenégei. Az emberek jogának teljes megfosztása, tulajdontól és jogtól való megfosztás, majd utána az '56-os robbanás, az 56 utáni élet. Tehát ezt az egészet végig követtem volna, éppen olyan szempontból, hogy nemcsak, hogy hogyan képesek elviselni a traumát, a különféle traumák után ki hogyan áll talpra... és hol vannak a tartalékok ebben a 20. századi sorozatban? Hová kapcsolhatok vissza? Most akár a polgári előzményekre, akár a tudásra, a piaci ismeretekre támaszkodva, vagy hogyan játszott ebben szerepet a szocializmusnak a lazítóbb időszak, amikor már ilyen államilag kontrollált, kvázi piacok működtek. Az érdekelt, hogy hol vannak a belső tartalékok? Engem a folyamatosság érdekelt, és a megtörés. És látva ezt a rengeteg megtörést, aminek a rajzai ott vannak a szövegek között, egyszerre megriadtam,

hogy az elmúlt száz évben mi minden érte ezeket a családokat. Mélyen megdöbbentem azon, hogy ez az egész sérelem, sérülés – sajnos erre a trauma jobb szó, mint a sérelem –, hogy ezek hogyan élnek tovább, hogyan kerülnek elő, hányféle interpretációban, hányféle elmondási formában, narratívában. Mert az is ehhez a századhoz tartozott, hogy az üldözöttek sokszor üldözővé váltak. Forgandó volt a szerencse, de a szerencsétlenség kereké legalább annyira forgandó volt.

SJ. Lehet, hogy ennek a levét isszuk most? Ez most profán kifejezés mindahhoz, amit ez a könyv tartalmaz, de a napjainkban tapasztalható „együtt élni nem tudás”, a különböző sérelmek továbbélése és az ezekkel való sokszor tudatos politikai manipuláció okozhatja ezt a rossz társadalmi közérzetet?

LÁ. Egész biztosan ennek része van ebben. Szociológus vagyok, és számomra, vagy számunkra, szociológusok számára ami tényleg fontos volt, a társadalmi különbségek, a gazdasági, tanultsági, helyzetbeli előnyök, hátrányok elemzése. Vidék, város stb., soroljam fel a szociológiai ismérveket? Ez borzasztó szakadékokkal teli ország, olyan szakadékok vannak gazdaságilag, társadalmilag, gazdagodásban, elszegényedésben, ami önmagában is éppen elég. Ebben a kutatásban arra jöttem rá, hogy ezek mögött a szakadékok mögött van még egy mélyebb dimenzió, és ez a múltban átélt élmények mélysége. Én úgy látom, hogy ezeknek a létezése az, ami mélyebben elvált, sőt, mélyebben össze is köt. Tehát egyszerre összeköt, és egyszerre elvált, de szembe is állít egymással. Ezek a mély hasadások, ezek azok, amik a múlt nem is csak feldolgozatlan-ságából, hanem a szembesülés, az igazi szembesülés hiányából erednek. A szembesülés nemcsak a saját múlttal, hanem a másik embernek a múltjával is. Amikor én sorba vettem azt, hogy a szocializmusban milyen sérelmek érték az embereket, akkor néhányan, akik ezt elolvasták, azt mondták, hogy miért vagyok ilyen kemény a szocializmussal szemben, amikor pedig annak a célja... Mondom, lehet, hogy a cél az az volt, de amit tett az emberekkel? Akár a paraszttal, a mezőgazdasággal, a mezőgazdasági szegényekkel is, akik földhöz jutottak, és akkor egyszerre elkezdtek élni, és ha jól gazdálkodtak, akkor meg kulákkokká váltak. És mint kulákkal, éppen úgy bántak el velük, mint a másfajta kulákkal. Az egyik beszélgetés során sírva fakadt az egyik alanyunk, „és akkor ott állt az édesapám, három év munkájával megteremtette mindazt, amit megteremtett, és mindent elvittek, és az anyám ott állt”. ... Ott állt egy mai tanítónő - aki számára

egyébként a szocialista mobilizáció tette lehetővé, hogy tanuljon, mert annyira azért nem volt kulák, hogy eltiltották volna az iskolától, mint ahogy egy másik családom esetében történt –, ott állt, és szabályosan sírt azon, hogy 11 éves gyerekként hogyan élte át, amikor látta, hogy az apját megalázzák. Akikkel egyfelől jót tett a szocializmus, mert földet osztott, utána azt is elvette, tehát adott és elvett. Felmelt és megalázott... borzasztó dolgok történtek az emberekkel. Na most, hogy aztán ezt ki-ki hogyan viszi tovább magában, és ez az érzés hogyan válik egy mély gyűlöletté minden iránt, ami úgy kezdődik, hogy „szoc”, legyen az párt vagy egyéb, vagy hogyan néz azzal szembe, hogy ami történt, az más okok és más feltételek miatt történt, ez már megint egyéni feldolgozástól is függ. És akkor erre telepszik rá a politika és a hatalom akarása. És a hatalombirtoklása, a hatalomért való küzdelem egyszerűen felpiszkál a már gyógyuló sebekből olyat, ami talán vagy beforrna vagy éppen elmúlna, és mindazt a sajtó erőit a saját hatalmi szekere kerekének a hajtásába fogja.

SJ. A „családjaid”, mert így mondtad, és nyilván, hogy így is érzed. A vizsgált családoknál volt-e tipizálható túlélési stratégia, vagy pedig, teljesen egyéni az életutak?

LÁ. Azt nem mondanám, hogy stratégia, bár lehet, hogy az is benne volt. Egy korábbi kutatásomban az egészséggel foglalkoztam, az emberek egészségi állapotával. Egyébként akkor találkoztam először azzal a kérdéssel, hogy a traumák hogyan válnak megbetegítő tényezővé, és akkor találkoztam azzal először, hogy két dolog kell a túléléshez. Az egyik az, hogy legyen akarat, hogy kijusson a túlpartra. Ezt annak idején *énerőnek* fogalmaztam meg. Tehát van-e *énerő*? Vagy van-e olyan csoportterő, amelyik kiemeli abból, amibe belesüllyesztették a társadalomban zajló különféle sorsok vagy sorstalanságok, hogy idézzem Kertész Imre könyvcímét. Valahol kellett egy belső erő és kellett egy külső kihívás. Tehát a külső kihívás, amelyik egyszerűen a belső erőt mozgósíthatóvá teszi. És... nagyon sok apró támasz kell, ami tulajdonképpen nagy traumákban is valamilyen kikászálódási lehetőséget nyújt. Például bizonyos szokások megtartása. Most nem a saját történeteimből idézek, hanem hirtelen eszembe jut, hogy Szolzsenyicinnek van egy nagyon szép képe, amikor a Gulágokban megterítettek. Egyébként a mi megkérdezett családjainkban is voltak, akik a Gulágban szenvedtek, 6-8-10 évet. Mit kellett átélni úgy, hogy mi volt a Gulág, arról egyáltalán nem lehetett beszélni a negyven év alatt. Mi volt a hadifogság, milyen volt azoknak a hadifoglyoknak az élete,

akik véletlenül belekerültek egy Gulág helyzetbe, és mit kellett elszenvedniük, milyen keservek között tudtak életben maradni. Gulágot elviselt és Gulágtól megviselt emberek is voltak. Volt egy, aki tíz évig volt ebben a helyzetben, a fia mesél róla, imádtta az apját, és gyönyörű történeteket tudott arról, hogy hogyan éltek aztán egy kis konyhában, és rajzolták körbe azt, hogy hol van a fürdőszoba, és hol vannak a kapaszkodók. A Szolzsenyicin Gulág történetei között olvashatjuk, hogy amikor nem voltak bent teljesen a legbelsőbb, legmélyebb pokoli körben, akkor valahogy egy olyan asztalt, egy kerek asztalt csináltak maguknak, és a kerek asztalra valamilyen rongyokból, vagy egyébből összeeszkábáltak egy nagyon szép terítőt, és volt egy gyertya, vagy kis lámpa, amit meggyújtottak, és akkor úgy érezték, hogy ők most a kerek asztallal valahogyan otthont teremtetek maguknak. Ez a kerek asztal, ez egy szimbólum. Akik túl tudták élni, azok valahol megcsinálták maguknak azt a kerek asztalt, ahol lámpát is gyújtottak, és ott egyszerűen egymás szemébe néztek, majdnem mintha szabadok lennének. De nagyon különféle módon tudják túlélni az emberek a traumát, és nagyon sokféle módon merülnek úgy bele, hogy aztán abból már nem lesz kiút. Öngyilkosság, alkoholizmus, mindenféle súlyos depressziók, feldolgozatlan traumák azért ott vannak emögött a túlélési siker, vagy túlélési erőt mutató életváltások mögött.

SJ. Mennyiben voltál katalizátor? Az interjúhelyzetek mennyiben jelentették azt, hogy ezek a családok szembenéztek, foglalkoztak a múltjukkal? Azelőtt is volt náluk családtörténeti narratíva, vagy te voltál az, aki előhívtad az emlékeket és összekötötte a szálakat?

LÁ. Először is ez csapatmunka volt, nagyszerű csapatom volt, és nagyon jó kérdezőkkel dolgoztam együtt, tehát itt ez nem az én érdemem. Egyáltalán, ezt mindig elmondom, hogy én ezt azoknak köszönöm, akikkel együtt kutattam, és azoknak köszönöm, akik a történeteiket ideadták, elmondták. Én már nagyon régen vagyok szociológus, és a kérdés számomra mindig nagyon fontos volt, és azt hiszem, hogy valahogy sikerült mindig olyan munkatársakat találni, akik ugyancsak érzékenyek voltak, és ezért meg tudták szólaltatni az embereket. Egyszer még régen kérdezték, hogy hogy lehet az, hogy ilyen bátran beszélnek, és ilyen jól beszélnek, amikor kérdezik őket, én azt feleltem... az embereket nagyon kevésszer kérdezik meg olyan dolgokról, amik nekik is fontosak. Tehát ha valaki jól beszél és jól kérdez, akkor az fölszabadító... olyat is elmesélnek, amit eddig nem szívesen mondtak volna el.

Kérdezni kell! Odafigyelni! Ez önmagában nem tudom, hogy katalizátor-e, de mindenképpen ilyen előhívó erő. Valamikor néztem, hogy hogyan hívják elő a fényképeket, van egy ilyen majdnem fehér lap, de nyilván abban benne van az egész képi tartalom. Beteszed abba a bizonyos folyadékba, és akkor az előhívó eredményeképpen egyszerre elkezdnek kirajzolódni dolgok. Én azt hiszem, hogy sok esetben ilyen előhívó erő vagy előhívó figyelem volt, aminek következtében beszélni tudtak és beszélni akartak. Olyan is volt - ez nem a saját személyes interjúmnál történt -, hogy valaki egyszerűen teljesen görcsösen tartotta magát, és semmiről nem volt hajlandó beszélni, se nagyapjáról, se szüleiéről. Olyankor abban maradtunk a kérdezőkkel, hogy ... köszönjék meg, amit elmondott tényekben, az jó... az interjú erre a tényanyagra épül rá, tehát akkor megmaradnak a tények, és akkor ... adott esetben megnézzük a szükséges összefüggéseket... Néha már úgy nézett ki, hogy tényleg félbe marad az interjú, mert minden tény megvolt, és semmi mi személyes, semmi élmény nem jött, és akkor egyszer egy bizonyos hívószóra kipattant egy emlék, és ömlött a szó az interjúalanyból ... és másfél órán keresztül abba se tudta hagyni a beszélgetést. Kiderült, hogy nagyon fájdalmas emlékek gyötrik, amikről senkinek soha nem beszélt. Tehát voltak olyanok is, akik készen hozták az emlékeket, és volt olyan is, ahol a kérdéseink előhívták a választ és segítették az emlékezést, és volt olyan, ahol tényleg fölpattant valami nagy, régen lezárt múltbeli csapóajtó.

SJ. Azt írod, hogy a rendszerváltáskor volt egy olyan illúzió, hogy azt reméltük, hogy ez a traumaszorozat kvázi lezáródik. De én azt gondolom, hogy mindig keletkeznek újak.

LÁ. Mindig keletkeznek újak. Ez is az igazsághoz tartozik – írom is a könyvben –, hogy eredetileg úgy gondoltam, hogy eljutunk 1990-ig, a változásig, mondjuk kilencvenkettőig, és utána hejehuja vigalom. Persze tudtam, hogy nagy gondok lesznek, tudtam, hogy nagy gazdasági bajok lesznek, mert az nyilvánvaló, hogy önmagában nem lehet egy szocialista alapú gazdaságot egyszerre átállítani egy piacra. A különféle szintű és színvonalú antidemokratikus vagy diktatórikus rendszerek után egy demokráciát megépíteni, hát az – mint látjuk, most már 15 évvel utána –, nem megy egy tündér parancsára, és nincs az a varázsszavó, amitől egyszerre demokrácia lesz, ha magunkban nem dolgozzuk ki a demokratikus képességeket, és nem élünk velük. Azt is tudtam, hogy egyrészt Európában vagyunk, csak némileg perifériásabb helyzetben, stb... tudtuk, hogy sok

nehézséggel fogunk szembenézni, de hogy ilyen öszeomlás fog következni... Eszembe jutott valaki, aki azt mondta, hogy a szocializmus az nagyon nehéz volt. Egy dolog lesz nehezebb, a szocializmus után. Nem tudom, ki mondta, de nagyon bölcs dolog volt, mert ez ezekben a családokban borzasztó nehéz volt, nagyon-nagyon nehéz átmenet volt. Azért mondom, hogy a mi családjainkban, mert én együtt éltem éveken keresztül ezekkel az interjúkkal, ezek ott voltak velem, ezeket olvastam, földolgoztam, ezeken gondolkodtam. Minden család életébe belemerültem, tehát valahol azonosultam olyanokkal is, akik tulajdonképpen távol állnak tőlem. És emiatt az azonosulás, elmélyülés, együttérzés miatt érzem úgy, hogy erről a 70 családról többes szám első személyben beszélek. Ezeknek a családoknak először kétharmada vesztette el a korábbi munkahelyét. Ez borzasztó dolog. Munkanélkülivé vált, új helyet kellett keresni, új feltételeket kellett megismerni. Át kellett állni, vagy új szakmát kellett tanulni, vagy a régi szakmával új helyzetbe kerülve helyet találni magának és a családjának. Ezeknek egy része valóban meg is találta, vagy többnyire megtalálta a helyét, azt sem nagyon egyszerűen, azt is borzasztó küzdelmekkel érték el ... az naiv elképzelés, hogy majd átmennek kis vállalkozásba.

A kutatásomnak a másik része, ami kéziratban maradt, és valószínűleg nem is fogom kiadni, mert ez a magvasabb, és ez a fontosabb számomra, ott az új vállalkozókkal foglalkoztam. Azt korábban írtam meg, mint ezt az anyagot, és abban az volt a főcím, hogy „Mire is vállalkozunk?” Próbálnak vállalkozni, és korunk hőse a vállalkozó, ugye ezt aztán valaki egy kitűnő munkában később megírta, hogy az egész egy borzasztó tévedés volt. Ennyi vállalkozást nem bír el egy ország. Ehhez nincs se tőkénk, se tapasztalatuk, se üzleti képességeik vagy üzleti rutinjuk. Nincsenek igazából kidolgozott szerződések, több volt a joghézag, mint a jogbiztonság, és a többi, és a többi, és ebből aztán drámai helyzetek alakultak ki. Ugye megkapták a munkások a végkielégítést, és akkor tudnak nyitni valami kis üzletet. De hát ez nem elég sem a boldoguláshoz, sem a boldogsághoz. Itt aztán a maffiától kezdve a kölcsönös adó tartozásig... kialakult minden... és ez végül is egy hurokként megfojtja ezeket a próbálkozó kisvállalkozókat. De van, aki ebből élni kezd és élni tud... az egyik megdöbbentő dolog az, hogy mit jelent... azoknak, akik munka nélkül maradtak... egyharmada körülbelül a családoknak...és próbálkoztak szakmát tanulni, és mégsem tudtak kitörni. Egyharmada próbált ebből a bizonyos kétharmadból valahogy kitörni, de nem

találta meg a boldogulását, és utána már nem tud visszamenni az üzembe, mert nincs... és itt van az egész második gazdaság és a második gazdasággal kapcsolatos illúziók, hogy Magyarországon ez másképp fog történni, mint mondjuk Csehszlovákiában, ahol ez nem volt... a második gazdaságban dolgozók között nagyon sokan voltak, akik visszasírták a szocializmust, mert ott nem volt verseny, ők valahol egyszerre voltak elnyomva és megvédeve a szocializmustól. Nem volt nekik joguk, nem volt politikai szabadságuk, nem volt semmi, de egy olyan hiány volt, amiben ők tudtak dolgozni, élni tudtak és érvényesülni tudtak... nagyon érdekes, mennyire nem tudtak igazából tovább élni a szocializmus időszakának a második gazdaságában. Két lábon álló emberek esetén, miközben már az egyik lábuk alól kihúzták a talajt, és a másik lábuk alatt pedig beözönlött a nemzetközi piac... a nyugati is, meg a kínai is. Kínai a szegényeknek, a nyugati, akik ezt meg tudták fizetni. Tehát egy ilyen külön dráma története van, ha úgy tetszik, a szocializmus második gazdaságában jól, sikeresen működő kisiparosoknak, kiskereskedőknek, lángossütőknek - most mondjuk az volt valamikor a nagy példa, a lángossütőknek a gazdasági sikere.

SJ. Ezek a megszakítások és ezek a töredezett sorok és családtörténetek, most összeálltak ebben a kötetben. De kérdés az, hogy mennyit tudnak egymásról. Még neked is, aki jó néhány évtizede szociológiával foglalkozol, neked is sok újat mondtak. Kérdés az, hogy mennyire ismertek egymás számára ezek a különböző történetek. Az ember rácsodálkozik nagyon sok mindenre, amíg személyesen nem találkozik ezzel. Vajon a mikrotörténelmet hordozó ember mennyit tud a másik történeteiről?

LÁ. Nagyon keveset, nagyon keveset. Az emberek döbbenetesen elszigetelve és elzárva élnek egymástól, és ez az elzárkózás még tovább növekszik. Növekszik azzal, hogy egészen másról kap információt, mint a másik emberről, ott élnek egymás mellett homlokegyenest ellenkező sorsot hordozók, nem is beszélnek egymással és nem is kíváncsiak egymásra. Szóval itt valami rettenetes zárlatok vannak, és ha én valamiben látom a feladatokat – hát az Isten tudja, hogy ez a könyv meddig jut el, meg kikhez jut el, meg ki olvassa, meg ki érti meg, ezt soha nem lehet tudni –, hogy ezeket a zárványokat kellene feloldani. Zárványok között élnek, és mindenki a maga bajával van tele, a maga ideáljával van tele, egyre jobban bezárkózik, és a másiktól elzárkózik. Egyre nőnek azok a falak, amiknek le kéne bomlani, és ahol valahol a

találkozás és az együttélés, a másik megismerése megtörténhet, esetleg azt mondom, hogy megértése. Ehelyett ilyen rendkívül erős az ellenségesség. Most nemcsak politikai ellenségesség, mert a politika erre csak ráépíti a maga új falait – ismét mondom, a maga hatalomszerző falait –, de nincs is kíváncsiság a másakra, mindenki a maga körébe van zárva, maga építi meg a falakat maga körül. Mert oly nagy a bizonytalanság, mert abban, hogy falat épít maga köré, abban mintha a biztonságot látná. Közben éppen azzal veszti el a biztonságot, hogy nem lát át azon a falon, amit saját maga épít maga köré, aztán még ehhez jócskán hozzátesznek az összes többi falépítők.

SJ. Szociológus vagy, pontosan tudod, hogy most egy olyan korszakban vagyunk, ahol elkezdődött a szegregáció, nagyjából kialakultak bizonyos társadalmi rétegek és csoportok, a lakóparkot körülveszik hatalmas fallal és őrzővédő kutyás emberekkel. A gyerekek egészen különböző iskolákba járnak... Pontosán most zárulnak be még a maradék kapuk is.

LÁ. És ehhez még ott jönnek a szellemi kapuk, az emberi kapuk, a nem igazán közösségnek nevezhető kapuk, miközben a közösségek már valamennyire fejlődnek. Ezekben a hiányzó kapcsolati rendszerekben próbálnak valamit építkezni. Kérdés, hogy aztán tudnak-e építkezni, hogy megtalálják-e egymást, hogy kialakulnak-e a kapcsolatok? A kapcsolat a kérdés, azt hiszem, egyike a legfontosabb kérdéseknek, hogy hol zárulnak, hol nyílnak ezek a kapuk és hogyan kellene még többet nyitni. Mert olyan mértékű az izoláció és atomizálódás, az emberek, embercsoportok elszigetelődése, ami valójában lehetetlenné tesz egy egészséges társadalmi fejlődést, vagy egészséges gondolkozást. Ezért fontos minden, ami átnyúlik egymáshoz és egymásért van, és még nem is beszélünk a szolidaritás nagy kérdéseiről. A nagy társadalmi szolidaritástól egészen a munkaszolidaritásig, hogy hányszor bontja meg most akár a piac, akár a szűkösség, akár a nehéz érvényesülési út, hogy a másikkal valaki szolidáris legyen, és hogy odafigyeljen a másakra is. De hát ez egy olyan fajta idealizmus vagy ideál, amit nem biztos, hogy megérek, vagy nem biztos, hogy megérünk, de azért mindig remélem, hogy ez egyszer létrejön. És ha valami tudatos szándékom volt ezzel a könyvvel, az az, hogy tessék megismerni a másikat is, tessék kilépni a saját zárt köreinkből, a saját zárt gondolatrendszereinkből, valahogy a szakadékok fölött, a múltban is megtörtént események szakadékaik fölött legalább kicsit nyúljunk egymás felé, vagy nézzünk egymásra.

Érintettség (Kenéz György felvétele)

LOSONCZIÁDA, AVAGY A KRÉDÓ KONTEXTUSA

DOI 10.35402/kek.2026.1.3

Absztrakt

A jelen esszében összefoglalom azokat a metodológiai, kutatásetikai és episztemológiai gondolataimat, amelyek a három évvel ezelőtt elkezdett „Plurális habitus mintázatai a romániai és szlovákiai magyarság körében” című kvalitatív kutatásom során megfogalmazódtak bennem. Először felvázolom a számomra meghatározó tudományos referenciákat, majd rekonstruálom azt a folyamatot, melynek során a hosszú interjúkból monológokat készítettem. Végül rámutatok arra, hogy kutatásom során vezérfonalként szolgált számomra a Losonczy Ágnes által szenvedélyes következetességgel képviselt, kvalitatív-fókuszú kutatói perspektíva.

Kulcsszavak: Losonczy Ágnes, kutatásetika, szakmai krédó, módszertan, plurális habitus, magyar kisebbségek Romániában és Szlovákiában

Abstract

Mikós Hadas: Losonczyada, or the context of the credo

In this essay, I summarize my methodological, research ethical, and epistemological thoughts that emerged during my qualitative research project entitled “Patterns of Plural Habitus among Hungarians in Romania and Slovakia”, which I began three years ago. First, I outline the scientific references that have been decisive for me. Next, I reconstruct the process of turning the long interviews into monologues. Finally, I point out that my research was guided by the qualitative-focused research perspective passionately and consistently represented by Ágnes Losonczy.

Keywords: Losonczy Ágnes, research ethics, professional credo, methodology, plural habitus, Hungarian minorities in Romania and Slovakia

„Aki tehát nem képes, úgymond, feltenni a szemellenzöt és beleélni magát abba az elképzelésbe, hogy lelkének üdve attól függ, helyesen értelmezi-e egy adott kézirat adott helyén az éppen adott fordulatot, az csak maradjon távol a tudománytól. Sohasem fogja megismerni azt, amit a tudomány

„élményének” nevezhetnénk. (...) E furcsa, minden kívülálló által megmosolygott *mámor* nélkül, e *szenvedély* nélkül (...) az illető *nem* hivatott a tudományra, csináljon inkább valami mást. Mert az ember mint ember számára semmit sem ér az, amit nem *tud szenvedéllyel* tenni. (...) Személyisége a tudomány terén csak annak van, aki *kizárólag az ügyet* szolgálja. És nemcsak a tudomány terén van ez így. Nem ismerünk nagy művészt, aki valaha is mást tett volna, mint hogy az ügyet szolgálta, és csakis azt.” (Max Weber (1998 [1919]): 133. oldal. Az én kiemeléseim: H.M.)

Az alábbi esszében előbb metodológiai, kutatásetikai és -episztemológiai gondolataimat osztom meg a tisztelt olvasóval egy három évvel ezelőtt elkezdett szociológiai kutatás kapcsán¹, hogy aztán esszém végén – egy derült égből lecsapó gondolati villám fényében – fölwillantsam, mire is utal írásom címe és mottója.

A kutatási probléma

Kutatásommal mindenekelőtt egy ambiciózus elméleti célt kívántam elérni. Nevezetesen, arra törekedtem, hogy a lehető legmélyebbre hatoljak a nem tudatos, nem reflektált, testileg inkorporálódott individuális cselekvések *szociológiai* interpretációjában. Úgy is fogalmazhatnék, hogy a mikroszintű társadalmi praxis diszpozicionális összetevőit kívántam rekonstruálni. Egyúttal arra is ügyeltem, hogy értelmezésem megmaradjon a szociológia tudományának keretein belül, vagyis, hogy a társadalmi cselekvés mikrovilágának vizsgálata során sikerüljön elkerülni a pszichológiai gyarmatosítás csapdáját. Megközelítésem a Pierre Bourdieu által kidolgozott strukturalista konstruktivizmus paradigmájába illeszkedik, melynek alapkérdése, hogy a társadalmi struktúra kényszerei hogyan határozzák meg az ágensek cselekedeteit. Véleményem szerint a Bourdieu-féle habituselmélet a szociológia tudománya által kidolgozott egyik legígéretesebb fogalmi eszköztár, melynek segítségével

¹ Kutatásomat a 143610-es számú NKFI pályázat keretében 2023 és 2025 között folytattam. Címe: „A plurális habitus mintázatai a romániai és szlovákiai magyarság körében”.

a struktúra és ágencia problémája (ha tetszik, a mikro-makro viszonylat) operacionalizálható és empirikusan megragadható. A bourdieu-i habitus *strukturált strukturáló struktúra*: egyrészt közvetíti a társadalmi struktúra kondicionáló mechanizmusait, másrészt strukturálja a praxist. Dinamikus, relacionista fogalom, mely szükségessé teszi a folyamatszociológiai gondolkodást, nevezetesen, hogy a strukturálás kondicionált mintázatokat a praxis kontextusában értelmezzük.

Ugyanakkor a bourdieu-i habituselmélet árnyalható, amennyiben tovább lépünk a plurális habitus megértése felé vezető úton, amelyen a nagy francia szociológus is elindult pályájának vége felé, ám halála megakadályozta, hogy megfelelő mélységben kidolgozza elméletének ezt a dimenzióját. E kérdéskörnek szenteltem a közelmúltban megjelent könyvem (Hadas 2022), amelyben amellet érvelek, hogy a változó strukturális kényszerek hatására a habitus nem csupán átalakulhat az életút során (diakron dimenzió), hanem a mindenkori jelen viszonylatai is kondicionálják a diszpozicionális mintázatokat (szinkron dimenzió). Megközelítem egyik újdonsága, hogy a plurális habitusok létrejöttét összekapcsolja az átmeneti rítusok életutat strukturáló hatásával. Feltételezésem szerint továbbá az ágensek nem csupán a Bourdieu által szinte kizárólagosan előtérbe állított osztályhabitussal, hanem egyéb diszpozicionális mintázatokkal is rendelkeznek, vagyis elkülöníthetünk nemzeti, nemi, életkori, nyelvi, vallási, regionális és kisebbségi (stb.) beállítódási mintázatokat. (A diszpozíciók, illetve beállítódások – melyeket azonos értelemben használok – a habitusok egyes aldimenzióit jelölik.)

E célkitűzésből fakadt 2023-ban kezdett kutatásom empirikus alapkérdése, nevezetesen, hogy a Szlovákiában és Romániában élő kisebbségi magyarok diszpozícióinak különböző dimenziói hogyan változnak az eltérő strukturális és kontextuális kényszerek hatására. Kiinduló hipotézisem szerint e két országban élő magyarok más és más beállítódási mintázatokat érvényesítenek attól függően, hogy az etnikailag többé-kevésbé homogén közösségükben, a többségi román vagy szlovák társadalomban vagy pedig az „anyaország” viszonylataiban lépnek interakciókba. Más szóval: alapvető tapasztalatom, hogy kisebbségi barátaim és ismerőseim más emberek lesznek, ha saját falujukban magyarul érintkeznek a szomszédokkal, ha bemennek a városba, ahol szlovákul vagy románul kell intézniük dolgaikat, vagy ha magyarországi rokonaikat látogatják meg.

Sokszor hallottam, hogy „Magyarországon nem talál a szó”, vagyis nem ritka, hogy idegennek tartják magukat az „anyaországban”. És miközben sokszor nem beszélnek tökéletesen románul vagy szlovákul, gyakran úgy érzik, hogy egy románnal vagy szlovákkal „inkább közös húron tudnak pendülni”, mint egy magyarországi magyarral.

Reményeim szerint az elmúlt három évben sikerült empirikusan alátámasztanom a habituskondicionálás *diakron* dimenziójának jelentőségét, nevezetesen, hogy az életút során ható strukturáló tényezők jelentősen átalakít(hat)ják a diszpozíciókat. Sok adalékot gyűjtöttem például azzal kapcsolatban, hogy a rendszerváltások eufóriája, illetve traumája hogyan formálta a kisebbségi magyarok beállítódásait. Azt is bőszeges példatárral tudom alátámasztani, hogy a magánélet szakaszai hogyan kondicionálják a plurális habitusok létrejöttét. E szakaszok világosan elhatárolhatók az olyan átmeneti rítusok, illetve felszentelő dokumentumok révén, mint a diplomaszerzés, házasságkötés, szülővé válás, lakóhely- és országváltás, hozzátartozó halála, orvosi diagnózis; illetve anyakönyvi kivonatok, lakcímkártyák, ilyen-olyan igazolványok, és így tovább. Az is egyértelművé vált számomra, hogy a *szinkron* viszonyok szituacionalitásának tételezése elméletileg megalapozott. Ennek talán leggyakrabban előforduló mintázatai a nyelvhasználat kontextusában merültek fel, amikor beszélgetőpartnereim nyelvi fogatékosságélményeikről, idegennyelvi szorongásaikról számoltak be – számos esetben nem csupán a romániai és szlovákiai, hanem az „anyaországi” társadalmi és nyelvi közeg intézményeivel és aktoraival kapcsolatban is. E viszonylatokban vált hangsúlyossá a diszpozicionális lazítás megtapasztalása, vagyis annak az otthonosságélménynek sokszor katartikus átélése, amikor az idegen és sokszor ellenséges nyelvi és társadalmi közegből visszatérhettek saját regionális, nyelvi és etnikai világukba.

Tudományos referenciák és megismerési pozíciók

Természetesen plurális habituselméletem fogalmi készlete más mintákon is működtethető lett volna. A legkönnyebben kivitelezhető opció valószínűleg az lett volna, ha véletlenszerűen kiválasztok néhány tucat hetvenes éveiben járó embert, férfiakat és nőket vegyesen, és életútinterjút készítek velük, azt vizsgálándó, hogy a diakron és szinkron társadalmi viszonylatok miképpen valószínűsítették újabb és

újabb beállítódási mintázatok bevéését életútjuk során. Vagy akár elemezhettem volna emigráns, transzdzsender vagy társadalmilag mobil emberek életútját és pályáivét is – hogy csak néhány példát említsek. Ám inkább egy olyan mintát szerettem volna választani, mely az általam belakott életvilág ama dimenzióit öleli fel, amelyet jól ismerek, viszont szociológusként korábban nem foglalkoztam vele. Nos, a Romániában és Szlovákiában élő kisebbségi magyarok világa pontosan ebbe a kategóriába tartozik. Budapesti magyar emberként ugyanis életemben összesen több mint négy évet töltöttem Romániában (ebből három évet a hetvenes-nyolcvanas években – túlnyomórészt Kolozsváron és a Székelyföldön, de többször jártam Moldvában, Bukarestben és a Duna-deltában is). Tanítottam a Babeş-Bolyai és a Sapientia egyetemeken. Mi több, a szlovákiai Selye János Egyetemen szociológiai tanszéket is alapítottam (ugyanakkor bizonyára nem vagyok ártatlan a tekintetben, hogy ez a szellemi műhely tisztavirág-életűnek bizonyult), és a Babeş-Bolyai Tudományegyetem díszdoktorává is választott. Emellett immár tizenhét éve részben Szlovákiában élek egy magyar faluban. Baráti és szerelmi viszonylatokba, s olykor éles konfliktusokba is keveredtem helyiekkel, mivel sokszor már annyira otthon éreztem magam, hogy felhatalmazva éreztem magam arra, hogy aktívan részt vegyek a helyi politikában, vagy állást foglaljak kisebbségi magyarok közötti vitákban.

Úgyhogy talán nem túlzás úgy fogalmazni, hogy kívülről és belülről is tudok azonosulni a két országban élő kisebbségi magyarokkal. Rengeteg olyan élményem van, amikor érzületileg kvázi kisebbségi magyarként reagálok az „anyaországi” magyarok megnyilvánulásaira. Rendkívüli módon irritált például, amikor az *Ascher Tamás Háromszéken* vagy a *42. hét* című előadásokban a budapesti Katona József Színház, illetve a Pintér Béla Társulat színészei úgymond „székelyesen”, illetve „felvidéki-es” palóc nyelven igyekeztek megszólalni (igencsak mérsékelt sikerrel), és ezen a budapesti közönség jóízűen kacarászott. Akkor is alkalmam volt átélni a kisebbségi magyar ember tehetetlenségét, szorongását, szégyenét és dühét, amikor többször is szemtanúja voltam, hogy magyarországi turisták Pozsony belvárosában a piros-fehér-zöld zászlót lengetik, vagy amikor Nagymagyarország-pólóban indulnak meghódítani a Magas-Tátra csúcsait.

Fölmerülhet a kérdés, hogy vajon miért tartom fontosnak, hogy ezeket a személyes tapasztalatokat megfogalmazzam. Nos, egyrészt azért, mert Pierre

Bourdieu tanítványaként elkerülhetetlennek tartom, hogy egy társadalomtudós a kutatása kapcsán (és különösen a kutatás megkezdése előtt!) az önreflexió igényével elvégezze a szocioanalízist. Ennek számomra legizgalmasabb példája a nagy francia szociológus posztumusz nagyesszéje (Bourdieu 2004), amelyben saját életútját és diszpozícióit teszi vizsgálódása tárgyává. Ezt a könyvet a megjelenését követő napon vettem meg Párizsban, néhány óra alatt elolvastam, majd – bármilyen patetikusan is hangozzék – megvilágosodás-élményben volt részem. Eme önreflexív mű elolvasása után egyértelművé vált számomra, hogy saját életutam, valamint kutatói, oktatói és tudósi tevékenységem elemei nem függetleníthetők társadalmi beágyazottságotól. Vagyis beállítódásaim az életutam által kondicionált gyakorlatokként is felfoghatók. Úgy gondolom, hogy nem fogalmazhatunk meg érdemi tudományos állításokat anélkül, hogy a tudás tárgyát összekapcsolnánk a megismerő pozícióinkkal. Más szóval: nem beszélhetünk mindenről a seholból. Létezik ugyanis olyan episztemológiai perspektíva a társadalomtudományokban, mégpedig a feminista standpoint elmélet, amelyben a megismerő szubjektum társadalmi beágyazottsága, illetve e szubjektumnak a megismerés tárgyához való viszonya kitüntetett fontosságú. E tekintetben a tudományos munka a legszemélyesebb művészi kifejezésformákhoz, az önarcképhez, a vonósnégyeshez vagy a lírához válhat hasonlóná. E szemléletmód egy Hegelig visszanyúló, Marx által is relevánsnak tartott ismeretelméleti pozíciót képvisel, mely a szituációba ágyazott tudás jelentőségét hangsúlyozza. A feminista standpoint elmélet egyik nagyasszonya, Donna Haraway (1994) mindezt úgy fogalmazza meg, hogy csak a testileg inkorporált viszonyok szituacionalitását is figyelembe vevő önreflexió révén lehetünk képesek objektivitásigényű igazságállítások megfogalmazására.

Ahhoz, hogy – úgymond – „fogást keressek” a bourdieu-i perspektíván, természetesen szükség volt arra, hogy más paradigmákat, szerzőket, szemléletmódokat is felhasználjak. Ezek közül mindenekelőtt Norbert Elias folyamatszociológiáját említeném. Ő az a szerző, akitől Bourdieu tulajdonképpen a habitusfogalmat is átvette – anélkül, hogy ezt minden esetben korrektül lehatárolta volna. Elias, aki 1897-ben született, rosszkor volt rossz helyen, hiszen 1939-ben Németországban fejezte be opus magnumát (Elias, 2004), ám zsidó származása miatt menekülnie kellett az országból. Csakhogy mind Franciaországban, mind Nagy

Britanniában az ellenséges Németország polgárának tekintették, így nemzetközi karrierje csupán a hetvenes években kezdődött. Elias úgy beszél a („szociális”) habitusokról mint hosszútávú, évszázados ciklusidejű folyamatok során kikristályosodó és internalizálódó, társadalmi gyakorlatokat meghatározó viselkedési mintázatokról. Ennek során képes arra, hogy a különböző elemek közötti bonyolult kölcsönös függőségeket, vagyis az ő fogalmával élve a *figurációkat* történetileg beágyazott módon ragadja meg. És ahogy Norbert Eliástól tudjuk, a szociológiai tekintet elválaszthatatlan a történeti tekintettől, hiszen valamennyi társadalmi viszonylat a folyamatos mozgás állapotában van².

A Bruno Latour-féle Science Studies-t vagy a kuhni tudományfilozófiát is azért tartom figyelemre méltónak a jelen kontextusban, mert ráirányítják a figyelmünket arra, hogy a rendetlenség és a rendezetlenség a tudományos munka szerves tartozéka. Továbbá azt is egyértelművé teszik, hogy a hajlandóságok, vonzódások, sejtések, nem szándékos preferenciák, módszertani elkötelezettségek is a tudományos munka részét képezik. Egyúttal azt is érzékeltetik, hogy a tudósközösségen belül is létezik csoportnyomás – vagyis meggyőzően érvelnek amellett, hogy a kreatív tudományos alkotási folyamatban az irracionális elemek meghatározó szerepet játszhatnak (Latour-Woolgar 1979, Kuhn 2000). Ebben a sorban említhetjük a fenomenológiai tudásszociológia képviselőit is, akik az életvilág kategóriájának kidolgozásával nagy szolgálatot tettek a szociológia tudományának. Közülük a jelen kontextusban Alfred Schütz (1951) *mutual tuning in relations* fogalma a leginspiratívabb számomra.

Vagyis, e röviden föliskicelt episztemológiai krédó szellemében kötelességemnek éreztem, hogy rekonstruáljam megismerő pozíciómat, mivel remélem, olyan tudós voltam, vagyok és leszek, aki mindvégig azokkal a témákkal foglalkozott, illetve foglalkozik, amelyek számára magánemberként is meghatározó jelentőségűek. Következésképpen e témákat illetően – *von Haus aus* – elmélyült tudással rendelkezik. Megint másképpen fogalmazva: ha tetszik, alanyi szociológiát művelek, hiszen azok

² „Az mondjuk, hogy fúj a szél, mintha a szél először nyugvó valami volna, ami egy bizonyos pillanatban mozgásba jön és fújni kezd – mintha a szél bármi más is lehetne, mint maga a fúvás, mintha létezhetne olyan szél, amelyik nem fúj. Az állapotra való visszavezetésnek ez a fajtája magától értetődőnek látszik mindazoknak, akik ebben a nyelvhasználatban nőttek fel.” (Elias 1999: 113)

a témák foglalkoztatnak legszenvedélyesebben, amelyeket szociológussá válásom előtt (és részben azt követően) életem középpontjában álltak. Nem véletlen, hogy szakmai pályafutásom első két évtizedében elsősorban a zenével és a sporttal foglalkoztam, bár mindig igyekeztem elhatárolódnai a *zeneszociológus*- vagy *sportszociológus*-címkéktől, mert Bourdieu tanítványaként mindig is úgy gondoltam, hogy „általános” szociológus vagyok, aki adott esetben történetesen a zene vagy a sportok világát vizsgálja.

Egykori élsportolóként például pontosan tudom, mekkora traumát jelent, ha egy agyhártyagyulladás követően a sportoló már nem tudja elérni korábbi időeredményeit – miként ez velem is megesett kamaszkoromban, rövidtávfutóként. Ahogy azt is tudom, milyen egy zenekarral próbálni, vagy az újrendet elsajátítani egy hangszeren. Miképpen nem választható el élettörténetemtől az a tény sem, hogy az elmúlt két és fél évtizedben a férfiak és a férfiaság tanulmányozása felé fordultam, mivel felismertem, hogy amennyiben a szocioanalízis reflexiójának fókuszát önmagamra irányítom, egy végtelenített adatbázis kincsesbányája tárul föl előttem, hiszen lényegében kimeríthetetlen önreflexív tudással rendelkezem a férfiaság társadalmi konstrukciójának legkülönbözőbb dimenzióit illetően. És ebben a kontextusban nyeri el mélyebb értelmét az a fentebbi állításom, miszerint a kisebbségi magyarokról érdemi szociológiai szöveget eddig nem publikáltam, noha a közöttük eltöltött, immár több mint félszázados múlt-ra visszatekintő (!) tapasztalataim alapján ez joggal elvárható lett volna tőlem.

Mintavétel és az interjúk készítése

Eredetileg mintegy hatvan életút-mélyinterjú elkészítését terveztem, egyenként körülbelül két-három óra időtartamban. Első beszélgetőpartnereim korábbi barátaim és ismerőseim közül kerültek ki, majd ismerőseim ismerőseinek ismerőseivel hólabda-szerűen, exponenciális sebességgel kezdett bővülni a potenciális interjúalanyok köre. Az elmúlt két évben csaknem száz kisebbségi magyar emberrel folytattam rövidebb-hosszabb beszélgetéseket Romániában, Szlovákiában és Magyarországon, melyekből hatvanhatot rögzítettem. Kapcsolati hálóm bővülésének köszönhetően mind többen kezdeményezték, hogy készítsek velük is életút-interjút. Beszélgetőpartnereim nagyjából fele-fele arányban voltak férfiak és nők, romániaiak, ill. szlovákiaiak.

A legfiatalabbjuk huszonöt, a legidősebb hetvenhárom éves volt az interjúkészítés időpontjában. Emellett számos informális és formális eseményen is jelen voltam résztvevő megfigyelőként. Kezdetben úgy gondoltam, hogy a beszélgetések alapján készült publikációkat anonim formában jelentetem majd meg, de – kellemes meglepetésemre – több beszélgetőpartnerem is vállalta, hogy az interjúból készült monológ a saját neve alatt lásson napvilágot.

Menet közben aztán rájöttem, hogy sok esetben jóval hosszabb időre van szükség ahhoz, hogy az egyéni léhelyzetek mikrovilágának sűrű interaktív viszonyait rekonstruálhassuk. Úgyhogy nemcsak potenciális beszélgetőpartnereim száma kezdett el gyarapodni, hanem a beszélgetések is egyre hosszabbak lettek. Interjúalanyaim gyakran maguk jelezték, hogy még sok mondanivalójuk volna. Végül az elkészült interjúk egyharmada hosszabb lett tizenkét óránál, egy-két beszélgetés pedig a húsz óráig is túllépte. A hosszú beszélgetések természetesen több ülésben zajlottak; előfordult, hogy az első és az utolsó találkozás között akár fél év is eltelt. Arra is akadt példa, hogy a személyesen elkezdett interjúkat online folytattuk. Abból viszont sohasem engedtem, hogy az első néhány órában személyesen, szemtől-szembe kezdjük el a beszélgetést. Egy évnyi kutatás után már sejtettem, hogy túlteljesítem eredeti vállalásomat, ám magam is meglepődtem, amikor azzal szembesültem, hogy a korábban tervezett százhusz-százötven órányi mélyinterjú helyett háromszáznyolcvan órányi felvételt rögzítettem. Ehhez a korpuszhoz járultak a terepmunka során készített kutatási jegyzeteim, melyek között sajátos alműfajt képeztek a romániai autóstopposokkal folytatott beszélgetések.

Interjúalanyaim mintegy kétharmada egyetemet végzett: akadtak közöttük társadalomtudósok, bölcsészek, egyetemi és középiskolai tanárok, művészek, nyelvészek, orvosok, színészek, sportolók, mérnökök, közgazdászok, kommunikációs szakemberek, vállalkozók – és így tovább. E mintaválasztás nagy előnye az volt, hogy még az interjú megkezdése előtt többé-kevésbé pontosan el tudtam nekik magyarázni, miről szól a kutatásom – természetesen azt követően, hogy mindenkit biztosítottam a legteljesebb diszkrécióról, illetve arról, hogy csak az engedélyükkel fogok bármit is megjelentetni a köztünk elhangzottakból, továbbá, hogy minden fölvetelt a rögzítés napján el fogok küldeni nekik. Azt is jeleztem, hogy mindvégig fönntartom annak esélyét, hogy a beszélgetést bármikor

félbehagyhatjuk, kiegészíthetjük, elmélyedhetünk rész témákban, és később is korrigálhatjuk a hangsúlyokat. Néhányan még arra is vállalkoztak, hogy elolvassák témával kapcsolatos publikációimat, úgyhogy gyakran ennek az előzetes tudásnak a birtokában vágtunk bele a beszélgetésekbe. Vagyis sokszor több órányi felkészülés előzte meg az első interjút, úgyhogy gyakran szinte kérdezni sem kellett, partnereim ontották magukból a számomra rendkívül érdekes sűrű és finom, analitikus részleteket.

Nagyon örültem, amikor a harminc-negyven perces bevezető kiselőadásom után a leendő interjúalany azt válaszolta: „én is folyton ezeken a dolgokon gondolkodom”. Ennél nagyobb örömet csak az okozott nekem, amikor egy kétórás beszélgetést követően, melynek során mindketten úgy éreztük, hogy „talált a szó”, beszélgetőpartnerem azzal fordult hozzám: „már alig várom, hogy folytassuk”. Vagyis ezekben a pillanatokban úgy éreztem, nem alaptalanul gondolom, hogy kutatásommal *win-win-helyzetet* teremtettem, hiszen olyan témákról beszélgettünk, amelyek – eltérő motivációinak dacára – mindkettőnk számára fontosak voltak. Vagyis annak köszönhetően, hogy behatároltam a megfelelő perspektívát és kutatási problematikát, beszélgetőpartnereim könnyen tudtak azonosulni kutatói kérdésfelvetéssel. Úgy is fogalmazhatnék, hogy kvázi társkutatókként, vagy – élesebben fogalmazva – kutatói szándékaim cinkosaiként tették reflektálttá mindennapi interakcióik ama dimenzióit, amelyek korábban el voltak zárva nem csupán a külső tekintetek, hanem olykor saját megismerő perspektívájuk elől is.

Többen, érdeklődésüknek és képzettségüknek köszönhetően, magától értetődő természetességgel tudták reflektálttá tenni nem reflektált diszpozícióik testileg kondicionálódott elemeit. Az alacsonyról indult, ám egyetemi oktatóvá emelkedett székelly be tudott számolni paraszti származású felmenőinek és saját gyermekkori világának érzületeiről: a szegénységről, a kisebbségi traumákról vagy a kalákaközösségekben végzett munkálkodások örömteli élményvilágról. Hasonlóképpen, azonosítani tudta az életútja során bekövetkezett identitás- és diszpozíció-változásokat is, amire kőműves nagyapja jó eséllyel nem lett volna képes. Beszélgetőpartnereim olyan intim és informális helyzeteket és viszonyokat tártak föl előttem, amelyekhez kívülállóként nem férhettem volna hozzá. Hiszen nem lehettem jelen, amikor a székelly kamaszt vallatják a román szekusok, miképpen azt sem láthattam, amikor

a többségi nyelvet nem értő magyar kislánnyal szlovákul kiabál az ápolónő a lévai kórházban, vagy amikor a székely parasztcsaládból származó férj otthon, a konyhában veszekszik kolozsvári felsőközéposztályi feleségével. Vagy amikor az egyetemista magyar fiatalember kézen fogva sétál román szerelmével a kolozsvári utcán, ám rémülten látja, hogy hajdani magyar középiskolájának igazgatója jön szembe, s ezért pillanatokon belül le fog lepleződni, hogy egy román partner választásával elárulta a „magyar ügyet”. Esetleg, amikor a romániai magyar embert „lerománózzák”, a szlovákiait pedig „lecsehezik”(sic!) Magyarországon. És így tovább, és így tovább... A hosszú beszélgetésekből százával idézhetnék hasonló jeleneteket.

A rendelkezésre álló idő hosszának számos pozitív következménye volt kutatómódszertani, kutatáslelektani és kutatásetikai szempontból egyaránt. Jóllehet mindig is követendő példa volt számomra, ahogy a nagy antropológusok – Malinowskitól Margaret Meaden és Lévi-Strausson át Clifford Geertz-ig – a terepen munkálkodtak, híres műveiket olvasva sokszor az volt a benyomásom, hogy elméletileg kikristályosodott ambíciózus állításaik inkább tükrözik a nyugati paradigmák iránti viszonyukat, mint a „benszülöttek” perspektíváját. Számomra a fő etalon a társadalomtudósként is éles tekintetű, népzene gyűjtő fiatal Bartók, valamint az algériai háború idején a gyarmattartó francia hadsereg besorozott katonájaként antropológusi kutatásokat végző fiatal Bourdieu volt (aki akkor sem hagyta abba az interjúkészítést, amikor az „övéi” éppen elkezdték lőni az általa vizsgált kabil falut). Nem véletlen, hogy Algériában gyűjtött anyagaira pályáivének későbbi szakaszaiban is gyakran hivatkozott, mégpedig nem csupán forrásként, hanem meghatározó jelentőségű elméleti referenciaként is. Kutatásom kezdetén az antropológusok terepmunka-protokollja lebegett szemem előtt, noha tisztában voltam azzal, hogy nem fogok tudni heteket, hónapokat vagy akár éveket tölteni beszélgetőpartnereim társaságában.

Referenciaértékűnek tartom Gagy József (2024) és Oláh Sándor (2023) hosszú beszélgetéseken és hosszú jelenlétben alapuló kutatásait Máréfalván, Csíkfalván, illetve Homoródalmáson. Abszolút egyetértek továbbá a mindannyiunk által szeretett és nagyra becsült, néhai A. Gergely Andrással, aki így fogalmaz: „antropológus az, aki nem használja a 'mintavétel', az 'adatközlő', a 'mintasokaság' szavakat tapasztalatai leírásánál és értelmezési kísérleteinél.” (idézi Gagy, 2024: 23.).

Nem véletlen, hogy az „interjúalany” helyett én is mindvégig a (beszélgető)partner, illetve a társkutató fogalmát használom. Mindazonáltal arra is törekedtem, hogy elmélyítsem és radikalizáljam azt a módszert, amit a szociológusok „mélyinterjúnak” neveznek, mivel úgy gondoltam, és ma is úgy gondolom, hogy nem lehet készpénznek venni mindazt, amit az „adatközlő” elmesél egy-két óra alatt, midőn első alkalommal (ami sok esetben az utolsó) találkozik a terepmunkát végző kutatóval. Ezért gondoltam úgy kutatásom kezdetén, hogy legalább három-négy órás életútinterjúkat fogok készíteni. Az idő múlásával párhuzamosan azonban, ahogy erre fentebb is utaltam, a beszélgetések időtartama folyamatosan növekedett.

Menet közben arra is rájöttem: igencsak kíváncsi vagyok, hogy partnereimbe ne fojtsam belé a szót, hanem hagyjam őket szabadon beszélni, hiszen, ha erőszakosan és türelmetlenül igyekeztem volna föltenni előzetesen kidolgozott kérdéseimet, akkor annak nem csupán az interakció spontaneitása látna volna kárát, hanem beszélgetőpartneremnek is jó eséllyel elment volna kedve a folytatástól. Az is egyértelmű lett számomra, hogy egy-egy alkalom lehetőleg ne tartson tovább két óránál, mivel viszonylag hamar rájöttem, hogy egy ilyen intenzitású interakció rendkívül fárasztó. (Az persze más kérdés, hogy a kétórás limitet sokszor nem sikerült betartani, s ebben sokszor mindketten ludasok voltunk.) Az interjúalanyok számára azért volt fárasztó az együttlét, mert gondolataik sokszor menet közben kristályosodtak ki. Ráadásul olykor lelkileg megterhelő témák kerültek szóba, köztük olyanok is, amelyekről korábban senkivel sem beszéltek. Ez a relatív szabadság számomra is jóval nagyobb erőfeszítést igényelt, hiszen egyrészt nem feledkezhettem meg azokról a témákról, amelyekre még „rá akartam kérdezni”, másrészt a „visszacsatoló” kérdéseket igyekezniem kellett úgy megfogalmazni, hogy ne akadjon meg beszélgetőpartnerem gondolatainak áramlása. Egy szó, mint száz, az interjúk egyre inkább beszélgetésekké váltak.

Az egyes találkozások között eltelt hetek és hónapok is igen hasznosak voltak mindkettőnk számára. Egyrészt volt időnk arra, hogy több mindent átgondoljunk. A beszélgetések végén arra kértem partnereimet, hogy a következő találkozásunkkor fogalmazzák meg, mi jutott időközben eszükbe, s hogy szeretnék-e kiegészíteni, elmélyíteni vagy helyesbíteni a korábban elmondottakat. Ezzel a kérdéssel kezdtem a következő beszélgetést is. Sokszor előfordult, hogy annyi bővíteni, mélyíteni vagy

pontosítani való akadt, hogy szóba sem kerültek azok a témák, amelyeket előzetesen szerettem volna fölvetni. A harmadik-negyedik találkozás alkalmával többnyire már nem is kellett föltenni a „*mi jutott eszedbe időközben?*” kérdést, hiszen a legtöbben maguktól is mondták, ami legutolsó találkozásunk óta felmerült bennük. Arra is igyekeztem rákérdezni, hogy esetleg kialakult-e bennük bármilyen feszélyezettség-érzés akár velem, akár az interjúszituációval kapcsolatban. (A feszélyezettség-érzés mint a habitus egyik tipikus, negatív megnyilvánulása sokszor felbukkant beszélgetéseinkben egy-egy esemény értelmezése kapcsán, úgyhogy nem okozott gondot, hogy ezt az érzületet az interjú készítőjével szemben is figyelembe vegyék.) Ez a kérésem többször is meghallgatásra talált, ami mindkettőnk számára hasznos volt, hiszen az adott (beszéd)helyzet újra-értelmezése növelte a közöttünk kialakult bizalmat, másrészt lehetőséget teremtett számomra is, hogy pontosabban megfogalmazzam szándékaimat, illetve adott esetben elismerjem beszélgetőpartnerem felvetésének jogosságát.

Olykor az ördög ügyvédjének szerepét játszottam, és vitát kezdeményeztem. Egyszer például annyira magával ragadott a hév, hogy erős kifejezéseket használtam (az csúszott ki a számon, hogy „kinyílt a bicska a zsebemben”, amikor egy erdélyi szórványból származó beszélgetőpartnerem durva negatív sztereotípiákat fogalmazott meg a székelyekkel kapcsolatban). A következő alkalommal partnerem azzal kezdte a beszélgetést, hogy legutóbb kétszeresen is feszélyezve érezte magát. Olyannyira, hogy „bicskanyitogató” megjegyzésem kapcsán az is fölmerült benne, hogy félbeszakítja az interjúfolyamatot (amitől aztán szerencsére elállt, miután bocsánatot kértem tőle erős szóhasználatom miatt). Másrészt elmondta, hogy azért is érezte magát mindinkább feszélyezettnek az elmúlt néhány alkalommal, mert olyan bizalmas dolgokat mesélt barátairól és hozzátartozóiról, amelyek nem kerülhetnek nyilvánosságra. Úgyhogy maga állt elő az ötlettel, hogy szerencsésebb volna, ha anonimizálnánk az általa elmondottakat – szemben korábbi megállapodásunkkal, miszerint saját névvel vállalja majd a beszélgetést, illetve a belőle készült monológot. Úgyhogy az interjúfolyamat kellős közepén úgy döntöttünk, hogy egy fiktív identitást fölvéve, álnéven folytatja a beszélgetést. És csodák csodája, innentől kezdve sokkal gördülékenyebb és őszintébb lett a hangnem. Élesebben és pontosabban tudta értelmezni az egyes helyzeteket, hiszen azok immár nem beazonosítható személyek

közötti viszonylatokra vonatkoztak. Vagyis beszélgetőpartnerem kétszeresen is „cinkosom” lett, hiszen már nem csupán reflektálatlan diszpozícióit és viszonylatait tette reflexió tárgyává, hanem – mintegy kívül helyezkedve a narrátor szubjektív perspektíváján – az őt kutató kutatóval közösen hozott meg egy fontos ismeretelméleti és módszertani döntést.

Természetesen fölmerülhetnek jogos aggályok is a társkutatóvá avanszáló beszélgetőpartnereim társadalmi pozíciójának erősen szelektált összetételét illetően. Így például az, hogy ebből a torzított mintából nem csupán az „egyszerű emberek” maradtak ki, hanem a tőlem ideológiailag és politikailag távol álló, más világnézettel rendelkező értelmiségiek is, ráadásul a hólabda-módszer önmagában is hozzájárulhat ahhoz, hogy a minta homogén legyen. Az ilyen jellegű aggályokra az egyik válaszom az, hogy interjúalanyaim induló társadalmi pozíciója (és ebből adódóan pályáivük szerkezete) jelentősen eltért egymástól, következésképpen narratíváik a legkülönbözőbb társadalmi tapasztalatokat tették megragadhatóvá. Ám ennél fontosabb ellenérvnek tartom, hogy nem az volt kutatásom alapkérdése, hogy miképpen tagolódik a kisebbségi társadalom a politikai ideológiák, társadalmi osztályok, regionalitás (stb.) alapján – ezzel amúgy is eleget foglalkoznak mások. Céлом annak igazolása volt, hogy plurálishabitus-elméletem vajon használható-e a kisebbségi diszpozíciók vizsgálata során. És pontosan azért választottam ezt az elítmintát, mert ezekről az emberekről föltételeztem (s mint hamar bebizonyosodott: joggal), hogy képesek reflektálttá tenni diszpozícióik reflektálatlan dimenzióit. Egy bármilyen tekintetben reprezentatív minta kialakítását a rendelkezésemre álló erőforrások (idő, pénz, munkaerő) amúgy sem tették volna lehetővé, hiszen minden empirikus munkafázist – az interjúk felvételétől azok leírásán át a monológok elkészítéséig, majd az elkészült korpusz értelmezéséig – egyedül végeztem, illetve egyedül végzem. Következésképpen kutatásom joggal fogható fel egyfajta *pilot study*-ként. Ugyanakkor benne van a pakliban, hogy egyszer majd egy forrásokkal jobban ellátott kutatócsoport nagyobb mintá(ko)n is vizsgálni fogja az általam nem tanulmányozott összefüggéseket.

Amikor főntebb úgy fogalmaztam, hogy beszélgetőpartnereim mintegy kétharmada magasan képzett értelmiségi volt, abból persze az is következik, hogy egyharmaduk viszont alacsonyabb társadalmi csoportba tartozott. Csakhogy ez utóbbiak

esetében általában azzal kellett szembesülnöm, hogy szinte kizárólag eseménytörténeteket meséltek el, amelyben az (ön)reflexió számára nemigen jutott tér. Más szóval: a szubjektív megismerési pozícióból elmesélt, értelmezést nélkülöző eseménytörténeti narratíva nemigen tűnt alkalmasnak a plurális diszpozíciók összetett beágyazottságának bemutatására, mivel mind a meghatározó társadalmi környezet, mind a cselekvő ágens diszpozícióinak utólag reflektált bemutatása hiányzott a történetekből. (S ugyan monológot nem készítettem ezekből a beszélgetésekből, a kutatás eredményeit összegző könyvemben kísérletet teszek majd arra, hogy az egyes eseménytörténeti narratívákban elmondottakat is beemeljem az értelmezett jelenségek körébe.)

Beszélgetőpartnereim között például akadt egy erdélyi fiatalasszony, nevezzük Boglárkának, aki Budapesten takarítónőként kereste kenyerét, és aki egyaránt bejáratos volt egy „balliberális” és egy „nemzeti konzervatív” elitértelmiségi család rózsadombi lakásába. Ha egy felkészült kutató került volna abba a paradicsominak tekinthető helyzetbe, hogy éveken keresztül, hetente több órán át, teljesen egyedül szisztematikus adatgyűjtést végezhet a két család hálósobájában, dolgozósobájában, konyhájában, nappalijában, fürdőszobájában és kertjében, akkor abból egy könyvterjedelmű elemzés születhetett volna. Ám hiába próbáltam használható adalékokhoz jutni a két család életvitelét, fogyasztási szokásait, a Boglárkával kialakított kommunikatív viszony összetevőit illetően, kudarcot vallottam. Beszélgetőpartnerem egyetlen szempont alapján volt hajlandó osztályozni és megkülönböztetni munkaadóit: hogy kap-e tőlük borralót és ajándékot, vagy sem.

Ugyanő beszámolt arról is, hogy korábban mindenek cselédként dolgozott egy családnál Ausztriában napi tizenhat-tizennyolc órában, és száraz tárgyyszerűséggel közölte, hogy egy tíz négyzetméteres, ablaktalan alagsori szobában szállásolták el, a fizetését pedig rendszeresen megkurtították. Sőt, azt is mintegy mellékesen bökte ki, hogy a háziúr szexuális szolgáltatásokat is elvárt tőle, amire ő „nem mondhatott nemet”. Hasonló jellegű kizsákmányolás- és szexuálisabúzus-történeteket más romániai magyar nőktől is hallottam. E narratívák kivétel nélkül megegyeztek a tekintetben, hogy a mesélők nem álltak ellen, és lényegében munkájuk természetes tartozékának tekintették az ilyen relációkat és helyzeteket. Nyilvánvaló, hogy ezekről a rettenetes viszonylatokról külön könyveket kellene

írni. Nagyon sajnálom, hogy a kutatásomba ez nem fért bele. Ha persze – álmódoznunk egy kicsit! – ezeket az eseménytörténeteket egy kamera rögzíthette volna, akkor én is lehetőséget kaptam volna, hogy megkíséreljem az események interpretációját. Ám mivel legnagyobb sajnálatomra nem tudtam filmmé alakítani ezeket a narratívákat, kénytelen voltam a kutatásom cinkosáivá delegált értelmiségiek önreflexív tekintetére hagyatkozni.

Monológok

Az interjúk befejezésével azonban még messze nem ért véget a munkám, mivel a legtartalmasabb, legdrámaibb, legérdekesebb hosszú beszélgetésekből monológokat készítettem. Ezekből tizenöt fog bekerülni a kutatás eredményeként születő, 2025. tavaszán megjelenő első kötetbe (a második kötet, melyben e monológokat értelmezem, terveim szerint néhány hónappal később lát majd napvilágot). Mint fentebb utaltam rá, kutatásomnak volt egy igen ambiciózus célja, nevezetesen, hogy minél mélyebbre hatoljak a nem tudatos, nem reflektált diszpozíciók szociológiai vizsgálatában. Vagyis következetesen figyelmen kívül hagytam a beszélgetőpartnereim esetleges pszichológiai önértelmezési kísérleteit. E narratívák révén mindekenélőtt azt kívántam érzékeltetni, hogy a tágabb társadalmi környezet miképpen kondicionálja a mindennapi életet, illetve hogyan hat az egyéni diszpozíciókra. Amikor partnereim a tanárról, a rendőrrel, az idegen nyelvű orvosról, a papról, az ilyen-olyan médiumokról vagy a magyarországi ügyintézőről beszéltek, akkor végső soron az ő sorsukat meghatározó, makroszintű intézmények viszonylatában pozícionálták magukat. A fenti személyek által megtestesített intézmények – az iskola, az erőszakszervezet, az egészségügyi rendszer, az egyház, a tömegkommunikáció vagy az állami hivatal stb. – ugyanis nyilvánvalóan meghatározzák (Bourdieu-vel szólva: kondicionálják) az emberek viselkedését, illetve beállítódási mintázatait. A családi, rokonsági és baráti viszonylatokról szóló részek kapcsán az lebegett a szemem előtt, hogy érzékeltetni tudjam a plurális habitusok időbeli átalakulásának (diakron dimenzió) és a mindenkori jelenbeli situációkba ágyazottságának (szinkron dimenzió) tágabb társadalmi kontextusát. S nem győzöm hangsúlyozni: az is kiemelten fontos volt számomra, hogy az etnikai alapon szerveződő viszonylatok osztálydimenziói mellett a dzsender-, nyelvi-, regionális-, térbeli (stb.) viszonylatokat is

érzékeltessem. Vagyis igyekeztem a kisebbségi lét-helyzet interszekcionalitását is figyelembe venni.

Együttműködésünk során három megismerő perspektívát érvényesítettünk. Mindenekelőtt saját, bourdieu-i paradigmába ágyazott szociológiai perspektívám volt meghatározó, melyből a kutatási kérdések fakadtak. Másrészt ezt a perspektívát beszélgetőpartnereim internalizálták, s így – kvázi társkutatóként – reflektált figyelmük fókuszát nem reflektált diszpozícióikra tudták irányítani. Ha tesszük, én adtam a nagyítót a kezükbe, melynek segítségével megvizsgálhatták azokat a dimenziókat, amelyekhez csak ők férhettek hozzá. E második perspektíva aleseteként értelmezhető az a közös tevékenységek, amelyek során bekapcsolódhattak a kutatás menetét meghatározó ismeretelméleti és módszertani döntések meghozatalába (amikor például az interjúfolyamat kellős közepén javasolhatták, hogy a névvel vállalt monológ helyett anonim narratíva szülessék beszélgetésünkben). A harmadik perspektívát az a tevékenység jelentette, melynek során a monológ végső változatát közösen hoztuk létre. Más szóval, a hosszú beszélgetések során képesek lettünk *kölcsönösen egymásra hangolódni*, vagyis létrejött közöttünk az a sajátos viszony, amit Alfred Schütz a társadalmi kapcsolat alapjának tekint, és amelynek ideáltipikus modelljét a közös zenélésben véli föllelni.³

Azt is elengedhetetlennek tartottam, hogy a monológgyá szerkesztett, egyes szám első személyű narratívák ne csupán elfogadhatók legyenek partnereim számára, hanem találkozzanak önképünkkel is, beteljesítve előzetesen megfogalmazott közös várakozásainkat, miszerint beszélgetésünkben mindketten profitálunk majd. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy igyekeztem mindent elkövetni annak érdekében, hogy a kutató és a kutatott közötti alá-fölérendeltséget megszüntessem. Megint másképpen fogalmazva, arra törekedtem, hogy optimális kompromisszum jöjjön létre saját kutatási céljaim, illetve beszélgetőpartnereim önképe és önreprezentáció-igénye között. Ennek elérését megkönnyítette plurálishabitus-elméletem egyik kulcseleme, miszerint a diszpozíciók változásait egyrészt az életút

folyamatába, másrészt a mindenkori jelen viszonylatrendszerébe igyekeztünk beágyazni. Ily módon megközelítem logikája magától értetődő módon összhangba volt hozható a szubjektív emlékezés élettörténeti perspektívájával.

Ugyanakkor nem elégedtem meg a pusztá eseménytörténeti narratívával; kérdéseimmel arra igyekeztem ösztönözni beszélgetőpartnereimet, hogy reflektáljanak az életútjuk során létrejött viszonylatokra, különös tekintettel az interakciók diszpozicionális összetevőire. Partnereim pedig sokszor kiválóan ráéreztek arra, miképpen tehetik reflektálttá reflektálatlan beállítódásaikat azáltal, hogy kellő árnyaltsággal kontextualizálják a bemutatott szituációkat és viszonylatokat. Tapasztalatom szerint a hosszú beszélgetések erősítették a közöttünk kialakult bizalmat, a létrejött bizalom pedig elősegítette a „társkutatói szimbiózis” kialakulását. Ennek beteljesedéseként fogom föl a monológok véglegesítése kapcsán folytatott egyeztetéseket is. Módszerem további fontos eleme, hogy a hosszú beszélgetésekből úgy hoztam létre a jóval rövidebb monológokat, hogy a végső változathoz magamat kiretusáltam, jóllehet tisztában vagyok azzal, hogy önmagam eltüntetése lényegében csupán egy retorikai trükk, hiszen kétségtelen: én fogalmaztam meg a kutatási kérdéseket, én irányítottam a beszélgetéseket, és én készítettem az interjúk leiratait a felvételekből. Mindazonáltal meggyőződésem, hogy e trükknek prózapoétikai szempontból meghatározó jelentősége van, hiszen így szabadabb és koncentráltabb módon dolgozhattam ki a narratíva tempóját, ritmusát és szerkezeti dinamikáját. Mi több, szándékaim szerint e szövegek akár novellaként, vagy ha tetszik, tudományos prózaként is olvashatók.

A beszélgetések lejegyzése során több lépésben szűkítettem az elhangzottakat, úgyhogy végül az elkészült monológok az eredeti interjúk nyersváltozatának ötödét-hatodát teszik ki. E módszer fontos formai eleme, hogy az elkészült monológ nem lehet hosszabb ötvenezer leütésnél – vagyis egy bő ívnél. Ha tetszik, e terjedelmi korlát képezi a potenciális szonátaforma legtágabb keretét, melynek köszönhetően egy sűrítési kényszer nyomása alatt kell dolgoznom. Tapasztalatom szerint ez a kényszer jót tesz a szövegnek, mivel elősegíti, hogy a végső változat koncentráltan, drámai kiélezettséggel jelenítse meg a legfontosabb viszonylatokat. A szerkesztés első körében kihúzom a téma szempontjából lényegtelen vagy a személyiségi jogokat sértő elemeket, és igyekszem a nyers interjúszöveget

³ “All possible communication presupposes a *mutual tuning-in relationship* between the communicator and the addressee of the communication. This relationship is established by the reciprocal sharing of the other’s flux of experiences in inner time, by living through a vivid present together, by experiencing this togetherness as a ‘We.’ (...) We find the same features in marching together, dancing together, making love together, or making music together”. (Schütz, 1951)

legalább százhuszezer leütésre szűkíteni⁴. E körben törlöm saját megszólalásaimat is, melynek terjedelme sokszor nem elhanyagolható mennyiségű korpusz, így szerepem gyakran nem korlátozódik a kérdések megfogalmazására, hiszen minél inkább belemerültünk a beszélgetésbe, növekszik az esélye, hogy én is hosszabban beszéljek.

A második körben a gépelési hibákat javítom, továbbá kihúzom az ismétléseket és a kevésbé fontos részeket. A harmadik körben összevonom a tematikus egységeket (hiába hangzottak el esetleg több hónapos eltéréssel), kiválasztva és stilisztikailag harmonizálva a legjobb variációkat. A negyedik körben véglegesítem a szöveg nagysztruktúráját: általában ebben a fázisban sikerül a terjedelmet ötvenezer leütés környékére szorítani. Az utolsó körben végzem el a finomhangolást: ekkor kapnak nagyobb súlyt az esztétikai szempontok (a központosítástól kezdve az élőbeszéd tempóját és nyelvezetét visszaadni hivatott stílusig és mondatritmusig), és ebben a fázisban keresem meg a címként szolgáló idézetet is. Ezután következik az utolsó fázis: a végleges szövegváltozat kialakítása, melynek során elkerülhetetlen a beszélgetőpartnerekkel folytatott egyeztetés, melynek célja, hogy kölcsönösen elfogadjuk a monológ valamennyi szavát. Csak akkor tekintek befejezottnak egy monológot, ha minden elemében sikerült harmonizálni és közös nevezőre hozni beszélgetőpartnerem belső perspektíváját az én elemzői külső perspektívámmal. Az egyeztetések során partnereim általában megelégedtek néhány apróbb stilisztikai javítással, pontosítással, húzással, ám előfordult az is, hogy az egyeztetés több hónapig tartott, mivel mindketten kötöttük az ebet a karóhoz: én szerettem volna a nyersebb, beszélt nyelvi regiszttert megtartani („hiszen szóról-szóra ezt mondtad” – érveltem), míg partnerem inkább az írott nyelvi stílusvilág felé igyekezett közelíteni. Végül, ha nem is könnyen, ebben az esetben is sikerült megtalálni az optimális kompromisszumot.

Annak ellenére, hogy a monológok készítése során mindenekelőtt a szociológiai szempontból releváns összefüggéseket kívántam előtérbe állítani, nyilván lesznek majd olvasók, akik pszichológiai szempontok alapján kísérlik meg értelmezni az egyes narratívákat (kétségtelen, hogy az illetén

⁴ Egy órányi beszélgetés leírása átlagosan mintegy másfél órát vesz igénybe, jöllehet a szórás viszonylag nagy: félórától három óráig terjed. Három óráig tart akkor, ha nagyon pontosan akarom leírni az elhangzottakat. Félórától pedig abban az esetben, ha sokat beszélünk a kutatás szempontjából lényegtelen témákról.

interpretáció lehetősége olykor-olykor az én fejemben is megfordult). Azzal is tisztában vagyok, hogy a monológokban megjelenített összetett viszonyoknak csupán egy töredékére – elsősorban a kutatási kérdéseim szempontjából releváns összefüggésekre – leszek képes rámutatni a monológokat értelmező második kötetben. Ugyanakkor eszem ágában sincs korlátozni az olvasó interpretációs szabadságát. (A közelmúltban elolvastam néhány monológot, melyeket régebben készítettem, és tízhúsz év elteltével olyan összefüggéseket fedeztem föl bennük, amelyek korábban föl sem merültek bennem. Úgy tűnik tehát, hogy ezek a szövegek jól vannak, és élük a maguk életét.)

Bevallom, nagyon szeretek interjúkból monológokat készíteni. Az 1990-es évek közepétől több tucatnyi monológot publikáltam a *Replika* folyóiratban (ezek megtalálhatók a folyóirat honlapján a 25. számtól kezdődően <https://replika.hu>). Valamennyi monológ érdekes és sokszor fölkaparó epizódokkal tagolt sorsokat állít elénk. Azért is szeretem ezt a műfajt, mert az élettörténetek nem befejezettek, hiszen a narrátorok hús-vér személyek, akiknek élete nem *lezárt*, hanem folyik tovább. Vagyis az időperspektíva változása magában foglalja a folyamatos újraértelmezés lehetőségét is. Következésképpen az idő múlásával új megvilágításba kerül(het)nek az elbeszéltek⁵. Mindemellett e történetek nem is bezártak, azaz nem gyömszölhetnek be egy kizárólagos értelmezési keret fogalmi hálójába, hanem sok vegyértékűek. Megint másképpen fogalmazva: korábban és most is igyekeztem úgy elkészíteni ezeket a narratívákat, hogy megfeleljenek a *kontextuális pluralitás elvének*, nevezetesen, hogy nyitottak maradjanak többféle tudományos

⁵ Egyik kedves beszélgetőpartnerem így fogalmaz ezzel kapcsolatban:

„Ami a publikálás után kvázi önálló életre kelő szöveget illeti, utólag is meglepőnek gondolom a rám való intenzív visszahatását. Egy-egy mondat és gondolatmenet hatására a szó szoros értelmében máshogy kezdtem el látni saját magamat – talán még az is lehetséges, hogy eddig nem sejtett felismerésekre jutottam. Az idő előre haladtával egyszersmind azt is tapasztaltam, hogy egyes megállapításaim, reflexióim hogyan változnak. Most (2025 elején) van, amit már nem úgy mondanék el Miklós kérdéseire, mint 2023 nyarán, vagy máshogy szerkeszteném a szöveget, mint 2024 tavaszán – ami azt jelenti, hogy a monológ (ahogyan egyébként sok más szövegtípus is) rögzítettsége egy permanens múltbeli mérőföldkővé válik, szemben a nyitott jelen temporalitásával ’ragadt’ konkrét szemlélyel.” (Vataščin 2025: 11)

diszciplína és értelmezési perspektíva számára, miközben arra is alkalmasak, hogy a laikus olvasók érdeklődését fölkeltsék.

x

Fölmerülhet a kérdés: mi köze a fenti gondolatoknak a jelen esszé címéhez és mottójához? Nos hát, bármennyire referenciaértékű is számomra Norbert Elias, Clifford Geertz, Donna Haraway vagy éppen Bruno Latour munkássága, e szerzőknek van egy közös vonásuk. Mégpedig az, hogy egyikükkel sem volt alkalmam face to face kapcsolatba kerülni. Akad viszont egy társadalomtudós, akinek karizmáját nem csupán olvasmányélmények révén, hanem személyes találkozásaink alkalmával is megtapasztalhattam. Aki mind életművében, mind kutatói habitusában, mind személyiségének kisugárzásában megtestesítette mindazt, amit az említett jeles tudósok külön-külön képviseltek. Eme erős állítást igazolandó, engedtessek meg, hogy felidézzem, miképpen fogalmaztam e nagy magyar szociológus *Sorsba fordult történelem* című könyvének bemutatóján, 2005-ben:

„Losonczi Ágnes munkássága egy rendkívül vonzó példa alternatíváját kínálta a hazai szakmai erőterében. Egy olyan magatartás, illetve tudományos szemléletmód és ethosz képviselésében jelent meg számomra, amelyet szociológia-szakos diákként példaértékűnek tartottam a nyolcvanas évek elején. Nevezetesen: egy igen sokszólamú, sokféle beágyazottságú, sokféle asszociációs irányba nyitott, ugyanakkor a szakmai tudást magabiztosan birtokló szerzőt ismerhettem meg munkáiból, aki – és ez annak idején különösen csábító és imponáló volt egy bölcsészettől érkező és a rezsimmel szemben kritikusan gondolkodó fiatalember számára – nagyon tud írni, ráadásul munkái mentesek az átideologizált, fölösleges marxista lózungoktól.” (Hadas 2005: 89-90. old).

2025 végén, midőn e sorokat írom, világosan látom, hogy húsz évvel ezelőtt megfogalmazott gondolataim máig érvényesek. A jelen esszében bemutatott kutatás a legékezebb bizonyítéka annak, hogy mindaz, amit Losonczi Ágnestől tanultam, a mai napig szociológiai munkálkodásom vezérfonalaként szolgál. Kutatásom ambiciózus elméleti célját – nevezetesen, hogy a lehető legmélyebbre hatoljak a nem tudatos, nem reflektált, testileg inkorporálódott társadalmi cselekvések szociológiai interpretációjában – ugyanis nem fogalmazhattam volna meg a Losonczi Ágnes által szenvedélyes következetességgel képviselt, kvalitatív-fókuszú kutatói perspektíva ismerete nélkül.

Az ő munkássága felbecsülhetetlen jelentőségű volt szakmai krédóm talán legfontosabb elemének kikristályosodásában is. Nevezetesen, évtizedek óta arra törekszem, hogy minél gyakrabban és minél intenzívebben élhessem át az alkotás mámorát, mely a szenvedélyesen munkálkodó tudósra és művészre egyaránt jellemző. Pontosan erről beszél Max Weber is *Tudomány mint hivatás* című előadásában, melynek gyönyörű részlete nem véletlenül lett a jelen esszé mottója.

Irodalom:

- Bourdieu, Pierre (2004): *Esquisse pour une auto-analyse*. Raison d'Agir. Paris.
- Elias, Norbert (2004): *A civilizáció folyamata*. Gondolat. Budapest.
- Elias, Norbert (1999): *A szociológia lényege*. Napvilág. Budapest.
- Gagy József (2024): *Sajátterep. Utak, módszertani tanulságok*. Kriza János Néprajzi Társaság. Kolozsvár.
- Hadas Miklós (2005): Társadalmi traumák történet-szociológiai vizsgálata. *Szociológiai Szemle*. 2005/3, 89–94.
- Hadas Miklós (2022): *Outlines of a Theory of Plural Habitus. Bourdieu Revisited*. Routledge. London.
- Haraway, Donna (1994): A szituációba ágyazott tudás. in: Hadas Miklós (szerk.): *Férfiuralom*. Replika Könyvek. 121-144.
- Kuhn, Thomas (2000): *A tudományos forradalmak szerkezete*. Osiris. Budapest.
- Latour, Bruno, Woolgar, Steve (1979): *Laboratory Life: The Social Construction of Scientific Facts*. Sage Publications. Beverly Hills.
- Losonczi Ágnes (2005): *Sorsba fordult történelem*. Holnap Kiadó. Budapest.
- Oláh Sándor (2023): *Átmeneti idők. Tapasztalat- és megéléstörténetek a 20. századi Homoródalmáson*. Státus Kiadó, Csíkszereda.
- Schütz, Alfred (1951): Making Music Together: A Study in Social Relationship. *Social Research*. Vol. 18, No. 1. 76-97. The Johns Hopkins University Press.
- Vataščin Péter (2025): *Hibrid „monodráma” – szubjektív széljegyzet egy monológ születéséhez és utóéletéhez*. Fórum Társadalomtudományi Szemle. 2025/1.
- Weber, Max (1998 [1919]): A tudomány mint hivatás. In Max Weber: *Tanulmányok*. 127-155. Osiris. Budapest.

Érdeklődés (Losonczy Ágnes és Tibori Tímea) [Kenéz György felvétele]

LOSONCZI ÁGNES ÉS A MAGYAR ZENESZOCIOLÓGIA ÚTJAI AZ 1960-AS ÉVEKBEN

DOI 10.35402/kek.2026.1.4

Absztrakt

Ez a tanulmány Losonczi Ágnes 1960-as években folytatott, első zenei vonatkozású munkáinak rövid áttekintésére tesz kísérletet, és ezzel összefüggésben bemutatja, milyen politikai, társadalmi és intézményi környezetben indult meg a „zeneszociológia” a korai Kádár-korszakban. Munkámhoz Losonczi két monográfiája – *A zene életének szociológiája* (1969); *Zene – Ifjúság – Mozgalom* (1974) –, valamint az ezek háttérét megvilágító rövidebb írások, előadások, levéltári dokumentumok és interjúk szolgáltatták a legfontosabb forrásokat. Ezek segítségével arra is igyekszem figyelmet fordítani, a hatvanas évek közepétől milyen változások következtek be Losonczi kérdésselvetéseiben, vizsgálati módszereiben és (tudományos) beszédmódjában, és e változások miképpen álltak összhangban a hazai szociológia politikai-társadalmi rendeltetésének lassú átalakulásával.

Kulcsszavak: Losonczi Ágnes, zeneszociológia, államszocializmus, Kádár-korszak

Abstract

Ágnes Losonczi and the Trajectories of Hungarian Music Sociology in the 1960s

This article offers an insight into Ágnes Losonczi's early works on music, written in the course of the 1960s, and, in this context, outlines the political, social, and institutional circumstances under which “music sociology” began to take shape in Hungary during the early Kádár era. The analysis draws primarily on Losonczi's two major monographs — *A zene életének szociológiája* (Sociology of Musical Life, 1969) and *Zene – Ifjúság – Mozgalom* (Music – Youth – Movement, 1974) — supplemented by shorter articles, lectures, archival materials, and interviews that shed light on their intellectual background. On the basis of these sources, the article also traces the shifts in Losonczi's research topics, methodological approaches, and discursive strategies, and examines how these transformations corresponded to the gradual reconfiguration of the political and social functions attributed to sociology in Hungary from the second half of the 1960s.

Ez a tanulmány Losonczi Ágnes 1960-as években folytatott, első zenei vonatkozású munkáinak rövid áttekintésére tesz kísérletet, és ezzel összefüggésben bemutatja, milyen körülmények között indult meg a „zeneszociológia” a korai Kádár-korszakban, és milyen profilú értelmiségiek vettek részt e tudományág intézményesülésének folyamatában, illetve az elméleti-módszertani keretek kidolgozásában.

Munkámhoz Losonczi első vonatkozó monográfiája – az 1962 és 1966 közötti kutatásait összefoglaló *A zene életének szociológiája* (1969) –, valamint az ennek háttérét megvilágító rövidebb írások, előadások, levéltári dokumentumok és interjúk¹ szolgáltatták a legfontosabb forrásokat. Ezek segítségével arra is igyekeztem figyelmet fordítani, hogy a hatvanas évek közepétől milyen változások következtek be Losonczi kérdésselvetéseiben, vizsgálati módszereiben és (tudományos) beszédmódjában, és e változások miképpen álltak összhangban a hazai szociológia politikai-társadalmi rendeltetésének ekkortól megfigyelhető lassú átalakulásával.

Keywords: Ágnes Losonczi, music sociology, state socialism, Kádár era

A „zeneszociológiai” kutatások előzményei az ötvenes években

Az elmúlt két és fél évtizedben számos kutató tett kísérletet a magyar szociológia Kádár-kori történetének rekonstrukciójára, és ennek részeként a tudományos munkára ható politikai döntéseket, illetve geopolitikai tényezőket, az intézményi infrastruktúrát, valamint a tudományok feladatairól, célkitűzéseiről folyó korabeli diskurzusokat is átfogóan elemezte (Szánthó 1998, Szabari 2011, Szabari 2020a, Szabari 2020b, Takács 2017, Szelényi 2019 stb.). E kutatók teljes mértékben egyetértenek abban, hogy az 1956 utáni évtizedben különleges esély nyílt a társadalomtudományok fellendülésére és intézményesülésére. Sokkal vitatottabbnak tűnik

¹ Ezek közül a továbbiakban arra a 2018-ban készített (publikálatlan) életútinterjúra hivatkozom, amelyben a szociológust magam kérdeztem a magyarországi populáris zenei kutatások kezdeteiről, illetve a Kádár-kori zenepolitika és zenei kutatások egymásra utaltságáról.

ugyanakkor annak megítélése, hogy milyen tudomány- és politikatörténeti mozzanatok tekinthetők a forradalom után „újjászervezett” szociológiai munka közvetlen előzményeinek. Kérdés például, hogy kimutatható-e bármi kapcsolat vagy közvetítés a két világháború között, az 1945 utáni átmeneti években és az ötvenes-hatvanas évek fordulójától meginduló kutatások, diskurzusok között, ahogy az is, hogy a Rákosi-korszak minden vonatkozásban „megszakításként” értelmezhető-e a tudományág hazai történetében.

A dilemma a „zeneszociológiával” kapcsolatban is joggal felvethető, ami – a szociológia más ágazataihoz hasonlóan – szintén az ötvenes és hatvanas évek fordulóján vált tényezővé a hazai tudományos életben. A jelen tanulmány mindazonáltal amellet próbál állást foglalni, hogy a korai Kádár-korszak „zeneszociológiája” mind az aktorok, mind a témafelvetések szintjén szorosan kapcsolódott a Rákosi-korszakhoz: a zene- és tánckultúra radikális átalakítását célzó politikai döntésekhez éppúgy, mint néhány, az állami ideológia szolgálatába állított ekkori zenekutatási projektekhez.

A keleti blokk országaiban az új zenekultúra létrehozását célzó intézkedések alapját legkésőbb a Szovjetunió Kommunista (bolsevik) Pártja 1948. februári zenei határozatának közzététele, illetve a „haladó zeneszerzők és zenekritikusok” 1948 májusában Prágában – szintén szovjet védnökség alatt megtartott – világtalálkozója óta a polgári-kapitalista zeneművészet és zeneipar átfogó kritikája jelentette (Péteri 2003; Tallián 2016). E kritika lényege, hogy a kapitalizmus a 19. századtól kezdődően fokozatosan szétzúzta a barokk és a klasszicizmus korára még jellemző egységes zenekultúrát, amelyben a művészi zene és a mindennapi zene még egymást áthatva, egymásból táplálkozva létezett, és egységes, közérthető nyelven szólalt meg; amelyben az alkotók, a terjesztők, az előadók és a fogyasztók „rendjei” még nem különültek el élesen egymástól; és még senki nem vonta kétségbe, hogy a hétköznapi emberek is képesek lehetnek „zeneművek” létrehozására. A prágai kongresszus záróhatározata szerint a 20. század közepére a nemzetközi zenei élet már súlyos „válságba” jutott: a zenéhez értő kevesekkel a passzív fogyasztásra kárthatott milliók állnak szemben, ráadásul a „komolyzene” és „könnyűzene” útjai is egyre inkább elválnak egymástól, és míg az előbbi „egyre inkább individualista és szubjektív lesz”, és elszakad a „tömegektől”, a „könnyű zene [...] folyvást felszínesebbé, típuszerűbbé és közhelyszerűvé

válík”, ráadásul kizárólag a szórakoztatást vagy a mindennapok előli menekülést szolgálja (A zeneszerzők és zenekritikusok 1948).

A szovjet érdekszférába kerülő országokban, s köztük Magyarországon az államhatalom, a zenei elit kommunista elköteleződésű tagjainak (zeneszerzőknek, előadóművészeknek és zenetudósoknak) a bevonásával, ezért olyan programot hirdetett, amely a „széttöredezett” zenekultúra újbóli egységesítését – a komolyzene, népzene és populáris zene közti határok és ellentmondások azonnali megszüntetését –, valamint a zenei élet radikális demokratizálását ígérte (Maróthy – Ujfalussy – Zoltai 1973: 189–190). 1949 után megkezdődött az ehhez szükséges központi intézményrendszer kiépítése. Mindemellett pedig megindultak a „régie könnyűzene” és a „jazz” ernoőfogalma alá vont modern populáris zene ellehetlenítésére irányuló állami kampányok, a művészi zene „dekadens”, modernista irányzatainak az üldözése, és már az 1940-es évek végétől léteztek törekvések a népi és népszerű zenére – Magyarországon mindenekelőtt a tradicionális hazai népdalkincsre – támaszkodó, közérthető, nevelni és szórakoztatni is képes új koncertzene, illetve szórakoztató és tömegzene megalkotására, hatékony terjesztésére. A program a „zenei tömegmozgalom” létrehozásával vált teljessé: vagyis a szervezett amatőr zenei tevékenység, mindenekelőtt a kóruséneklés erőltetett fejlesztésével, amit a zenei nevelés legfőbb, a képzetlen tömegek kreativitásának kibontakozását is segítő közegévé próbáltak tenni. A „zenei tömegmozgalom” számára elsősorban az újonnan szervezett mintaegyütteseknek – például az Állami Népi Együttesnek és a Magyar Néphadsereg Művészegyüttesének – kellett utat mutatniuk: a hazai és nemzetközi népdalokra, mozgalmi dalokra és munkásdalokra épülő szocialista repertoár vonatkozásában éppúgy, mint az előadási módok és a színpadkép tekintetében (Ignác 2025: 8–15).

A zenepolitikai reformokkal párhuzamosan a kommunisták programját támogató zenei kutatások is indultak, amelyek a zene „társadalmi alapjainak”, és ennek részeként a „népzene”-nek, a „zenei tömegműfajoknak” és a „zene tömeges társadalmi gyakorlatával” közvetlen kapcsolatot ápoló magasművészetnek a feltárására irányultak; e kutatások végső célja pedig a gyakorlat elmélettel – és jó történelmi példákkal – való megsegítése lett. Aligha véletlen, hogy ebben az időszakban indult meg itthon a tradicionális népzene kutatás intézményesítése, és a szocialista zenekultúra közvetlen előképeit kereső akadémiai

munkásdalkutatás is, amely elsősorban a két világháború közötti munkáskultúra és munkáspártok zenei emlékeinek az összegyűjtésére vállalkozott (Ignác 2025: 21–25).

A tömegek gyors zenei emancipációjával és a károsnak ítélt zenei jelenségek azonnali kiszorításával számoló, minden elemében felülről vezérelt sztálinista zenepolitika azonban már 1953 körül zátonyra futott. Ebben az időszakban két fontos változás is történt, amely szembement a korábbi elvekkel és célkitűzésekkel.

Az egyik szoros összefüggésbe hozható a Rákosi Mátyás helyére 1953 tavaszán kinevezett új miniszterelnök, Nagy Imre új kormányprogramjával, amelynek az egyik pontja éppen az életszínvonal mielőbbi növelése és a lakosság szabadidős-szórakozási igényeinek fokozottabb kielégítése volt. Ennek hatására 1954-től jelentős ártrendeződés kezdődött a hivatalos zenei nyilvánosságban. A művészi zene terén megkezdődhetett a klasszikus-romantikus zeneszerzők műveire és a friss szocialista (realista) zenei termésre korlátozódo repertoár óvatos kibővítése, emellett pedig a nyugati szórakoztatóipari termékek egyoldalú tiltása is megszűnt: részben visszaengedték a két világháború közötti „könnyűzenét”, és már a kortárs populáris zenei kínálatból is csak a ténylegesen felforgatónak, veszélyesnek minősített irányzatokkal szemben küzdöttek tovább; az „ízlés”, ám teljességgel apolitikus szórakoztató zenével szembeni szigor ettől kezdve enyhült (Ignác 2020: 179–184).

Ezzel párhuzamosan, a Rákosi-korszak utolsó éveiben, az új szocialista zenekultúra megteremtéséhez felhasznált eszközök is változtak. Több olyan elem is háttérbe szorult, amelyet elsősorban a zenei elit baloldali-kommunista elköteleződésű tagjai forszíroztak: szinte teljesen leállt a tömegek számára írott új dalirodalom (a „tömegdalok” és a „szocialista realista táncdalok”) terjesztése és a zenei tömegmozgalom fejlesztése. Ehelyett a vezetőjének Kodály Zoltánt tekintő, évről évre jobb érdekérvényesítő képességgel rendelkező hagyományos zenei elit elképzelései kerültek az előtérbe, mindenekelőtt a hagyományos zeneoktatás és a művészi zene széles körű terjesztésének a gondolata. A magyar szocialista realista zene utolsó nagy ünnepének, az 1956 áprilisában megrendezett harmadik Magyar Zenei Hétnek a szakmai vitáin már szinte minden ismert felszólaló ezeket, valamint a „művelt zenehallgatók” számának növelését vélte a leghatékonyabb eszköznek a megvetett zeneipari termékek divatjának

megfékezésére és a magyar zenekultúra általános fejlesztésére (Az előadás vitája 1956).²

Szintén 1953 és 1956 között merült fel elsőként, hogy közelebből meg kellene vizsgálni, pontosan kik is alkotják a „tömeget”, amelynek zenélési és zenefogyasztási szokásait a politika alapjaiban próbálja átformálni; hogy lépéseket kellene tenni a zenei közízlés, illetve a széles körben művelt és hallgatott – az elit által nem feltétlenül támogatott – zenei műfajok közelebbi megismerésére, a zenei életet érintő politikai döntések hatékonyabbá tétele érdekében; és a zenetörténeti-zeneelméleti vizsgálódások során is fokozottabban kellene foglalkozni társadalmi kérdésekkel (lásd például Vitányi 1954, Maróthy 1956). Ezek a felvetések – még ha ekkor nem is valósultak meg – már a Kádár-kori „zeneszociológia” közvetlen előzményeinek tekinthetők, annál is inkább, mert többségükben olyan személyektől származtak, akik 1956 utáni zenei kutatásaikban előszeretettel éltek szociológiai kérdésfelvetésekkel.

A kora Kádár-kori „zeneszociológia” feladatai

Általánosságban elmondhatjuk tehát, hogy a „zeneszociológia” hazai megalapozói már a sztálinizmus időszakában aktívak voltak. Jellemzően ahhoz a generációhoz tartoztak, amelynek tagjai a második világháború után voltak egyetemisták. Szocializációjukban meghatározók voltak az újjáépülés időszakának (baloldali) zenei mozgalmi, amelyek elsősorban a népdalok, a mozgalmi dalok és a közösségi zenélés széles körű terjedésétől remélték az elitista koncertzene és a slágerzene kettősére épülő zenekultúra reformját (Losonci 1974). 1948/1949-től viszont aktív résztvevőivé, sőt beosztotti-középvezetői pozíciókban alakítóivá váltak az állami zene- és táncpolitikai diskurzusoknak. Útjaik abban is találkoztak egymással, hogy 1953 és 1956 után elsősorban a rendszeren belül keresték a reform és megújulás lehetőségeit (Ignác 2020), a forradalom után pedig annak az „értelmiségi középrétegnek” lettek a tagjai, amely Kalmár Melinda szerint az egyik legfőbb kedvezményezettje lett az új rezsim tudománypolitikájának – annak a politikának, amely arra az elvre épül, hogy a pártnak egy szűk elit helyett már a teljes kutatói társadalommal keresnie kell a konszenzus lehetőségét (Kalmár 1998: 163–169).

² A viták eredeti jegyzőkönyveit lásd: Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) P 2146 61. d. A Magyar Zeneművészek Szövetsége dokumentumai.

Műveltségük, illetve szakmai és intézményi hátterük esetében azonban a „zeneszociológusok” már korántsem voltak egységesekek. Volt közöttük professzionális zenetörténész, Maróthy János (1925–2001), aki már az ötvenes évek legelejétől egy sajátos marxista zenekutatási program szerint dolgozott és a zenei élet ideológiái irányait kijelölő Magyar Zeneművészek Szövetségének is aktív tagja volt, a kora kádári időszakban pedig egyike lett azon befolyásos szakembereknek, akik részt vehettek a romokban heverő hazai zenei intézményrendszer újjászervezésében, az új hazai kutatási divatok meghatározásában, és emellett az utazás és nemzetközi kapcsolatépítés különleges privilégiumával is rendelkeztek, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy naprakésszé váljanak a zenetudomány és a zeneszociológia legfrissebb trendjeivel kapcsolatban (Ignác 2025).

Volt közöttük olyan, Vitányi Iván (1925–2021), aki tánc(elmélet)íróként és a Táncszövetség, valamint a Népművelési Minisztérium zenei és táncosztálya alkalmazottjaként alapozta meg szakmai karrierjét, a forradalom után pedig – közel kétévtényi szilencium után – zenei és szociológiai szaklapok (*Muzsika, Valóság*) munkatársaként vált ismertté.

1956 előtt szintén a Népművelési Minisztérium zenei és táncosztályán dolgozott Losonczi Ágnes (1928–2024), amely minőségében a „zenei tömegmozgalom” irányításába is bekapcsolódott: ő volt az egyik alapítója és – a csoportot külföldön is gyakran képviselő – politikai referense a Magyar Állami Népi Együttesnek (Losonczi 1955). Losonczi először egy 1953-ban, az új kormányprogram meghirdetése után elhangzott beszédében vetette fel, hogy a minisztériumi döntések esetében, illetve a kultúra átalakítására vonatkozó tervek megalkotásakor „az eddiginél jobban figyelembe kell venni a dolgozók kívánságát, érdeklődését”, és úgy látta, a zene- és táncpolitikai vitákban a „szakmai érvekre”, alapos „vizsgálatokra” is szükség lehet (Losonczi 1953: 325–330). Maróthyval vagy Vitányival ellentétben azonban az ő korai pályafutásában nincs annak nyoma, hogy a tudomány eszközeivel bármikor is vizsgálta volna a „dolgozók zenei érdeklődését” vagy részt vett volna az első, valóban szakmai alapokra helyezett zenei és táncvitákban. Nem véletlenül nyilatkozta azt több visszaemlékezésben és egy személyes beszélgetés alkalmával e tanulmány szerzőjének is, hogy az 1960-as évek elején tényleges szakmai előképzettség, tapasztalatok és előképek nélkül, elsősorban személyes belátások

következményeként fordult a zeneszociológia felé: azért, mert csalódott a sztálinista zenepolitikában, amely kizárólag „felülről”, vagyis egy szűk elit bevonásával, a fogyasztók tényleges megkérdezése nélkül próbálta meghatározni a magyar társadalom zenei szükségleteit.

Maróthy, Vitányi, Losonczi és a hasonló profilú kutatók politikai-ideológiai alapállását jól mutatja, hogy tudományos és közéleti munkáikban nemcsak az 1956 előtti időszak, de a teljes ötvenes évek zenepolitikájával és zenei gyakorlatával szemben kritikusak voltak. A korai Kádár-korszak beszédrendjének alapvető eleme volt a sztálinizmus „téves” politikai döntéseinek és totalitárius irányítási gyakorlatának a határozott bírálata (Rainer M. 2004): a zenei diskurzusokban mindez főleg az erősen központosított intézményrendszernek és az elit által kijelölt műfajok egyoldalú erőltetésének a bírálatát jelentette. A fiatal kutatónemzedék tagjai viszont arra figyelmeztettek, hogy a rendszer korrekciójára irányuló 1953 és 1956 utáni döntések – például a „komolyzene” és a „zenei nevelés” egyoldalú súlykolása, illetve a kommersz szórakoztató zene részleges visszaengedése – végső soron a zenekultúra szocialista fejlődése ellenében hatottak, és egyfajta „kapitalista visszarendeződéshez” vezettek. Írásaik, előadásai mintha épp azt igyekeztek volna felvillantani, hogy mely területek kutatásában, fejlesztésében vannak még a „szocialista zenekultúrának” hiányosságai; és a tudomány miképpen támogathatja a kor kihívásainak megfelelő, modern zenepolitikát, amelynek alapzatát a szocialista „kulturális forradalom” leginkább időt álló elemei adhatják.

Amikor a kora Kádár-kori „zeneszociológia” definíciójának megalkotására teszünk kísérletet, úgy vélem, sem akkor nem járunk jó nyomon, ha a kortárs nyugati zeneszociológiai irányzatok magyarországi megjelenéseire korlátozzuk a vizsgálódásainkat, sem pedig akkor, ha kizárólag azokat a munkákat vesszük számításba, amelyek magukra is „szociológiként” hivatkoztak. Emiatt láttam indokoltnak a fogalmat az eddigiekben idézőjelek közé tenni. A zeneiízlés-kutatástól a marxista zeneesztétikán át az új irányokat kereső munkásdalkutatásig több olyan, speciális diszciplína létezett 1956 után Magyarországon, amely számára a szociológiai módszerek és kérdésfelvetések meghatározók voltak (Ignác 2020: 37–39). Emiatt „zeneszociológia” helyett erre az időszakra vonatkoztatva helyesebb a „szociológia eszközeit (is) felhasználó zenei kutató-sokról” beszélnünk, amelyek között a társadalomtudományos megközelítésmódok érvényesítésén

túl az teremtett elsősorban kapcsolatot, hogy a hagyományos – és szándéka szerint apolitikus – zenetudománnyal és népzene kutatással szemben pozícionálták magukat, és a kultúrpolitika számára is rendszerint tartalmaztak egyértelmű ajánlásokat, vagyis politikai-ideológiai értelemben motiváltak voltak (a keletnémet párhuzamhoz lásd Mayer 1963).

Mik voltak azok a nagy kutatási területek, amelyek az így értett „zeneszociológia” lehetséges feladatait megnevező korabeli szövegekben a leggyakrabban felbukkantak? Első helyen mindenképpen a zenei ízlés és a zenei befogadói attitűdök kutatását érdemes említenünk, egy olyan kutatást, amely azt vizsgálja, a társadalom különböző csoportjai mikor milyen zenét hallgatnak, az egyes zenei műfajok milyen hatást gyakorolnak rájuk, illetve miképpen fogadják be és milyen rendeltetéssel használják ezeket (lásd például Pernye 1960, Vitányi 1964). Ez a téma állt talán a legközelebb ahhoz, amit ugyanebben az időszakban a kapitalista Nyugaton zeneszociológiának neveztek, jóllehet a hazai kutatók annyiban túl is akarták szárnyalni a nyugati munkákat, hogy a teljes lakosságra, így az alsóbb osztályokra is kiterjedő ízlésvizsgálatot követeltek (Losonci 1963a, 1963b).

A „zeneszociológia” az államszocialista Magyarországon ugyanakkor azáltal is a nyugati zeneszociológia jobb, hitelesebb „másika” kívánt lenni, hogy nem állt meg a befogadói oldalnál, hanem a zenei alkotói folyamattal és a zenei produktumokkal – és legfőképpen az akadémiai zenei kutatásokból addig kiszoruló zenék és zenei gyakorlatok működésével – kapcsolatban is érvényes megállapítások megfogalmazására törekedett. Ezt a célt szolgálták a zenei köznyelvvvel kapcsolatos kutatások (például Pernye 1962, Ignác 2020: 203–247) vagy a „tömegek zenei alkotókészségének” (a „zenei generatív képességeknek”) a vizsgálata, amely abból az alapvetésből kiindulva, hogy a hétköznapi emberek is képesek zenei alkotások létrehozására, a professzionális zeneszerzési technikák, illetve az önálló, rögzített műalkotások ellenében kifejezetten a zeneileg képzetlen emberek kreatív gyakorlatait: a népi és az amatőr zene különféle megnyilvánulásait kívánta elemzés tárgyává tenni (Vitányi 1964).

A „zeneszociológia” magyarországi művelőinek emellett a régebbi és újabb közhasználatú zene (a fogalomhoz lásd Ignác 2020, Bessler 2014) is rendszerint a látóterükbe került. Jóllehet a szocialista „zenei forradalom” legkésőbb a negyvenes évek végétől a műfajok közötti minőségi és esztétikai

határok eltörlésére törekedett, a hatvanas évek elején még mindig bizonyításra várt, hogy az „értékes” és „értéktelen” zene határvonalai nem feltétlenül „komolyzene” és „könnyűzene” között húzódnak (Maróthy – Ujfalussy – Zoltai 1973). A szociológiai műfajkutatás megpróbált leszámolni a zenei elitre jellemző esztétikai szemlélettel, és az egyes műfajokat nem zenei-technikai jellemzőik, hanem sokkal inkább funkcióik, rendeltetésük szerint igyekezett csoportosítani vagy egymással szembe állítani. A cél elsősorban annak bizonyítása lett, hogy műfaji hovatarozásától függetlenül minden olyan zene kutatásra és népszerűsítésre érdemes lehet, amely például komoly politikai-társadalmi üzenetek közvetítésére alkalmas, amely a széles néptömegek által használt és megértett zenei nyelvet használja, amely egyesíteni tudja magában a „komoly” és a „népszerű” minőségeit, vagy amely a „népművészet”, a „kollektív alkotás” erejét képes valamilyen formában felmutatni. Ez a törekvés bizonyos korlátok között a populáris zenében rejlő értékek bemutatására és korábban teljes egészében elutasított műfajok – például a jazz – újraértékelésére is lehetőséget adott. A „zeneszociológia” a kezdeti időszakban így kifejezetten sokat tehetett a szocialista zenekultúra határainak kitéréséért, az ideológiai szempontból nehezen integrálható jelenségek létjogosultságának bizonyításáért.

Az említett témák, problémák feldolgozását a kutatók a hatvanas évek elejétől egyfajta – hallgatólagos – munkamegosztásban végezték. Maróthy főként a szocialista perspektívából értékes mű- és közzenei formák népszerűsítésében, valamint az akadémiai munkásdalkutatás elméleti megalapozásában jeleskedett. A zenei generatív képességeknek és ennek nyomán az amatőr zene újabb formáinak az elemzése főként Vitányi nevével kapcsolódott össze. A zenei ízlés kérdéseit pedig, mint az alábbiakban bemutatom, a legátfogóbban Losonci tárgyalta. E kutatók ritkán merészkedtek át egymás szakterületére, útjaik a hatvanas években mégis sokféleképpen keresztezték egymást: folyamatosan hivatkoztak egymás munkáira, elemzéseket rendelték egymástól, vitafórumokon ütköztették álláspontjaikat, sőt kapcsolataik révén az őket foglalkoztató intézmények együttműködéseit is elősegítették.

Losonci első kutatási programja

1961-ben az MSZMP Budapesti Bizottsága több munkacsoportot bízott meg, hogy mérje fel a főváros művelődési helyzetét. E csoportok egyikének

a „tömegek zenei ízlését és igényeit” kellett feltérképeznie, és ehhez különböző statisztikák készítése mellett nagyobb gyárak (például a Ganz-MÁVAG és a Magyar Pamut) dolgozóit is meg kellett interjúvolnia. A vizsgálatok eredményeiről tartott beszámolón és vitaülésen Maróthy János is jelen volt, aki azt javasolta, hogy a későbbiekben még részletesebben tárják fel a zenefogyasztási szokásokat, és ezek alapján állítsák össze az ifjúság „helyes” kulturális és esztétikai nevelését célzó cselekvési terveket.³

A párt által megrendelt kutatást követően 1962-ben, immár az MTA Bartók Archívum munkásdálrészlegének referenseként, az archívum igazgatójának, Szabolcsi Bencének a támogató egyetértésével, maga Maróthy volt az, aki Losonczi Ágnest megbízta, hogy a Zeneakadémia néhány hallgatójának bevonásával végezzen átfogó vizsgálatot a Ganz-MÁVAG alkalmazottjainak zenei ízlésével kapcsolatban (Losonczi 1963a). Az ez idő tájt az Országos Filharmónia alkalmazásában álló Losonczi munkájához az anyagi támogatást az archívum biztosította, de az interjúk megszervezésében és lebonyolításában a gyár párt- és szakszervezeti bizottsága is segített neki (Losonczi 1964a).

Végül ez a csaknem ötszáz munkás megkérdezésével zajló, kérdőívekre és beszélgetésekre alapozott felmérés jelentette a nyitányát annak a nagyszabású kutatási programnak, amelynek keretében az egykori népművelő – ahogy egy, a Bartók Archívum számára készült terjedelmes, de publikálatlan beszámolóban (Losonczi 1963a) olvashatjuk – „a mai magyar munkásság és parasztság zenei szociográfiájának” a megírására vállalkozott. A programot további gyárlátogatások, a Magyar Rádióban végzett vizsgálódások (Losonczi 1965a), valamint néhány Gyöngyös-környéki faluban megvalósuló terepmunka tették teljessé (Losonczi 1964b). Utóbbi már a korszak első számú szociológiai intézménye – 1964-től Losonczi hivatalos munkahelye –, az MTA Szociológiai Kutatócsoportja által szervezett komplex falukutatói projekttel is összekapcsolódott, amelyben a csoport vezetője, Hegedüs András és más fiatal munkatársak (Szelényi Iván, Heller Ágnes, H. Sas Judit stb.) is részt vettek (Szántó 1998).

A kapcsolódó publikációk és előadások – a terpen tapasztaltak összefoglalásán és az eredmények elemzésén túl – számos információt tartalmaznak azzal kapcsolatban, hogy tudományos pályája e kezdeti szakaszában Losonczi pontosan miben is látta

a szociológiai munka lényegét, és milyen módszerekkel, milyen források felhasználásával látta azt elvégezhetőnek. A „zeneszociológia” e korai szövegekben olyan tudományágként jelenik meg, amely hangsúlyosan a kortárs zenei életre – illetve a zenei élet és a zenei műfajok történeti fejlődése nem képezi vizsgálat tárgyát), és amely alapvetően három irányban tájékozódik: 1) képet ad a különféle társadalmi rétegek alapvető zenei igényeiről; 2) foglalkozik a zenei műfajok „elterjedésével”, „társadalmilag kialakult értékelésével”, „befogadásának változásaival”, valamint 3) megfigyeli és leírja a „zenei terjesztő és közvetítő szervek”, intézmények működését, „kisugárzó hatását”.

Nem kétséges, hogy ezeket a vállalásokat Losonczi egyenrangúan fontosnak tartotta. Ám úgy tűnik, az intézmények működésének és a zenepolitika döntéseinek a (kritikai) elemzésére eleinte – meglehet, ez a szélesebb nyilvánosság előtt még nem is volt lehetséges – mégsem vállalkozott. Ekkor még csak arra kérdezett rá, milyen hatását érzekelni a városi és falusi dolgozók körében a zenekultúra átalakítását célzó „pozitív törekvéseknek”, és esetükben milyen tényezők „segítik és gátolják” az „elképzelte nevelési és ismeretterjesztési metódusok” érvényesülését. E vonatkozásban beszédesnek tűnik, hogy a Társadalom- és Természettudományi Ismeretterjesztő Társulatban (TIT) és az MSZMP Politikai Főiskoláján (a köznyelvben: pártfőiskola) tartott bevezető-ismeretterjesztő előadásaiiban (például Losonczi 1963b, Losonczi 1965b) csak homályos utalásokat tett az intézményi vizsgálatra, amikor munkája jelentőségéről beszélt: a sürgető feladatok között első helyen mindig az igények felmérését és a műfajok terjedésének vizsgálatát nevezte meg.

A hatvanas évek első felében folytatott ízlés- vizsgálatihoz és műfajkutatásaihoz Losonczi kevés elméleti irodalmat használt; néhány korai publikációjából szinte teljesen hiányoznak a szakirodalmi referenciák, hivatkozások. Ez részben a hozzáférés nehézségeire utal: mint több helyütt is elmondta, itthon és a környező (szocialista) országokban nem igazán talált használható irodalmat, a releváns nyugati szövegek feldolgozásával pedig lassan haladt. Másrészt azonban az elméletalkotást mintha ekkor még nem is tekintette volna munkája leglényegesebb elemének. Az egyik, 1964-es írásában erre vonatkozóan egyenesen ezt olvashatjuk: „Nem az elmélethez keressük a tapasztalat illusztrációját, hanem a gyakorlatban megvizsgált tényekből levonható következtetésekből akarjuk általánosítani, absztrahálni az elméletet és

³ Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXXV.1.a.3. A Magyar Szocialista Munkáspárt Budapesti Bizottságának iratai.

ezt sem önmagáért, hanem azért, hogy új gyakorlat kialakulását segítsük elő” (Losonczy 1964a: 266). A „tények” feltárásához, érvelt, elsősorban az utca emberével folytatott beszélgetésekre, illetve a számukra összeállított kérdőívekre, közvélemény-kutatási segédanyagokra van szükség, továbbá arra, hogy a vizsgálat ténylegesen a „tömegekből” és a „valóban tömeges használatú zenékből” induljon ki: hogy a megkérdezettek között ne csak a zeneileg műveltek vagy az „igazi zenét kedvelők” legyenek, és esztétikai-ideológiai értékétől függetlenül minden műfaj terjedéséről szó essen.

Losonczy munkájának újszerűsége éppen abban rejlett, hogy változtatni próbált a zenei kutatások bevett irányain, és a kutatásban megmutatkozó elitizmus ellen dolgozott: a professzionális zenészek és a kultúrpolitika által „rossznak” tartott zenék társadalmi életét is tanulmányozta, kifejezetten érdekelte, milyen mértékű a népszerűsége vagy az elutasítottsága azoknak a zenetípusoknak, amik az államszocializmusban támogatottak, széles körű terjesztésre érdemesnek számítottak, és végső soron a „tömeg” fogalmának dekonstrukciójára is kísérletet tett, miután feltárta, hogy a (zenei) műveltség, a származás, a foglalkozás, a családi állapot vagy az életkor függvényében eltérhetnek egymástól az elvben azonos társadalmi osztályokhoz tartozók (például a „munkások”) vagy azonos helyen élők (például a falvak lakóinak) zenefogyasztási szokásai.

Alighanem szintén a kutatás demokratizálásának szándékával, illetve a zenekultúra egységét demonstrálandó mutatta be – a professzionális zenésztársadalom és az állami intézmények szempontrendszerei szerint szétválasztott-szembeállított – zenei szférák (művészi zene, populáris zene és tömegzene, népzene stb.) dialektikus viszonyait, a szférák közötti közvetítéseket is.

Erre elsődlegesen a zenei produktumok társadalmi használat szerinti rendszerezése nyújtott számára lehetőséget. Így ugyanis kiderülhetett, hogy a zenei-technikai jellemzőik alapján „komolynak” vagy „könnyűnek” felcímkézett művek igénylésének okai egészen hasonlóak lehetnek, és megfordítva: hogy – a szimfonikus zenétől a mozgalmi indulókon át a táncdalokig – a legváltozatosabb zenetípusok lehetnek eszközei a szórakozásnak, az önkifejezésnek, vagy éppen a mozgósításnak, az összetartozás kifejezésének. Losonczy azt is külön vizsgálta, mikor válik a zenei ízlés többirányúvá: hogy mely társadalmi csoportok esetében zárja ki a művészi és a szórakoztató zene élvezete egymást, és az általa megkérdezettek mekkora hányada „mindenevő”,

vagyis érdeklődik egyszerre a művészi zene és a populáris zene iránt.

A fenti esetekben az empirikus felméréseire: a statisztikákból, interjúkból kiolvasható tényekre alapozva beszélt a zenei szférák érintkezéseiről. Sokkal inkább saját esztétikai értékrendje szerint járt el akkor, amikor azokról a zenetípusokról – ezek befogadásáról – értekezett, amelyek hídát képezhetnek a „magasabb” és „alacsonyabb” zenei szférák között, és „elviheti[k] követői[ke]t a magasabb szintek és magasabb igények felé”, mint ahogyan...vissza is fordíthat[nak]...az igénytelenséghez” (Losonczy 1963a).

Ezt a szerepet, úgy látta, mindenekelőtt a *népdal* és a *jazz* tudta betölteni a kommunista hatalomátvételt követő másfél évtizedben. Választását több okból is figyelemre méltónak tekinthetjük. Ezt a két zenetípust elsődlegesen az kapcsolta össze, hogy a zenei kérdésekben megnyilvánuló hazai értelmiség – hol mindkettőt, hol csak valamelyiket – a kommersz zene elleni küzdelem eszközeként, a tömeghasználatú zenék legértékesebbjeként keretezte ezeket. A negyvenes évek második felében Losonczy is aktív tagja volt annak az értelmiségi mozgalomnak, amely azt vallotta, hogy a népdal egy új, alulról szerveződő, számos fiatalat megmozgató, progresszív tömegművészet alapjává válhat, amely tömegművészet végül minden népi és népszerű zenét képes lesz a maga céljai szerint átalakítani és saját politikai-társadalmi üzenetei közvetítésére felhasználni (Losonczy 1974: 40–53). A fordulat után aztán a népdal kommunista zenepolitika legfőbb hivatkozási pontja és a zeneművészet első számú forrása lett, a kulcs ahhoz, hogy a szocialista zenekultúra a kapitalista nyugati zenei hatásokkal szemben ellenállóvá váljon és valóban a teljes társadalmat reprezentálja (Tallán 2014). A hatvanas években, amikor mesterségesen gerjesztett kultusza megszűnt és inkább már csak a hivatalos kórusok programjában, illetve az állami zeneoktatásban volt jelen, a népdal értékeire ismét a zenészértelmiség néhány tagja próbálta ráirányítani a figyelmet. Jellemzően azok, akik már a negyvenes évek hazai dalosmozgalmainak is aktív tagjai voltak (Losonczy mellett ilyen volt Vitányi Iván is, lásd Vitányi 1960), vagy a kezdetektől figyelemmel követték a nemzetközi népzenei újjászületés, a *folk revival* jelenségét (mint azt például Maróthy János tette, lásd Ignác 2025: 52–64), és továbbra is kitartottak amellett, hogy a népzene a kor esztétikai és tartalmi elvárásaihoz igazított, modernizált formában fontos építőkövei lehetnek a szocialista országok populáris kultúrájának.

Ez az értelmiség 1956 után azért is sokat tett, hogy a jazz hazai zenekultúrában való létjogosultsága bizonyítást nyerjen (Ignác 2020: 248–277). Az első (tudományos) írások a jazz népi-kollektív zenei gyökereiről, progresszivitásáról, a zenei szférákat egyesítő képességéről még azelőtt születtek meg, hogy a műfaj jelentőségét államilag elismerték volna. Azzal, hogy hídszerepéről beszélt, és lehetségesnek tartotta, hogy hallgatása és művelése a „valódi zeneművészet” irányába is ablakot nyithat, Losoncz is érdemben hozzájárult a jazz emancipációjához és ahhoz, hogy a korábban betiltott-üldözött műfajra 1962/1963-tól már a kulturális vezetés is olyan zeneként tekintett, amelynek fontos feladata lehet a „tömegek” esztétikai nevelésében és a kommersz nyugati szórakoztató zene divatjának ellensúlyozásában.

A népdal és a jazz kutatása a 20. század második felében tehát semmiképpen nem tekinthető értékeslegesen tevékenységnek: része volt azoknak az értelmiségi stratégiáknak, amelyek bizonyos műfajok elfogadtatására, népszerűsítésére, illetve az alacsonyabb társadalmi osztályok zenéjének „kijavítására” (a fogalomhoz lásd: Bagi 2017) irányultak. De a népdal és jazz sorsa 1948 után az állami zenepolitikával is szorosan összekapcsolódott, amely politika műfajok erőszakos terjesztésével és tiltásával próbálta az emberek zenei orientációját befolyásolni. A hatvanas évek elején ezért a jazz körüli vitákat és kutatásokat gyakran arra is használták, hogy rámutassanak a műfajok betiltása által korábban okozott károokra, illetve arra, hogy a szankciók nem mindig (voltak) képesek megtörni a lakosság érdeklődését. Az egyoldalú tiltás veszélyeire a gyári kutatás kéziratosszerű összefoglalójában Losoncz (1963a) is figyelmeztetett, de ugyanebben a tanulmányban arra is felhívta a figyelmet, hogy a műfajok mellett kifejtett állami kampánynak, vagyis az „erőltetésnek” szintén lehetnek hosszú távú negatív következményei. Erre épp a tradicionális népdal sorsát hozta fel példának, ami felmérései szerint a hatvanas években már korántsem volt olyan elevenen jelen a zenei életben, mint egy évtizeddel korábban, és népszerűsége messze elmaradt a népies műdalétól (illetve annak legadekvátabb formájától, a magyar nótától). Az általa megkérdezettek visszajelzéseit is figyelembe véve a szociológus arra jutott, ez a fejlemény nem függetleníthető attól, hogy a népdalkultuszt sokan a gyűlölt Rákosi-korszakkal azonosították, ráadásul a népzene az állami zeneoktatás révén tananyagává vált, amivel a fiatalabb generációk szinte már csak az iskolapadban találkoztak.

Az iménti következtetésekből újfent azt olvashatjuk ki, milyen erős volt eleinte az (empirikus) szociológiai kutatások politikai-ideológiai meghatározottsága, illetve azon „kényszere”, hogy bírálják a közelmúlt hibáit és a „új [politikai] gyakorlat” kialakításához támpontokat adjanak. Mindez azonban rövidesen megváltozott.

A második kutatási program

A gyárakban és falvakban folytatott kutatások eredményei, kibővített formában, Losoncz kandidátusi értekezésében, majd az ennek átdolgozásából született, első zeneszociológiai monográfiájában (1969) is helyet kaptak. Ez az 1969-ben megjelent kötet nem egyszerű összefoglalása, sokkal inkább *továbbfejlesztése* volt a szociológus korábbi munkáinak. A továbbfejlesztés szándéka a mű három különböző dimenziójában is megmutatkozik.

1) *A zene életének szociológiája* kivitelezését és szerkesztését tekintve is *professzionális* tudományos munka, amelynek szerzője immár impresszív, Webertől és Lukácstól James Barnetten át Pierre Francastelig ívelő filozófiai és (művészet)szociológiai tájékozottágról tesz bizonyosságot, és tudását arra is felhasználja, hogy a nemzetközi szakirodalom által meghatározott koordináta-rendszerben jelölje ki saját helyét.

2) A műbe az 1962-1963-ban felvázolt kutatási program utolsó olyan elemei is beépültek, amelyeknek a szociológus a korábbiakban kevesebb figyelmet szentelt. A Magyar Rádió műsorain vagy az Országos Filharmónia szervezésében 1951 és 1965 között megvalósuló komolyzenei koncertek tartalmi elemzésén keresztül például a „zenei terjesztő és közvetítő szervek” működését, tartalmi kínálatát és társadalmi hatását is vizsgálat tárgyává teszi.

3) Mindeközben pedig számos új témát, kérdést vet fel az első kutatásait szemlélő fejezetekben, illetve a korábban még nem publikált részekben is, ami kutatói szemléletének, fókuszpontjainak időközbeni megváltozásáról tanúskodik. E változás lényege talán „A magyar nóta, népdal és jazz a társadalmi érdeklődés alakulásában” című, korábban a *Valóság* hasábjain önálló tanulmányként is megjelenő (Losoncz 1968) fejezeten keresztül ragadható meg a legszemléletesebben.

Losoncz már korai munkáiban is tett arra utalásokat, hogy a zenei ízlés vagy akár a zenei műfajok közötti különbségtétel képessége akár életkor szerint, generációról generációra eltérő lehet. Éles szemmel vette észre például, hogy a Ganz-MÁVAG

fiatalabb munkásai „jobban értik” a magyar nóta és népdal, vagy a jazzes tánczene és a művészi igényű jazz közötti különbségeket, mint az idősebbek (Losonczy 1963a). Ám csak a hatvanas évek második felére érett meggyőződésévé, hogy a különböző generációk: a felnőttek és az ifjúság zenéje önálló kutatást igényelhet. Az első határozott lépést megítélésem szerint épp az említett fejezetben tette meg az *osztálykutatásból az ifjúságkutatás* irányába: a népdal és a jazz (a beatzenével, valamint a folkkal egyetemben) itt már elsősorban az ifjúsághoz kapcsolódik, az ifjúság meghatározott csoportjainak egyfajta „értelmi-érzelmi kifejeződése”. Nem csupán ebben tér el azonban ez a szöveg a korábbiaktól, hanem abban is, hogy az említett műfajok *identitásformáló, csoportképző funkciója* áll a középpontjában. Nem arra kérdez rá tehát a szociológus, kik és milyen körülmények között hallgatják ezeket; sokkal inkább azt keresi, milyen különleges szerepe lehet a zenének kisebb-nagyobb közösségek létrejöttében, kohéziójuk fenntartásában. Ráadásul mindezt *történelmi távlatban* nézi, vagyis nem csak a jelen megértésére szorítkozik. A tanulmány a negyvenes évek végétől a hatvanas évek közepéig, korszakról korszakra összegyűjti azokat a zenéket, amelyekkel Magyarországon fiatalok (különösen a fiatal értelmiségiek) nagy számban azonosultak, és amelyek a korszerűség szimbólumaivá váltak. És itt először – a jazz kapcsán – az is előkerül, hogy a „zenei köznyelvi gondolkodás” megváltoztatására irányuló állami kísérletekben, illetve ezek kudarcában a tudományos értelmiségnek is megvolt a maga szerepe, illetve felelőssége.

A monográfia, bár alapanyagát jórészt az évtized első felében végzett kutatások szolgáltatták, valójában a hatvanas évek második felének a szellemi terméke volt. A hatvanas évek második fele Szabari Vera szerint új fejezetet nyitott a magyar szociológia történetében (Szabari 2020a: 97). A szakmai nyilvánosság beszédrendje a korábbiaknál szabadabb, kötetlenebb lett, és a munkavégzés körülményei is egyre professzionálisabbá váltak. 1965-1966-ra már széles körben elismerték és használták a szociológia által termelt tudást, az állami intézmények és a párt-szervek saját kutatások helyett egyre gyakrabban kikérték a szakemberek véleményét. A tudáshoz való hozzáférés is jelentősen javult: a fontosabb intézményekben dolgozó kutatók konferenciák, illetve más cserekapcsolatok útján egyre sikeresebben kapcsolódtak be a szakma nemzetközi vérkeringésébe. A professzionalizálódás ugyanakkor a fókuszpontok megváltozását is magával hozta. Egy 1968-as

beszédében beszámolójában maga Hegedüs András, az MTA Szociológiai Kutatócsoportjának vezetője fogalmazott úgy egy szakmai eseményen, hogy elérkezett az idő „az empiria szakaszának” meghaladásához, továbbá ahhoz, hogy a hazai szakemberek a „fennálló intézmények kritikai analizisét” is elvégezzék és „történeti konkrétsággal tárj[ák] fel a társadalmi jelenségeket” (idézi Szántó 1998: 303).

Losonczy ebben a turbulens időszakban, *A zenei élet szociológiája* kéziratának lezárásával párhuzamosan kezdte el kidolgozni második nagy kutatási programját, amelynek fő vállalása az volt, hogy kifejezetten az ifjúsági zene és a tömeghasználatú műfajok perspektívájából tekinti át az 1945-1970 közötti magyarországi zenepolitika főbb korszakait, intézményeit és legismertebb koncepcióit. A tudományág társadalmi presztízsének jelentős növekedésére utalhat, hogy – kényes természete ellenére – e nagyszabású vállalkozás megrendelője a Művelődésügyi Minisztérium Barna Andrásné Dénes Erzsébet által vezetett zenei osztálya volt, kivitelezését pedig – informálisan – Maróthy és Vitányi is segítette.

E program keretében, komoly történeti kutatómunkára – levéltári forrásokra, sajtóanyagokra, műsortervekre és műsorfüzetekre, levelezésekre – alapozva Losonczy voltaképpen azt a folyamatot rekonstruálta, amelynek – mint a „zenei köznyelvi gondolkodás” átalakításáért küzdő értelmiségi – saját maga is a részese volt, és amely végső soron az intézményes „zeneszociológia” közvetlen előzményének tekinthető. Foglalkozott a két világháború közötti időszak és a háború utáni átmeneti évek (baloldali) zenei mozgalmainak megszületésével, a tömegzene megújításával kapcsolatos első koncepciókkal, a sztálinista zenepolitika kiépülésével, a népdal, a tömegdal, a jazz és a kórusmozgalom sorsával, az erőltetés és tiltás gyakorlatával; és végül azzal is, ahogy mindez Sztálin halála után lassan a visszajára fordult. Ezt az ötvenes évek második közepén kezdődő időszakot a kutatást összegző, *Zene – Ifjúság – Mozgalom* című második monográfiájában (1974) a „privát szféra diadalaként” jellemezte, amelynek lényegét abban látta, hogy az államhatalom – és az értelmiség nagy része – a közhasználatú zene terén szinte mindent feladott eredeti tervei közül, részlegesen visszaadta a „tömegeknek” a zeneválasztás szabadságát, és a populáris zenei műfajok teljes depolitizálására törekedett; ezzel pedig érdemben segítette a kommersz szórakoztató zene zavartalan terjedését, majd a hatvanas évek elején a fiatalok új zenei mozgalmának a kibontakozását, ami főként a beatzene (szintén) apolitikus irányzatainak divatjához kapcsolódott.

Losonczi személyes érintettsége ellenére is pontos, elfogulatlan diagnózis felállítására törekedett. Ez már önmagában figyelemre méltó, ha számításba vesszük, hogy a Horthy- és a Rákosi-korszak politikai-ideológiai előítéletektől mentes, objektívebb történeti értékelésére ebben az időszakban még a társdiszciplínák képviselői közül is csak kevesen vállalkoztak (vö. György 2014: 11–15, 45–46). De a tárgyilagosság, a „leíró” jelleg itt mintha határozott állásfoglalássá is érett volna a korábbi tudományos beszédmóddal szemben: a szociológus nem próbált cáfolni társadalmi előítéleteket, és nem adott támpontokat a rosszat felváltó „új gyakorlat” kialakításához, jöllehet könyvében minden arra utal, hogy erősen negatívként értékelte az 1953-tól a könyve jelenéig (1970-ig) érő zenepolitikai folyamatokat. Maróthy János okkal jegyezte meg a könyvről írott lektori véleményében és recenziójában, hogy a szociológus csak futólag tért ki „azokra az ifjúsági zenei mozgalmakban is jelentkező törekvésekre, amelyek [a hatvanas években] nem akartak belenyugodni a privát szféra diadalába”, és „a szocialista zenepolitika pozitív [a zenei szférák közötti különbségek felszámolására és a populáris zene felnemesítésére irányuló] történelmi küldetéséről” is hallgatott (például Maróthy 1974). Maróthy ezzel azt is sugallja, hogy Losonczi a hatvanas-hetvenes évek fordulójára feladta azt, ami a rendszer iránt elkötelezett és a „társutas” elit értelmiségieket – köztük a magyarországi „zeneszociológia” megalapozóit – még az évtized első felében tömegesen jellemezte: hogy akár a tényleges politikai-intézményes gyakorlat ellenében is védelmezik a „kulturális forradalom” eredeti értékeit, és a társadalom megértése mellett meg is akarják változtatni a társadalmat.

Maróthy valóban egyike volt azoknak, akik még a hetvenes években is, töretlenül, a szocialista átalakulásért dolgoztak (Ignác 2025). Losonczi azonban mintha csalódott volna ebben a „küldetésben”, és elbizonytalanodott volna annak az útnak a helyességében, amelyre ő és az ország 1948-ban rálépett. Erre a *Zene – Ifjúság – Mozgalom* lapjain is számos helyen utalt, és visszatérő kérdése lett, hogy a politika és a politikát kiszolgáló értelmiség helyesen teszi-e, ha beavatkozik a „társadalom törvényeibe” és a saját (zenei) ideáljai szerinti jót propagálja. Végül ezt a dilemmáját 1974-ben, a könyv megjelenésének évében, egy, a szocialista közművelődés tárgyában indított, többek között Maróthy és Vitányi részvételével zajló vitában aztán bővebben is kifejtette:

„[...] tulajdonképpen tisztában vagyunk-e itt mi valamennyien azzal, hogy mik is vagyunk, mit

is akarunk és általában kikkel akarunk jót tenni, mit akarunk csinálni? Az én alaplilemmám az, hogy mi saját magunkból, készségeinkből, felkészültségünk-ből, tanultságunkból; a saját szellemi tulajdonunkból teremtünk ideált. Az értékörző réteg, miközben újratermeli magát és funkcióit, amelyért a társadalom függetleníti, a megteremtett szervezeti apparátusok mellett bizonyítja önmaga fennmaradásának fontosságát ideológiával, értékekkel, követelményekkel, elérendő normákkal. [...] A gond ott kezdődik, amikor az értelmiségi ideál az egyetlen és teljességre érvényt tartó ideál lesz, s minden más ezen kívül reked. Az a művelődési kép, amit mi képviselünk, a mi meghatározott életformánkból következik. Lehetséges-e az ebben az életformában létrejött művelődési ideált leválasztani a létrehozó teljes életmódról, és átplántálni egy olyan életformába is, aminek nincs meg a feltételrendszere ahhoz, hogy ez a kultúra szervessé váljon? [...] Ez a humán értelmiség ideálja, amelynek ez az életeleme; ezzel él, ettől él, sőt ebből is él, létérdeke az, hogy ez az egész fennmaradjon. Én azt tartanám helyesnek, ha amellet [...] hogy a kultúrát közkinccsé [tesszük], arra is figyelnénk, hogy milyen kultúra él az emberekben, hogy hogyan élnek, hogyan látnak, hogyan laktak, hogyan esznek, hogyan beszélnek, hogyan élnek egymással” (Művelődélméleti vita 1974: 35–36).

Zárszó

Amikor ez a vita lezajlott, a magyar „zeneszociológia” már más utakon járt, mint a hatvanas években. 1968 után, részben a csehszlovákiai események és a hazai kultúrpolitika erre adott válaszainak hatására, a társadalomtudományok területén is egyre több olyan kutatótól (Hegedüs András, Heller Ágnes, Szelényi Iván stb.) vonták meg az intézményes támogatást, akik a létező szocializmus valódi problémáiról beszéltek vagy nyíltan kiálltak politikailag érzékeny ügyek mellett. A „renitensekkel” szembeni leszámolással párhuzamosan viszont tovább erősödött a szociológiai munka intézményi beágyazottsága, különösen azon projekteké, amelyek megmaradtak azok között a keretek között, amelyet az államhatalom a „kritikai szociológia” számára meghatározott: vagyis anélkül adtak visszajelzést a szocialista társadalom és kultúra problémáiról, hogy a rendszer alapjait ténylegesen megkérdőjelezték volna (Szabari 2020a).

Ebben a légkörben, 1969-ben jött létre az MTA frissen megnyíló Zenetudományi Intézetének Maróthy János által irányított Zenezociológiai

Osztálya, amely fennállása első évtizedében a szociológiai fókuszú (marxista) zenetudomány, a munkásdalkutatás, valamint a szocialista dalkutatás fiatal folk- és jazz-zenészeket is foglalkoztató központja lett (Ignác 2025: 64–78). Szintén 1969-ben, a Magyar Rádió és Televízió Tömegkommunikációs Központjában alapította meg Vitányi Iván azt a kutatócsoportot, amely az amatőr ifjúsági zene és a zenei generatív képességek professzionális vizsgálatára szakosodott – ez a projekt Vitányi igazgatóvá történő kinevezése után, 1972-től a Népművelési Intézetben folytatódott (Ignác 2020). Losonci ugyanakkor a második kutatási program lezárultával fokozatosan eltávolodott a zenei tárgyú kutatásoktól, és 1972-től már az MTA Szociológiai Intézet Életmód-szociológiai Osztályának vezetőjeként folytatta munkáját.

A szocialista zenekultúra és a kelet-európai zenekutatás „másságát” hangsúlyozó, aktivista gyökerű „zeneszociológia” azonban csak addig tartott, tarthatott ki, amíg megvoltak az államszocializmus kínálta ideológiai és intézményes alapjai – a rendszerváltást követően Maróthy és Vitányi említett műhelyeinek nem lett örököse, mára pedig már emlékeztük is elhalványult. Losonci viszont már a hatvanas évek legvégén megtette az első lépéseket az apolitikus, professzionális kutatás irányába, akkor, amikor elhatárolódott saját korábbi munkájától és az aktivista tudománytól. Ez a lépés is hozzájárult ahhoz, hogy a mai kutatók közül sokan a modern magyar zeneszociológia megalapítójaként tisztelik.

Felhasznált irodalom

- Bagi Zsolt 2017 *Az esztétikai hatalom elmélete*. Napvilág, Budapest.
- Bessler, Heinrich 2014 A zenei hallás alapkérdései. In Fülöp József (szerk.) *A zenei hallás*. L'Harmattan, Budapest, 28–48.
- Az előadás vitája 1956. *Új Zenei Szemle* 7. 5:13–54.
- György Péter 2014 *A hatalom képzelete. Állami kultúra és művészet 1957 és 1980 között*. Magvető, Budapest.
- Ignác Ádám 2020 *Milliók zenéje. Populáris zene és zenetudomány az államszocialista Magyarországon*. Rózsavölgyi és Társa, Budapest.
- Ignác Ádám 2025 *A munkásdaltól a popdalig. A munkásdalkutatás transzformációi Magyarországon és a keleti blokkban*. HUN-REN BTK, Budapest.
- Kalmár Melinda 1998 *Ennivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Magvető, Budapest.
- Losonci Ágnes 1953 Táncművészetünk helyzete és a legsürgősebb tennivalók. *Táncművészet* 3.11:321–330.
- Losonci Ágnes 1955 Az Állami Népi Együttes öt éve. *Táncművészet* 5.9: 408–410.
- Losonci Ágnes 1963a *A zenei ízlés. Zene és közönség*. Kézirat. HUN-REN BTK Zenetudományi Intézet, 20–21. Századi Magyar Zenei Archivum, Maróthy-hagyaték
- Losonci Ágnes 1963b *A zenei ízlés ma*. Kézirat. Losonci Ágnes családi hagyatéka.
- Losonci Ágnes 1964a Egy zeneszociológiai kutatásról. *Magyar Zene* 5. 3: 257–266
- Losonci Ágnes 1964b *A zene szerepe falun*. MRT, Budapest.
- Losonci Ágnes [1965a] *Zenei műsorok fogadásának szociológiai körülményeiről*. Kézirat. Losonci Ágnes családi hagyatéka.
- Losonci Ágnes 1965b *A zeneszociológia módszere*. Kézirat. Losonci Ágnes családi hagyatéka.
- Losonci Ágnes 1968 Magyar nóta, népdal, dzsessz – és a közönség. Társadalmi orientációváltás a köznapi zene használatában. *Valóság* 5: 38–49.
- Losonci Ágnes 1969 *A zene életének szociológiája. Kinek mikor milyen zene kell?* Zeneműkiadó, Budapest
- Losonci Ágnes 1974a *Zene – Ifjúság – Mozgalom*. Zeneműkiadó, Budapest
- Maróthy János 1956 Zenénk és a tömegek. *Új Zenei Szemle* 7. 5:1–13.
- Maróthy János – Ujfalussy József – Zoltai Dénes 1973 Szocialista kultúra és marxista zeneszociológia. *Magyar Zene* 14. 2: 189–199.
- Maróthy János 1974 Losonci Ágnes: Zene - ifjúság – mozgalom. *Társadalmi Szemle* 29. 12: 104–105.
- Mayer, Günter 1963 Zur musiksoziologischen Fragestellung. *Beiträge zur Musikwissenschaft* 5(4):311–322.
- Művelődéseméleti vita az MTA Művelődéskutatási Bizottságának ülésén 1974. *Kultúra és Közösség* 1.3: 6–48.
- Pernye András 1960 Zene és közönség. *Valóság* 3: 46–56.
- Pernye András 1962 A dzsesszről. *Valóság* 3: 57–70.
- Rainer M. János 2004 A hatvanas évek Magyarországon. (Politika)történeti közelítések. In uő. (szerk.) „Hatvanas évek” Magyarországon. 1956-os Intézet, Budapest, 11–27.
- Szabari Vera 2020a Az 1960-es években intézményesülő magyar szociológia társadalmi és politikai környezete. *Korall* 80: 79–100.

- Szabari Vera 2020b szerk. *(Disz)kontinuitások. A magyar szociológia 1960 és 2010 között*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- Szántó Miklós 1998 *A magyar szociológia újjászervezése a hatvanas években*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Szelényi Iván 2019 Társadalomkutatás és értelmiség a kései államszocializmusban. In Uő. *Tanulmányok az illiberális posztkommunista kapitalizmusról*. Corvina, Budapest, 13–74.
- Takács Ádám 2017 The Heads and the Walls. From Professional Commitment to Oppositional Attitude in Hungarian Sociology in the 1960–1970s: The Cases of András Hegedüs, István Kemény, and Iván Szelényi. *Hungarian Historical Review* 2: 856–882.
- Tallián Tibor 2014 *Magyar képek. Fejezetek a magyar zeneélet és zeneszerzés történetéből 1940–1956*. Balassi és MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest.
- Vitányi Iván 1954 A tömegek zenei igényei. *Új Zenei Szemle* 5. 9: 32–35.
- Vitányi Iván 1960 Népi művészet — paraszti művészet. *Valóság* 3.5: 18–25.
- Vitányi Iván 1964 A művészetszociológia módszertani alapjairól. *Filozófiai Szemle* 8. 5: 841–871.
- A zeneszerzők és zenekritikusok prágai kongresszusának határozatai 1948. *Zenei Szemle* 2. 6: 293–296.

LOSONCZI ÁGNES: MESTER ÉS TANÍTVÁNYA

DOI 10.35402/kek.2026.1.5

A magyar szociológiai irodalomból számomra a két legnagyobb hatású könyvet Losonczy Ágnes írta. Az 1969-ben megjelent *A zene életének szociológiája. Kinek, mikor, milyen zene kell?* alapvetően meghatározta szakmai pályafutásomat, képzőművészet szociológiai kutatásaimat, festmény befogadási elemzéseimet. Az 1977-ben megjelent *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben* szemlélete, módszertana kikerülhetetlen volt empirikus kutatásaimban, főként a lakásmód, lakberendezési szokások kutatásban. Losonczy volt az első magyar szociológus, aki természetes egyensúlyt teremtett a kvalitatív és kvantitatív módszerek és adatértelmezések között. Sokszor leírták, hogy iskolateremtő szociológus volt (ámbar – érthetetlen módon – az egyetem csak óraadóként hívták meg, nem foglalkoztatták állandóan) és mi, akik tanítványának valljuk magunkat (Tibori Tímea, A. Gergely András, Szilágyi Erzsébet, Hadas Miklós és természetesen én is), épp ennek a kettősségnek az egységbe hozását tanultuk meg tőle. 1981-től tanítottam szociológiát, szakszociológiát a Közgazdaságtudományi Egyetemen, az Iparművészeti Főiskolán, a Budapesti Tanítóképzőben és 1987-től 2019-ig főállásban a Budapesti Műszaki Egyetemen, mindkét könyv kötelező olvasmány volt és szemináriumokon külön is foglalkoztunk velük.

Ez a két könyv olyan volt, mint Losonczy maga. Aki 96 évesen is őrizte ifjúságát testtartásában, mimikájában, mosolyában és hanghordozásában. Életrajzában bölcsész tanulmányait hangsúlyozzák, történelem diplomáját, holott egész életében meghatározó volt, hogy a háború befejezése után, a kényszer deportálásából (Ausztria, személyes élménye is inspirálja *Sorsba fordult történelem* című könyvének (2005) megírására) hazatérve táncművészeti és színházrendezői tanulmányokat folytatott. A társadalmi, családi traumák személyes megélése ellenére Losonczy kiegyensúlyozott, derűs, elfogadó ember volt, amiben jelentős szerepe volt a zene és a táncművészet melletti elkötelezettségének.

Losonczy Ágnes a háború utáni új világ aktív építésében résztvevő „Fényes szelek nemzedékének” a tagja. Az 1939–1949 között működő (akkor szétvert) népi kollégiumokhoz kötődött. A magyar

irodalomban Nagy László, Juhász Ferenc, Csanádi Imre, Kormos István, Fodor András költészetét jelentette. Saját elkötelezettségem 1968-ban vált nyilvánvalóvá, ezért azt is tudtam, hogy az elnevezés egy kiállítási katalógusból származik, a népi kollégiumokhoz köthető.

A Jancsó Miklós rendezte *Fényes szelek* című nagyhatású filmdrámát 1969-ben mutatták be, akárcsak Losonczy zeneszociológiáját. Vitányi Iván, a hatvanas években a modernizációt segítő *Valóság* szerkesztője, elkötelezett kutatója, oktatója a táncművészetnek, a zenének, akkorra már maga köré gyűjtött leendő szociológus, pszichológus ifjakat (köztük engem is), és általa ismerkedtünk meg Losonczy Ágnessel és Jancsó Miklóssal. *A Fényes szeleket* is együtt láttuk és tanultuk elemezni. Mind a hármuknak meghatározó szerepe volt a korosztályom kultúrakutatóinak készülői szemléletére. Amikor 1972-ben kinevezték Vitányi Ivánt a Népművelési Intézet igazgatójának, fiatal munkatársaiból létrehozta a Kultúrakutató Osztályt (1973 és 1979 között voltam tudományos munkatársa). A hazai kultúra- és művészetszociológia megteremtésében és nemzetközi elfogadottságában Losonczyinak és Vitányinak jelentős szerepe volt.

Losonczyt a zenén és a táncon kívül a film is foglalkoztatta, főként a dokumentumfilmek. „Az igazat, csakis az igazat... a teljes igazat” – vallotta. 1993–1997 között a Magyar Mozgóképek Alapítvány tagja, 1992 és 1997 között a Mozgóképek és befogadás Alapítvány elnöke. Ebben többen is együtt dolgoztunk vele, akit mesterünknek tekintettünk és intellektuálisan, értékrendben, kutatásmódszerben is sokat tanultunk tőle.

A hetvenes években empirikus kutatásai az életmód, a tárgyak felé fordultak, melyből 1977-ben jelent meg talán a legismertebb, legnépszerűbb könyve: *Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben*. Az első részben a történeti életmód modelleket mutatja be, a harmadikban értékorientációkkal foglalkozik. A középső rész máig egyedülálló a hazai szociológiai irodalomban: az anyagi életvitelt, a tárgyi létfeltételeket elemzi, hangsúlyozva a mindennapi élet alapfeltételének, a lakásmódnak a fontosságát. Elemzi a motivációkat, magatartástípusokat. Újszerű, ahogy a lakás szerepét,

jelentőségét hangsúlyozza. Többféle módszert alkalmaz a felvételek és az adatok értelmezése során is. E témában folytatott adatfelvételei (elsősorban Békés megyében), az életformák és a tárgyi szükségletek leírásai Losonczi könyvét a hazai szociológia szakirodalom szemléletformáló művei közé emelik. A Gondolat kiadó által 2020-ban megjelentetett *Losonczi Ágnes műhelyéből* című kötet (Takács R. Anna szerkesztésében, tanulmányok 1960–2017) leghosszabb és legtöbb írást tartalmazó fejezet az *Írások az életmódról*, ezzel is jelezve ennek a témának a fontosságát az életműben.

Losonczi további – főként egészségügyi – kutatásaiban nem vettem részt. „Felnöttem”, mondtuk mind a ketten és még erősebbé, bensőségesebbé, személyessé vált kapcsolatunk. Már a megismerkedésünkkel biztosan tudtam, hogy így lesz. Bemutakoztam, a nevemet mondtam tartózkodóan, ő hosszan nézett és az utánozhatatlan elfogadó, befogadó mosolyával, megnyugtató tónussal ez volt az első mondata: „ilyenem nekem is van”. Lányát (akiről közismert és elismert aneszteziológus lett) ugyancsak Nagy Katának hívják. Gyakran találkoztunk családi házukban, ahol a Nagy András – Losonczi Ágnes házaspár élt lányával, fiával és a németjuhász kutyával, és Leányfalun is, ahova első unokámmal jártam rendszeresen („a finom nénihez és a vicceshez”, ahogy unokám, Tomi Losonczi és Katát emlegette).

Közben végül is csak felnöttem és ebben nagyon sok munkája, bizalma és ideje volt Losonczinak. Természetesen tagja volt a habilitációs bizottságomnak és az MTA tudományok doktori védési procedúrájának is. És ami nekem nagyon fontos volt: részt vett az OTDK Társadalmi Szekciójának munkájában, lelkesen utazott velünk a vidéki egyetemekre, főiskolákra, egyensúlyra törekvő lényével megtanított bennünket a konfliktusok nyugodt megoldására, de még arra is, hogyan kell a munkacsapatunknak együtt megünnepelni a közös eredményes tevékenységünket. (Nagyon szépen énekelt, s persze ebben is főlzabadított a gátlásaim alól, kedvelte a vidékies énekléseimet, de leginkább a Dráva menti paraszti dalokat, melyeket Perencesnyusztán és Őrtilosban tanultam gyerekkoromban.) Támogatta, hogy szülővárosomban, Nagykanizsán főiskolát hozzak létre (25 éve működik) és minden minisztériumi, akadémiai, MAB protekcióját bevetette, hogy ez létre is jöhessen. Annyira meggyőzően – szelíden és kérlelhetetlen bizottsággal – tudott támogatni,

amit arra méltónak, értékesnek ítélt, hogy nehéz volt vele szembeszállni.

Amikor tervezni kezdte a terézvárosi kutatást, azonnal kapcsolódtam, sőt: altéma kidolgozását, kutatását is vállaltam a városképről (Losonczi kedvelte a budapesti köztér kutatásainkat a hetvenes években, valamint a Mosonmagyaróvár és környékének arculatáról folytatott felvételeinket a nyolcvanas években. Gyakran emlegette, hogy fogunk még hasonlóval kísérletezni). Az 1992 és 1995 közötti kutatás eredeti címe: *Egy pesti negyed lakóinak története*. Tudomásom szerint összegző tanulmánya nem jelent meg nyomtatásban (*A polgárosodás nyertesei és vesztesei*), de eredményei, megfigyelései bekerültek a *Sorsba fordított történelem* (2005) című könyvébe.

Azokban az években tanultam meg Losonczitól, hogy mi a polgári kultúra, a polgári értékrend, és ami legalább ennyire fontos, annak a súlyát, amit az életút-interjúk alapján így fogalmazott meg: „Átélni, túlélni, megélni – élni”. A Terézváros kutatásból kitűnik, hogy ebben az időszakban én az *Emlékkavicsok, Holocaust a magyar képzőművészetben* című könyvemem dolgoztam, emléket állítva számos zsidónak minősített, tehetséges fiatal terézvárosi képzőművésznek, akik élete 1944-ben, 1945-ben ért véget. Tanulságos volt Losonczival a párhuzamos családtörténetekről beszélgetni. Az a nyitottság, a téma felé fordulás, elfogadás, ahogy ő megközelített bármit – és bárkit –, példamutató lehetett a környezetébe kerülőknek. Minden tanítvány megérdemelte egy olyan mestert, mint ő. Számomra a Terézváros kutatás még a fentiekén túl azért is szemlélet-meghatározó volt, mert egyértelművé tette, bizonyította a kvalitatív módszerek megbízhatóságát, hagyományos adatfelvételek nélküli érvényességét.

Losonczi írásmódja, nyelvi kifejezőtára, stílusa is megkülönbözteti a magyar szociológusok többségétől. Egyáltalán nem tudatosan visszafogott, száraz, de nem is szépirodalmi. Az esszéírás szabadsága jellemzi, az energiából, a mindennapokból, a kézzel fogható tényekből induló absztrakció, mármár művészi (zenei, táncos) igényesség. Igényes intellektus, megalapozott műveltség, a szociológiai tudományos gondolkodás mellett pszichológiai, esztétikai, filozófiai ismeretek. Mindent tud az emberi lélekről, a teremtett környezetről, az úgy nevezett „valóságról”, mondták, akik együtt dolgozhattak vele. Egyszerre volt szigorú és elfogadó, megértő, érző és elemző, aprólékos megfigyelő és tágra nyitott szemű értelmező. A

szociológiai szakkönyvek, tankönyvek többségének olvasása nehézkes, gyakran nehezen feldolgozható. Losonczy érthetően, a befogadást, értelmezést segítő módon fogalmazott. Sajnos, nem kapta meg a lehetőséget, hogy egy egyetemi tanszéken utódokat neveljen, de a vele együtt dolgozók közül többeknél felfedezhető a másként gondolkodás hatása. Ebben talán annak is volt szerepe, hogy ő nem abban a német orientációjú tudományos nyelvben volt otthonos, mint generációjának többsége és nem az angolt választotta közvetítő nyelvként, mint a következő generációk. Differenciáltan, kiváló kiejtéssel beszélt franciául. Valahogy ez illetl alkatához, a művészethez való vonzódásához. Már a 60-as, 70-es években tudni lehetett, hogy Losonczy preferenciáiban kiemelkedő szerepük volt a francia szociológusoknak. Saját korosztályom leendő szociológusaira, főleg, akiket Vitányi Iván gyűjtött maga köré a *Valóság* szerkesztőségében 1968 körül, utána Lukács György magyar és keletnémet társadalomtudósai, filozófusai hatottak erősen, mintegy ezt ellensúlyozta Losonczy francia orientációja: Marcel Mauss francia antropológus és leginkább Bourdieu. Bourdieu kulturális tőke, habitus és mezőelmélete meghatározó volt a hatvanas évek végén, hetvenes évek elején kibontakozó hazai művészetszociológiában.

A Bourdieu tanítványokkal és a folyóiratokkal létrejött kapcsolataink megerősítették az igényt, hogy az 1963-ban alapított Magyar Szociológiai Társaságon belül létrehozzuk a művészetszociológia szekciót. Az egyre aktívabb közönségszociológiai és műbefogadási folyamatok mellett Losonczy Ágnes, Vitányi Iván és Józsa Péter aktív támogatására számíthattunk. Losonczy részt vett az alakuló üléseken, a tisztségviselők kiválasztásában, a programok kialakításában. Ő maga is tartott előadásokat zeneszociológiai kutatásairól és a mindennapi élet, életmód, lakáskultúra és a művészeti szükséglet, befogadás összefüggéseiről. Abban, hogy a kezdeti időszakban a fő kutatási terület a befogadás lett, azaz:

kik mire használják a művészeteket, Losonczinak meghatározó szerepe volt. (És itt kell elmondanom, hogy messzemenően támogatta művész- és műalkotás centrikus kutatásainkat.)

Zárásként még a 2009-ben megjelent, az időről írott esszékötetéről: Losonczy akkor a 81. évében volt. Sokakat meglepett ez a kötet. Engem nem. Közös egyetemi munkáink (elsősorban az OTDK Társadalomtudományi Szekcióban a hallgatókkal folytatott derűs, biztató beszélgetései során figyeltem fel arra, hogy az idővel való dilemmái (dilemmáink) milyen gyakran válnak az egymásra figyelő párbeszéd témájává. Mintha az időződő társadalomtudóst és a tudomány felé lépkedő hallgatókat épp a társadalmi és egyéni idő – annak végessége és végtelensége – kötötte volna össze. A helyszínek vidéki egyetemek: Keszthely, Esztergom, Pécs, Eger stb., és ez a körülmény is mintha erősítette volna a körülményeken, környezeten, adott téren felülemelkedve párbeszédünkben az idő fogalmának kikerülhetetlenségét. Losonczy Ágnes szakmai elismertségét a zeneszociológiai és az életmódkutatásokkal alapozta meg (hatvanas és hetvenes évek), majd meghatározó kutatója az egészségügynek. Tanítványai közül többen úgy tapasztaltuk, hogy saját életidejének előrehaladtával egyre inkább az egyéni létezés összetevői foglalkoztatták, szükségszerű volt, hogy eljusson az idő kutatásához. Öt évtizednyi kutatás, elemzés volt mögötte, mire elérkezett *Az ember idejéhez*. 1989-ben, mikor megjelent az *Ártó-védő társadalom* című könyve, vitairata, először beszélgettünk az idő meghatározó szerepéről az egyén életében és a társadalomban. Losonczy 61 éves volt, én 45. Eszembe sem jutott idős embernek látni őt. Ám akkor fogtam fel, hogy Losonczy azért olyan, amilyen – szinte mindenkit elbűvölő, lenyűgöző –, mert sugárzott belőle annak a biztonsága, tudása, hogy az élet maga a csoda.

Könyvei, kutatásai, akár csak ő maga, az életerő forrásai.

Az ember ideje (Kenéz György felvétele)

Izsák Éva

LOSONCZI ÁGNES VÉGTELEN TEREI

DOI 10.35402/kek.2026.1.6

Több mint két évtizedes, szeretetteljes és őszinte barátságunk leírása szinte lehetetlen feladat. Valójában nem is szerettem volna írni Ági és a köztem lévő kapcsolatáról. Annyira szép és szinte megfogalmazhatatlan volt. Soha nem veszekedtünk, egyetlen perc sem volt, amikor nem személyiségünk és a másik szeretete volt a legfontosabb. Nagyon szépen mutatja ezt az is, hogy örök búcsúja előtt néhány nappal még megkérdezte telefonon tőlem, hogy vagyok. Mindig hiányozni fog számomra. Első pillanattól fogva tökéletes volt minden. Hálás vagyok, hogy ismerhettem, barátok lehettünk.

Első találkozásunk 2004 őszén volt a Magyar Tudományos Akadémián. Vendége volt az általam vezetett Bolyai klubnak. Felkészülve munkáiból és életéből izgultam nagyon, hogy szociológusként milyen lesz találkozásom az általam ismert és gondolt egyik legnagyobb magyar szociológussal. Mindenképpen okosakat és bölcséket szerettem volna kérdezni. Semmiféle hivatalos beszélgetés nem volt. Első pillanattól fogva közvetlen, barátságos és kedves volt. Nagyon jól beszélgettünk és ez elindította azt a folyamatot, amely nagyon gyorsan barátsággá, szeretetté alakult.

Sok-sok minden eszembe jut Ági személyiségéről. Elsősorban végtelen nyitottsága volt az, amely meghatározó érvényű volt. Nagyon sokat tanulhattam tőle, bár sosem voltam a tanítványa.

Sajnos közös kutatásaink sem voltak. Az életben és a tudományban is három alapvető és meghatározó elvet követett. Hol? Mit? Hogyan? – sorrend nélkül mindhárom fontos és elengedhetetlen volt Számára.

Valamennyi könyve nekem szóló személyes ajánlásokkal könyvespolcom díszé. Olvastam őket, beszélgettünk róluk. Utolsó könyvének elkészültekor résztvevő megfigyelőként mellette voltam. A könyv születése így számomra csoda volt.

Családtörténetekről szóló könyve jelzi igazán azt, hogy Ági nem azt kutata, amit oly sokan divatossá vált kérdésként elemeztek, hanem Pest megye legszegényebb hét települését vizsgálta. Következtetései mai napig helytállóak. Bizonyítja ezt az is, hogy tanítványaival megismételtük a kutatást ugyanazon a helyszínen és ugyanazokkal a családokkal. Áginak ajánlva a könyvet megtanulhattuk azt, hogy a vizsgálat, kutatás értéke a tudás és a személyes hit. Mindemellett egyedi és önálló hangétele elengedhetetlen és eredményes.

Ahogy ő mondta, végig „talpalta” kutatási területeit, megismerkedett későbbi vizsgálati anyanyalival. Elemzési módszerei egyediek voltak. Sosem követte a használt vizsgálatokat, minden esetben újat és egyénit talált ki.

Egyik ajánlása így szól: „végtelen az életerő forrása”. Ági ilyen volt: örök és végtelen.

Figyelni (Kenéz György felvétele)

EMLÉKTÖREDÉKEK LOSONCZI ÁGNESRŐL

DOI 10.35402/kek.2026.1.7

Különös módon ismertem meg Losonczi Ágnessel. Valamikor 1977 őszén hívott az egyik barátom, hogy feltétlen olvassam el Losonczi Ágnesnek a nemrég megjelent *Életmód* az időben, tárgyakban és értékekben c. könyvét. Elolvastam és katartikus élmény volt. Aztán hívott egy másik barátom, hogy Losonczi nemsokára egy nyilvános ülésen védi az Akadémián a nagydoktoriját, aminek a tárgya az *Életmód* könyv, opponensek Szalai professzor és Hankiss Elemér. Együtt mentünk el a védésre és fantasztikus élményben volt részem.

A két opponens fölényes és saját magát előretoló stílusban tette a dolgát, majd válaszolt a szerző. Okosan, szellemesen, humorosan, könnyedén, és ráadásul sugárzóan szép is volt. Egyszerűen lenyűgözött. Így aztán élve a lehetőséggel, amit az „*Életmód...*” bevezetőjében írt – mármint, hogy a könyvét egy palackpostának szánja –, levelet írtam neki, hogy kifogtam a palackot és szeretnék vele személyesen is találkozni. Nagy meglepetésemre válaszolt. A budai várban a Szociológiai Intézetben beszélgettünk először, ahová vittem magammal egy kezdetleges tanulmányom vázlatát. Nagy zavarban voltam. Ott ült velem szemben a hazai szociológia Nagyasszonya, aki mosolyogva, kedvesen, de szinte a vesémbé látó pontossággal kérdez, én meg feszengve válaszolok, ő pedig a válaszaimat empatikus figyelemmel hallgatja, véletlenül sem szakít félbe. Bennem a feszültség csak később, akkor oldódott, amikor elolvastam a *Zene, ifjúság, mozgalom* c. korábbi könyvét, amiből kiderült számomra, hogy valamikor ő is hitt a társadalmi igazságosság és egy emberarcú szocializmus lehetőségében. Ettől kezdve egyik mentoromként tekintettem rá.

Évente többször is találkoztunk, jókat beszélgettünk, de kapcsolatunk akkor vált intenzívebbé, amikor 1985-ben a FŐMO – a későbbi Budapest Film ZRT –, vezérigazgatója lettem és létrehoztam a „Mozgóképek és befogadás” Alapítványt a budapesti mozilátogatói szokások kutatására. És ki más kértem volna fel elnöknek, mint Losonczi Ágnessel. Az Alapítvány által kezdeményezett kutatások sokat segítettek nekem, hogy fontos szakmai döntéseket hozzak, pl. a fővárosi mozihálózat racionalizálásáról és a budapesti ART-mozi hálózat létrehozásáról.

Az Ágnessel folytatott beszélgetések egyre fontosabbakká váltak nekem. Ugyanis vezérigazgatóként hamar megértettem, hogy ez egy olyan szerep, ami az alá-fölérendeltségi és érdekviszonyok miatt kizárja a baráti kapcsolatok lehetőségét, márpedig nekem nagy szükségem volt egy barátra, akivel őszintén megoszthatom gondjaimat és örömeimet. Kapcsolatunk egészen elmenetelig tartott. Ha két hónapig nem hívtam, akkor ő jelentkezett, hogy nincs-e velem valami baj. Beszélgetéseink során Ágnes soha nem osztogatott tanácsokat. Éppen ellenkezőleg: csak figyelt a mondandómra, okosakat kérdezett, aztán megint csak figyelt, közben meg kortyolgattuk a kávékat. Semmi indulat, legfeljebb egy-két mosoly, néha kacagás. Kilencven éves kora után is olyan csinosan jelent meg a konyhájában velem kávézni, mintha Párizsban indulna egy kávéházba. Egyszerűen jó volt a társaságában lenni. Több mint negyven évi kapcsolat után nagyon hiányzik nekem.

Hogy Ágnes mennyire okosan tudott kérdezni és figyelmesen hallgatni, arra talán a legjobb példa a *Sorsba fordult történelem* c. könyve, ami formailag egy interjú kötet, tartalmilag viszont egy látélet az egykori Magyarországról. Bár cégvezetőként volt épp elég dolgom, nem tudtam megállni, hogy 2005-ös megjelenése után ne írjak róla egy recenziót, ami a következőkben olvasható:¹

„Szomorú szimfónia”²

Fontos és jó könyv, segít megérteni, miben, miért és hogyan éltünk, élünk Magyarországon.

Ez is kiemeli a szokásos szociológiai munkák közül, de ettől még nem lenne különleges. A különlegességét Losonczi Ágnes személyisége és szemléletmódja adja. Tudatosan vagy ösztönösen zenei szerkezetet használ, a mű felépítménye hasonlít egy nagy szimfóniához. A nyitányban bejelzett, majd tételenként visszatérő alapotívum a múlt, jelen, jövő összefonódó kavargása, ami kiegészítő motívumok és színskálák sokaságán keresztül az

¹ Első közlés: Port Ferenc 2005 Szomorú szimfónia. Magyar narancs. július 7. 3.

² Losonczi Ágnes 2005 Sorsba fordult történelem. Helikon, Budapest. 329.

emberek szenvedéséről, bánatáról, ritkábban örömről szól. A szimfónia komor – sajnos a zárótétel is –, s ezt a rendkívül igényes hangszerelés csak felerősíti.

Történelemlönyv is, méghozzá unikális. Egyrészt, mert megélt emberi sorsokon keresztül teszi átélhetővé, hogy mi történt az elmúlt közel 100 évben a Kárpát-medencében, másrészt, mert végre korrekt ismeretterjesztőként bemutatja azt a közeget, ami az egyes emberi sorsok alakulását meghatározta. Nagy szakmai bátorság kellett ahhoz, hogy e disszonáns hangzású környezetbe helyezze a harmóniára törekvő embert. De talán éppen ez – az ugyancsak zenei szerkesztésre utaló kompozíció – kellett, hogy feltárható legyen három kérdés. Milyen történelmileg meghatározott viszonyrendszerek döntik el az egyes emberek cselekvési lehetőségeit? Milyen okokra vezethető vissza az egyes életutak sikeressége vagy kudarca? Mitől élnek meg sikerként vagy kudarcként az emberek a saját életútjukat?

A könyv minden fejezetében mintegy könnyed népies dallamként törnek elő az életszervező értékek. Rá kell döbbsenni, hogy ezen értékek megléte vagy hiánya határozza meg az életvitel sikerét vagy kudarcát, ettől marad egyben vagy hiányától esik szét az egyes ember. (A rossz értékorientációról sajnos nem esik szó. Az interjúalanyok nyilván titkolják. Pedig kell lennie ilyennek is, különben csak boldog emberek találkoznanak még boldogabbakkal. A sorsba fordult történelmet követi a felmentő emlékezet.)

Alapmotívuma a szenvedés: „Elüldözték, kiemmizték, megölték, testileg-lelkileg megnyomortották.” Tényleg csak ezt őrzik meg az emlékezet?! Én sok-sok kis boldogságra, örömről emlékszem a

hasonlóan hányatott sorsú szüleim, rokonaim és környezetük, valamint a magam életében. A gyerekek jövőjéért vállalt áldozaton túl talán az örömförásokat is fel kellett volna tárni, mert éppen ezek adták az erőt a szenvedés túléléséhez. Ugyanakkor nem várt nóvum annak bemutatása, hogy Trianon milyen traumát jelentett az ún. történelmi Magyarországon élő emberek életében; szinte nem volt család, amelyik ne szenvedte volna meg az ország szétszakadásának következményeit.

A szerző szinte a szociológiai objektivitás feladásáig vállalt szolidaritással foglalkozik a munkássággal. Megdöbbenő érzékletességgel mutatja be, hogy a szabadságígéretnek betartása helyett mind-egyik politikai berendezkedésben ez a réteg vált a rendszer leginkább kiszolgáltatott, kismizett csoportjává. A mű kínos figyelmet fordít arra, hogy véletlenül se legyen prioritás az átélt szenvedések között, és ezáltal fontos dolgot üzen: mindenkinek a maga sérelme fáj a legjobban, és ennek megértése a kölcsönös tolerancia előfeltétele. Visszatérően találkozunk a felemelkedés, lesüllyedés, a mobilitás kérdésével. Az egyes interjúrészleteket olvasva kiderül, hogy a siker mércéjét a megkérdezettek nem annyira a pénzben, sokkal inkább a társadalmi elismertségben határozzák meg. Miért?! (Feltehetően megint az értéköttség jön elő.)

Az ország egyik vezető szociológusa pályája végéhez közeledve nem a táblázatok alapján, hanem az interjúalanyok szemszögéből, a táblázatokat segédeszközzül használva ír könyvet. Fontos üzenet ez a társadalomkutatóknak a szociológusi hitvallásról. Mindenkinek ajánlom, aki az igazat keresve többet akar tudni Magyarországról, s felelősséggel kíván gondolkodni az itt élő emberek sorsáról.”

MEGHATÁROZÓ KULTURÁLIS, MŰVÉSZETI ÉLMÉNYEINK

DOI 10.35402/kek.2026.1.8

Losonczy Ágnes életművében összefonódott a művészet iránti tudományos és személyes érdeklődés. Írásainak hitelességét mindig is erősítette ez a személyesség. Losonczy Ágnes munkássága előtti tisztelgésünknek is tekinthetjük személyes vallomásunkat az életünket meghatározó kulturális-művészeti élményeinkről. Az írás a megjelenés előtt álló Pár(os) beszéd című, Cosovan Attilával és Fenyvesi Borival közös könyvünk rövid részlete.

*

Kapitány Ágnes: Azt, hogy milyen a világ, mennyire összetett képződmény, azt talán a művészet, mint sűrítmény tudja a leginkább visszaadni. A mi életünkben kicsi gyerekkorunktól fogva meghatározó szerepet játszanak a könyvek, filmek, képzőművészeti alkotások, a zene, de még a tánc is. Gábor két és fél és hároméves kora között megtanult olvasni, és hamarosan Arany Jánost olvasott, én ehhez képest némileg megkésve, hatéves koromban jutottam el az olvasás tudományához, akkortól fogva viszont magába szippantott a könyvek világa. Nagy örömeinkre ma már Bori unokánknak alakul hasonlóan a kapcsolata a könyvekkel: egész kis könyvtára van már, zsebpénzéből garázsvásárokon olvasnivalót vásárol magának, büszkén mutatja azt nekünk, lelkes tagja az iskolai könyvtárnak, s otthon még a lépcsőn is úgy közlekedik, hogy a kezében egy-egy izgalmas, letehetetlen olvasmányt tart. Rozi unokánk pedig, bár még nem tud olvasni, de úgy tesz, mintha tudna, örömmel lapozgatja a könyveket, hosszú meséket kreálva fejből hozzájuk. Alex unokánk egy-egy mese hallgatása közben papírt és tollat kerít a kezébe és bravúros illusztrációkat készít a mese alapján, arról nem is beszélve, hogy ilyen tartalmú könyvek alapján mennyi mindent tud az állatokról és a technikáról, a természettudományok ismeretanyagából.

Gyerekkoromban sokat álmodoztam az időutazásról, elképzelttem, hogy lenne egy időkapszulám, amivel visszamehetnék a múltba, tetszőleges korokba, s láthatnám, hogyan élnek az emberek, miként gondolkodnak, hogyan éreznek egymás iránt. Az irodalom, és tulajdonképpen a többi művészeti ág is egy kicsit ilyen időkapszulaként tud működni a számomra, hiszen Szophoklész, Szent Ágostont, Janus Pannoniust, Shakespeare-t,

Defoe-t vagy Balzacot, Mikszáthot olvasva közvetlenül találkozhatunk mindezekkel, bepillantást nyerhetünk hőseink életébe, a nagyon különböző korszakokba s ezek fantasztikus találkozási lehetőségek. Nekünk közös büszkeségünk nagy könyvtárunk, amelyet Gábor édesapja kezdett gyűjteni, majd immár negyvennyolc éve mi folytatjuk ezt a gyűjtést, elsősorban szakmai és irodalmi érdeklődésünk szerint.

A mai napig fontosnak tartjuk, hogy kellő rálátásunk legyen a kortárs irodalomra és persze a filmművészetre; talán ezek azok a művészeti ágak, amelyek a legközvetlenebbül képesek „tükröt tartani a világnak”. A hatvanas-hetvenes évek szellemi nyitása idején szinte minden akkor készült magyar és európai filmet megnéztünk, lelkes látogatói voltunk a Filmmúzeumnak, egyetemi filmkluboknak. Én filmesztétikát is tanultam a középiskolában (a pszichológia mellett kísérleti jelleggel), és az országos Filmesztétika tanulmányi versenyen első helyezést értem el (a döntőt a „Ki miben tudós?” tárgyaihoz hasonlóan élő adásban a televízió is közvetítette). A filmművészethez kapcsolódó lelkesedés alapján és a vetélkedőre való felkészülés, illetve az ottani nagyon pozitív visszajelzések során még az is felvetődött bennem, hogy talán jelentkezni kellene filmrendezőnek, de aztán ezt viszonylag gyorsan elvetettem, felmérve, hogy ugyan a vizuális, dramaturgiai, pszichológiai, zenei képességek talán meglennének bennem, de a filmes pálya ennél jóval többről szól, azokkal a képességekkel pedig nem igazán rendelkezem. A filmek iránti érdeklődés mindkét fiunknál folytatódik. Már gyerekkorukban a zsebpénzükből, első saját keresetükből összespórolt videokamerával vicces filmeket forgattak: többnyire általuk kedvelt filmek parafrázisait, amelyekben ők voltak a színészek, operatőrök, rendezők, sound-designerek, bevonva ebbe unokatestvéreiket, barátait is. Később Misi média-designer diplomát szerzett, jelenleg kiváló filmrestaurátorként dolgozik, mára már szupervizori beosztásban, Máté pedig filmforgatókönyveket ír, s ebből az egyik most éppen meg is valósul. Mindketten hihetetlen mértékű filmes tájékozottsággal rendelkeznek.

A színház az olvasás mellett a másik alapélményem. A jó színház varázslat.

Édesapám, bárhol is folytatta pályáját, (legyen az az Őrség, Rábafüzes vagy Szombathely) mindennél összeverbuvált egy színjátszó csapatot, remek színházi előadásokat létrehozva. Ezekben kezdetben édesanyám is részt vett, és az előadásokat én is megnézhettem. S hogy mennyire varázslat a színház, azt már egészen kis gyerekként megtapasztalhattam, amikor az egyik színdarabjukban édesapám egy hadifogságot megjárt férjet játszott, aki a hadifogságból hazatérve ott találja feleségét (édesanyámat) már más férfi oldalán. Ötéves voltam, amikor ezt a színdarabot játszották, s az előadást látva rázott a zokogás és nem tudtam elképzelni, mi lesz így velem, mi lesz édesapám sorsa. Bármennyire igyekeztek is, nem tudtak igazán megnyugtatni. Egy másik, jóval derűsebb színházi élményem gyerekkoromból: édesapám a szentgotthárdi Idősek Otthona bentlakói számára állított össze egy kis műsort, s ennek keretében négyévesen engem is felléptetett, többek között elénekeltetve velem a „Pancsoló kislány”-t, és az „Eperfagy, eperfagy, hú, de finom” kezdetű, akkor divatos slágereket. (A tölcseres eperfagyit, mint a produkció kellékét, ő maga készítette gipszből, tempera-festékkel szépen kiszínezve). Motorkerékpárján vitt Rábafüzesről Szentgotthárdra: máig érzem azt az izgalmat, ahogy kapaszkodom, mögöttem ülve, a bőrkabátjába, és visszafelé azt a büszkeséget, ahogy szorítom magamhoz sikeres fellépésem jutalmaként az idősektől kapott cserepes muskátlit. (A muskátli azóta is egyik kedves virágom.) Ez a színházvarázslat tizenkét éves koromban kicsit nagyobb mértékben megismétlődött. A Déryné Színház Nyilas Misi szerepére választott ki engem. A próbák késő estig tartottak, hatalmas cserebogárjak köröztek a szombathelyi Sportház előtti ostorlámpák körül. A szöveget villámgyorsan megtanultam. Nagyon dicsértek, én meg természetesnek tartottam, nem találtam benne semmi dicséretre érdemeset. (Ma már nem biztos, hogy képes lennék erre a gyors szövegtanulásra.) Nyilas Misi sorsa, megaláztatásai, igaztalan megvádoltatása, s a monológjában összegzett érzés: „Én nem akarok többé debreceni kisdíák lenni...” – úgy éreztem, mindezek rímelenek az én életemre is, amelyben addigra számos keserű tapasztalat is felhalmozódott. Körülbelül ekkortájt, tizenkét-tizenhárom évesen már megengedték, hogy édesapám Budapesten, a Vígszínház közelében lakó keresztanyjához iskolai szünetekben több napra felutazhassam (akinek a férje egyébként a Vígszínház szabója volt, és a jelmezekből lehullott nyesedékekből varázslatos apró anyagfecniket juttatott nekem, ezekből varrtam aztán a babáimnak

„tündérruhákat”). Esténként a jegyszedőnők segítségével egyedül beülhettem az előadásokra: a könyvek, a könyvtár illatához hasonlóan a színház illata is máig delejezően hat rám. Sokat járunk színházba, sokféle előadást megnézünk, s mindig nagy élmény, ha egy-egy katartikus előadásban lehet részünk. Élvezük a klasszikussá vált darabok különböző, a darabok mindig új olvasatait kihozó rendezői interpretációkat, a meglepő megoldásokkal előálló alternatív társulatok produkcióit vagy egyes kortárs szerzők problémaérzékeny darabjait, csodáljuk azokat a rendkívül tehetséges színészeket, akik egy-egy szemvillanással, gesztussal, mozdulattal, akár szavak nélkül is egész életeteket, sorstragédiákat képesek fellillantani. Bárcsak több kiváló színházi előadás lenne megörökítve, élvezhetően az utókor számára is! (A mai technikai feltételek mellett ez talán nemcsak „jámbor óhaj”). Ugyancsak szerencsésnek mondhatom magam, hogy Kodály zenei általánosba járhattam. A gazdag népdalkincs, a furulyaórák, a néptáncórák, a közös énekelés, a rengeteg próbával együttesen létrehozott kórusművek megtanítanak arra, hogy egymásra figyelve hogyan lehet a több szőlamból „harmóniát” teremteni. A gyerekeinkkel, barátainkkal közös énekelések (például a karácsonyi készülődéskor) szintén a családi tradícióink közé kerültek. (Adyilgeten még népdalkört is működtettünk egy ideig.) Az élő zene, a nézők előtt életre kelő és felhangzó zenei világ szintén a varázslatok közé tartozik. Londonban egyszer szerencsésen kifogtuk a három tenor egyik ingyenes koncertjét, de nagy élményeink voltak, amikor Kocsis Zoltán, Ránki Dezső, Perényi Miklós, az Amadinda együttes, Cecilia Bartoli, José Cura előadásait a helyszínen élvezhettük. Nagy bakelitlemez és CD gyűjteményünk van, s ma már az interneten is pazar felvételek érhetők el, de az élőzene semmivel sem pótolható. Szombathelyen gyerekeinkkel együtt rendszeresen jártunk Velemből a Bartók Fesztivál programjaira, sokszor megfordultunk a Muzsikás együttes karácsonyi koncertjein is, s ma már unokáinkkal együtt mehetünk például a Kaláka karácsonyi előadásaira. Zenei palettánk nem szűkül le ezekre: lelkes rock-, beat- soul-, country és blues rajongók is vagyunk. Minden évben, ha csak tehetjük, meghallgatjuk a szombathelyi Savaria Karnevál (amelynek egyébként elindítója a hatvanas években édesapám volt) gazdag zenei kínálatát. Ugyancsak nagy zenei élményem volt Mozart Varázsfuvolájának a szombathelyi Iseumban bemutatott előadása, ahol, mint Kodály-zeneisek a kórus egy részét alkottuk. Ott álltak megvilágítva az ókori templomrom

oszlopai, fentről ragyogtak a csillagok, ciripeltek a tücskök, hűsítő esti szellő lengedezett és sodorta az Éj királynője és Sarastro áriáit. (Mozart azóta is az egyik kedvencem.)

A vizualitás területén a film mellett a képzőművészet is rendkívül fontos a számunkra. Éles a vizuális memóriám, évtizedekre visszamenően pontosan vissza tudok emlékezni egészen apró részletekre is. Talán ezért is jelent olyan sokat számomra a képzőművészet. A napokban néztük meg a Csontváry életmű-kiállítást, s egészen lenyűgözött bennünket, mekkora terek szükségesek ahhoz, hogy egy-egy nagyobb festmény élni tudjon, ugyanakkor az apró részletek még a legjobb technikával is csak megközelítőleg reprodukálhatók. Erre legelőször akkor döbbsentünk rá, amikor az impresszionisták képeivel találkoztunk Franciaország, Hollandia múzeumaiban. Egy-egy általunk különösen kedvelt műhöz szeretünk visszajárni. Akárhányszor eljuthatunk Londonba, mindig lenyűgözve ücsörgünk Leonardo Szent Anna harmadmagával képe előtt, ahol pusztán a barna és kék árnyalataival a világmindenség elevenedik meg. A firenzei San Marcóban Fra Angelico képei az egyes szerzetesi cellákban a legszebb és legáhitatosabb imádságok az égiekhez. A párizsi Saint Chapelle és Chartres üvegablakai lenyűgözően hatottak ránk, mintha az ég kékjére festették volna a képeket. Ugyanezen az úton találkoztunk a könyvekből is alig ismert Quercy megyei románkori templomok szobraival és domborműveivel; csak ámultunk, s az egyik oszloptól a másikig járva mutogattuk egymásnak a nevesincs mesterek műveinek finom, apró részleteit. S a karnaki templom gigantikus oszlopai között járva átérezhettük, hogy sokezer évvel ezelőtt miként volt képes az építészet megteremteni és létrehozni egy világmodellt.

S ne felejtsük el a táncról sem. Hatéves koromtól balettoztam, majd művészi tornára jártam, később is mindig sportoltam valamit (úsztam, röplabdáztam, kosárlabdáztam – ez sokat számított fizikai és lelki edzettségem szempontjából is); most már negyven éve jógázom. A test mozdulatai, a tánc, a ritmus egészen primér módon képesek közvetíteni az élet lüktetését, s persze az élet tragikus fordulatait is. Egyetemista korunkban robbant be a kortárs táncművészet egyik nagy alakja: Béjart, Magyarországon pedig a pécsi majd a győri balett. Úgy éreztük, ez a fajta mozgáskultúra a klasszikus baletthez képest sokkal összetettebben tudja felidézni azokat az érzelmi traumákat, amelyeket a huszadik század közös történelmünkön átgörgetett. (Persze ne legyünk igazságtalanok a klasszikus

balettel sem: most éppen Bori és Rozi unokánkat nyűgözi le ennek a fajta táncnak a varázslata. Rozi az internetről „tanul” balettozni és elbűvölően adja elő a „Hattyúk tava” egy-egy részletét, Bori pedig modern táncra jár, s ebben felszabadultan adhatja ki magából mindazt a lefojtott feszültséget, amelyet a mozgás segíthet feloldani. Közben ő is átélheti a közösen létrehozott produkció sikerét, amikor a közönség vastapssal kíséri egy-egy bemutatójukat.) Szokták mondani, hogy a táncnyelv egyetemes, s hogy mennyire így van, azt nem olyan régen Grúziában (Georgiában) tapasztalhattuk meg, ahol egy erdei tisztáson valami családi alkalmat ünneplő társaságba botlottunk; vígan szólt a zene, meglátva bennünket maguk közé invitáltak, és örömmel figyelték, ahogy a családfő invitálására bekapcsolódunk a közös táncba. (Útravalóul még elemőziát is csomagoltak nekünk helyi ételekből: soha ilyen jó honoráriumot nem kaptunk.) Kezdetől igen összehangoltan tudtunk Gáborral együtt táncolni (a mai napig nagy elismerést aratunk, amikor bemutatjuk rockandroll tudásunkat). Még házasságunk kezdetén egyszer végigtáncoltuk Ravel „Boleró”-ját, remek közös koreográfiát improvizálva hozzá. (Ihletett pillanat volt.)

Kapitány Gábor: Hát igen, teljesen mindegy, hogy objektív mércével mennyire volt az a tánc: művészet, mi közben azt éreztük, hogy az, és Ravelhez méltó. A szerelemnek, egy fiú és egy lány egymáshoz rendelődésének eltáncolása volt. És nem tekinthetünk el attól sem, hogy akkor járta be a világot Antonio Gades; nagyon tetszett nekünk, amit ő és a társulata csináltak, és a flamenco szenvedélyes mozdulatai igazán jó mintát jelentettek ahhoz, amit akkor ki akartunk fejezni.

De visszakanyarodva a kulturális élményekhez, az első nekem is az olvasás volt. Ági említette, hogy két és fél éves koromban kezdtem olvasni tanulni. Szép színes kockáim voltak, rajtuk egy tárgy képével és a tárgy nevének kezdőbetűjével. Nem a felnőttek forszírozták, engem kezdett érdekelni, hogy mik a rajzok mellett azok a fekete jelek, a képecskék – és megnevezésük kezdőhangja alapján elég könnyen megtanultam a betűket. Pontosán emlékszem akkori lakásunk egy meghatározott pontjára, ahogy a fényes padlón guggolok a kockák között, még a képecskék is előttem vannak. Aztán a szüleimnek járó újság címlapján elkezdtem összeolvasni a már ismert betűket. Hároméves voltam, amikor már folyékonyan olvastam. Mindenfelét: újságokat, verseket, gyerekkönyveket, de öt éves korom táján például a „Nagyidai cigányok”-at is. Persze nem értettem

belőle sok mindent, de azért a cselekmény lényegét meg a humorát igen. Aztán évekig főleg ifjúsági regényeket faltam. A legnagyobb élményem Mándy Iván „Robin Hood”-ja volt, amit egyik karácsonyra kaptam meg, és még aznap este végigolvastam: egyszerűen nem bírtam abbahagyni. (Később még vagy tizenhét-tizennyolcszor elolvastam). De nagyon sokszor olvastam Dumas: „Három testőr”-ét, Gárdonyi: „Egri csillagok”-ját, Komjáthy István: „Mondák könyvé”-t, Murányi Kovács Endrétől a „Garibaldi dobosa”-t, a Benyovszky életéről szóló „A nagy játszma”-t és Kästner „Május 35”-jét, Fekete Gyula: „A kék sziget”-ét is. Kamaszkoromban, amikor rájöttem, hogy az ifjúsági irodalom nem minden, mohón rávettem magam a világirodalomra, szisztematikusan, nemzetek szerint. A legnagyobb hatást Tolsztoj: „Háború és béke”-je gyakorolta rám elbűvölő alakjaival, lenyűgöző lélekrajzaival és cselekményével. Aztán jött Garcia Marquez, aki ugyanolyan hipnotikus erővel hatott rám, mint a Beatles zenéje.

(A Beatles esetében egy Vasárnapi koktélnál hallottam meg a „Taste of Honey” című számukat, és azt éreztem, hogy ebben minden benne van, amit a világról a mi nemzedékünk érez – bár ők öt-hat évvel idősebbek voltak –, és attól fogva teljesen a beatzene mámorában éltem). Marquez „Száz év magány”-ának első fejezetét hozta le a Nagyvilág című folyóirat: annyira más volt, mint minden korábbi, és olyan varázslatos, annyira arra rezonált, ami bennem volt, hogy azt éreztem, most kezdődik a mi világunk. A nemzedéki életérzésemet korábban már megszólaltatta Salinger „Zabhegyező”-je, de a mágikus realizmus az egész világ új nézőpontba helyezését ígérte. (Alig vártam, hogy megjelenjen az egész könyv, felhabzoltam, aztán írtam egy lelkes levelet elsőéves egyetemistaként egy spanyol szakos évfolyamtársammal lefordíttatva Marqueznek, a borítékon csak ennyivel: „Gabriel Garcia Marquez, író, Spanyolország” – akkor ott élt – nem tudom, hogy valaha is megkapta-e?) Azóta is ért néhány reveláció: az amerikai irodalomból Malamud és Vonnegut, később a portugál Saramago, a török Pamuk, a német Kehlmann és legutóbb a tatár Jahina. Közben bennünket is elkapott J. K. Rowling zseniális gyerek(?) könyv-folyama: az újabb és újabb köteteket Misi fiunkkal felváltva olvastuk fel és együtt élvezte a két felnőtt (Ági és én) és a két kamasz (Misi és Máté). Az olvasás tehát már kisgyerekként bevitt az irodalomba, amit nem úgy éreztem, mint a valóságtól eltérő, másik világot, hanem mint a valóságról való

híradás nagyon sűrített, nagyon izgalmas formáját; nem olyan világnak láttam tehát, ahova az ember a valóságból kimenekül, hanem olyanak, ami kibővíti a valóságot. Egyébként az olvasottak hatására (meg nyilván azért is, mert a szüleim nagyra – anyám mindennél többre – tartották a művészetet) négy-öt éves koromtól író akartam lenni, pontosabban: tudtam, hogy nekem ezt kell csinálni, ez az én utam, és hogy ez az út, a valóság efféle bővítése remek célja lehet az életnek.

A színház is nagyon régen meghatározó az életemben. Anyám 1954-től (?) a Színház- és Film-művészeti Főiskolán tanított, talán tízéves koromtól bevitt szinte minden vizsgálódásra, úgy is mondható, ott nőttem fel, végigcsodálva Sztankay Istvánék évfolyamától kezdve minden színész-nemzedék pályakezdését. (A vizsgálódásokon – hogy csak néhányukat említsem – a legemlékezetesebb debütálások az én szemzőgemből először Holl Istvánhoz, Pápay (Pásztor) Erzsike és Dégi Istvánhoz, aztán Mécs Károlyhoz, Demjén Gyöngyvérhez, és Dávid Kiss Ferenchez, talán a legerősebben Koncz Gáborhoz, aztán Béres Icához, Halász Jutkához, később Almási Évához, Blaskó Péterhez, Balázsovits Lajoshoz, a mi nemzedékünkől Cserhalmi Györgyhöz, Szacsvey Lászlóhoz, Lukács Sándorhoz, Tímár Bélához, Paudits Bélához, Bánsági Ildikóhoz, Takács Katához, Szakácsi Sándorhoz és Szerencsi Évához, Hegedűs D. Gézához és Menszátor Magdolnához, a későbbiek közül Dörner Györgyhöz és Gáspár Sándorhoz, Bubik Istvánhoz, Rudolf Péterhez és Kaszás Attilához, Alföldy Róberthez és Murányi Tündéhez, Borbély Alexandrához kötődtek). Ahogy Ágit, engem is beszippantott a színpad varázsa, magával ragadott a (tehetséges) színészek kisugárzása, megtanultam, mitől jó a színészi munka, a rendezés. Amikor magam is egyetemista korba értem, néhány színészhez, rendezőhöz közelebb is kerültem, s persze megpróbálkoztam a drámaírással is. A színház varázsereje által lenyűgözve évtizedekig próbálkoztam, s csak nagy sokára jöttem rá, hogy ez nem az én műfajom, (annak ellenére, hogy a sok félbemaradt kísérlet között volt egy befejezett, többeknek tetsző könyvdramám, és egy szintén befejezett tévéjátékom, ezt – „Herézis” címmel – András Ferenc diplomamunkájaként rendezte meg). Nehéz kiemelni egy-kettőt a legnagyobb színházi élmények közül. Az biztos, hogy Gábor Miklós Hamletje, Darvas Iván és (egy-két nemzedékkel később) Keresztes Tamás az „Egy örült naplója”-ban, Haumann Péter a „Szókratész védőbeszédé”-ben, Koncz Gábor és Darvas Iván (szerintem Richard

Burtont és Peter O'Toole-t felülmúló) játéka a „Becket, avagy az Isten becsülete”-ben, Koncz Gáboré a „Száll a kakukk fészkére”-ben, Kállai Ferenc „A nép ellensége”-ben, Lengyel Ferenc az „Egy lócsiszár virágvasárnapja”-ban, a fiatal Stohl András egy kutya szerepében, – Töröcsik Mari, Garas Dezső, Eperjes Károly több darabban is –, az Alföldy Róbert rendezte „Tristan és Izolda” és „A velencei kalmár”, a Bodó Viktor rendezte: „Ledarálnak, eltüntem”, az Ascher Tamás rendezte „Három nővér” és „Woyzeck”, a „Csirkefej”, a Zsótér Sándor rendezte „Kurázi” és a „Rettegés és ínség a Harmadik Birodalomban”, az Eszenyi Enikő rendezte „Macbeth” és „West Side Story”, (ahogy a 80-as években és az ezredforduló után a Katona, a 90-es években Budapesten a Vígszínház diktálta a színházi divatot); a Pintér Béla rendezte „Bozgorok”, a legendás Bán-Dörner-Gáspár-féle „Stílusgyakorlatok”, és a Székely Kriszta rendezte „Nóra” és „A kaukázusi krétakör”, a Keresztes Tamás rendezte „Pinokkió” ezek közé tartozik. A két Zsótér-rendezés nagyerejű újdonsága az volt, hogy a színészek testközelben játszottak (a Színművészeti Rákóczi úti épületének folyosóin, illetve egy magánlakásban), a legfantasztikusabb színházi élmény azonban egyfelől egy holland alternatív együttes (Pantha rei) poznani produkciója volt, a „Vihar”-t adta elő egyetlen ember, úgy hogy a sziget az ő testének-jelmezőjének a meghosszabbítása volt, másfelől Szacsvey produkciója a Fiala Művészek Studiójában egy monodráma festőjeként: az általa „festett” kép üres kerete a közönség felé nézett, és máig sem értem, hogyan csinálta, de a szemében lehetett látni az egész festményt. Amúgy is nagyon szeretjük azokat a színészeket, akik, mint erre Ági is utalt, pusztán színpadi jelenlétükkel egy egész sorsot meg tudnak jeleníteni. Rajz Jánosnak egy olyan szerepére emlékszem, amikor talán *nem is volt szövege*, de ezt a varázslatot végbevitte; a maiak közül talán Kocsis Gergő, Keresztes Tamás, Pelsőczy Réka, Für Anikó, Szirtes Ági a legnagyobbak ebben, (s bár fiatalon is nagyon erős színpadi jelenléte volt, Hegedűs D. Géza idős korára jutott e tekintetben a csúcsra). A színház lényege mindig is a katarzis volt, és előadás után sokszor egészen felajzottan megyünk haza: az iszony és szánalom együttese – ahogy Arisztotelész máig érvényesen megfogalmazza a katarzis lényegét – az ember egészét életi át, és a drámaírók, rendezők és színészek közös alkotása nyomán büszkékké leszünk arra, hogy emberek, ilyesmit létrehozni képes emberek vagyunk.

A zenéhez én viszonylag későn jutottam el. Én nem jártam Kodály zeneibe; amikor az első zenei osztály leendő tanulóit válogatta Kodály jobbkeze, Bors Irma a mi általános iskolai első osztályunkban, én olyan fahangon énekeltem, s annyira nem tudtam bonyolultabb ritmusokat követni, hogy reménytelen esetként maradtam a zeneietlen iskolában. A ritmusra ráéreztem kamaszkoromban, de az énekem mindmáig csúszkál, bár másokkal együtt nem mindig; az Ágival való együtténeklések tanítottak meg arra, hogy a közösség által az egyéni képességek is javíthatók, ebben is. Mint a korosztályomban oly sokan, próbáltam gitáron is játszani, az sem ment igazán. (Amikor közös zenélés-éneklés van, én a „ritmusszekcióban” próbálok követni, bár Máté fiunk ebben is sokkal jobb nálam.) Ami a zene *befogadó* élvezetét illeti, gyerekkoromban sok rossz zenét hallgattam s tanultam meg a rádióban: magyar nótákat, slágereket; az iskola legalább a népdalokat ültette be a fülembé. Otthon volt néhány népszerű operakórusunk, ariánk bakelitlemezen, ezeket kedveltem, de az első igazi komolyzene élményem Liszt „Les Preludes”-je volt, ez részesített először – tizenéves lehettem – zenei katarzisban; fellelkesülten hadonásztam: „dirigáltam” végig. Aztán a Bachok: a „d-moll toccata és fuga”, az „Air”, a „Badinerie”, majd Wagner „Tannhauser”-nyitánya és a „Walkür-lovaglás”, Smetana „Moldva”-ja, Bartók „Allegro Barbaró”-ja, Ravel „Boleró”-ja, Rossini és Verdi operái, Orff „Carmina Burana”-ja és Verdi „Requiem”-je és így sorra a Beethoven zongora-, és hegedűversenyekig, trióig, szonátáig és szimfóniáig, a számomra tetőpontot jelentő VII. szimfóniáig. És persze Mozart, és egyre inkább Mozart: a „Varázsfuvola”-tól a „Don Giovanni”-ig, az ő fantasztikus „Requiem”-jétől addig a csodálatos „d-moll zongoraverseny”-ig, amit aztán szükségesnek láttam prózába is átfordítani. De megszerettem az oroszokat is, Bartók színpadi műveit és „Concerto”-ját is, nagyon melegen Vivaldit és a XVI–XVII. századi angol dalirodalmat, Weber „Bűvös vadász”-át és Grieg „Peer Gynt”-jét. Nagyon nagy élményünk volt Xenakis: „Persephassá”-ja az Amadinda előadásában, mikoris a dobosok a nézőtér körül helyezkedtek el, s így a zene mintegy körbeörvénylett bennünket.

A zeneértésnek sok fajtája van. Én nem tudok élvezni egy partitúrát, és a zenében rejlő matematikát sem, viszont azt a sok síkot, ami egy-egy előadásban megjelenik: a zenébe kódolt „korszellemet”, a szerző érzelmi vallomását és azt, ahogy a világról, az emberről alkotott képe a zene által megjelenik,

valamint azt a személyes értelmezést, amit az előadók hozzátesznek, nemcsak értékelni tudom, de átélni is, ugyanúgy, mint a színházi előadásban. Ahogy Ági is említette, a zene minden nem-hazug fajtáját nagyon tudjuk élvezni. A gyönyörű népdalainkat belülről éljük át, de élvezük más népek folklór-dalait is, a jó opera – főleg, ahogy ma énekelik, a színpadi játékkal és a legkülönfélébb szcenikai hatásokkal színesítve – szintén hat ránk, a blues a zsigeri szinten ragadja meg az embert, a gospel és a jó country-zene más-más módon a vitalitásunkat erősíti. Azt már említettem, hogy a beatzene (és az annak közvetítésével befogadott rockandroll) mennyire meghatározó volt az életünkben: én tizennégy és huszonöt éves korom között fanatikusan jártam egyes budapesti együttesek koncertjeire, rajongással övezve azok sztárjait.

A képzőművészethez hasonlóképpen kamaszkorom vitt közelebb. Gyerekként a primér, eleven színek hatottak rám: Holbein: „Férfi szegfűvel”, meg a szép mesekönyv-illusztrációhoz hasonló perzsa miniatúrák. Aztán a kamaszkor érzelmessége Botticelli „Venus”-át szerettette meg velem, meg (a Michelangelo által megalázóan leminősített) Perugino egy női arcképét – később Ági arcának, színeinek megpillantása értette meg, hogy miért –; megfogtak a Van Gogh képeibe belefojtott szenvedélyek, és aztán jött, jött lassan az egész művészettörténet. Utazásainkon tömérdek templomot, múzeumot néztünk meg, s a képzőművészet egyre több irányzatát éreztük izgalmasnak, hol Monet impresszionizmusát, hol Degas-ét vagy éppen Manet-ét; hol Gauguin, Csontváry és a német expresszionisták szenvedélyes színeit, hol Turner, Egry József vibrálását; hol Caspar David Friedrich, hol Vermeer bensőségességét, hol a manieristák vagy Chardin plaszticitását, hol a korai flamandok (van Eyck, van der Weyden, Memling, Gerard David) méltósággal telt frissességét, hol Tintoretto vagy Tizian sodró barokkját és így tovább. De mindenekfölött, ahogy erről Ági is beszélt, Leonardót, megértve a túlrájongottsága ellenhatásaként sokak által lebecsült Mona Lisa mélységét is; s rajta kívül az idősebb Pieter Brueghelt, ezt a szerintem festőiségén kívül egyszerre epikus és lírikus festőt, akinek a Kunsthistorisches Museumban látható képeitől, azok szín és alakkavargásától alig bírtunk elszakadni; no és persze Rembrandtot. Rembrandt több képéről is hosszan tudnánk lelkendezni, de a Hendrikjéről festett kép, a Londonban látható „Patakban fürdő nő” szerintem a világ egyik legcsodálatosabb szerelmi vallomása.

Kapitány Ágnes – Kapitány Gábor: Sok fantasztikus tér-, és épületélményünk is volt. Alig bírtunk kiszakadni az assisi altemplomban érezhető puritán, de nagyon erős spiritualitás élményéből, a ravennai Galla Placidia síremlék emberléptékű áhítatából, a törökországi Sumela-kolostor barlangfalra, -mennyezetre festett s ezért mintegy a természet üzeneteként ható freskóinak öleléséből, felállni a Sienai főtér vagy a taorminai színház mintegy az öröklét krátereként ható tölcséréből, kijönni a sziklával és vízzel körbevédett, a hegyről a tengerbe lehömpölygő gyönyörű zárványtelepülések: Théra, Oia, Monemvasia vagy a Cinque Terra mesevilágából, elszakadni a torcellói dóm mozaikjának, a svájci Zillis kazettás mennyezetének vagy a deszei templom tetőtől-talpig befestett fa-falainak a még tiszta és ujjongó hitet sugárzó képei, a moldvai kolostorok képburjánzása elől, kilépni a Le Corbusier ronchamp-i kápolnájában vagy a helsinki Sziklatemplomban modernné tett áhítat légköréből. Az időutazásokról már beszéltünk, de sok mindent még nem említettünk abból, ahogy egy-egy kultúra múltja (olykor a történelemben elmerült kultúra múltja) megszólított minket, az Ági által említett élményeken kívül az egyiptomi szakkarai sírkamrákban vagy a Memnon szobroknál, a hettita vagy az urartui romok között, aztán a lakók által rég elhagyott kísértetvárosokban: a régi örmény főváros Aniban, a Spárta melletti Mistrában, a marokkói Ait Benhaddouban; a különös lakásküpfalvakban: az ősi, anatóliai Harranban és a délolasz Alberobellóban; Grúzia megannyi koraközépkori szépségét nézegetve, a római társcsászárok kis márványdomborművét simogatva a velencei San Marco oldalában, az ugyanitt látható lószobrok után megpillantva azok eredeti színhelyét is az isztambuli Hyppodromban majd a korok és kultúrák egymásra rétegződését figyelve a Hagia Sophiában, sorra látogatva Oslóban a merész skandináv hajósoknak állított emlékeket az ősi viking hajótól Nansen és Amundsen Fram-ján át Heyerdahl Kon-tikijéig (idesorolva a vízrebocsájtásakor azonnal elsüllyedt pompás XVII. századi stockholmi „Vasa”-t is); végigmenve az „egyben maradt” középkori óvárosok: Lucca, Sirmione, Assisi, Velence, Beaulieu sur Dordogne, Sarlat, Rocamadour, Trogír, Český Krumlov, Tallin és elsősorban Bruges utcáin; Diocletianus dalmátok által belakott spliti palotájában kóborolva, Kappadókia sziklavárosaiban és Karthago hült helyén, ahol csak a hadikikötő öbleibe lehet odaképzelné valamit a pun birodalom hajdani életéből; II. Ramszesz kilométerekkel arrébb szállított

Abu Szimbel-i templomában, ahol mindent sikerült rekonstruálni, csak azt nem, hogy az évente egyszer az itt álló négy istenszoborra eső fény mind a négy szobrot megérintse, ahogy eredeti helyén megtette; elhaladni az avignoni pápai palota mesebeli erdőt idéző freskói vagy a párizsi Musée Cluny középkori szobrai és falikárpitjai előtt; a Nagy Péter alapította város arculatát megszabó, a földről szinte felemelkedni látszó Rastrelli-épületeket szemlélve, vagy éppen Pompei, Herculanium és Efezosz időkapuszulájában. Lakásunk tele van gyermekeink rajzaival, festményeivel, szobraival. Mindig örömmel tölt el, amikor a cserépkályhánkra nézve a gyerekekkel közösen készített domborműves csempéket láthatjuk, vagy a polcon Misi könyvborítóit (minthogy könyveink nagy részének ő tervezte a borítóját), s Máté vicces kis rajzait a könyveink között.

Kapitány Gábor: Már csak a filmről mondanék néhány szót. A film, mint összművészet, mindezzel együtt hat az emberre: a szuggesztív színészi játékkal, az újszerű és expresszív látványvilággal, a dráma minden lehetőségével és a zenével. *Közös* nagy filmélményeink voltak már akkor is, amikor még nem ismertük egymást, mint például Sára: „Feldobott kő”-je, aminek hatására Ági a vetélkedőre készített dolgozatát írta, én meg ifjúkorom talán legsikerültebb versét. És aztán is nagyon sok közös filmélmény: a Shindo-féle „A kopár sziget”, a Kurosawa-filmek, a Chaplin-klasszikusok, Fellini „Országúton”-ja, „Cabiriá”-ja, „Rómá”-ja, „Amarcord”-ja, Tarkovszkij filmjei, (persze első helyen a „Rubljov”-val), Menzel, Forman és Ken

Loach művei, Koncsalovszkij „Az első tanító”-ja, Iljenko „Feketetollú fehér madár”-ja, Mitta: „Ragyogj, ragyogj csillagom”-ja, Bergman, Greenaway, Inarritu és Lars von Trier fénykorának filmjei, Villeneuve: „Felperzselt föld”-je, Farhadi: „Náder és Simin”-je és a világ talán legjobb paródiája: a „Picasso kalandjai”. Amióta számítógépünk van, csaknem naponta nézünk este kettesben filmeket, néha fellelkesülve, de gyakran elszomorodva, hogy a világ filmtermésében milyen nagy arányban születnek egyfelől felszínes, kommersz bóvlik, másfelől az embert kilátástalan pesszimizmussal, így vagy úgy elembertelenedett létformákban ábrázoló alkotások. Úgy tűnhet, akinek ennyi művészi élmény tölti ki az életét, az a művészet elefántcsonttoronyában él. Ám nekünk mindebben az volt a lényeg, hogy élet volt: mindegyik nagyon is az életből nőtt ki, s bennünk oda tért vissza, a nagyon is valóságos életet világította meg, ahhoz adott muníciót, annak mozzanatait tette még gazdagabbá. Az olvasás kapcsán már említettem, hogy a művészet, az alkotás ezt jelentette a számomra, de ezt kaphattuk mások alkotásainak befogadóiként is. A művészet alkotásait nem az élet valóságát leképező, közvetett tapasztalásnak érdemes felfogni, hanem *az élet, a valóság részének*, amely éppolyan közvetlen tapasztalatok forrása, mint bármi más. Számunkra a művészet sosem volt életpótlék, viszont mindig olyan sűrítésményként tudtuk megélni, amelyben a legkülönbözőbb korok és legkülönbözőbb élethelyzetű emberek tapasztalatanyaga magas fokon és a befogadók által újraélhetően összegződik.

Tudom. (Kenéz György felvétele)

SORSBA FORDULT TÖRTÉNELEM – IDENTITÁSBA FORDULT SORS

DOI 10.35402/kek.2026.1.9

Absztrakt

Losonczi Ágnes „*Sorsba fordult történelem*” című könyve kitűnő példája a személyesen megélt társadalmi traumák, az emberi sorsokban tükröződő történelem vizsgálatának és bemutatásának. A progresszív zsidó közösségek hazai megalakulását, a zsidó identitásépítés személyes és közösségi motívumait vizsgáló kutatásom szintén egymásba fonódó, a társadalom különböző szintjein zajló folyamatok, egymásra hatások feltárására vállalkozott. A mozgatórugókat az egyének saját interpretációin keresztül, a társadalmi-kulturális folyamatokat és összefüggéseket többéves, résztvevő megfigyelésen alapuló terepmunka során vizsgáltam. Jelen tanulmány ennek eredményeibe enged bepillantást.

Kulcsszavak: zsidóság, történelem, sors, identitás, közösség, identitástörténetek

History turned into fate – Fate turned into identity**Abstract**

Ágnes Losonczi's book "*Sorsba fordult történelem*" (History turned into fate) is an excellent example of the examination and presentation of personally experienced social traumas and history reflected in personal fates. My research, which examines the formation of progressive Jewish communities in Hungary and the personal and communal motives behind the construction of Jewish identity, also sought to uncover the intertwined processes and interactions taking place at different levels of society. I examined the driving forces through individuals' own interpretations and the socio-cultural processes and contexts through fieldwork based on several years of participant observation. This article provides an insight into the results.

Keywords: Jewry, history, fate, identity, community, identity stories

Bevezetés

Losonczi Ágnesnek kitűnő érzéke volt ahhoz, hogy a nagy történelmi események mellett, azok

kontextusában az egyéni és családi sorsokat, személyes megéléseket feltárja, összefüggéseiben láttassa. Erről tanúskodik „*Sorsba fordult történelem*” című kötete is (Losonczi 2005), amelyben családtörténeti interjúk alapján a 20. századi középrtegek életét, az emberi sorsokba fordult személyes történelmet, személyesen megélt társadalmi traumákat és az ezekkel való megküzdési módokat, életstratégiákat mutatja be. Az adatfelvételre, interjúk beszélgetésekre 1993 és 1995 között került sor. Ezt írta: „a legegyszerűbb módszert választottam: se a dekonstrukció, se a narratívaelemzés, de még az oly mutatózó kvantifikálás matematikailag impozáns eredményei se vittek arra, hogy megváljak az eleven emberi szöveg, az érzéketes élőbeszéd élvezetétől” (Losonczi 2005:310). Losonczi úgy látta, hogy „vétek lenne az eleven életeli szövegeket háttéranyaggá degradálni, kiragadni egységükből és egyediségéből, és a kvantifikáció érdekében »kód-vagdalttá« aprítani” (uo. 20).

Saját – a progresszív judaizmus hazai megjelenését és intézményesülését feltáró, a zsidó identitásépítés személyes és közösségi motívumait vizsgáló – kutatásom is egymásba fonódó, a társadalom különböző szintjein zajló folyamatok, kölcsönhatások feltérképezésére és értelmezésére vállalkozott, ennél fogva a kutatási stratégiát alkalmasnak ígérkezett Fredrik Barth (1996) modellje alapján kidolgozni (mintegy a megközelítés, az adatgyűjtés, -feldolgozás és -elemzés vezérfonalaként és rendezőelveként). A modell mikro-, mezo- és makroszinten és ezek összefüggéseiben közelíti meg az identitáskonstrukció folyamatait, valamint befolyásoló tényezőit, ami így értelmezhetővé teszi különböző (személyes, csoportszintű, etnikai, kulturális, társadalmi) rétegeit. Mikroszinten a személyes és személyközi tapasztalatok, értékelések, az egyéni élet eseményei és színterei, a személyes identitás, valamint a kollektív identitás(ok) személyes megélése, mezoszinten a csoportképző, közösségtéremtő folyamatok, makroszinten a tágabb társadalmi folyamatok, politikai artikulációk ragadhatók meg, és ezeknek a másik két szinttel való interakciója, kölcsönös egymásra hatása fejthető fel.

Jelen írás csupán ízelítőt tud adni a kutatás eredményeiből, bízva abban, hogy a téma megközelítése, a személyes hangok és történetek, ahogy Losonczi Ágnes, úgy az olvasók érdeklődését is felkeltik.

Röviden a kutatásról

Az 1990-es évek második felében kezdtem el foglalkozni a kortárs zsidó kultúra tanulmányozásával, a hazai asszimilált zsidóság útkeresésével, a zsidósághoz való közeledés helyszíneivel és fórumaival, a társadalmi változások és egyéni késztetések indukálta társadalmi cselekvésekkel, csoportformáló folyamatokkal. Ekkor jutottam el az 1992-ben alapított Szim Salom Közösségbe, amely a progresszív judaizmus első magyarországi, a rendszerváltozás időszakában megalakult intézménye volt, élén egy női rabbival. 2006-tól kutatásom kiterjedt az akkor alapított Bét Orim Reform Zsidó Közösség vizsgálatára is.

A progresszív judaizmus egy reformer zsidó vallási mozgalom és ideológia, amelynek gyökerei a felvilágosodásig nyúlnak vissza. Ma világviszonylatban követőinek számát tekintve a legnépesebb zsidó vallási irányzat. Különlegessége a nagyfokú emancipáció és szabadság a gondolat és a vallási élet terén is, amely a legvonzóbb és egyben a leginkább támadott felülete a mozgalomnak. Hazánkban a női vallási vezető különösen szembeűnővé tette az irányzat szabadelvű, egalitárius felfogását és gyakorlatát. Integrációs törekvéseit határozott elutasítás fogadta a tágabb zsidó vallási mezőben.

A kutatás első eredményei rávilágítottak arra, hogy a progresszív közösséghez való csatlakozás motivációi nem szűkíthetők le a vallásosságra és a valláshoz való visszatérésre, ezért a továbbiakban kiemelt figyelmet fordítottam annak megismerésére és magyarázatára, hogy milyen tényezők alakítják az egyéni és társadalmi cselekvéseket. A mozgatórugókat az egyének saját interpretációin keresztül, a társadalmi-kulturális folyamatokat és összefüggéseket több mint 10 éves, résztvevő megfigyelésen alapuló terepmunka során vizsgáltam (Szász 2010).

E tanulmány az identitásformálódás közösségben való kutatásának néhány aspektusával foglalkozik.

Zsidó identitás a történelmi, társadalmi változások tükrében

A magyar zsidóság a 19. századtól korunkig dinamikusan változó identitásstratégiái, a zsidó hagyományhoz, önnön zsidóságához való viszonya, valamint ezzel szoros összefüggésben az asszimiláció és a szekularizáció hatásai, a zsidó vallási-kulturális hagyományátadásban és szocializációban bekövetkező diszkontinuitás áttekintéséhez mindenekelőtt Erős Ferenc, Karády Viktor, Kovács András és Szarvas Zsuzsa írásait vehetjük alapul.

Szarvas a folyamat lényegére tapint rá, amikor azt írja: „A zsidóság története egyben a kulturális határok folyamatos alakításának története is, amely az állandó migráció, a változó gazdasági-társadalmi körülmények, a kirekesztés és befogadás kényes egyensúlyának megfelelően az identitást is helyről, időtől, társadalomtól, egyéntől függően folyamatosan át-átrajzolta” (Szarvas 2005:183). A társadalmi körülmények ezen túlmenően az egyének és csoportjaik által kialakított, preferált vagy marginalizált identitásstratégiákra, ezek fel- és leértékelődésére, megújítására is hatással voltak.

A dualizmus korában felkínált emancipációs társadalmi szerződés megerősítette a magyarországi zsidóság nagy része számára az asszimiláció stratégiáját, amelyet később a Horthy-korszak politikai antiszemitizmusa írt fölül. Ennek drámai csúcspontja a holokauszt volt, amely köztudottan erős hatást gyakorolt a magyarországi zsidóságra: a holokauszt élménye, kollektív emlékezete és a hozzá való viszony is a zsidó identitások részévé vált (vö. pl. Hermann 1990; Karády 1992, 2001).

A II. világháború után született (ún. másodgenerációs) zsidó származásúak között alig van olyan, akire családja, mindennapi és kulturális környezete természetes módon hagyományozta volna zsidóságot, ezzel együtt a szülők gyakorta továbbörökítették traumáikat gyermekeikre, amelyek személyiségzavarok, neurotikus tünetek formájában jelentek meg (Mészáros 1992:114–126), vagy identitásválságként, illetve a személy és a környezet zavaraiiban. Ott, ahol a zsidóságról nem esett szó, a gyermekek azért megéreztek, hogy valamit eltitkolnak előlük, vagy traumatikus élményben volt részük, amikor a külső környezettől kellett ezt megtudniuk. A szülők magatartása korlátozta a gyermekeket abban, hogy maguk alakítsák ki a számukra legmegfelelőbb hozzáállást abban a kérdésben, hogy a kettős – magyar és zsidó – kötődést nemzetiségi, vallási vagy családi-tradicionális alapon tisztázzák-e önmagukkal (vö. Száraz 1984:351–352). Ezzel lényegében kiszolgáltatták őket azoknak a konfliktusoknak, amelyektől meg akarták óvni őket. „Ennek a második generációnak ugyanis nemcsak azokkal a problémákkal kell ily módon szembenéznie, amelyeket a zsidókérdés létezése egyébként is jelentene számára, hanem azal is meg kell birkóznia, hogy saját zsidóságával való szembesülése már önmagában is megrázkódtatóként érte” (Erős et al. 1985:131), vagy legalábbis belengte a kínos furcsaság érzése. Erős (1992) szerint ezért a rejtőzködés és a marginális identitástípusok igen jellemzők lettek.

A hazai és külföldi kutatók egyaránt beszámoltak arról, hogy az 1967-es és az 1973-as arab-izraeli háborúval a zsidóság mintegy betört az emberek tudatába, újfajta azonosságtudatot idézve elő (Graham 2004:11; Kovács 2003).

Karády érzékletesen írja le, hogy a holokauszt kollektív traumája felerősített mi-tudattá kovácsolta a több szempontból is differenciált zsidóság azonosságtudatát, egyúttal kudarcra ítélte az asszimilációs kísérleteket, identitásstratégiákat (Karády 1992:31–32). „... a Soá élménye és a magyar társadalmi berendezkedés sokáig alapvetően ezt a kényszerített egységes zsidóság képzetet tartotta fenn. A rendszerváltás szabadította ki a szellemet a palackból, újra megjelentek a zsidó identitások különböző fajtái, (...) újra megjelenik a sokféleség, s a szabad választásban újra darabjaira hull a zsidóság” (Szarvas 2005:185).

A rendszerváltozás után számos zsidó kötődésű embernél jelentkezett igény a zsidó hagyományok felelevenítésére, zsidó gyökereik keresésére, a zsidó kultúra közös tanulmányozására – stabil vagy alkalmi, vallási, illetve világi, hagyományörző kontextusban. Voltak, akik társas összejövetelekre jártak, világi témákkal foglalkoztak. Mások megelégedtek a zsidósághoz mint közösséghez való tartozás tudatával, még ha e közösség határvonala valójában elég nehezen megragadható is. A zsidó származásúak többségénél viszont a zsidósághoz való kötődés csupán tudati-mentális szinten jelent meg, elutasítva a közvetlen közösségvállalást.

Különösen a zsidó fiatalok körében indult meg az identitáskeresés már az 1970-es években, és vált intenzívebbé 1990-től kezdve. Azok között, akik szerettek volna megszabadulni a korábbi generációk stigmatizált és ezért gyakran kellemetlen teherként megélt identitásától, s helyette pozitív zsidó önazonosságot kialakítani, amely vonzó számukra és nyíltan vállalható. Ehhez hozzájárult az etnikai és vallási identitások iránti igény általános felerősödése, valamint a multikulturalizmus divatja, a határok megnyílása, a külföldi, nyugat-európai, amerikai és izraeli zsidósággal való kapcsolat intenzívebbé válása (Kovács 1992, 2002:37–38). A rendszerváltozással megszűntek bizonyos tabuk, érezhetőbbé váltak antiszemita megnyilvánulások és külső meghatározások. „Lehetséges az is, hogy ma nyíltabban jutnak kifejezésre a korábban is meglévő indulatok, attitűdök és vélemények. Bármiképp legyen is, ma gyakoribbak az olyan helyzetek, amelyekben azoknak, akik zsidó identitásuk tartalmát csak a külvilág hatására adott válaszokban látják, zsidónak kell

érezniük magukat. Tehát sokkal nagyobb erőfeszítést és terhet jelent a stigmakezelő, információkontrolláló magatartás fenntartása, mint korábban – és ennek mértékében nőtt a késztetés más, pozitív identitások kialakítására” – írja Kovács (1992:289).

Napjainkban többféle identitásválasztási lehetősége van a magyar zsidóságnak. Számos olyan fórumot, illetve közösséget találni, ahol felépíthetik, megerősíthetik és kifejezhetik identitásukat a magukat valami módon zsidónak valló személyek, vagy legalábbis lehetőségük van tisztázni a zsidósághoz való viszonyukat. Az identitásoptionok nem lehatároltak (vallási, kulturális, nemzetiségi, etnikai opcióra), egymásba fonódnak, folyamatosan változnak és jelennek meg újabbak.

Élettörténet és identitás

Az identitás kvalitatív kutatói szerint az identitás lényege nem a külsődleges jegyekben, kvantifikálható tulajdonságokban rejlik, hanem éppen alakulásában, formálódásában és ennek körülményeiben, továbbá személyes megélésében és interpretálásában. Ezt a történetiséget a maga komplexitásában, a hozzá kapcsolódó szubjektív érzésekkel és értékelésekkel közvetett módon, az egyének elbeszéléseiből lehet megismerni (vö. Erős 2001; Kovács – Vajda 2002; Pataki 2001). Az élettörténeti módszer¹ sokuk számára látszik alkalmasnak arra, hogy az életútján végigtekintő, a jelen perspektívájából azt újra- meg újraszervező és (a történeteket és önmagukat is) értelmző emberek elbeszéléséből képet kapjanak a narratív identitásról, és ez alapján elképzelésük legyen az egyének önazonosságáról.² Kvantitatív kutatás során is meg lehet ragadni egyes jellemzőit, a változás irányát, rá lehet mutatni

¹ Az élettörténet és az identitás összefüggéséről Pataki írt kiváló tanulmányokat (válogatásban lásd Pataki 2001). E módszert követve rögzített és elemzett zsidó identitástörténeteket Kovács Éva és Vajda Júlia (2002).

² „Az élettörténet önmagunk keresésének, megtalálásának, azaz a személyes identitás-alakulásunknak a rendszere. (...) A folyamatosan változó körülmények között gyakran komoly kihívások elé állítják identitásunkat. (...) A környezeti elvárások és a személyes fontosságok folyamatos feszültségben állnak egymással. A kettő közötti egyensúlyozásról szól élettörténetünk” – írja Bögre (2002:10). Ez a felfogás a német fenomenológiai szociológiát követő biográfikautatók véleményét tükrözi, akik az élettörténetnek kiemelt szerepet tulajdonítanak az egyén életében: úgy vélik, az önazonosságot egyedül az élettörténet képes megteremteni és megőrizni a folyamatosan változó társadalmi körülmények között.

a korábbi és a későbbi állapotok ismerveire és a közöttük lévő eltérésre, de a folyamat és az egyéni megélés rejtve marad. Kovács Éva szerint „a karakterek – az ugyanazonosság – számszerűsítése azzal a veszéllyel fenyeget, hogy szituatív megnyilvánulásokat tartunk állandónak, átmeneti csoportosulásokat szilárd közösségeknek tételezünk” (Kovács 2004:233). Megkérdőjelezi továbbá, lehet-e egyáltalán értelmezni a történetiség és az egyéni tapasztalatok ismerete nélkül a kvantifikált tulajdonságokat: „Van-e értelme ugyanazonosságot (...) kutatni úgy, hogy a vizsgált személyt vagy közösséget kiszakítjuk a narratív tudás birodalmából? (...) Tudunk-e értelmet tulajdonítani a kvantifikált jellegeknek anélkül, hogy e jellegek történetével (...) számolnánk? Nagyon valószínű, hogy nem. A kvantifikált ugyanazonosság-minták mögött ott várokoznak az elnémított hangok, ott mormognak a történetek” (Kovács 2004:227).

Kutatásom során magam is törekedtem az egyéni elbeszélések, értelmezések megismerését lehetővé tevő kutatási módszerek alkalmazására.

Identitásépítés progresszív zsidó közösségben

A progresszív közösségek sokféle lehetőséget nyújtanak a zsidósághoz való közeledésre, ismeretszerzésre, a zsidó identitás tartalmi gazdagítására, kifejezésére. Kulturális, közösségi és spirituális élményekkel támogatják az egyéni és kollektív zsidó identitásépítést. Szabadelvű, modern felfogásuk és gyakorlatuk vonzóvá, illetve élhetővé tesz egy olyan zsidó életformát, amely a zsidó vallási-kulturális gyakorlatok felelevenítése közepette táplálja az egyéni és kollektív zsidó önazonosság érzetét. Követőik és szimpatizánsaik ezért a magyar zsidóság szempontjából is fontos szerepet tulajdonítanak a progresszív mozgalomnak és az egyes közösségeknek a zsidó identitás (re)konstrukciójában, a zsidó hagyományok megismerésében, megőrzésében.

A közösségek alapító és későbbi tagjai is elbeszélték azt az építkező folyamatot, ahogy mozaikok érzésekből, tudásból erős(ebb), biztosabb, tartalmában sokszínű zsidó identitást építettek fel. Ezek az identitástörténetek nemcsak interjúszituációban, hanem – és ez sokkal fontosabb – a közösség előtt és a közösségnek is megfogalmazódnak. Elbeszéljük, hogyan fedezték fel zsidó származásukat, mit jelentett számukra a zsidóság, és mit jelent ma, hogyan fordult érdeklődésük a zsidó hagyomány felé, hogyan találtak rá a progresszív judaizmusra, illetve a

közösségre, és „hogyan találtak örömet és meglepettséget a reform zsidó életforma elfogadásában”.

A zsidósággal való első találkozás

A zsidósággal való első találkozások, a saját zsidó gyökerek megismerésének körülményei meghatározóak (ha nem is determinálóak) az egyén zsidósághoz való viszonyára. A „*hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok*” történetek (vö. Erős et al. 1985) elbeszélése nyomán igyekeztem feltárni, hogy a progresszív közösségekbe járók mikor és milyen körülmények között tudták meg, hogy zsidó gyökereik vannak (hány éves korukban, kitől vagy mi módon, és milyen érzés volt a számukra).³

Aki számára gyermekkorában derült ki zsidósága, jobbra a családban tudta meg, a szülőktől vagy a nagyszülők történeteiből, és volt, aki véletlenül. Mások fiatal felnőttként (20-25 évesen), a 30-as éveikben, néhányan érett felnőttkorban értesültek róla (rokontól, családfakutatás révén, véletlenül vagy társadalmi környezetük megnyilvánulásaiból).

A zsidósággal való szembesülés vegyes érzéseket keltett bennük, függően attól, kitől és milyen körülmények között értesültek róla. A kicsiknek *természetes és nyilvánvaló* volt, a kamasz gyermekekénél ki érdekesnek és jónak, ki *kellemetlennek* találta vagy *nem értette*, és volt, akit „*sokkolt*”. A felnőtteknek is vegyes (*pozitív, negatív, különös, felkavaró*) érzési voltak, egyesek azt mondták, *megecsíszte* őket, *bizonyosságérzetet* adott, *helyére kerültek* bennük korábbi érzések, vonzalmak.

Minden generációban vannak olyanok, akik családi közegben értesültek zsidóságukról, és olyanok is, akik „*megéreztek*” vagy a külső környezet feléjük megnyilvánuló reakcióiból tudták meg. De a II. világháború előtt és után született generációk között jelentős különbségek vannak az átadás körülményeit (és ennek okait) illetően.

A háború előtt hagyományörző vagy zsidó öntudatú szekuláris családokba született gyermekek többnyire otthon tudták meg zsidó származásukat.

„*A családom hagyományos zsidó család volt, a szüleim tartották a hagyományt, a nagyszüleim ortodox zsidók voltak. Zsidó elemi és polgári iskolába jártam.*” (88 éves nő)

³ Az életkor megadásakor az egyértelmű azonosíthatóság elkerülése végett néhány évvel eltértek a valós életkortól; ahol nincs külön jelezve az interjúkészítés vagy esemény ideje, ott 2010-re vonatkozóan tüntetem fel (± 1-2 év).

„2-3 évesen tudtam meg a családomtól. Természetes volt. Teljesen asszimilált családban nőttem fel. A zsidó hagyománytól eltávolodtam, aztán a férjem hatására elkezdett érdekelni.” (73 éves nő)

A zsidóságtól eltávolodott, kikeresztelkedett családok gyermekei számára a vészidők történései tették egyértelművé.

„Zsidó vagyok, de nem tudtam magamról. Később egyértelműen kiderült, mert sárga csillagot kellett magunkra tennünk. Én amúgy katolikus vagyok. Voltam ateista, buddhista, többször mentem zárdába is. A vészidők alatt is állandóan zárdába küldtek. Amatt, hogy rendszeresen meg kellett játszanunk magukat, elfordultam egy időre a vallástól. Amikor nagyon beteg lettem, akkor találtam vissza ismét a valláshoz.” (76 éves nő)

A vészidők okozta egyéni, családi és társadalmi szintű elfojtás okán a II. világháború után születettek között alig van olyan, akire családja, mindennapi és kulturális környezete természetes módon hagyományozta volna zsidóságát.

„Vallásos családban nőttem fel. Gyerekkorom óta örzöm a hagyományokat a férjemmel együtt. A kislányunknak is megtanítunk mindent.” (49 éves nő, 2000-ben)

„3-4 éves koromban a szülők, nagyszülők mondták. Tipikusan zavart. Egy ideig eltávolodtam a zsidó kultúrától, hagyománytól, de aztán újra elkezdett érdekelni. (51 éves nő)

„A szüleimtől tudtam meg, kisiskolás lehettem. Semleges érzés volt, de tudtam, nem kell hangoztatni. Később kezdtem el érdeklődni. Gimnazistaként lejárta a József körútra péntek estéinként. Scheiber Sándor előadásainak hatására.” (45 éves férfi)

A másod- és harmadgeneráció tagjai a családi történetekből értesültek arról, mi történt a családdal és a rokonsággal a vészidők idején.

„Baloldali, ateista, liberális értékek szerint élő családban nőttem fel. A zsidósághoz annyiban kötődtem, hogy tudtam: nagyapám koncentrációs táborban pusztult el.” (59 éves nő)

„A nagyapám állandóan a háborús történeteiről mesélt. Mindennapi beszédtema volt otthon. Meg amikor összejöttek az öregek, akkor is erről beszéltek. Szóval én oda-vissza tudom, ki hogyan élte túl, melyik nap mi történt. Ilyen szinten.” (48 éves férfi)

Ahol a szülők nem szívesen beszéltek róla, ott a nagyszülőktől, rokonoktól tudták meg, vagy gyermekként annyit észrevettek, hogy nem szívesen beszélnek róla.

„10 éves koromban tudtam meg a nagymamám-tól. Jó érzés volt.” (54 éves nő)

„Sokáig nem tudtam, hogy zsidó vagyok. Nem mondták nekem otthon. Szüleim megjárták Auschwitzot. Láttam anyu alkarján a tetovált számokat, de amikor rákérdeztem, olyan szomorú lett, hogy inkább hagytam és nem kérdeztem.” (57 éves nő)

Sokan említenek érzéseket, nem verbális megnyilvánulásokat, elszólásokat, amelyek akkor inkább csak sejtették, éreztették a zsidósághoz való kötődést, viszonyt, és ezeket inkább utólag értékelték így, vagy felismerték más történeteiben a hasonlóságot (a zsidóságról készült tanulmányokat olvasva, másokkal beszélgetve).

„A szüleink nem akartak nekünk folyton politikáról, történelemről beszélni, inkább kerültek a témát. A kerülgetés, hallgatás nagyon jellemző volt. Nem jó szó erre az, hogy titkolóztak, inkább tapintatosan elfedtek dolgokat. Az érzéseket mégis belénk oltották. Átadták, talán jobban is, mint szavakkal lehetett volna.” (középkorú nő)

„A szüleim nem verbálisan ugyan, de átadtak egy csomó mindent abból, ahogy ők viszonyultak a saját zsidóságukhoz. Ők felvállalták ezt. Nem tartoztak azok közé, akik tagadták. Ők nem vallási szempontból voltak zsidók, hanem kulturálisan. (Persze, a holokauszt és az antiszemitizmus is szerepet játszott abban, hogy zsidónak tartották magukat.) A viccekből, a gondolkodásmódból, a különböző dolgokhoz való viszonyulásból lehetett észrevenni. A zsidó kultúrát tükrözték. Például, amikor leesett egy pohár, akkor apám nem kesergett, hanem azt mondta: »Mázl tov!«. Más, konkrét példákat nem tudok mondani. Tulajdonképpen, csak úgy tudom, hogy van ilyen, hogy másnál is találkoztam ezzel. Tehát nagyon nehezen megfogalmazható. Amikor találkozom vele, akkor van egy ilyen 'aha' érzésem.” (60 éves nő)

Számos esetben a környezet magatartása arra kényszerítette a szülőket, nagyszülőket, hogy beszéljenek a gyerekeknek a család származásáról. De ők ilyenkor is azon voltak, hogy csak annyi információt adjanak át a zsidóságról és saját zsidóságukról, amennyire a külső okok miatt kényszerítve érezték magukat.

„1956 után volt egy időszak, amikor hittant akar-
tak bevezetni az iskolákban. A tanárom azt mondta,
hogy aki hittanra akar járni, jelentkezzen. Rettenetesen
drukkoltam, hogy el ne felejtsem a számomra ismeret-
len két fogalmat: vallás és hittan. Amint hazaértem,
megkérdeztem a nagymamámat, hogy milyen vallású
vagyok és járhatok-e hittanra. A nagymama nem vála-
szolt, ami kicsit furcsa volt, de tudomásul vettem. Ké-
sőbb bejött a szobámba, leült a fotelba, ölbe vett és azt
mondta: 'Mi izraeliták vagyunk.' (...) A barátnőmmel
izgatottan kérdeztük egymástól, ki milyen vallású. Én
azt mondtam, izraelita vagyok, ő meg azt, hogy zsidó.
Teljesen el voltunk keseredve, hogy mi nem vagyunk egy
vallásúak. Akkor derült ki, hogy ez nem olyan rettentő
különbség, amikor egy szakállas bácsihoz kellett sora-
kozni és beiratkozni [hittanórára]. Akkor tudatosult
bennem, hogy zsidó vagyok. Akkor még nem tudtam,
hogy ez mit jelent. A másik találkozásom a mássággal
ugyancsak az általános iskolában történt. Azzal csúfol-
tak a párhuzamos osztályból, hogy »gazdag, gazdag!«.
Ismerem a szót, de nem értettem, miért mondják ezt
rám. Az oka persze az volt, hogy a pénztelenség miatt
a külföldön élő nagymém lányainak levetett, finom
anyagból készült ruháiban jártam, amit nagyon utált-
tam, mert kilógtam a többi gyerek közül.” (60 éves nő)

A családok egy része akkor fedte fel gyermeke
előtt a zsidó kötődését (néha csak mozaikokat),
amikor a rejtőzködő stratégia szempontjából várat-
lan és kellemetlen dolog történt: a gyerek véletlen
felfedezést tett, vagy a külső környezet zsidónak
minősítette, illetve valamilyen zsidó sztereotípiával
azonosította, amit nem értett. A külső környezet
megnyilvánulásai a gyerekekben kérdéseket vetettek
fel, magyarázatot igényeltek.

„Apám polgári családból származott; semmiféle
vallási nevelést nem kapott, korán szociáldemokrata
lett. Édesanyám is baloldali elkötelezettségű. Édes-
anyám szüleivel laktunk együtt. Az ő szobájukban
lehetett zsidó tárgyakat látni, de fogalmam se volt
arról, hogy ezek zsidó dolgok. A nagymama az ágya
alatt tartotta a peszáché edényeket. Egyszer lehajoltam
és megkérdeztem: miért kell a nagymamának ennyi
bili?” (60 éves nő)

„9-10 évesen tudtam meg. Csúfoltak, és ezért ott-
hon rákérdeztem, mi az, hogy zsidó. Amikor elmond-
ták, érthetetlen volt.” (42 éves nő)

„15 évesen udvaroltam egy kislánynak. A mama
azt mondta, hogy az ő lányához nem való zsidó fiú. Ha-
zamentem, és azt gondoltam, ez valami nagyon rossz
lehet. Akkor szembesültem először a zsidósággal.

Nem vallási, hanem származási alapon tartott engem
a kislány mamája zsidónak. Vallásos azóta se lettem,
de a zsidó kultúra érdekel, benne élek. Kimentem a
rádió elé is tüntetni. Ott ismerkedtem meg az új fele-
séggel, aki mellel zsidó. Nagyünnepeken mindig
elmegyünk zsinagógába.” (53 éves férfi, 1999-ben)

Előfordultak olyan esetek, amikor az egyik
rokon kötelességének érezte, hogy a felnövekvő
gyermeket vagy akár a már érett felnőttet felvi-
lágosítsa zsidóságáról. Ennek stílusától és körülmé-
nyeitől nagyban függött, hogy élte meg ezt az
egyén.

„9 évesen kezembe adta nagybátyám az Anna
Frankot, mellékesen megemlítve, hogy »Te is zsidó
vagy.«” (56 éves nő)

„45 éves koromban a nagybátyámtól tudtam meg.
Felkavaró volt, és helyére került a gyerekkorom óta
való vonzalom a zsidóság iránt.” (52 éves nő)

Vannak, akik egészen későn szereztek tudomást
a zsidóságról. Szerencsésnek mondható, aki vala-
melyik családtagjától, barátjától, és nem idegentől,
valamilyen durva formában. A későn szerzett in-
formáció, még ha rokontól is származott, járhatott
negatív érzésekkel (legalábbis meglepetéssel, meg-
döbbenéssel, de akár sokkoló is lehetett).

„Mindkét ágról zsidó vagyok, csak az egyik nagy-
apám nem az. Másik nagyapám keresztlevelet kapott,
de ortodox maradt. (...) A szüleim nem neveltek val-
lásoknak. Anyám néha felkiáltott: »Smá Izrael!«. Ami-
kor megkérdeztem, hogy mi volt ez, azt válaszolta,
»ez egy szép ima«. De azt nem tette hozzá, hogy zsidó
ima. A szüleim azt mondták nekem és a testvéreim-
nek, hogy keressünk, válasszunk magunknak valami-
lyen vallást. Fontos, hogy ilyet találjunk magunknak,
de ők nem akarják megszabni, melyiket. Én jó 30 éve
erősen a buddhizmus híve lettem. Pár éve egy híres
zsidó művész adott hangversenyt. Ott az egyik uno-
katestvéremnek azt mondtam, hogy valami mindig
hiányzott nekem a zenéből, a rítusokból, de ebben a
zsidó zenében most érzek valamit. Tőle tudtam meg,
hogy zsidó vagyok. Közölte velem: »Nekem zsidó az
egyik nagyapám. De neked mindkét keresztapád zsi-
dó.« Vicses, igaz? Na, én így tudtam meg, hogy zsidó
vagyok.” (70 éves nő)

„21 éves koromban, a nagymamám a halálos
ágyán, búcsúzkodáskor mondta el a család történetét.
Végyes érzés volt. Az öröm mellett elszomorított, hogy
ilyen későn tudtam meg.” (72 éves nő)

Néhányan családfakutatás révén jöttek rá származásuk hátterére.

„32 éves koromban tudtam meg, részben családfakutatás révén. Érdekes volt, megadta a kezdő indítást. Erős a zsidó identitásom.” (40 éves férfi)

„50 évesen derült ki számomra. Nyomoztam az apám családja után. Felkavaró érzés volt” (57 éves nő)

A harmadik generáció egy része nyíltsággal, más része elhallgatásokkal találkozott.

„Kb. 17-18 éves koromban az egyik nagymamától tudtam meg, véletlenül. Bizonyosságérzetet adott, mert korábban is mindig éreztem, hogy valamiért erősen kötődöm a zsidósághoz.” (25 éves nő)

A zsidóság társadalmi percepciója, a zsidókhoz való társadalmi viszony, az antiszemitizmus azok számára is stigmatizálhatja a zsidó identitást, akiknek a szülei nyíltan meséltek a család és a gyerek zsidóságáról.

„Születésemtől fogva tudom. A szülőktől. Milyen érzés? Nehéz. Teherként éltem, élem meg. 15 éves korom körül kezdett érdekelni a zsidó hagyomány. Először voltam közösségben, zsidók között.” (31 éves nő)

„5 éves koromban tudtam meg a nagymamától. Rémitő volt.” (36 éves férfi)

Kovács András (1992) rámutat arra, hogy az idősebb generációk továbbörökítették gyermekeikre a zsidósággal kapcsolatos érzéseiket, így negatív vagy ambivalens viszonyulásukat, valamint a stigmakezelés (gyakorta a rejtőzködő identitás) stratégiáját.

A pozitív zsidó identitással rendelkező szülők részéről mindazonáltal van egy törekvés, hogy gyermekeiknek természetes módon adják át a zsidó gyökerekről való tudást és a zsidó önazonosság alapérzését.

„Kiskorom óta tudom. A szüleimtől. Nyilvánvaló volt számomra.” (25 éves nő)

„Mindig is tudtam, hogy zsidó vagyok. A szüleimtől. Természetes volt és kicsit büszke is voltam rá. Madrich [ifjúsági vezető] vagyok a szarvasi táborban. Nem vagyok vallásos, de a nagyobb ünnepeken elmegyek zsinagógába.” (20 éves nő)

„Gyerekkorom óta tudom, hogy zsidó vagyok, de ez akkor még közömbös volt. A hagyomány egy találkozás

hatására kezdett el érdekelni, és az ünnepek hatására. Nem a vallási előírások szerint élem az életet, de érdekel. A Bét Orimmal édesanyám révén kerültem kapcsolatba. Megtetszett a társaság, a beszélgetések, a jó hangulat, a hagyomány megismerése.” (22 éves férfi, érdeklődő, Bét Orim)

A progresszív zsidó közösségekben a szülőket örömmel tölti el, ha látják, gyermekük érdeklődik a zsidóság iránt, és saját választása folytán dönt mélyebb megismerése és megélése mellett. Ha pozitív vagy harmonikusan megélt zsidó identitása van.

„A fiam a Lauder Javne Zsidó Közösségi Iskolát választotta, amikor el kellett dönteni, milyen hittanra és milyen iskolába fog járni; anélkül, hogy én ebben tanácsot adtam volna neki. A fiannak kuriózum volt, hogy ő zsidó.” (57 éves nő, Szim Salom)

„A fiaim tisztában vannak a zsidóságukkal. Nem vallásosak. A Bét Orimban a történelmi előadások érdeklik őket. (...) A kisebbik általában elég hamar elmondja, hogy ő zsidó. Nem így mutatkozik be, de viszonylag az elején kiderül.” (38 éves nő)

Énelbeszélések, közösségi identitástörténetek

A terepmunka során tettem szert egy olyan tapasztalatra, amelyben fontos adatgyűjtési és módszertani lehetőséget láttam. Nem interjú sziuációban, hanem közösségi alkalmakon elhangzott elbeszélésekről van szó. A közösség új és régebbi tagjainak, illetve a közösséghez közeledő érdeklődők bemutatkozásáról, amely során az elbeszélő összefoglalja, újrakonstruálja élettörténetét vagy annak fontosnak tartott részleteit. Kiderül belőle, milyen családból származik, mi a foglalkozása, hogyan fedezte fel a zsidóságát⁴, miként élte meg zsidó önazonosságát, és ez hogyan változott az idők során. Elmondja, hogy került kapcsolatba a közösséggel, kitől hallott, hol olvasott róla, mi keltette fel az érdeklődését iránta. Mesél a családjáról, felmenőiről, gyermekeiről. A hallgatóság figyel, kérdez. Engedi, hogy magával ragadja a történet, és gyakorta felidézi saját életének mozzanatait is.

A közös jegyek, visszatérő témák, hasonló tapasztalatok az ismerősség érzését keltik, segítik az azonosulást, fokozzák a kohéziót, segítik a beilleszkedést, befogadást. A személyes történetek egyedi vonásai mindig új szint hoznak, érdekessé teszik ezeket az alkalmakat.

⁴ Illetve a nem zsidó származású személy a zsidóság, a zsidó témák iránti érdeklődését.

A „megmutatkozásokra” saját készítéséből, felkérésre-biztatásra, a barátságos közeg által is motiváltan kerül sor, vagy az időről időre újrainduló családtörténeti sorozatba illeszkednek bele. De előfordul az is, hogy egy film vagy egy felolvasóest adja az apropóját, amelyhez a közönség soraiból ki-ki hozzáfűzi saját történeteit, vagy épp maga az alkotó meséli el a bemutatott alkotás hátterét, életének egy-egy részletét, s ahol a művészi hatás még intenzívebbé teszi az egyéni és közösségi élményt, s még maradandóbbá az emléket.

A résztvevő megfigyelés során *természetes körülményekben* volt alkalom meghallgatni ezeket az elbeszéléseket, élet- és identitástörténeteket; részese lehettem a kibontakozó diskurzusnak, megtapasztalhattam ezeknek az alkalmaknak az érzelmileg és gondolatilag egyaránt telített voltát, komplex, egyén és közösség számára is maradandó élményt. A diskurzus során elhangzottak olyan vélemények, megnyilvánultak olyan attitűdök, amelyek az interjúk során nem derültek volna ki számomra (legalábbis ilyen világosan).

Ezek az énelbeszélések a narratív élettörténeti interjúktól több szempontból eltérnek, de sok tanulsággal szolgálnak. *Nem a kutatónak, hanem a közösségnek szólnak.* A történet megalkotásakor az elbeszélő számot vet a közösség elvárásaival, várakozásaival, visszatérő témákat (pl. hogyan tudta meg, hogy zsidó) és újszerű, akár különleges elemeket sző bele. Az elbeszélés *monológként indul és interaktív párbeszédként folytatódik*: a közösség tagjai is kérdéseket tesznek fel, megjegyzéseket fűznek az elmondottakhoz, felidéznek saját tapasztalataikat, érzéseiket (amelyek mind-mind sokrétű tapasztalatot jelentenek a kutatónak).

Ezek az alkalmakon tehát a narratíva diskurzusban folytatódott, a személyes életút a közösség életébe folyt, a zsidó önazonosság érzése egy zsidó közösség felé mobilizálta az egyént, vagyis az érzésből társadalmi cselekvés lett, a személyes és a kollektív identitás (alakulásának folyamata) összefonódott.

Különleges alkalmak

Ilyen történetek az egész életúton, a családi és személyes élettörténeten (és ennek társadalmi kontextusán) végigtekintve, a közösséghez való csatlakozás óta eltelt változásokat átgondolva, mélyen átértzett, a személyes történet mellett a zsidó történelemre és tanításokra reflektált formában a betérések, bár/bát micvá (törvény fia/lánya), héber névadó

szertartások során hangoznak el. Vagyis átmeneti rítusok alkalmával: az egyéni élet nagy fordulópontjainak közösségi rítusaihoz kapcsolódva.⁵

Jelentőségük nemcsak személyes, családi, hanem a közösség számára is fontosak. Az egyéni identitás a közösségekben formálódott, a közösség tagjaival való interakciókban és közös tevékenységek, élmények során. Visszajelzést, megerősítést jelentenek a közösség számára: céljainak megvalósulásáról, működéséről, szerepének fontosságáról az identitásépítésben, a hagyományátadás és a zsidó identitás személyes, családi, közösségi és társadalmi kontinuitásában. Erősítik a kollektív (közösségi, zsidó és reform zsidó) identitást.

Mindezek okán e szövegek időről időre a közösség hírlevelében is megjelennek.⁶

Részletek egy 32 éves nő felnőtt névadója alkalmából mondott beszédéből (2009):

„Amikor egyik este Katával [a rabbival] egyeztet-tük a mai nap forgatókönyvét, azt kérte, hogy szedjem össze pár mondatban erre az alkalomra, amit neki is elmondtam arról, hogy miért is szeretném ezt a névadást. (...) Az Úr Mózes V. könyve szerint kírta ránk, hogy »Ezek a szavak pedig, amelyeket kijelölök neked a mai napon, legyenek szívedben. Vésd be azokat gyermekeidbe, szólj róluk midőn házadban ülsz és midőn az úton jársz, mikor lefekszel és amikor felkelsz.« És évezredekem keresztül életben

⁵ Az átmeneti rítusok az egyéni élet egyik állomásából a másikba vezetnek. Egyik jelentőségük abban áll, hogy miközben felkészül rá az ember és végigmegy a stációin, egy kultúra részének és folytatójának élheti meg magát, a kollektív önazonosságon keresztül személyes önazonosságát gazdagíthatja.

Osztom Eisenstadt (1992:273) megállapítását, miszerint bizonyos hagyományelemek, illetve azok követése napjainkban a kollektív identitás szimbólumaivá és így a zsidó önazonosság megélésének eszközeivé, kifejezőivé váltak. A kulturális megőrzésben és kontinuitásban is felfedezni vélem ezek jelentőségét. A hagyományok megismerése és ápolása táplálja az egyéni és kollektív emlékezetet, demonstrálja és erősíti az etnikai, illetve csoportidentitást, jelentésselivé és értékessé teszi a múlt örökségét, és segít megőrizni a jövő generációk számára.

⁶ A hírlevelekben közölt tartalmak nyilvánosságot kapnak a közösség honlapján, ennek tudatában publikálják beszédük teljes vagy rövidebb változatát a rítusok „főszereplői”. Az itt olvasható, nagyon személyes vallomások tehát már átmentek ezen a „szűrőn”, ezért választottam azt az utat, hogy ezekből adok közre néhány részletet.

tartotta a zsidóságot a tanulás és tanítás közti láncszemként élés feladata. – Ez a láncolat szakadt meg, mint annyi más zsidó családban, nálunk is, amikor apai nagyanyámat (...) Auschwitzba hurcolták, ahol azonnal megölték. Kisgyerek koromban azt, hogy zsidó vagyok, zsidók vagyunk, és hogy mit kell erről feltétlen tudni, azt nagyanyám elhurcolásának történetével illusztrálta az apám. Ezzel az identitásom egy pillanat alatt megszületett és veszületett a hiányérzet. Mindig foglalkoztatott, hogy hogyan állíthatnék maradandó emléket nagyanyámnak és hogyan pótolhatnám az elvesztésével kihullott láncszemet? *Lassan érlelődött meg az elhatározás, hogy nagyanyám nevének héber változatát felvéve tudok neki a magam módján emléket állítani. Amikor elkezdtem leírni ezt a pár mondatot, valami egészen furcsa dolog történt: újabb és újabb okok és indokok bújtak elő valahonnan a homályos háttérből a mai nap kérdésre. Zsidóságtudat és önazonosság, felvállalás vagy elhagyás, hit és annak megélése, egész és rész viszonya, nemzet és felekezet, vallás és folklór, tartalom és forma, emlékezés és jövőbe tekintés, hagyományhűség és haladás, egyén és közösség, és hosszan sorolhatnám a banalitásig csócsált témák körét. És egyszer csak világossá vált, hogy mi is a választásom igazi értelme. Én is egy láncszem vagyok. Köszönöm, hogy erre sor kerülhet, köszönöm, hogy eljöttetek.*⁷

Részletek egy 31. életévébe lépő fiatal férfi bár micvá⁸ beszédéből (2009):

„Köszönöm, hogy mindannyian eljöttetek bár micvá avatásomra. Ez egy különleges nap számomra, és különösen boldog vagyok, hogy megoszthatom veletek, ahogy életemben először olvasok a Tórából nyilvánosan. (...) A Tóra 2. könyve, a Símot (azaz az Exodus), a zsidó nép születését idézi fel, ahogy egy átlagos közel-keleti törzsből – izraelitákból vagy héberekből – egyistenhívő néppé fejlődik. Az út rögös, rögtön az elején (...) saját maguk és mások szenvedésein keresztül vezet az út önálló létezésükhöz és az Örökkévaló kölcsönös elfogadásához. (...) A Tóra két helyen említi

⁷ Elhangzott 2009. november 21-én. Megjelent a Szim Salom 2009. decemberi hírlevelében.

⁸ A bár micvá egy felnötté avatási rítus, amelyen hagyományosan 13 éves korban mennek át a fiúk, felvállalva annak felelősségét, megtiszteltetését és örömét, hogy a tórai törvények szerint, a Tóra szellemében élnek az életüket. A zsidó hagyományátadásban való szakadás folytán a zsidósághoz visszatérők belső készítetéstől hajtva életük későbbi szakaszában lesznek a törvény fiai.

az egyiptomi fogság időtartamát, az egyiknél 400, a másiknál 430 évnek számolja. Miből ered ez a különbség? Én, progresszív zsidóként kijelenthetem, hogy ez az én 30. életévem, amelyet a saját zsidó identitásom rekonstruálásával töltöttem. Miért is kellett újraépítenem? Mivel a nagyszüleim és szüleim generációjánál, a Soá (Holokauszt) és a kommunizmus miatt részben megszakadt a hagyomány láncolata, és ők is csak velem egy időben tudták megismerni és átélni a zsidó élet, és különösen a vallási élet ciklusainak nagy részét. Valamint vegyes házasságból származóként semmi sem magától értetődő... Az újjáépítés nem csak a személyes életemben van jelen. (...) a Szim Salom elnökeként szeretnék egy saját zsinagógát építeni közösségünknek (...). Az egyiptomi fogság és kivonulás a zsidó kultúra és vallás születését jelentette, de egyben évezredek óta »kísérti« a zsidóságot, sokszor jelenik meg ismétlődőként felismerhető mintaként. Nekünk itt és most nem abban az esetleges ismétlődésben van a helyünk. Helyette az Írásra, a tudásra és a hagyományra folyamatosan reflektáló, de abban nem leragadó progresszív magyar zsidóként lehetünk jelen. Meghatározhatjuk magunkat kultúraként, népként vagy vallásként, vagy ezek kombinációjában – nem az én feladatomban ezt megmondani bárkinek, én csak egyszerűen példát szeretnék mutatni az ősi szöveg méltó felolvasásával.”⁹

Részlet egy fiatalember zsidó vallásba való betérése alkalmából mondott beszédéből (2009):

„Do, re, mi, fa, szo, la ti, do – szalonnát lopott a zsidó.» (...) Ez a zsidósággal kapcsolatos legkorábbi emlékem. Elsős általános iskolás voltam, az udvaron hallottam ezt a kis solfeggiót egy velem korú kislánnytól. Valamiért megjegyeztem. (...) Nagyjából ugyanabban az időben történhetett, hogy az iskolából hazafelé balra a katolikus templom mögött álló plébhrisztusnál megállítottam Édesanyámat, és megkérdeztem tőle, mit jelent az a négy betű (INRI). (...) Édesanyám – aki maga katolikus nevelést kapott, egy nem gyakorló kálvinistához ment férjhez, és a korszellemnek megfelelően maga sem gyakorolta vallását, melyet valószínűleg nem is igazán vallott – bevezetett engem a nyugati, avagy zsidó-keresztény kultúra alapjába, a teremtéskinyilatkoztatás-megváltás grandiózus mitológiájába. (...) kitért a zsidógyűlöletre is, mindenekelett az istengyilkosság vádjára, amit rettenetes butaságnak minősített. Ekkor, tőle hallottam először a holokausztról is. Néhány hónappal ezelőtt, amikor közöltem vele, hogy zsidó leszek, azt mondta, ma már sajnálja, hogy nem

⁹ Elhangzott 2009. január 31-én. Megjelent a Szim Salom 2009. márciusi hírlevelében.

nevelt engem vallásosan. Már mint kereszténynek az apám vagy a maga hite szerint. Úgy gondolta, majd felnőttként választok magamnak hitet, világnézetet. Választottam. Nem tette boldoggá választásom, nincs is itt ma. Mégis (...) ő volt az első, aki végtelen szeretetében Tórára tanított engem. Mielőtt bármi más mondanék, neki köszönöm tehát, hogy ma itt vagyok, és az vagyok, aki vagyok. (...) Választásom nem valami ellen, hanem valami mellett szól. Vagyok és maradok, természetesen, minden ízemben magyar. Mostani kétségbeesítő közállapotaink ellenére is. (...) Tisztában vagyok vele, hogy nem válhatok azzá, aki születésemnél fogva nem vagyok. (...) Lelkem minden állítólagos vagy tényleges zsidósága ellenére sem leszek soha úgy zsidó, mint azok közül, akik zsidónak születettek. Leginkább azért, mert az én őseimet nem emésztette el az auschwitz-i krematóriumok tüze. De örömmel és büszkén viselem új nevemet, mely egy végtelenül mély értelmű hagyományunknak megfelelően Ábrahám és Sára gyermekének tesz meg, s ezzel beköt, beleszó a zsidó nép történetének végtelen elbeszélésébe. Valami végérvényesen hozzátok, ehhez a közösséghez és ehhez a tökéletesen abszurd néphez fűz. (...) Köszönöm nektek, hogy itt vagytok, hogy eljöttetek, hogy évek óta jöttök velem és szerettek. Általatos is vagyok ma Jedidjá: az Örökkévaló kedvelje...¹⁰

Megtérés- vagy visszatérés-történetek?

Az elbeszéléseket hallgatva, olvasva felvetődik a kérdés: vajon milyen történetek ezek? Megtéréstörténetek? A zsidó hagyományhoz való visszatérés vagy egyfajta etnikai visszatérés¹¹ történetei? Egyéni és közösségi útkeresések, rátalálások és egymásra találások történetei?

A közösségi be-, illetve megmutatózkodások alkalomával szembeülvő, hogy az elbeszélők a származás és a zsidósághoz fűződő kapcsolat elmesélésével, illetve a zsidó tradícióval való kapcsolat hiányával vagy az attól való elszakadással (és visszatalálással) kezdik történetüket, vagyis az ún. mentális és szociális/viselkedésbeli etnicitás (Miller 2003) elemeivel; nem pedig a vallásos megtérés, spirituális élmények

elbeszélésével – ellentétben a különböző keresztény felekezetek vagy az új vallási mozgalmak megtéréstörténeteivel. Ez a zsidó közösséghez való csatlakozásuk, a zsidósághoz, a zsidó hagyományhoz, a zsidó valláshoz való visszatérésük etnikai alapját (illetve mozgatórugóit) mutatja.¹²

A kutatási eredmények elemzése tehát enged következtetni, hogy az egyének és csoportjaik esetében a zsidó hagyomány és vallás iránti érdeklődés, illetve a vallási tevékenységet is végző progresszív közösségekhez való csatlakozás mögött nem vallásos megtérés, hanem zsidó identitásuk érzete, önazonosságuk megragadásának és kifejezési módjának keresése áll (vallásos világnézettel vagy anélkül). Felfedezhetők bizonyos etnikai jellegű elemek zsidó identitás- és összetartozás-érzésük háttérében, illetve ennek kifejezésében (pl. zsidó átmeneti rítusok, ünnepek megtartása, közös sors- vagy történelmi tudat, a zsidó kultúra és a zsidóságot érintő események iránti fokozott érdeklődés).¹³ Megállapítható azonban, hogy az etnikai önazonosság érzése önmagában nem motivál tanulásra, hagyományörzésre, egy közösséghez való csatlakozásra: a zsidó identitás személyes és közösségben való megélésének, (re)konstrukciójának, kifejezésének vágya, egyéni és kollektív útkeresések alakítják az egyéni és társadalmi cselekvéseket (Szász 2010).

A közösségi identitástörténetek e folyamatot beszélik el, amelynek részint eredői, részint következményei, s amelyek igazi jelentősége a közösségben táruul fel és érthető meg.

¹⁰ Elhangzott 2009. szeptember 12-én. Megjelent a Szim Salom 2009. októberi hírlevelében.

¹¹ A „visszatérés” kifejezés nem szűken az egyéni életben megvalósuló, egy korábbi eltávolodás utáni visszatalálásra utal, hanem általánosabb értelemben a zsidósághoz való közeledés folyamatára – ma már nemcsak vallási (megtérő), tradicionális (a hagyományokat őrző, visszatanoló), hanem etnikai (a zsidósághoz visszatérő), illetve közösségi vonatkozásban is.

¹² A jelenség általánosabb érvényű, nemcsak a progresszív közösségekben, hanem a visszatérés egyéb helyszínein is tapasztalható. E helyütt hadd utaljak Vincze megállapítására: „A visszatérés-történetek fontos nyitó szüzséje nem spirituális jellegű, mint a keresztény megtéréstörténetekben, hanem etnicitásra utal: a származás magyarázata és a »hogyan tudtam meg, hogy zsidó vagyok« mellett a következő strukturális egység az »első találkozás a zsidósággal mint etnikai csoporttal« története. A spirituális, emocionális konnotáció ritka és csak később kapcsolódik a történethez” (Vincze 2009:131).

¹³ Kovács András szerint a felújított hagyományok „kevésbé a vallásosság indikátorai, sokkal inkább egy kialakulóban lévő etnikai jellegű csoporttudat számára szolgálnak csoportazonosító jegyként” (Kovács 2002:39).

Felhasznált irodalom

- Barth, Fredrik 1996 Régi és új problémák az etnicitás elemzésében. *Regio*, 7. 1:3–25.
- Bögre Zsuzsanna 2002 *Társadalmi-politikai változások hatása a vallásos identitás alakulására Magyarországon (1948–1990) – különös tekintettel az 1948–1964 közötti időszakra*. PhD értekezés. Budapesti Közgazdaságtudományi és Államigazgatási Egyetem, Budapest.
- Eisenstadt, Shmuel N. 1992 *Jewish Civilization. The Jewish Historical Experience in Comparative Perspective*. SUNY Press, New York.
- Erős Ferenc – Kovács András – Lévai Katalin 1985 Hogyan jöttem rá, hogy zsidó vagyok? Interjúk. *Medvetánc*, 5. 2–3:129–144.
- Erős Ferenc 1992 A zsidó identitás szerkezete Magyarországon a nyolcvanas években. In Kovács M. Mária – Yitzhak M. Kashti – Erős Ferenc szerk. *Zsidóság, történelem, identitás*. T-Twins, Budapest. 85–96.
- Graham, David 2004 European Jewish Identity at the Dawn of the 21st Century. *JPR Report*, No. 3. 2004.
- Hermann Imre 1990 *Az antiszemitizmus lélektana*. Cserépfalvi, Budapest.
- Karády Viktor 1992 A Shoah, a rendszerváltás és a zsidó azonosságtudat válsága Magyarországon. In Kovács M. Mária – Yitzhak M. Kashti – Erős Ferenc szerk. *Zsidóság, identitás, történelem*. T-Twins, Budapest. 23–45.
- Karády Viktor 2001 Önazonosítás, sorsválasztás: A zsidó csoportazonosság történelmi alakulásai Magyarországon. Új Mandátum, Budapest.
- Kovács András 1992 Zsidó identitás és etnicitás. Zsidó identitásproblémák a háború utáni Magyarországon. *Világosság*, 33. 4:280–291.
- Kovács András 2002 Zsidó csoportok és identitásstratégiák. In Kovács András szerk. *Zsidók a mai Magyarországon: az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése*. Múlt és Jövő, Budapest. 9–40.
- Kovács András 2003 Magyar zsidó politika a háború végétől a kommunista rendszer bukásáig. *Múlt és Jövő*, 14. 3:5–34.
- Kovács Éva – Vajda Júlia 2002 *Mutatkozás. Zsidó identitás történetek*. Múlt és Jövő, Budapest.
- Kovács Éva 2004 Vakmerő tézisek az identitásról. In Fedinec Csilla szerk. *Nemzet a társadalomban*. Teleki László Alapítvány, Budapest. 221–234.
- Losonczy Ágnes 2005 *Sorsba fordult történelem*. Holnap, Budapest.
- Miller, Stephen 2003 Changing Patterns of Jewish Identity among British Jews. In Gitelman, Zvi – Kosmin, Barry – Kovács, András eds. *New Jewish Identities: Contemporary Europe and Beyond*. CEU Press, Budapest. 45–60.
- Pataki Ferenc 2001 Élettörténet és identitás. Osiris, Budapest.
- Szarvas Zsuzsa 2005 Kötelékek. A többes identitás kérdései mai magyarországi zsidó közösségek példáján. In Kovács Nóra – Osvát Anna – Szarka László szerk. *Etnikai identitás, politikai lojalitás. Nemzeti és állampolgári kötődések*. Balassi, Budapest. 182–193.
- Szárász György 1984 Egy előítélet nyomában / Egy interjú nyomában. In Hanák Péter szerk. *Zsidókérdés – asszimiláció – antiszemitizmus*. Gondolat, Budapest. 295–355.
- Szász Antónia 2010 *Progresszív judaizmus Magyarországon. Identitás-(re)konstrukció reform zsidó közösségben*. PhD értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- Vincze Kata Zsófia 2009 *Visszatérők a tradícióhoz. Elszakadás a zsidó hagyománytól és a báál tsuvá jelenség kérdései a rendszerváltás utáni Budapesten*. L'Harmattan, Budapest.

A tudók tekintete (Kenéz György felvétele)?

A FLOW ÉLMÉNY KULTURÁLIS ÉS EGYÉNI KÜLÖNBSÉGEI
A flow élmény előfordulásának és jellemzőinek vizsgálata különböző kultúrákban és személyiségtípusoknál

DOI 10.35402/kek.2026.1.10

Absztrakt

Jelen tanulmány célja a flow élmény kulturális és személyiségbeli különbségeinek multidimenziális vizsgálata. A kutatási kérdés arra irányul, hogy milyen tényezők – például személyiségvonások, motivációs jellemzők, kulturális normák és szociális elvárások – befolyásolják a flow élmény kialakulását, gyakoriságát és minőségét. Továbbá azt is feltárja, hogyan módosul a flow megtapasztalása különböző kulturális és egyéni kontextusokban, különös tekintettel az individualista és kollektivisták társadalmak eltérő értékrendjére, illetve azokra a pszichológiai mechanizmusokra, amelyek támogatják vagy gátolják a flow állapot elérését. A tanulmány emellett javaslatokat is megfogalmaz a flow élmény tudatos fejlesztésének lehetőségeire oktatási, munkahelyi és szabadidős környezetekben, figyelembe véve a kulturális érzékenységet és az egyéni különbségeket.

Kulcsszavak: flow, személyiségtípusok, egyéni különbségek, motiváció, kulturális környezet

Abstract

The present study aims to investigate multidimensional cultural and personality differences in the flow experience. The research question of this study focuses on what factors, such as personality traits, motivational characteristics, cultural norms and social expectations, influence the development, frequency and quality of the flow experience. It will also explore how the experience of flow is modified in different cultural and individual contexts, with particular reference to the different value systems of individualistic and collectivistic societies and the psychological mechanisms that support or inhibit the achievement of the flow state. The study offers suggestions for the conscious development of flow in educational, workplace, and leisure contexts, taking into account cultural sensitivity and individual differences.

Keywords: flow, personality types, individual differences, motivation, cultural context

Bevezetés

A flow élmény egy olyan különleges tudatállapot, amelyben az egyén mélyen elmerül egy adott tevékenység végzésében olyannyira, hogy az időérzéke teljesen megszűnik, a cselekvés és a tudat egy egységet alkot, és maga a tevékenység válik önmagában jutalmazóvá és kielégítővé (Csíkszentmihályi 1990). Ebben az állapotban az egyén a figyelmét teljesen fókuszálja, az önreflexió csökken, és az adott tevékenység során olyan élményeket szerez, amelyek elősegítik a személyes fejlődést, kreativitást és motivációt. A flow nem csupán egyéni szinten jelent kiemelkedő pszichológiai állapotot, hanem a pszichológiai jóllét, a teljesítmény és az életminőség egyik legfontosabb összetevője. A flow élmény több területen is kiemelkedő jelentőségű, beleértve az oktatást, a munka világát, a sportot és a művészetet, ahol a teljes elmélyülés növeli a hatékonyságot, az alkotóképességet és az élvezetet. Míg a flow-t univerzálisan megfigyelhetjük a világ különböző pontjain, a kutatások azt mutatják, hogy annak megjelenése, intenzitása és a kialakulásának körülményei jelentős mértékben függenek a kulturális háttértől és az egyéni személyiségjegyeiktől. Ez a megközelítés hangsúlyozza, hogy a flow élmény dinamikusan változhat a társadalmi normák, értékek és személyes jellemzők függvényében.

A jelen tanulmány fő célja, hogy részletesen áttekintse a flow élmény kulturális és személyiségbeli különbségeit, feltárva azokat a pszichológiai, szociális és kulturális tényezőket, amelyek elősegíthetik vagy éppen korlátozhatják a flow állapot kialakulását különféle társadalmi, kulturális és egyéni kontextusokban. Ezen túlmenően a tanulmány arra is törekszik, hogy rámutasson a flow fejlesztésének lehetőségeire és gyakorlati alkalmazására a különböző élethelyzetekben, különös tekintettel arra, hogy miként támogatható a flow élmény megjelenése olyan környezetekben, amelyek egyszerre hordoznak kulturális sokszínűséget és egyéni eltéréseket (Markus–Kitayama 1991; Moneta 2004, 2012; Csíkszentmihályi–Nakamura 2010).

A flow jelenség mélyebb megértéséhez szükséges néhány alapfogalom tisztázása. A mentális jólét tág, ernyőfogalom, amely magában foglalja az egyén pszichológiai, érzelmi és szociális működésének minőségét (Diener et al. 1999). A pszichológiai jóllét ennek egyik specifikus dimenziója, amely az autonómia, a környezet feletti kontroll, a személyes növekedés, a pozitív kapcsolatok, az életcélok és az önfogadás elemeiből épül fel (Ryff 1989; Ryff–Keyes 1995). A pszichés jóllét a lelki egészség szubjektív megélése, amely az érzelmi stabilitást, az elégedettséget és a megküzdési képességeket foglalja magában (Keyes 2002). A flow élményhez szorosan kapcsolódik az autotelikus tevékenység, amelynek végzése önmagában is örömet és kielégülést nyújt, függetlenül a külső eredményektől vagy jutalmaktól (Csíkszentmihályi 1990). Az autotelikus személység azokra az egyénekre jellemző, akik belső motivációjuk révén hajlamosak keresni az ilyen tevékenységeket, és gyakran élnek át a flow állapotát (Csíkszentmihályi 1997). Végül az autotelikus állapot a flow egyik központi jellemzője, amelyben a tevékenység önmagáért valóvá válik, és az egyén teljes mértékben belefeledkezik a cselekvésbe (Nakamura–Csíkszentmihályi 2002).

E fogalmak pontosítása hozzájárul a flow komplexitásának megértéséhez, valamint előkészíti a tanulmány logikai összefüggéseinek követhetőségét.

Elméleti háttér

A flow élményt először Csíkszentmihályi Mihály (1975, 1990) fogalmazta meg olyan komplex pszichológiai állapotként, amelyben az egyén teljes mértékben bevonódik egy adott tevékenységbe. Ezt az állapotot az jellemzi, hogy az egyén elveszíti a külvilágra irányuló figyelmét, miközben a cselekvés és a tudatosság összeolvad. A flow tehát nem csupán koncentrációt, hanem mély elköteleződést is jelent, amelyben a személy motivációja belső eredetű, és maga a tevékenység válik a jutalom forrásává.

Csíkszentmihályi (1990, 1996, 1997) megfigyelései szerint a flow élmény megjelenéséhez három alapfeltétel szükséges: világosan megfogalmazott célok, azonnali visszajelzés a teljesítményről, valamint a kihívás és az egyéni képességek közötti egyensúly. Ha e feltételek teljesülnek, az egyén teljesen belefeledkezik a tevékenységbe, amelynek során eléri az úgynevezett autotelikus állapotot. Ez az állapot azt jelenti, hogy a cselekvés önmagában kielégítő, és nem igényel külső megerősítést vagy jutalmat. A flow jellemzői többek között a teljes koncentráció, az időérzék megváltozása, az önreflexió átmeneti elvesztése, valamint a kontrollérzet

megerősödése. A pszichológiai folyamatok szintjén a flow olyan állapot, amelyben az információfeldolgozás optimalizálódik, a figyelmi fókusz beszűkül¹, és minden mentális energia a tevékenységre irányul. Ilyenkor csökken a tudatos kontroll, és nő a spontán reakciók szerepe, ami lehetővé teszi az élmény folyamatosságát.

A flow pszichológiai mechanizmusai mögött összetett kognitív és affektív folyamatok húzódnak meg. A figyelem irányítása, a motivációs készítés és az érzelmi bevonódás dinamikusan hatnak egymásra, és befolyásolják az élmény intenzitását. Az úgynevezett optimális aktivációs szint elérése kulcsfontosságú a flow létrejöttében: ha a kihívás túl alacsony, unalom jelentkezik; ha túl magas, akkor szorongás vagy frusztráció léphet fel (Csíkszentmihályi 1990). A flow tehát egyensúlyi állapotot jelent, amely a kihívás és a kompetencia összehangolásán keresztül érhető el. A tevékenység struktúrája – például az ismételhetőség, a világosság és a progresszív nehézségi szint – mind hozzájárulhat a flow fenntartásához. Ezen kívül a környezeti feltételek, mint a fizikai tér, a zajszint, a társas jelenlét, valamint a szociális támogatás is jelentősen befolyásolják, hogy létrejön-e a flow. A biztonságos, támogató és motiváló környezet elősegíti az élmény intenzitását. A személyes motiváció, különösen a belső motiváció, alapvető feltétele annak, hogy az egyén hajlandó legyen hosszabb ideig egy adott tevékenységben elmélyülni. Az önmeghatározás elmélete (Deci–Ryan 1985) szerint az autonómia, a kompetencia és a kapcsolódás iránti szükségletek kielégítése nagymértékben hozzájárul a flow állapot eléréséhez. A pszichológiai modell szerint tehát a flow akkor alakul ki, amikor egy személy a képességei és a feladat által támasztott kihívások között egyensúlyt talál. Ha a kihívás túl alacsony, unalom alakul ki; ha túl magas, szorongás lép fel. Ez az egyensúlyi pont az, ahol a flow élmény létrejöhet (Csíkszentmihályi 1990). Az önmeghatározás elmélete (Deci–Ryan 1985, 2000) szerint ez a dinamikus állapot akkor a legvalószínűbb, ha az egyén három alapvető pszichológiai szükséglete – az autonómia, a kompetencia és a kapcsolódás – kielégül. Amikor a kihívások és a képességek egyensúlyban állnak, és ezzel párhuzamosan ezek az alapvető szükségletek is teljesülnek, az egyén nagyobb eséllyel kerül tartósan flow állapotba. Emellett az önszabályozás, az érzelmi kontroll és a motiváció belső forrása alapvető a flow megtapasztalásához (Deci–Ryan 1985). Az

¹ A figyelem egyetlen pontra koncentrál, nem ugrál ingerek között.

idegtudományi kutatások (Dietrich 2004; Ulrich et al. 2014) szerint a flow során a prefrontális kéreg aktivitása átmenetileg csökken, amit az átmeneti hipofrontalitás hipotézisének neveznek. Ez a jelenség lehetővé teszi, hogy a kritikus önreflexió és a túlzott tervezés háttérbe szoruljon, így az egyén spontánabb és hatékonyabb módon tudjon cselekedni. A csökkent prefrontális aktivitást más agyterületek fokozott működése ellensúlyozza: például a jutalmazási rendszer dopaminforrásai – a substantia nigra és a ventralis tegmentalis area –, a mozgások tervezéséért felelős motoros kéreg, valamint a szenzoros információkat feldolgozó szomatoszenzoros kéreg. Ezeknek a területeknek az összehangolt működése támogatja a tevékenység folyamatosságát, a pontos mozgásokat és az élmény intenzitását.

Összefoglalva, a flow élmény kialakulását több, egymással kölcsönhatásban álló tényező befolyásolja: a kihívás-képesség arány, a világos célok, az azonnali visszajelzés, a belső motiváció jelenléte, valamint a támogató környezeti feltételek. A flow tehát nemcsak egy élményszintű állapot, hanem komplex pszichológiai konstrukció, amely mélyebb önismerethez, megnövekedett hatékonysághoz és tartós elégedettséghez vezethet.

Kulturális különbségek a flow élményben

Kulturális dimenziók hatása

A kulturális különbségek leginkább a Hofstede-féle kulturális dimenziók (Hofstede 2001) segítségével érthetők meg. Az individualizmus-kollektívizmus dimenzió kulcsfontosságú a flow megélésének módjában. Individualista kultúrákban – mint az Egyesült Államok, Kanada vagy az Egyesült Királyság – az egyéni teljesítményre és önmegvalósításra helyeződik a hangsúly. Ezzel szemben a kollektivistákultúrák – például Japán, Kína, Dél-Korea – a közösségi célokat, a harmóniát és a társas kapcsolatok fontosságát helyezik előtérbe (Markus – Kitayama 1991). A flow élményhez vezető tevékenységek jelentése kultúránként eltérő lehet. Moneta (2004) kutatása alapján egy amerikai egyetemista flow-t élhet át egyéni sportteljesítménye során, míg egy japán diák számára a közös csoportmunka, vagy a társadalmi elvárásoknak való megfelelés váltja ki az optimális élményt (Moneta 2004). A tevékenységek értelmezése tehát nem univerzális, hanem mélyen gyökerezik a kulturális normákban és értékekben. A flow élmény verbális reprezentációja is eltérhet kultúránként. Míg egyes nyelvek rendelkeznek

kifejezetten az ilyen típusú állapotok leírására szolgáló szavakkal, más kultúrákban ezeket kevésbé konkretizált, általánosított nyelvi formákban fejezik ki. Ez hatással van a szubjektív élmény tudatosítására, és a kutatásokban való mérhetőségére is (Delle–Massimini–Bassi 2011).

Bizonyos kultúrákban – különösen Dél-Ázsiában és a keleti vallási tradíciókban – a flow élmény könnyen beágyazódik spirituális vagy vallási keretek közé. A zen buddhizmus gyakorlatai során megélt állapotok erősen emlékeztetnek a flow élmény jellemzőire, és nemritkán tudatosan törekednek is annak elérésére (Nakamura–Csíkszentmihályi 2002). Empirikus példák kulturális különbségekre Moneta (2010) vizsgálatában ázsiai és nyugati egyetemisták flow élményeit hasonlította össze. Eredményei szerint a nyugati résztvevők hajlamosabbak az önálló tevékenységek során átélni flow-t, míg az ázsiai résztvevők inkább társas helyzetekben tapasztalják meg azt. Más kutatások arra is rámutattak, hogy a kínai diákok nagyobb mértékben élnek meg flow-t olyan tevékenységek során, amelyeket tanáraik vagy szüleik értékesnek tartanak – ez az eredmény a kontextuális motivációs elméletekkel is összhangban áll (Iyengar–Lepper 1999).

A kulturálisan érzékeny intervenciók a flow előidézésére különösen fontosak lehetnek az oktatásban és munkahelyeken. Például a japán iskolákban a csoportos célkitűzések hangsúlyozása elősegítheti a diákok bevonódását, míg az amerikai iskolákban az egyéni autonómia növelése lehet célravezetőbb. A vállalati környezetben szintén fontos a feladatkiosztás és visszajelzés kulturális adaptálása, hogy a flow állapothoz szükséges feltételek fennálljanak. A flow élmény motivációs aspektusa is kultúrafüggő. A belső motiváció előtérbe helyezése jellemzőbb az individualista társadalmakban, míg a külső elvárásokhoz való igazodás nagyobb szerepet játszhat a kollektivistákultúrákban (Iyengar–Lepper 1999). A kulturális normák eltérése hatással van arra, hogy az egyének hogyan élnek meg egy adott tevékenységet, és milyen mértékben tapasztalnak flow-t.

Személyiségtípusok és flow

A személyiség és a flow élmény közötti összefüggések vizsgálata a pszichológiai kutatások egyik izgalmas területe, amely különösen a személyiségpszichológia és a pozitív pszichológia határmezsgyéjén helyezkedik el. A személyiségkutatások egyik legelterjedtebb és legszélesebb körben alkalmazott modellje az úgynevezett Big Five, vagy Ötfaktoros

személyiségmodell (Costa–McCrae 2008), amely az emberi személyiség öt alapvető dimenzióját azonosítja: extraverzió (külső irányultság), barátságosság, lelkiismeretesség, neuroticizmus (érzelmi labilitás) és nyitottság az élményekre. Ezek a dimenziók megbízható és érvényes keretet adnak az egyéni különbségek megértéséhez, és hasznos támpontot nyújtanak annak feltérképezésében, hogy milyen személyiségjegyek támogatják vagy éppen akadályozzák a flow állapot kialakulását. A flow – vagy más néven áramlatélmény – Csíkszentmihályi Mihály (1990) elmélete alapján olyan pszichológiai állapot, amelyben az egyén teljesen elmerül egy adott tevékenységben, elveszíti az időérzékét, és a cselekvés önmagáért valóvá válik. Az ilyen állapot kialakulását számos belső és külső tényező befolyásolhatja, köztük kiemelten a személyiségstruktúra és a motivációs háttér.

A Big Five modell dimenziói közül elsősorban a nyitottság az élményekre és a lelkiismeretesség azok a tényezők, amelyek a leginkább elősegítik a flow megtapasztalását. A nyitottság személyiségvonása egy összetett és sokrétű jellemző, amely magában foglalja a kíváncsiságot, a kreativitást, az esztétikai érzékenységet, valamint az új élmények és tapasztalatok iránti fogékonyságot (McCrae 2007). Az ilyen típusú személyiséggel rendelkező egyének nyitottabbak a változásra, könnyebben alkalmazkodnak új környezetekhez, és kevésbé ragaszkodnak a megszokott, rutinszerű viselkedésformákhoz. Ez a rugalmasság és a kíváncsiság gyakran arra ösztönzi őket, hogy aktívan keressék azokat a helyzeteket, melyek kihívást jelentenek számukra, és amelyek intenzív figyelmet, kreatív problémamegoldást vagy komplex feladatmegoldást igényelnek. Ezáltal a nyitott személyiségek nagyobb valószínűséggel jutnak el a flow állapotába, amely során az időérzékük eltorzul, és teljes mértékben elmerülnek az adott tevékenységben (McCrae 2007).

Ezen túlmenően a nyitottság megkönnyíti az egyének számára, hogy széleskörű érdeklődésüket és belső motivációjukat a tanulás és önfejlesztés felé tereljék. Ez a személyiségjegy ösztönzi őket arra, hogy új készségeket sajátítsanak el, művészeti vagy sporttevékenységekben mélyedjenek el, illetve hogy olyan szellemi vagy fizikai kihívásokat vállaljanak, amelyek során a flow átélése lehetővé válik (McCrae 2007). A nyitott emberek általában kevésbé félnek a hibáktól vagy a kudarcotól, ami további bátorítást nyújt számukra az új élmények keresésében és a komfortzónájuk elhagyásában, amelyek sikeressége eredményezheti komfortzónájuk tágulását.

A lelkiismeretesség, mint személyiségdimenzió, a Big Five modell egyik legfontosabb és legszélesebb körben vizsgált jellemzője. Ez a dimenzió magába foglalja a felelősségteljes hozzáállást, a kitartást, a szervezethez, valamint a hosszú távú célok következetes megvalósítására való képességet (Kern et al. 2015; Peifer et al. 2014). A lelkiismeretes személyiséggel rendelkező egyének általában magas szintű önfegyelmel rendelkeznek, amely segíti őket abban, hogy figyelmüket hosszabb időn át fenntartsák, elkerüljék a figyelemelterelő tényezőket, és tudatosan összpontosítsanak a rájuk bízott feladatokra. Ez a képesség kulcsfontosságú a flow állapot eléréséhez, amelyhez szükséges az intenzív koncentráció és az adott tevékenységbe való teljes elmélyülés (Kern et al. 2015). A lelkiismeretesség támogatja az olyan viselkedésmintákat, amelyek hozzájárulnak a flow előidézéséhez: a szervezett tervezést, a kitartó munkát, a feladatok aprólékos elvégzését és a folyamatos önellenzőrzést, amely utóbbi még nagyobb hangsúlyt kap Jackson – Eklund (2002) meghatározásában. Ezek a jellemzők különösen fontosak olyan tevékenységekben, amelyek magas szintű elköteleződést, ismétlődő gyakorlást vagy komplex problémák megoldását igénylik, például a tudományos kutatásban, a művészetekben vagy a sportban (Kern et al. 2015). Emellett a lelkiismeretes személyek hajlamosak reális célokat kitűzni, amelyek összhangban vannak képességeikkel, így könnyebben fenntartják a kihívás-készség egyensúlyt, amely a flow egyik alapfeltétele (Peifer et al. 2014). Fontos megemlíteni, hogy a nyitottság és a lelkiismeretesség együttese különösen előnyös a flow megtapasztalásában, hiszen míg a nyitottság segít az új és változatos élmények keresésében és élvezetében, addig a lelkiismeretesség biztosítja a fókuszot és a kitartást, amelyek lehetővé teszik, hogy ezek az élmények valóban mélyek és elmélyültek legyenek. Együttesen ezek a személyiségvonások támogatják az egyént abban, hogy ne csak egyszeri alkalommal, hanem rendszeresen és tudatosan élje át a flow állapotát, amely hozzájárul általános pszichológiai jóllétéhez és életminőségéhez (Peifer et al. 2014).

Az extraverzió szintén pozitív kapcsolatban állhat a flow élménnyel, különösen olyan tevékenységek esetén, amelyek interakciót, szociális részvételt vagy fizikai aktivitást kívánnak meg (Peifer et al. 2014). Az extravertált személyiségek aktívabbak, energikusabbak és nyitottabbak a külvilág ingereire, ami elősegítheti, hogy könnyebben elmerüljenek az adott cselekvésben, és ezáltal intenzívebben átéljék

a flow állapotát. Az ilyen személyek gyakran keresik a társas helyzeteket és a közösségi eseményeket, amelyek lehetőséget biztosítanak számukra az interakcióra, az együttműködésre, valamint a visszajelzések fogadására, amelyek mind-mind hozzájárulhatnak a flow mélyüléséhez. Az extraverzió ezen felül az energiaszint fokozásában is szerepet játszik, amely nélkülözhetetlen a kihívást jelentő feladatok folyamatos elvégzéséhez, így különösen alkalmasak azokban a tevékenységekben, amelyek fizikai aktivitást vagy dinamikus társas szereplést igényelnek, például csapatsportokban vagy csoportos művészeti előadásokban (Peifer et al. 2014). Ezen túlmenően, az extraverzió az egyéni viselkedés adaptív szabályozásában is szerepet játszik, mivel az extrovertált személyek általában nyitottabbak az új élményekre és könnyebben alkalmazkodnak változó körülményekhez, ami hozzájárulhat ahhoz, hogy rugalmasan reagáljanak a kihívásokra és ezáltal könnyebben áramlásba kerüljenek (Csíkszentmihályi 1997). Az extravertáltak energikussága és társas orientáltsága elősegíti a pozitív érzelmek megélését is, amelyek nélkülözhetetlenek a flow fenntartásához, mivel a pozitív érzelmi állapot fokozza a motivációt és a teljesítményt egyaránt.

A motivációs háttér szintén elengedhetetlen a flow szempontjából. Az önmeghatározás elmélete (Deci–Ryan 1985) hangsúlyozza, hogy az emberek belső motivációja akkor aktívulódik legerősebben, ha három alapvető pszichológiai szükségletük – a kompetencia, az autonómia és a kapcsolódás – kielégül. Ezek a szükségletek nemcsak a pszichológiai jólét alapfeltételei, hanem közvetlenül elősegítik a flow-állapot kialakulását is (Deci–Ryan 1985). Amikor az egyén kompetensnek érzi magát egy feladat elvégzésére, saját választása alapján végzi azt, és úgy érzi, kapcsolódik másokhoz vagy a tevékenységhez, akkor nagyobb az esélye annak, hogy eléri a teljes elmerülés és optimális élmény állapotát (Ryan–Deci 2017). Különösen fontos szerepet játszik ebben a belső motivációval párosuló önszabályozási képesség, amely lehetővé teszi, hogy az egyén tudatosan irányítsa saját figyelmét és viselkedését, és így hosszú távú céljai szolgálatába állítsa azokat (Baumeister–Vohs–Tice 2007). Az önszabályozás hozzájárul a figyelem fókuszálásához, a zavaró ingerek kiszűréséhez, valamint ahhoz, hogy az egyén kitartóan és koncentráltan dolgozzon egy feladaton (Duckworth–Gross 2014). Azok, akik magas szintű önkontrollal és erős belső motivációval rendelkeznek, nagyobb valószínűséggel képesek megteremteni a flow élményéhez szükséges optimális

környezetet és mentális állapotot (Jackson–Eklund 2002). Ezért az önszabályozás és a belső motiváció összefonódása nélkülözhetetlen a flow állapot hosszú távú fenntartásához és az optimális teljesítmény eléréséhez.

Összegzésként elmondható, hogy a személyiségvonások – különösen a nyitottság, a lelkiismeretesség és az extraverzió – jelentős szerepet játszanak a flow állapot megjelenésében. Emellett a belső motiváció, az önszabályozás és az élményekre való nyitottság együttesen hozzájárulnak ahhoz, hogy az egyén képes legyen megtapasztalni ezt a különösen kielégítő pszichológiai állapotot. A flow tehát nem csupán a külső körülményeken múlik, hanem szorosan összefügg azzal, hogy milyen a személyiségünk és mennyire vagyunk képesek irányítani belső világunkat.

A flow élmény alkalmazása különböző területeken

Flow élmény az oktatásban

A kulturálisan érzékeny tanulási környezetekben a flow élmény előidézése nem csupán a tananyaghoz való igazodásról szól, hanem arról is, hogy a tanulók kulturális háttérét, értékrendjét és tanulási szokásait is figyelembe vegyük. Ez különösen fontos az oktatásban, ahol a tanítási módszerek és a tanulási környezet kialakítása nagyban befolyásolhatja a tanulók motivációját és elmélyült figyelmét. Shernoff et al. (2003) kutatásai rámutattak, hogy az egyéni tanulási stílusokhoz való alkalmazkodás, valamint a kulturálisan meghatározott értékek és normák figyelembevétele jelentősen növeli annak valószínűségét, hogy a tanulók flow állapotba kerüljenek, vagyis élményszerűen, elmélyülten és motiváltan tanuljanak. A kulturális különbségek ezen a téren különösen markánsan megjelennek a kollektivista és az individualista kultúrák közötti eltérésekben. A kollektivista kultúrákban, mint amilyenek Kína vagy Japán, a tanulás gyakran a csoportos feladatokra, kooperációra és a közös célok elérésére helyezi a hangsúlyt. Itt a kooperatív tanulási formák, a csoportmunkára épülő projektek és a közösségi támogatás segítik elő a flow élményt, mivel a tanulók így nemcsak az egyéni, hanem a kollektív siker élményét is megtapasztalják (Markus–Kitayama 1991; Chiang–Brooks–Chen 2020). Ezzel szemben az individualista kultúrákban, például az Egyesült Államokban vagy Nyugat-Európában, a tanulási környezet inkább az önállóságot, a személyes

felelősségvállalást és a kreatív önkifejezést ösztönzi. Itt az önálló kutatás, a prezentációk és a személyes célkitűzések támogatása vezethet el a flow állapothoz, amely a tanulók egyéni fejlődését és önmegvalósítását helyezi előtérbe (Markus–Kitayama 1991; Chiang–Brooks–Chen 2020).

A tanári szerep is erősen beágyazott a kulturális kontextusba, és ez alapvetően befolyásolja a tanulók flow élményének megtapasztalását. Az autoriter tanár–diák viszony, amely elterjedt például néhány kelet-ázsiai országban, nem feltétlenül akadályozza a flow megélését; épp ellenkezőleg, a tanári elvárásoknak való megfelelés, az előírások betartása motiváló tényezőként működhet, és így az elmélyült tanulást elősegítheti (Pennings–Hollenstein 2020). Ez a modell szemben áll a nyugati oktatási rendszerekkel, ahol az autonómia, a diákok önálló kezdeményezése, valamint a kreatív gondolkodás ösztönzése van előtérben, és ezek az elemek szintén erősítik a flow állapot kialakulását (Ryan–Deci 2000). A tanárok nyugati megközelítésben gyakran facilitátorként működnek, akik támogatják a diákokat abban, hogy saját érdeklődésük és képességeik szerint mélyüljenek el a tananyagban. A digitális tanulási környezetek fejlődése új lehetőségeket teremt a flow élmény előidézésére, ugyanakkor új kihívásokat is jelent. A modern technológiák – mint például a gamifikáció, az adaptív tanulási rendszerek, valamint a multimédiás tartalmak – lehetővé teszik a tanulók számára, hogy személyre szabott, érdeklődésükhöz és tudásszintjükhöz igazított tanulási élményekben vegyenek részt, ami fokozza az elköteleződést és az élményszerű tanulást (Hamari–Koivisto–Sarsa 2014; Nakamura–Csíkszentmihályi 2002). Az ilyen környezetekben a tanulók saját tempójukban haladhatnak, és olyan kihívásokkal találkozhatnak, melyek elég nehezek ahhoz, hogy fenntartsák érdeklődésüket, de nem érik el a stresszt és frusztrációt kiváltó szintet. Emellett a digitális platformok lehetőséget adnak az azonnali visszajelzésre, amely a flow egyik alapfeltétele, hiszen a tanulók pontosan látják, hol tartanak, milyen eredményeket értek el, és hol kell még fejlődniük (Hamari–Koivisto–Sarsa 2014).

Összességében elmondható, hogy a flow élmény előidézése az oktatásban egy komplex folyamat, amely a kulturális hátteret, a tanulási stílusokat, a tanári szerepet, valamint a tanulási környezet technológiai adottságait egyaránt figyelembe veszi. Ezért a jövő oktatáskutatásainak kiemelt feladata lehet az ilyen kulturálisan érzékeny, személyre szabott tanulási környezetek fejlesztése, amelyek elősegítik

a flow állapot kialakulását és ezáltal a tanulók pszichológiai jóllétét, motivációját és tanulási eredményeit egyaránt.

Flow a munkahelyen

A munkahelyi flow tapasztalata szoros összefüggésben áll a szervezeti kultúrával, amely meghatározza a munkakörnyezet jellegét, a vezetői stílust és a dolgozók mindennapi interakcióit. Kutatások alapján (Bakker 2005) egyértelmű, hogy ezek a tényezők kulcsfontosságúak a flow élmény kialakulásában, mivel befolyásolják a munkavállalók motivációját, elkötelezettségét és a munkájuk iránti elmélyült figyelmét. A nyugati országokban jellemző delegáló, támogató vezetési stílus és a kreativitás, valamint az önállóság elősegítése kedvez az egyéni flow állapotok kialakulásának, lehetővé téve, hogy a munkavállalók saját tempójukban és módjukon végezhesék feladataikat, miközben fejlődnek és kiteljesednek szakmailag. Ezzel szemben a kelet-ázsiai szervezeti kultúrák, például Japán, Kína vagy Dél-Korea esetében a hierarchikus szerkezetek, a csapatmunka és a kollektív célok előtérbe helyezése más típusú flow élményt eredményez. Ebben a környezetben a csoporthoz tartozás érzése, a közös felelősségvállalás és a jól meghatározott szerepek ösztönzik a dolgozókat arra, hogy maximálisan elmerüljenek munkájukban, még ha ez eltér is a nyugati egyéni fókuszú megközelítéstől (Law et al. 2022; Peifer et al. 2022).

Az azonnali és konstruktív visszajelzés fontossága szintén nem hagyható figyelmen kívül, mivel ez a flow egyik alapfeltétele (Csíkszentmihályi 1990). Ugyanakkor ez is kultúrafüggő lehet: az amerikai vállalati kultúrában a folyamatos, nyílt kommunikáció, a visszacsatolás rendszeressége és az alkalmazottak autonómiája erősíti a flow kialakulását, míg a koreai vagy kínai vállalatok esetében a vezetői direktivitás, a hierarchia megőrzése mellett is fennállhat a munkavállalók elköteleződése és flow élménye, köszönhetően a jól szabályozott munkafolyamatoknak és a csoportkohézióknak (Dartey–Baah 2013). A munkahelyi flow élményének pozitív hatásai jelentősek: hozzájárul a dolgozók elégedettségéhez, növeli az elkötelezettséget, és csökkenti a kiegészítő kockázatát, amely komoly problémát jelent napjaink munkahelyein (Bakker–Demerouti 2017). Az optimális munkakörnyezet és a megfelelő vezetői támogatás segítik elő, hogy a munkavállalók hosszabb távon fenntartsák a motivációjukat és hatékonyan végezzék

feladataikat. A vezetői stílus tehát kritikus tényező a munkahelyi flow szempontjából: míg az Egyesült Államokban a delegáló, támogató vezetés teret enged az autonóm működésnek, addig a koreai vagy kínai vezetési stílus, amely gyakran inkább direktív és hierarchikus, más módon járulhat hozzá a munkavállalók bevonódásához és flow élményéhez, például azáltal, hogy világos kereteket, szabályokat és elvárásokat teremt, amelyek biztonságérzetet és strukturált munkavégzést tesznek lehetővé. Ezáltal ezek a rendszerek képesek összhangba hozni az egyéni és kollektív célokat, ami elősegítheti a munkavállalók mély elmerülését és pozitív munkatapasztalatok kialakulását (Law et al. 2022). Emellett a szervezetek egyre inkább felismerik, hogy a flow elősegítése nem csupán a dolgozók jóllétét, hanem a szervezeti hatékonyságot is növeli, ezért stratégiai fontosságúvá válik a megfelelő vezetői kultúra kialakítása, amely képes ötvözni a kulturális különbségeket és egyéni szükségleteket. A jövőben a munkahelyi flow kutatásaiban ezért különösen fontos szerepet kaphat az interkulturális vezetés és a szervezeti rugalmasság vizsgálata, amelyek lehetővé teszik a különböző kulturális háttérrel rendelkező munkavállalók hatékonyabb támogatását és motiválását.

Flow sportban és művészetben

A flow élmény intenzíven és gyakran kiemelkedő módon jelenik meg a sport és a művészetek világában is, ahol a teljes elmélyülés és az optimális teljesítmény elérése kulcsfontosságú. Jackson és Csíkszentmihályi (1999) tanulmányai szerint a sportolók és művészek gyakran tapasztalják meg azt az állapotot, amikor az időérzés teljesen elvész, az önreflexió megszűnik, és ezáltal kivételes teljesítményt tudnak nyújtani. Ebben az állapotban a tevékenység maga válik önmagáért való élvezetté, az egyén pedig teljes mértékben jelen van a pillanatban, maximálisan kihasználva képességeit.

A flow megjelenését nagyban befolyásolja a kulturális háttér és a személyiség, amelyek meghatározzák, hogy az egyén miként készül fel a kihívásokra, milyen stratégiákat alkalmaz, és hogyan éli meg az optimális élményt. A sportban például a különböző kultúrák más-más hangsúlyt helyeznek a teljesítmény különböző aspektusaira. A nyugati sportfilozófia elsősorban az egyéni rekordokra, az önálló versengésre és a teljesítmény maximalizálására összpontosít, míg a keleti sportkultúrák a csapatmunkát, a kitartást, valamint a spirituális és

mentális fejlődést helyezik előtérbe (Lau–Cheung–Ransdell 2007; Herrigel 1998). Ez a különbség nem csupán a sportolók felkészülési módszereiben, hanem a flow állapotának megélésében is megmutatkozik: míg a nyugati sportolók flow-ja gyakran az egyéni célokhoz és versenyhelyzetekhez kötött, addig a keleti gyakorlatokban a belső harmónia és a közösségi összhang fontosabb szerepet kap.

A flow élménye a művészi tevékenységek során szintén gyakori és kulcsfontosságú. A különböző kultúrák eltérően viszonyulnak a kreativitáshoz és az önkifejezéshez, ami befolyásolja a művészek flow megélésének módját is. A nyugati művészeti diskurzusban az alkotói szabadság, az innováció és az egyéni önkifejezés áll a középpontban, ahol a művészek törekednek az eredetiségre és az egyedi stílus kialakítására. Ezzel szemben a keleti hagyományokban – például a kalligráfia vagy a tea ceremónia esetében – nagy hangsúlyt kap az ismétlés, a precizitás és a mesterségbeli tökéletesség, amelyeket hosszú gyakorlás és elmélyült koncentráció jellemez (Csíkszentmihályi 1996). Mindkét megközelítés útja flow élményhez vezethet, bár eltérő esztétikai és filozófiai alapokon nyugszik. Ez a kulturális különbség nemcsak a művészi alkotás folyamatát, hanem annak megélését és értékelését is befolyásolja. Például a nyugati művészek számára a kreatív szabadság és az önkifejezés élvezete a flow egyik legfontosabb forrása lehet, míg a keleti művészek számára a tökéletességre való törekvés, a folyamatba való teljes belemerülés, valamint a tradíciók tisztelete nyújtja a legmélyebb flow élményt. Ez az eltérés jól mutatja, hogy a flow ugyan univerzális jelenség, de megnyilvánulása erősen kulturális kontextusfüggő. A sport és a művészetek területén a flow élmény hozzájárul az egyén személyes fejlődéséhez, a teljesítmény növeléséhez, valamint a kreatív és fizikai képességek kiteljesedéséhez. Emellett a flow állapotban elért eredmények gyakran túlmutatnak a pusztán technikai tudáson, és mélyebb, szubjektív élményeket is hordoznak, amelyek hosszú távon pozitívan befolyásolják a sportolók és művészek pszichés jóllétét.

Összességében elmondható, hogy a flow sportban és művészetben való megélése nemcsak az egyéni teljesítmény szempontjából lényeges, hanem a kulturális értékek, a személyes motiváció és a gyakorlati módszerek szoros összefüggésében is vizsgálendő, hogy megérthessük, miként lehet ezeket a területeket még eredményesebben támogatni a különböző kulturális háttérrel rendelkező egyének számára.

Empirikus kutatások áttekintése

Számos kvantitatív és kvalitatív kutatás foglalkozott a flow élmény kulturális és egyéni aspektusaival (Nakamura–Csíkszentmihályi 2002; Grasten et al. 2015), feltárva annak összetett természetét és változatosságát. Nakamura és Csíkszentmihályi (2002) longitudinális vizsgálatai világosan rámutattak arra, hogy bár a flow élmény alapstruktúrája univerzális, megnyilvánulása jelentős mértékben eltérhet a kulturális környezet és az egyéni személyiségi jellemzők függvényében. Ez azt jelenti, hogy bár a flow alapvető mechanizmusai minden emberben jelen vannak, a tapasztalat intenzitása, gyakorisága és kifejeződése kulturális közegben és személyiségvonások mentén változhat. Ezt az állítást megerősítik Grasten és munkatársai (2015) összehasonlító kutatásai is, melyek során különböző országok fiataljainak tanulási motivációját és flow élményét vizsgálták, rámutatva arra, hogy a kulturális különbségek jelentősen befolyásolják a flow megélésének lehetőségét és módját. Egyes kutatások közvetlen összehasonlító elemzéseket végeztek különböző országok fiataljai között, hogy feltárják a kulturális hatásokat, míg mások longitudinális megközelítéssel követték nyomon a flow élmény időbeli alakulását egy adott populációban, így árnyalt képet adva a jelenség dinamikájáról. Az eredmények egyértelműen alátámasztják, hogy a flow élmény gyakorisága és jellemzői valóban eltérhetnek a kulturális és személyiségi különbségek mentén, ugyanakkor az alapvető élménystruktúra, amely magában foglalja az elmélyült figyelmet, a cselekvés és tudatosság összeolvadását, valamint az időérzék torzulását, univerzális emberi tapasztalat (Nakamura–Csíkszentmihályi 2009; Trehub–Becker–Morley et al. 2015; Engeser–Rheinberg 2008). Csíkszentmihályi és munkatársai (2016) azt vizsgálják, hogy miként jelenik meg a flow élmény a munkahelyi környezetben, és milyen tényezők segítik vagy akadályozzák annak kialakulását. A szerzők hangsúlyozzák, hogy a munkahelyi flow nem pusztán az egyén szubjektív élménye, hanem a teljesítmény, a motiváció és a pszichológiai jóllét egyik kulcstényezője. A flow feltételei a munka világában megegyeznek az általános modellel: a kihívásoknak és a képességeknek egyensúlyban kell lenniük, világos célokra van szükség, valamint azonnali és releváns visszajelzésekre. Amikor ezek adottak, a dolgozók nagyobb eséllyel élnek át olyan állapotot, amely fokozza az elköteleződést, a kreativitást és a kitaratást. A szerzők szerint azonban a munkahelyi flow-kutatások többsége eddig főként az előfeltételekre

koncentrált, míg kevesebb figyelmet kapott a hosszú távú következmények (pl. munkahelyi elégedettség, kiégés megelőzése) vagy a szervezeti szintű hatások vizsgálata. A szerzők kiemelik, hogy a szervezeti kultúra és a vezetési stílus kulcsfontosságú: az autonómiát, kompetenciát és együttműködést támogató környezet nagyobb eséllyel teremti meg a flow élmény lehetőségét, míg a merev, hierarchikus struktúrák inkább gátolják azt. A munkahelyi flow tudatos támogatása nemcsak az egyéni jóllétet növeli, hanem a szervezeti teljesítményt és a munkavállalói lojalitást is erősíti. A személyiségpszichológiai kutatások kiterjedt bizonyítékokat szolgáltatnak arra, hogy bizonyos személyiségvonások – különösen a nyitottság az élményekre, a lelkiismeretesség, valamint az érzelmi stabilitás – jelentősen növelik a flow megtapasztalásának esélyét (De Manzano et al. 2010). Ezek a vonások hozzájárulnak ahhoz, hogy az egyén könnyebben tudjon elmélyülni a tevékenységben, jobban kezelje a kihívásokat és fenntartsa a motivációt, amely alapfeltétele a flow állapot kialakulásának. Ezzel párhuzamosan a neurobiológiai kutatások is nagy előrelépést tettek a flow megértésében. Dietrich (2004), Ulrich és munkatársai (2014) vizsgálatai – az elméleti háttérnél bemutatottak – rámutattak arra, hogy a flow állapotban az agy bizonyos területeinek aktivitása jelentősen megváltozik. Ezek a neurobiológiai mechanizmusok új perspektívákat nyitnak a flow állapot tudományos kutatásában és alkalmazásában, például a mentális egészség, a tanulás vagy a munkahelyi teljesítmény optimalizálásában.

Összességében az empirikus kutatások széles spektruma megerősíti, hogy a flow élmény összetett jelenség, amelynek alapjai univerzálisak, de megjelenése és intenzitása erősen függ a kulturális kontextustól, a személyiségjegyeiktől, valamint az agyi működéstől. Ez a komplex megközelítés lehetővé teszi a flow élmény célzottabb támogatását különféle élethelyzetekben és populációkban.

Következtetések és jövőbeli irányok

A flow élmény egy összetett, interkulturális és interperszonális jelenség, amely mélyen gyökerezik az emberi pszichében, ugyanakkor megjelenése és fenntartása szorosan kapcsolódik a kulturális értékekhez, társadalmi normákhoz, valamint az egyén személyiségjegyeihez. A jelenlegi kutatások alapján világossá vált, hogy bár a flow élmény alapstruktúrája univerzális, az egyes kultúrákban eltérő módon manifesztálódik, ami jelentős kihívásokat

és lehetőségeket teremt az alkalmazott pszichológia, oktatás és szervezeti menedzsment számára (Nakamura–Csíkszentmihályi 2002; Markus–Kitayama 1991). Az oktatásban a flow elősegítése nem csupán a tanulók elmélyült, motivált részvételét támogatja, hanem hozzájárul a tanulási eredmények javításához, az önálló gondolkodás fejlesztéséhez és a kulturális érzékenység növeléséhez (Shernoff et al. 2003). A munkahelyi kontextusban a flow megteremtése fokozza a dolgozók elköteleződését, kreativitását és elégedettségét, miközben csökkenti a stressz és kiegész kockázatát, így hosszú távon növeli a szervezeti hatékonyságot és versenyképességet (Bakker–Demerouti 2017). A szabadidős tevékenységek, sport és művészetek területén a flow hozzájárul az egyéni pszichológiai jólléthez, önmegvalósításhoz és a társadalmi kohézió erősítéséhez, különösen olyan kulturális környezetben, ahol a közösségi élmények és identitás fontos szerepet játszanak (Jackson–Csíkszentmihályi 1999).

A jövőbeni kutatások számára több fontos irányvonal is kijelölhető. Elengedhetetlen az interkulturális tréningprogramok fejlesztése, amelyek segítenek a pedagógusoknak, vezetőknek és közösségi facilitátoroknak abban, hogy hatékonyan teremtsenek olyan környezeteket, amelyek elősegítik a flow megtapasztalását, figyelembe véve az eltérő kulturális háttereket és tanulási stílusokat (Chiang–Brooks–Chen 2020; Law et al. 2022). Ezzel párhuzamosan nagy jelentőségű a személyre szabott tanulási és munkakörnyezetek kidolgozása, amelyek a digitális technológiák segítségével dinamikusan igazodnak az egyéni képességekhez és motivációkhoz, így támogatva a folyamatos flow élmény fenntartását (Hamari–Koivisto–Sarsa 2014). Továbbá, a flow élmény előidézését célzó módszerek fejlesztése során különösen fontos a kulturálisan érzékeny intervenciók megalkotása, amelyek képesek integrálni a helyi értékrendeket, kommunikációs stílusokat és társadalmi normákat, ezáltal hatékonyabban támogatva az egyének pszichológiai jóllétét különböző közösségekben (Dartey–Baah 2013; Pennings–Hollenstein 2020). Az ilyen programok hozzájárulhatnak a társadalmi befogadáshoz, a nemzetközi együttműködés erősítéséhez, valamint a globális problémák megoldásához, amelyekhez elengedhetetlen a különböző kultúrák és egyének közötti hatékony interakció és megértés. Az empirikus kutatásokban szintén indokolt a neurobiológiai és pszichofiziológiai vizsgálatok mélyítése, hogy jobban megértsük a flow állapot agyi és testi mechanizmusait különböző kulturális kontextusokban,

illetve a személyiség és motivációs tényezők szerepét. Ez új távlatokat nyithat a flow élmény klinikai alkalmazásában, például stresszkezelés, mentális egészség támogatása vagy rehabilitáció területén (De Manzano et al. 2010; Ulrich et al., 2014).

Összességében a flow élmény egy olyan dinamikus és többdimenziós jelenség, amely megértése és tudatos alkalmazása hozzájárulhat az egyének és közösségek teljesebb és kiegyensúlyozottabb életéhez, valamint a társadalmak fejlődéséhez egy egyre globalizáltabb világban. A jövő kutatásainak és gyakorlati fejlesztéseinek feladata, hogy e komplex folyamatokat egyre hatékonyabban integrálják a mindennapi élet különböző területeire, elősegítve ezzel a pszichológiai jóllétet, a kreativitást és a társadalmi harmónia megvalósulását.

Hivatkozások

- Bakker, Arnold B. 2005 Flow among music teachers and their students: The crossover of peak experiences. *Journal of Vocational Behavior*, 66(1), 26–44. <https://doi.org/10.1016/j.jvb.2003.11.001>
- Bakker, Arnold B. – Demerouti, Evangelia 2017 Job Demands-Resources Theory: Taking Stock and Looking Forward. *Journal of Occupational Health Psychology*, 22, 273–285. <https://doi.org/10.1037/ocp0000056>
- Baumeister, Roy F. – Vohs, Kathleen – Tice Dianne 2007 The strength model of self-control. *Current Directions in Psychological Science*, 16(6), 351–355. DOI:10.1111/j.1467-8721.2007.00534.x
- Chiang, Feng Kuang – Brooks, David C. – Chen, Huifen 2020 Cross-cultural social contexts: a comparison of Chinese and US students' experiences in active learning classrooms. *Interactive Learning Environments*, 31(3), 1623–1635. <https://doi.org/10.1080/10494820.2020.1855206>
- Costa, Paul. T. Jr. – McCrae, Robert R. 2008 The Revised NEO Personality Inventory (NEO-PI-R). In G. J. Boyle, G. Matthews, & D. H. Saklofske (Eds.), *The SAGE handbook of personality theory and assessment, Vol. 2. Personality measurement and testing* Sage Publications, London. 179–198 <https://doi.org/10.4135/9781849200479.n9>
- Csíkszentmihályi, Mihály 1975 *Beyond boredom and anxiety: Experiencing flow in work and play*. San Francisco: Jossey-Bass.

- Csikszentmihályi, Mihály 1990 *Flow: The psychology of optimal experience*. New York: Harper & Row.
- Csikszentmihályi, Mihály 1996 *Creativity: Flow and the psychology of discovery and invention*. HarperCollins.
- Csikszentmihályi, Mihály 1997 *Finding flow: The psychology of engagement with everyday life*. Basic Books.
- Csikszentmihályi, Mihály – Khosla, Sonal – Nakamura, Jeanne 2016 Flow at work. In *The Wiley Blackwell Handbook of the Psychology of Positivity and Strengths-Based Approaches at Work* (pp. 99-109). John Wiley & Sons Ltd. <https://doi.org/10.1002/9781118977620.ch7>
- Dartey-Baah, Kwasi 2013 The Cultural Approach to the Management of the International Human Resource: An Analysis of Hofstede's Cultural Dimensions. *International Journal of Business Administration*, 4. 2581-2581. [10.5430/ijba.v4n2p39](https://doi.org/10.5430/ijba.v4n2p39)
- De Manzano, Örjan – Theorell, Töres – Har-
mat, László – Ullén, Fredrik 2010 The psychophysiology of flow during piano playing. *Emotion*, 10(3), 301–311. <https://doi.org/10.1037/a0018432>
- Deci, Edward L. – Ryan, Richard M. 1985 *Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior*. New York, NY: Plenum. <https://doi.org/10.1007/978-1-4899-2271-7>
- Deci, Edward L., – Ryan, Richard M. 2000 The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*, 11(4), 227–268. https://doi.org/10.1207/S15327965PLI1104_01
- Delle Fave, Antonella – Massimini, Fausto – Bassi, Marta 2011 *Psychological selection and optimal experience across cultures: Social empowerment through personal growth*. Springer Science & Business Media.
- Diener, Ed – Suh, Eunkook. M. – Lucas, Richard E., – Smith, Heidi L. 1999 Subjective well-being: Three decades of progress. *Psychological Bulletin*, 125(2), 276–302. <https://doi.org/10.1037/0033-2909.125.2.276>
- Dietrich, Arne 2004 Neurocognitive mechanisms underlying the experience of flow. *Consciousness and Cognition: An International Journal*, 13(4), 746–761. <https://doi.org/10.1016/j.concog.2004.07.002>
- Duckworth, Angela – Gross James J. 2014 Self-Control and Grit: Related but Separable Determinants of Success. *Curr Dir Psychol Sci*. 23(5), 319-325. doi: [10.1177/0963721414541462](https://doi.org/10.1177/0963721414541462).
- Engeser, Stefan – Rheinberg, Falko 2008 Flow, performance and moderators of challenge-skill balance. *Motivation and Emotion*, 32(3), 158–172. <https://doi.org/10.1007/s11031-008-9102-4>
- Grasten, Arto – Yli-Piipari, Sami – Watt, Anthony – Jaakkola, Timo – Liukkonen, Jarmo 2015 Effectiveness of school-initiated physical activity promotion on secondary school students' physical activity participation. *Journal of School Health*, 85(2), 125-134. DOI: [10.1111/josh.12228](https://doi.org/10.1111/josh.12228)
- Hamari, Juho – Koivisto, Jonna – Sarsa, Harri 2014 Does Gamification Work?—A Literature Review of Empirical Studies on Gamification. *47th Hawaii International Conference on System Sciences*, Waikoloa, HI, 6-9 January 2014, 3025-3034. <https://doi.org/10.1109/HICSS.2014.377>
- Herrigel, Eugen 1998 *Zen in the art of archery*. Vintage International, New York.
- Hofstede, Geert 2001 *Culture's consequences: Comparing values, behaviors, institutions and organizations across nations*. Sage publications. SAGE
- Iyengar, Sheena S. – Lepper, Mark R. 1999 Rethinking the value of choice: A cultural perspective on intrinsic motivation. *Journal of Personality and Social Psychology*, 76(3), 349–366. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.76.3.349>
- Jackson, Susan A. – Csikszentmihályi, Mihály 1999 *Flow in sports: The keys to optimal experiences and performances*. Human Kinetics Books, Champaign.
- Jackson, Susan A. – Eklund, Robert. C. 2002 Assessing Flow in Physical Activity: The Flow State Scale-2 and Dispositional Flow Scale-2. *Journal of Sport & Exercise Psychology*, 24, 133-150. <https://doi.org/10.1123/jsep.24.2.133>
- Kern, Margaret L. – Waters, Lea E. – Adler, Adam – White, Mathew A. 2015 A Multidimensional Approach to Measuring Well-Being in Students: Application of the PERMA Framework. *The Journal of Positive Psychology*, 10, 262-271. <https://doi.org/10.1080/17439760.2014.936962>

- Keyes, Corey L. M. 2002 The mental health continuum: From languishing to flourishing in life. *Journal of Health and Social Behavior*, 43(2), 207–222. <https://doi.org/10.2307/3090197>
- Lau, Patrick W. C. – Cheung, Mike W. L. – Ransdell, Lynda 2007 Sport identity and sport participation: A cultural comparison between Collective and Individualistic Societies. *International Journal of Sport and Exercise Psychology*, 5(1), 66–81. <https://doi.org/10.1080/1612197X.2008.9671813>
- Law, Kurtz – Taraban, Irina – Itoi, Takatomo – Marchis, Dorin 2022 Traditions in Japanese Corporate Culture and its Impact on Work Performance. *International Management Conference*, 2021. (4):n.p. 10.24818/IMC/2021/04.06.
- Markus, Hazel R. – Kitayama, Shinobu (1991). Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation. *Psychological Review*, 98(2), 224–253. <https://doi.org/10.1037/0033-295X.98.2.224>
- McCrae, Robert R. 2007 Aesthetic chills as a universal marker of openness to experience. *Motivation and Emotion*, 31(1), 5–11. <https://doi.org/10.1007/s11031-007-9053-1>
- Moneta, Giovanni B. 2004 The flow experience across cultures. *Journal of Happiness Studies: An Interdisciplinary Forum on Subjective Well-Being*, 5(2), 115–121. <https://doi.org/10.1023/B:JOHS.0000035913.65762.b5>
- Moneta, Giovanni B. 2010 *Positive psychology: A critical introduction*. Palgrave Macmillan, London.
- Moneta, G. B. 2012 On the measurement and conceptualization of flow. In S. Engeser (Ed.), *Advances in flow research* (pp. 23–50). Springer. https://doi.org/10.1007/978-1-4614-2359-1_2
- Nakamura, Jeanne – Csíkszentmihályi, Mihály 2002 The concept of flow. In C. R. Snyder - S. J. Lopez (Eds.), *Handbook of positive psychology*. Oxford University Press. 89-105.
- Nakamura, Jeanne - Csíkszentmihályi, Mihály 2009 Flow theory and research. In S. J. Lopez - C. R. Snyder (Eds.), *Oxford handbook of positive psychology* (2nd ed., pp. 195–206). Oxford University Press.
- Peifer, Corinna – Wolters, Gina – Harmat, László – Heutte, Jean – Tan, Jasmine – Freire, Teresa – Tavares, Dionísia – Fonte, Carla – Andersen, Frans O. – Hout van den, Jef – Šimleša, Milija – Pola, Linda – Ceja, Lucia – Triberti, Stefano 2022 A Scoping Review of Flow Research. *Front Psychol.*, 13:815665. doi: 10.3389/fpsyg.2022.815665.
- Peifer, Corinna – Schulz, André – Schächinger, Hartmut – Baumann, Nicola – Antoni, Conny H. 2014 The relation of flow-experience and physiological arousal under stress—Can u shape it? *Journal of Experimental Social Psychology*, 53, 62–69. <https://doi.org/10.1016/j.jesp.2014.01.009>
- Pennings, Helena J. M. – Hollenstein, Tom (2020). Teacher-student interactions and teacher interpersonal styles: A state space grid analysis. *Journal of Experimental Education*, 88(3), 382–406. <https://doi.org/10.1080/00220973.2019.1578724>
- Ryan, Richard M. – Deci, Edward L. 2017 *Self-determination theory: Basic psychological needs in motivation, development, and wellness*. The Guilford Press. <https://doi.org/10.1521/978.14625/28806>
- Ryff, Carol D. 1989 Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being. *Journal of Personality and Social Psychology*, 57(6), 1069–1081. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.57.6.1069>
- Ryff, Carol D., - -Keyes, Corey L. M. 1995 The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69(4), 719–727. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.69.4.719>
- Shernoff, David J. – Csíkszentmihályi, Mihály – Shneider, Barbara – Shernoff, Elisa S. 2003 Student Engagement in High School Classrooms from the Perspective of Flow Theory. *School Psychology Quarterly*, 18, 158-176. <https://doi.org/10.1521/scpq.18.2.158.21860>
- Trehub Sandra E. – Becker Judith – Morley Iain 2015 *Cross-cultural perspectives on music and musicality*. *Philosophical Transactions B* 2015 Mar 19;370(1664):20140096. doi: 10.1098/rstb.2014.0096. PMID: 25646519; PMCID: PMC4321137.
- Ulrich, Martin – Keller, Johannes – Hoenig, Klaus – Grön, Georg. 2014 Neural correlates of experimentally induced flow experiences. *NeuroImage*, 86, 194–202. <https://doi.org/10.1016/j.neuroimage.2013.08.019>

A mindig kíváncsi (Kenéz György felvétele)

A KORTÁRS MAGYAR ZENEIPAR NEMZETKÖZI VERSENYKÉPESSÉGE

DOI 10.35402/kek.2026.1.11

Absztrakt¹

A tanulmány a kortárs magyar popzene nemzetközi versenyképességét vizsgálja a Porter-féle gyémántmodell mentén. Öt szakértői interjú és 2021–23 közötti streaming-adatok igazolják, hogy erős erőforrás- és keresleti feltételek mellett a vállalati stratégia és az export-koordináció gyenge pont marad. Az állami Hangfoglaló–NKA támogatások élőzenei infrastruktúrát építenek, de a kis piac, a széttöredezett magántőke és a nagy lemezkiadók kivonulása gátolja a mérethatékonyságot. A független kiadók és önmenedzselte előadók digitális eszközökkel részben kitöltik a strukturális űrt, ám skálázhatóságuk korlátozott. A kutatás integrált megközelítést javasol a magyar zene globális láthatósága érdekében, amely összehangolja az exportstratégiát, a magánbefektetést és a digitális innovációt.

Kulcsszavak: nemzetközi versenyképesség, zeneipari ökoszisztéma, Porter-féle gyémántmodell, kulturális export, szakpolitika

The International Competitiveness of the Contemporary Hungarian Music Industry

Abstract

This article assesses the international competitiveness of Hungary's contemporary pop-music sector through Porter's Diamond. Five expert interviews and 2021–23 streaming data show strong factor and demand conditions but weak firm strategy and export coordination. Public schemes such as Hangfoglaló and the National Cultural Fund bolster live-music infrastructure, yet a small domestic market, fragmented private capital and the exit of major labels limit scale. Independent labels and self-managed artists partly bridge structural gaps via digital tools, though with constrained growth potential. The study calls for an integrated approach to raise Hungarian music's global profile,

aligning export vision, private investment and digital innovation.

Keywords: international competitiveness, music industry ecosystem, Porter's Diamond model, cultural export, cultural policy

Bevezetés

A tanulmány a kortárs magyar zeneipar – elsősorban a popszektor – nemzetközi versenyképességét vizsgálja, különös tekintettel arra, miként képes alkalmazkodni a globális és hazai kihívásokhoz, illetve innovációval válaszolni azokra. A magyar kortárs popzene kisméretű, nyelvhez kötött piacon működik egy olyan globális környezetben, amelyet a streaming-platformok algoritmusai, a katalóguskoncentráció és a valós idejű adatvezérelt promóció határoz meg. Bár a kis nyelvű országok zenei versenyképessége egyre több vizsgálat tárgya, Magyarországról eddig nem készült ágazati-szintű, elméletileg megalapozott elemzés.

Jelen tanulmány ezt a rést pótolja: a versenyképességet a Porter-féle gyémántmodellben, szektorális (felvételi–élő) és szervezeti (vállalat–alkotó) szinten operacionalizálja. A kutatás szakértői interjúkat és empirikus adatokat ötvöz, hogy feltárja, milyen pályán növelhető a szektor nemzetközi jelenléte, megalapozva ezzel a stratégiai fejlesztést.

A vizsgálatot az alábbi kutatási kérdések vezérelték:

[1] *Melyek a 21. századi zeneipar általános jellemzői, és hogyan illeszkedik ezekhez Magyarország?*

[2] *Mi hajtja a magyar zeneipar versenyképességét?*

[3] *Milyen pozíciót foglal el a magyar zeneipar a nemzetközi – különösen az európai – piacon?*

Ennek megfelelően a kutatás célja a magyar zeneipar versenyképességét meghatározó tényezők azonosítása és elemzése, komplex megközelítésben.

A kérdések megválaszolásához deduktív megközelítést alkalmaztam. Az irodalmi áttekintés integráló áttekintő (*integrative review*) technikával szintetizálta a zeneiparral és a versenyképességgel kapcsolatos témákat (módszerről ld. Almadi 2020b). Az öt kvalitatív szakértői interjú adatait sablonelemzés segítségével elemeztem, míg a szekunder, kvantitatív adatforrások a 2021–2023

¹ A cikk a Budapesti Corvinus Egyetem 2024-es tavaszi Tudományos Diákköri Konferenciáján, a World Economy and Europe szekcióban III. helyezést elért és OTDK-jelölést kapott kutatás alapján készült.

közötti globális Top 10 kislemezek változásait vizsgálták, az előadók állampolgárságára és a hasonló magyar mutatókra fókuszálva. A makro- és mikroszintű adatokat a Porter-féle gyémántmodell (*diamond*) mentén egyesítettem, valamint a Top 10-es listák elemzésével mértem a magyar zeneipar globális piaci penetrációját.

A téma gyakorlati súlyát jelzi, hogy a Hangfoglaló, az Nemzeti Kulturális Alap (NKA) és a Hungarian Oncoming Tunes (magyar zene export irodája – HOTS) programjai az elmúlt években jelentős állami forrást irányítottak a szektorba, miközben a független kiadók, önmenedzselte előadók, kollektív jogkezelők és exportirodák heterogén ökoszisztémát alkotnak. A makro- és mikroszintű tényezők szintézise így nemcsak elméleti hiányt pótol, hanem alapot ad egy koherensebb, bizonyítékokon alapuló kulturális exportstratégia kidolgozásához.

Szakirodalmi áttekintés

A kortárs magyar popzene makro- és mikroszintű versenyképességének elméleti keretét két lépésben határozom meg: a *versenyképességet* először ágazati szinten operacionalizálom, majd a zeneipar piaci-kulturális sajátosságaihoz igazítom. Míg az OECD (1994) a versenyképességet a „tartósan magas jövedelem- és foglalkoztatási képességként” határozza meg, addig számos szerző (Palánkai 2001; Éltető 2003; Horváth 2003) kiemeli a definíciós nehézségeket. A kutatás e sokrétű koncepciót szektorális-iparági szinten alkalmazza, a magyar popzene esetében vizsgálva a Porter-féle gyémánttényezőket.

A szektorális és iparági szintű versenyképesség klasszikus modelljét Michael Porter dolgozta ki (Almadi 2020a). Az ún. „Porter-gyémánt” (1990) szemlélteti a gazdaság ágazatai, az azokban működő vállalatok és a versenyelőny közti összefüggéseket. A modell négy sarokpontja: (1) erőforrás-feltételek, (2) keresleti feltételek, (3) vállalati stratégia, struktúra és rivalizáció, valamint (4) kapcsolódó és támogató iparágak (ld. ábrát a függelékben).

Először is, az erőforrás-feltételek rámutatnak a helyben létrehozott versenyelőnyök jelentőségére, valamint arra, hogy versenyelőny nemcsak meglévő adottságokból, hanem azok hiányából, azaz erőforrás-hátrányból is fakadhat. E feltételek kategóriái közé tartoznak az emberi, a fizikai (természeti), a tőke- (finanszírozási) és a tudás-erőforrások, továbbá az infrastruktúra (fizikai, közigazgatási, informatikai, tudományos és technológiai infrastruktúra) (Almadi 2020a).

Másodszor, a keresleti feltételek magukban foglalják a méretgazdaságosságot, a hazai piac nagyságát, valamint a fogyasztók minőségét és összetételét, illetve a kereslet jellemzőit, úgymint növekedési ütem, szerkezet és változás (Almadi 2020a).

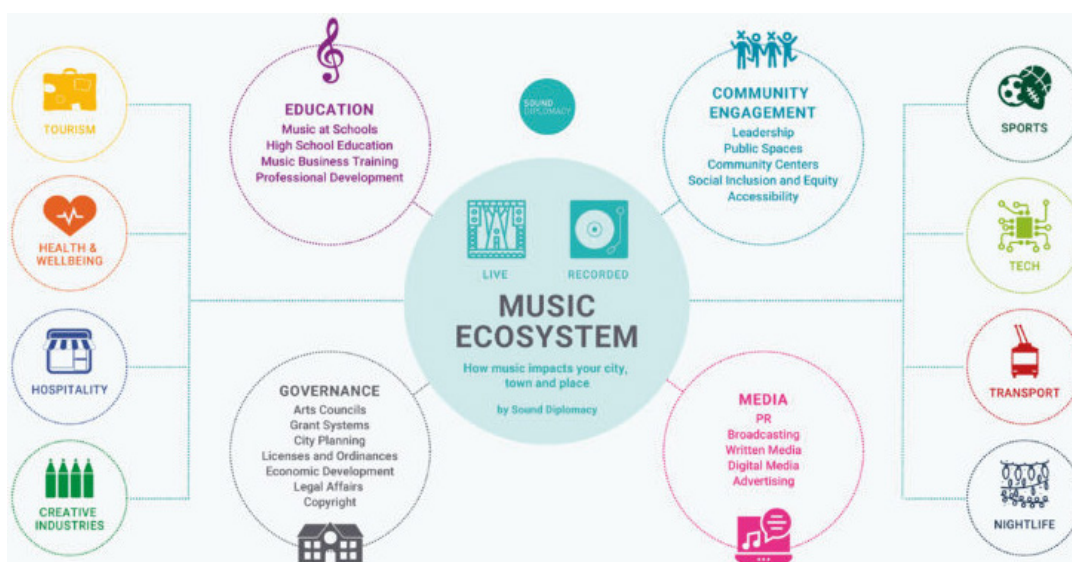
Harmadszor, a vállalati stratégia, struktúra és rivalizáció az üzemeltetés hatékonyságáért folytatott versenyben és az innovációra irányuló törekvésekben, továbbá a vállalatok tulajdonosi szerkezetében nyilvánul meg. Utóbbi Almadi (2020a) által értelmezve kiterjed a tulajdonosok és vezetők céljaira, motivációjára, elkötelezettségére, a munkavállalókkal való viszonyukra, valamint a szakértelem megszerzéséhez és a kockázatvállaláshoz való hozzáállásukra.

Negyedszer, a támogató és kapcsolódó iparágak – amelyekbe a beszállítók és a versenyképes rokonszektorok tartoznak – szintén versenyelőnyt biztosítanak. A nemzetközileg versenyképes előadók, alvállalkozók és költséghatékony inputok, valamint az együttműködés során kialakuló innovatív folyamatok mind előnyt jelentenek az adott ágazat vállalatai számára (Almadi, 2020a).

A zenei ökoszisztéma rendkívül összetett; szereplők, nemzeti hagyományok és nyelvek sokaságából áll, és a globalizált piac mellett erős helyi dinamikák hajtják (European Commission 2020) és folyamatosan fejlődik, átalakul. A helyitől az európai szintig több kormányzati szint is befolyásolja; ezek mind kulcsszerepet játszanak a szektor szabályozásában és fejlesztésében – hangsúlyozza az Európai Bizottság jelentése. A zeneipar különféle tevékenységeit és szereplőit az 1. ábra foglalja össze.

A zeneipar értékláncként is leírható. Két, egymást kiegészítő alágazatra épül, a felvételi (*recorded*) és az élőzenei (*live*) szektorra (European Commission 2020). A szerzői-jogi és kiadói funkció ugyan a felvételi oldal részeként működik, de a szakirodalom olykor önálló harmadik ágazatként kezeli (Henriksson–Janowska 2023). Mindkét alágazat egy ötfázisú értéklánckben kapcsolódik össze (d’Ovidio et al. 2019). A (1) kreáció szakaszban dalszerzők, producerek és A&R-menedzserek alakítják a mű elsődleges immateriális javát. Ezt követi a (2) produkció, ahol stúdiómunka, jogkezelés és metaadat-rögzítés révén piacképes hangfelvétel jön létre. A (3) terjesztés/kereskedelem fázisban aggregátorok és digitális szolgáltatók (Spotify, YouTube Music) biztosítanak globális hozzáférést és stream-alapú jogdíjfolyamokat. A (4) recepció

1. ábra: A zenei ökoszisztéma ábrázolása

Forrás: Shain Shapiro, Sound Diplomacy (2019)

a jegyértékesítéssel, lejátszási lista-kurációval és közönségméréssel összekapcsolt élő előadásokban valósítja meg a gazdasági és szimbolikus értékeket. Végül a (5) kiegészítő-archiváló szint – technológiai beszállítók, oktatási intézmények, könyvtárak és archívumok – őrzi a repertoárt, fejleszti a készségbázist és zárja a körforgást. Tanulmányom e lánc mentén azonosítja a magyar kulcsszereplőket (Artisjus, MAHASZ [Magyar Hangfelvétel-kiadók Szövetsége], exportiroda, független kiadók, promóterek), és elemzi, hogyan áramlanak erőforrások, adatok és bevételek a szakaszok között, feltárva a versenyképesség szűk keresztmetszeteit.

A zeneiipar jelene és trendjei

A zeneiipar összetettségét jelzi, hogy több ezer kis- és közép-méretű független vállalkozás működik benne a három multinacionális óriás – a Universal Music Group, a Sony Music Entertainment és a Warner Music Group – mellett, amelyek erősen integrált működésükkel uralják a toplistákat (European Commission 2020). A függetlenek a vállalkozások 99%-át teszik ki; ők hajtják a kreatív innovációt és a tehetségkutatókat, az új megjelenések 80%-át produkálják, és a munkaerő nagyjából ugyanakkora részét foglalkoztatják (Impala 2023). Együttes piaci

1. táblázat A zeneiipar főbb mutatói

Mutató	Globális	Európa	Magyarország
Felvételeipari árbevétel	24,28 mrd €	6,76 mrd €	66,38 millió €
Növekedés (2021 → 2022)	+9%	+7,5%	+21%
Streaming-bevétel / piaci rész	16,22 mrd € (67%)	4,26 mrd € (62,9%)	16,5 millió € (24,85%)
Előadói jogdíj-bevétel	2,35 mrd € (9,7%)	1,3 mrd € (56% globális rész)	44,94 millió € (67,7%)
Fizikai hordozók értékesítése	+4% → 4,26 mrd €	-9,9% → 1 mrd €	+5,96% → 4,43 millió €

Forrás: Impala 2023, IFPI 2023b, Artisjus 2023, Mahasz 2023, Saját szerkesztés

részesedésük közel 40%, míg a nagy lemezkiadók jelentős katalógus-méreteikre és a digitális bevételek növekedésére támaszkodva továbbra is meghatározó szereplők (European Commission 2020; Impala 2023).

Az 1. táblázat rávilágít a különbségekre: a globális felvételiipari bevétel 2022-ben 24,28 mrd € volt (IFPI 2023b), 70,6%-át digitális források – főként streaming – adták. A streaming 16,22 mrd €-ra nőtt (67% piaci arány), miközben az előfizetők száma elérte a 589 milliót. A fizikai eladások globálisan 4%-kal bővültek, főként a bakelit miatt. Az európai piac 6,76 mrd €-s árbevétellel (27,7% globális rész) negyedik éve növekszik, de a streaming-arány itt is csaknem 63%. Magyarországon 2022-ben a felvételiipari bevétel 66,38 millió €; a digitális források részaránya csupán 25%, míg a jogdíj-bevétel dominál (67,7%).

A szakirodalom alapján több jelenlegi és kialakuló trend és irány látható. Az egyik az *értékláncváltás és kiadói működés változása*: a kalózkodás előbb szétzilálta az egységnyi hordozóeladások piacát, majd a freemium streaming (olyan modell, ahol a szolgáltatás ingyenes, hirdetéses és korlátozott verziót ad, és emellé kínál fizetős előfizetést több funkcióval) visszahódította a keresletet, és az árbevételt a hozzáférés-, adat- és algoritmikus lejátszási lista-logika köré szervezte; ma a felfedezés, promóció és fogyasztás a platformokkal összekapcsolt közösségi médiában található (Bernstein et al. 2013; Halmenschlager – Waelbroeck 2014; Pitarch Ripollés 2019).

Megjelennek új értéklánc elemek és piaci konszolidáció: a CD-eladások visszaesése nyomán a nagy lemezkiadók jogkezelő és szolgáltató szerepkörbe pozicionálták át magukat: digital service provider-ekkel (pl. Spotify, Apple Music, Deezer, DSP-ekkel) kötött szerződésekkel, 360°-os ügyletekkel és moduláris, adatvezérelt gyártási rendszerekkel (Leurdijk – Nieuwenhuis 2013; Bernstein et al. 2013). A freemium streaming csökkentette a kalózkodást, de egyben megerősítette oligopol hatalmukat (Guichardaz et al. 2019). A Live Nation-höz hasonló promóterek teljes értéklánc-modellt vettek át, a katalógus-felvásárlások pedig új bevételi lábat jelentenek.

Átalakul a független kiadók szerepe: a digitalizáció leszorította a belépési költségeket, így a niche-fókuszú független kiadók (reggae, gyermek-, folk-, világ- és klasszikus zene) virágozhattak ott, ahol a nagy lemezkiadók kevésbé hatékonyak (Bernstein et al. 2013). Részleges tulajdonszerzés vagy

disztribúciós partnerség révén a függetlenek globális infrastruktúrához jutottak, miközben megőrizték műfaji szakértelmüket (Guichardaz et al. 2019). A Naxos olcsó klasszikus modellje a költségalapú differenciálás iskolapéldája.

Nő az előadók egyéni kockázatvállalása: a bizonytalan munkaviszony, a platform-metrikák és a vállalkozói retorika arra kényszeríti a zenészeket, hogy vállalkozóként működjenek, átvállalva a korábban kiadókra háruló piaci kockázatot (Coulson 2012; Banks – Hesmondhalgh 2009). A közösségi média alapkövetelménnyé vált az önpromócióban, de a tőke- és készségkülönbségek továbbra is a sztároknak kedveznek, míg az újak nehezen váltanak „lájkot” bevételre (Pushmin 2023; Danilova – Krupa 2021).

Állami ösztönzés és szabályozás megnyilvánulása: az állam két alapeszközt használ, a közvetlen befektetést és a piaci szabályozást. Kvóták, ÁFA-kedvezmények, exporttámogatások erősíthetik a hazai repertoárt (Bernstein et al. 2013; European Commission 2020). Az EU-ban ugyanakkor a szétterjedt szerzői jogi és ÁFA-rendszer gátolja az egységes digitális piacot (Leurdijk–Nieuwenhuis 2013).

A digitális átalakulás további hatásai lehetnek a *digitális „sötét anyag”* kialakulása: Greenstein és Nagle (2014) szerint a digitalizáció rejtett, pozitív vagy negatív gazdasági externáliákat (*digital dark matter*) hoz létre. Vendrell-Herrero et al. (2014) empirikusan igazolja, hogy ez a jelenség összefügg a nemzeti versenyképességgel, így a kormányoknak érdemes a nem-technológiai innováció (*soft innovation*) ösztönzésére irányuló politikákat kialakítaniuk. Másik hatásként jelenhet meg, hogy bár az internet globális elérést ad a független zenészeknek, *anyagi fenntarthatóságot nem garantál* (Haynes–Marshall 2017a). A túlszűfolt piacon „láthatatlan láthatóság” jön létre, miközben a szponzoráció és iparági kapcsolatok továbbra is nélkülözhetetlenek (Haynes–Marshall 2017a; Guichardaz et al. 2019).

Kutatási terv és módszerek

A magyar popzene versenyképességét a Porter-féle gyémántmodell négy sarok-tényezője mentén értékelem, makro- és mikroszintű adatokat kombinálva.

Öt félig strukturált interjú készült a szektor kulcs-intézményeit képviselő szakemberekkel: Artisjus (jogkezelés), HOTS (exportiroda), Blunt Shelter Records (indie-kiadó), Supermanagement

(menedzsment) és Up Music Budapest / Budapest Showcase Hub (promóció). A homogén szakmai mintavétel feltétele volt, hogy az alany szervezete közvetlenül támogassa a magyar popszektort. A kérdéslista négy blokkból állt: pályakép, szervezeti működés, versenyképességi diagnózis, jövőkép (ld. kódkönyvet a függelékben). A felvételeket szó szerinti leírat után a tematikus elemzés egy fajtájával, a sablonelemzéssel kódoltam Almadi (2018) alapján.

A nemzetközi láthatóság méréséhez az IFPI Global Subscription Streams Equivalents Top 10 listáit (2021–2023) és a Spotify éves globális, valamint magyar toplistáit elemeztem. A mintából az előadók állampolgársága, a lejártszások volumene és a Top 10-be kerülés gyakorisága került feldolgozásra. (Az adatok nyilvános forrásokból származtak.) A hazai piac struktúráját a MAHASZ (2020–2024) és az Artisjus (2023) jelentései validálták.

A kvalitatív (interjú) és kvantitatív (szekunder) adatokat konvergens módon integráltam, különböző típusú adatforrásokat párhuzamosan vizsgálva, majd összevetve, egy közös elemzési keretben levonva a következtetéseket (ld. Eredmények, Következtetések részeket). A kutatás megfelelt a Budapesti Corvinus Egyetem etikai normáinak.

Adatgyűjtés és -elemzés

Másodlagos adatok elemzése Porter gyémántmodelljével: a magyar zeneiipar

Erőforrás-feltételek: a hazai zeneiipart az NKA, a Hangfoglaló-program és a Magyar Zenei Tanács finanszírozza, ám a támogatások döntően klasszikus műfajra irányulnak, miközben nincs kedvezményes ÁFA-kulcs (27%), sem összehangolt adatbázis a pénzáramokról. A HOTS legfeljebb 6 000 €-ig nyújt felvétel- és exporttámogatást, képzési elemekkel kiegészítve.

Keresleti feltételek: Magyarország 10 milliós piacán a felnőttek 70%-a, a fiatalok 86%-a hallgat naponta zenét; a fogyasztás mobil- és YouTube-centrikus, a streaming napi használata 2020-ról 27%-ra nőtt (2022). A rádió szerepe csökken, a koncertek látogatottsága még nem érte el a COVID-előtti szintet. A hazai tartalom aránya a streamingben nő, de nem jelenik meg a nemzetközi toplistákon.

Vállalati stratégia, struktúra, rivalizáció: Az iparági menedzsment- és tőkehiány krónikus; a KATA 2022-es szigorítása a zenészek kétharmadának jövedelmét csökkentette. Hét zenei felsőoktatási

intézmény működik, de a képzés stratégiai illeszkedése hiányos. A Pre-Orchestra alprogram mentorált turnéval segíti a pályakezdőket.

Kapcsolódó és támogató iparágak: Az Artisjus, a MAHASZ és az EJI (Előadóművészi Jogvédő Iroda Egyesület) biztosítják a közös jogkezelést; jogdíj-beszédésük kiszámítható bevételi alapot teremt. A Music Hungary Szövetség kutatásai (PwC 2020) kimutatták, hogy a koncertjegyek ÁFA-csökkentése 5%-ra hosszú távon növelné a szektor bevételeit és a turisztikai hatást, de a javaslat nem valósult meg.

Összegzés: A magyar zeneiipar erős intézményi infrastruktúrával és aktív közfinanszírozással rendelkezik, de hiányoznak a piac- és exportösztönző adókedvezmények, a koordinált magántőke, valamint a professzionális menedzsment. A hazai kereslet élénk, ám a globális láthatóság alacsony; a versenyképesség javításához adó- és finanszírozási reformra, valamint egységes exportstratégiára van szükség.

Elsődleges adatok elemzése: szakértői interjúk

Az öt szakértővel készített interjúk szerint a magyar popzene külföldi versenyképességét egyszerre erősíti a kreatív szcéna dinamizmusa és gyengíti három strukturális akadály: szűk hazai piac, tőke- és menedzsmenthiány, valamint széttagolt exportstratégia. A nagy lemezkiadók kivonulása után a független kiadók és önmenedzselő előadók digitális eszközökkel pótolják a rést, de mérethatékonyságuk korlátozott. A piac nyelvi-méretbeli hátrányát instrumentális, jazz-elektronikus és régiós együttműködések mérsékelhetik. A HOTS kulcsszereplő az első külföldi lépések finanszírozásában, ugyanakkor forrás- és bürokratikus korlátok fékezik. Artisjus és MAHASZ stabil infrastruktúrát ad, ám nem stratégiaformáló; a Hangfoglaló/NKA támogatások főleg élőzenei fronton hatásosak.

A sikerhez a szakértők szerint három feltétel kritikus: professzionális menedzsment, folyamatos tartalom-kiadás adat-vezérelt tervezéssel, illetve célzott pénzügyi háttér. A regionális (Baltikum, Balkán) fókusz realisabb célt jelent, mint a nyugat-európai mainstream. A jövő kulcstrendjei között a digitalizált jogkezelés, az AI-alapú kuráció, az élőzenei produkciók professzionizálódása és a zeneoktatás modernizációja szerepel. A szakértők konszenzusa: globális áttöréshez ágazati szintű, hosszú távú export-vízióra és összehangolt köz-/magántőkére van szükség.

Nemzetközi versenyképesség – másodlagos adatok gyűjtése

Az IFPI Global Subscription Streams Equivalents (GSSE) mutatói alapján hasonlítottam össze a globális zenei színtér legnagyobb előadóit. „Az IFPI Global Digital Chart az év világszerte legnagyobb példányszámban fogyó kislemezét jeleníti meg minden digitális formátumban – ideértve az egyes letöltéseket, valamint a fizetős és hirdetésalapú streamingplatformok lejátszásait” (IFPI Global Charts – IFPI 2024). A 2023-as Top 10 globális kislemez rangsorát az előadó nevével, származási országával és GSSE-értékével a 2. táblázat tartalmazza.

2. táblázat 2023-as globális Top 10 kislemezlista

Előadó	Dal	GSSE (milliárd)	Származási ország
Miley Cyrus	Flowers	2,70	USA
Rema, Selena Gomez	Calm Down	1,89	Nigéria, USA
SZA	Kill Bill	1,84	USA
The Weeknd, Ariana Grande	Die For You	1,78	Kanada, USA
Harry Styles	As It Was	1,46	UK
Yng Lvcas, Peso Pluma	La Bebe	1,45	Mexikó, Mexikó
Taylor Swift	Cruel Summer	1,39	USA
Morgan Wallen	Last Night	1,37	USA
Taylor Swift	Anti-Hero	1,31	USA
Jung Kook	Seven (feat. Latto)	1,24	Dél-Korea

Forrás: IFPI Global Charts – IFPI, 2024, Saját szerkesztés

Bár ezek a számok az előadók számára jelentős eredményt jelentenek, korlátozott képet adnak a dalok teljes sikeréről. Egyetlen dal hallgatottsága csak részben tükrözi a bevételi összetettséget: a kifizetések a jogtulajdonosi és szerzői szereptől függenek, a jogdíjakat kiadók, disztribútorok, kiadói jogkezelők vagy közös jogkezelő szervezetek osztják szét (Royalties–Spotify 2024). A menedzsment-,

kiadói- és disztribútori levonások, illetve az Artisjushoz hasonló szervezeteknél, valamint a koncerteknél keletkező további bevételek nem jelennek meg ezekben az adatokban. A szakértők hangsúlyozzák, hogy ezek a slágerek elsősorban bevételtermelésre készülnek, korlátozott műfaji spektrumban. Tófalvy et al. (2023) elemzése szerint a Spotify-on és a YouTube-on a dalok kb. háromnegyede pop, a második leggyakoribb műfaj a hiphop (Spotify-on 46%, YouTube-on 35%), míg a trap a harmadik, nagyjából egynegyedes aránnyal.

A 2023-as Top 10-ben tízből nyolc kislemezhez amerikai előadó is kapcsolódik, közülük négy tisztán amerikai produkció. Emellett egy kanadai, egy nigériai, egy brit, két mexikói és egy dél-koreai előadó szerepel. Az első és a tizedik dal lejátszás száma közt közel 2,2-szeres a különbség.

További elemzések feltárták, hogy 2022-ben a globális streaming továbbra is dominálta a zenehallgatást; a magyar előadók gyakorlatilag hiányoztak a rangsorokból. Emellett a 2021-es lista is az angol nyelvű előadók túlsúlyát jelezte.

Összehasonlításképp a lejátszottabb magyar által kiadott dal, Nateki & Playammané Midnight című száma 2023 júniusáig kb. 251 millió lejátszást ért el (2022-es megjelenés). A valaha legtöbbet streamelt magyarnyelvű felvétel a Belehalok (Majka, Curtis, BLR) ~80 millió lejátszással (Tófalvy et al. 2023). 2024 áprilisáig Nateki dalai összesen 291 millió, Ed Sheeran dalai közel 51 milliárd, míg Drake felvételei több mint 97 milliárd Spotify-streamet gyűjtöttek (Spotify Top Songs adatlapok 2024).

Az elmúlt három évben minden év Top 10-ében legalább három amerikai előadó szerepelt, ami alátámasztja az USA világszintű dominanciáját és az interjúalanyok azon megállapítását, hogy Magyarország nem közvetlen versenytársa az amerikai és nyugati piacnak. A második helyen az Egyesült Királyság áll, Kanada a harmadik, Dél-Korea és ritkán afrikai vagy latin-amerikai országok jelennek meg. Műfaji-nyelvi szempontból a spanyol nyelvű és az ázsiai előadók kulturális hozzájárulása is érezhető.

Eredmények

Elsődleges és másodlagos eredmények összehasonlítása

Az átfogó magyar zeneipari elemzésből – az elmúlt három év globális Top 10 kislemezére vonatkozó másodlagos adatokkal és a szakértői interjúk primer

eredményeivel összevetve – a következők szűrhetőek le.

Kormányzati támogatás és finanszírozás: az állami támogatás és finanszírozás elsődlegesen a Nemzeti Kulturális Alapon (NKA) és intézményein keresztül valósul meg. Az NKA főként pénzügyi téren nyújt érdemi segítséget: támogatja a klasszikus zenét, infrastruktúrát épít, létrehozta a zenei exportirodát, képi a szereplőket, segíti a promóciót és a tartalomelőállítás, ezáltal pozitívan járul hozzá az ágazat erőforrás-ellátottságához. A Magyar Zenei Tanács kulcsszerepet tölt be a zeneiipar érdekeinek képviselésében a kormányzati szervek felé, ami a humán- és tudástőke szervezett fejlesztésére utal.

Az interjúk megerősítik az NKA jelentőségét, ugyanakkor konszenzus mutatkozik abban, hogy az intézmény által nyújtott támogatás csak kiegészítő jellegű, elosztása pedig nem hatékony szerződéskötési rendszerekkel párosul. Az interjúalanyok hangsúlyozták a zenészek saját forrásainak, illetve később a kiadók vagy disztribútorok bevonásának nélkülözhetetlenségét a hazai és különösen a nemzetközi siker érdekében. A HOTS-ot jelentős szakmai és pénzügyi támogatóként emelték ki, amely részben a zenészek pénzfelhasználási ismereteinek fejlesztéséért is felel. A magántőke szűkössége az iparág fejlődésének gátjaként jelent meg.

Iparági dinamika: a másodlagos adatok szerint a COVID-járvány jelentős bevételkiesést és az élőzenei szektor megakadását okozta. Ezt súlyosbította az infláció, a növekvő működési költségek, a rugalmatlan árszabás, a szigorúbb KATA-szabályozás és a magas adóteher. Bár az interjúkban a járvány kevésbé közvetlenül jelent meg, a cégstratégiai és versenyhelyzeti változásokat hangsúlyozták. A nagykiadók többségének kivonulása ellenére a szektor ellenállóan bizonyult: a független kiadók bővítették szolgáltatásaikat, nyitottak az együttműködésre, és otthoni produkciós technológiákat használnak. A befutott előadók megőrizték alkuerejüket.

Kulcsfontosságú támogató szervezetek: az Artisjus és a Mahasz stabil, régóta működő pillérek. A Music Hungary a szakpolitikai párbeszéd elősegítésében, a platformokon nagyobb hazai zenei arány elérésében és a háttérzene értékének hangsúlyozásában játszik szerepet. A HOTS-ot az interjúalanyok egyhangúlag központi szereplőként nevezték meg a nemzetközi láthatóság, versenyképesség és exportismeretek erősítésében.

További fontos entitások: Hangfoglaló-program (felvételek, videók, helyszínek támogatása), WMMD és Believe Digital (digitális

terjesztés), valamint a Magneoton, amely a Warner-katalógust licenceli itthon. Ismert független cégek: Supermanagement, Up Music Budapest, Gold Records, Buda Beats, Sold Out Management. A ProArt és a Music Hungary továbbra is érdekképviseleti, koordináló feladatot lát el.

Digitális átalakulás és piaci kereslet: A kis hazai piac erősen befolyásolja a keresletet. A globális (67%) és EU-s (63%) streaming-arányhoz képest Magyarországon a streaming csak kb. 25%, míg az előadói jogdíjbevétel 67,6% – jóval a globális (9,7%) és az EU-s (19,2%) átlag fölött. Ez a kisméretű, kevésbé digitalizált piac strukturális korlátait tükrözi.

Bár a streaming teret nyer, a rádió továbbra is domináns zenei forrás, főként az idősebbeknél. A fiatalok gyorsabban váltanak digitális platformokra: a Spotify-t globális slágerek uralják, míg a magyar vezető platform, a YouTube a pop és hip-hop „glokalizációját” mutatja. A TikTok és a Spotify nélkülözhetetlen felfedező csatornák, a 2022-es koncerttevékenység pedig még nem érte el a járvány előtti szintet.

Az interjúk megerősítették, hogy a piacméret keresleti plafont szab, amelyet a szűk zenei nevelés és az ízlés korlátai, valamint az alacsony kulturális költés tovább szűkítenek, amelyek mellett mérsékelt AI-aggályok is felmerültek.

Kihívások és lehetőségek: a magas, kedvezmény nélküli ÁFA versenyhátrányt okoz; a Music Hungary lobbija eddig nem hozott áttörést. A nyelvi korlátok, az Eurovízióból való kimaradás, a szakember-hiány és az algoritmusok műfaj-hígító hatása is akadály.

Lehetőségként jelenik meg a nem angol dalok (pl. K-pop) globális sikere, az instrumentális és részipiaci műfajok trendje, valamint a budapesti nagykoncertek terjedése.

Nemzetközi jelenlét: a globalizáció ellenére az USA-, UK- és kanadai előadók dominálnak. A spanyol és koreai zene nemzetközileg elfogadottabb, ám a magyar zene nemzetközi vonzereje korlátozott. A siker feltételei: profi promóció, pénzügyi tervezés, streaming-adatok használata, hálózatépítés és kulturális alkalmazkodás.

Régiós integráció: az interjúk alapján a CEE-országok zenészei hasonló médiatrendeket és műfajokat (pop, hip-hop, trap) követnek, kis piacmérettel és instrumentális exportfókusszal. A magyar piac zártabb, a strukturális támogatásban lemarad.

Jövőbeli kilátások: a jogkezelés IT-vezérelt fejlődése, a független előadók belépési könnyebbége

és a műfaji keveredés várhatóan átforgalmazza a piacot. A helyszíneltségek, a gyenge gazdaság és a kis piacméret fékezik a növekedést, ám az exportelőforrások mobilizálása, a menedzsment/kiadói kapacitások erősítése és a hosszú távú oktatási reform kiaknázhathatja Magyarország azonosított erősségeit.

Kutatási kérdésekre adott válaszok

1. Melyek a 21. századi zeneipar általános jellemzői, és hogyan illeszkedik ezekhez Magyarország?

A 21. század globális zeneiparát a digitális átalakulás okozta növekedés, a streaming térnyerése és a streamingplatformok dominanciája, valamint a hagyományos lemezcégek szerepének csökkenése jellemzi. A technológiai fejlődés által támogatott független előadók előretörése átalakította a piaci dinamikát, rugalmasabbá és könnyebben elérhetővé téve a zene előállítását és fogyasztását.

Magyarország ebben a folyamatosan változó környezetben egyedi pozíciót foglal el. A hazai zeneipar trendjei – például a stílusok integrációja és a műfajok keveredése – tükrözik a globális folyamatokat, csakúgy, mint az online média hatása. Ugyanakkor sajátos kihívásokkal is szembesül: a kis piacmérettel, a korlátozott finanszírozással és a nyelvi korlátokkal, amelyek akadályozzák a nemzetközi terjeszkedést.

2. Mi hajtja a magyar zeneipar versenyképességét?

A magyar zeneipar versenyképességét több tényező alakítja, így például a szerzői jogkezelésben használt informatikai megoldások stratégiai alkalmazása, a dedikált exportiroda (például a HOTS) jelenléte, valamint a magyar zenét nemzetközi szinten népszerűsítő kezdeményezések. Ezen túlmenően a jazz, a klasszikus zene és más speciális nichepiacok – ahol Magyarországnak történelmi erőssége van – szintén hozzájárulnak a versenyelőnyhöz.

A versenyképességet tovább erősítik az olyan közeljövőbeli programok, amelyek a magyar zene külföldi bemutatását célozzák (például a HOTS aktivitásai), melyeket elhivatott szakemberek – köztük a megkérdezett interjúalanyok és szervezeteik – működtetnek, oktatva a szereplőket, és jelentős erőforrásokat fordítva e célokra. Emellett a technológiai fejlesztéseket stratégiába állító megközelítések és a stabil jogkezelő intézmények is erősítik az ágazat pozícióját. Támogatást jelentenek a digitális bevételi csatornák számának növekedése, a zenei vállalkozások stratégiai tervezése és a regionális együttműködések, bár ezek eredményessége a rendszer- és bürokratikus akadályok miatt eltérő mértékű.

3. Milyen pozíciót foglal el a magyar zeneipar a nemzetközi – különösen az európai – piacon?

Európai viszonylatban a magyar zeneipar némileg lemaradásban van a fejlettebb nyugat-európai piacokhoz képest: kisebb léptékű működés és csekélyebb láthatóság jellemzi a nemzetközi mainstream színterein. Ugyanakkor célzott erőfeszítések történnek a magyar kulturális örökség és egyedi zenei stílusok kihasználására, hogy különálló helyet vívjanak ki a nemzetközi piacon, ám ehhez hiányzik az egységes, összehangolt támogatás.

Magyarország nemzetközi piaci pozícióját erősítik azok a kezdeményezések, amelyek a magyar zenét nemzetközi fesztiválokon és együttműködésekben keresztül népszerűsítik. Az összhatás azonban korlátozott a finanszírozási nehézségek, a nagyobb szakmai kompetencia iránti igény és az átfogóbb állami támogatás hiánya miatt – ezekre lenne szükség ahhoz, hogy Magyarország felzárkózzon azokhoz az országokhoz, amelyek robusztus zenei exportstratégiával rendelkeznek.

Következtetések

Általános következtetések

Kutatásom megerősíti az olyan globális trendeket, mint a digitális platformok és a művészek függetlensége felé való elmozdulás, amely a hagyományos lemezkiadók szerepének csökkenését, valamint az önkiadás és a streaming platformok térnyerését hangsúlyozza. A szakértői interjúk alapján azonban a közösségi média elsősorban a magyar független művészek karrierjében játszik húzó- és népszerűsítő szerepet, ellentétben Haynes és Marshall (2017a) megállapításaival. Ráadásul, mivel a legtöbb nagyvállalat elhagyta Magyarországot, csak a mainstream zenészek népszerűsítése maradt a piacra való belépés révén, szemben azzal, hogy kiemelkedő szerepet játszanak a feltörekvő zenészek támogatásában. Ezt egészíti ki a kissé háttérbe szorult, de megbízható hagyományos szereplők, például a szerzői jogi menedzserek azonosítása.

Következésképpen a zeneipar általános leírása nem teljesen alkalmazható Magyarországra, mivel a nagy kiadók távoztak, és szolgáltatásaikat független kiadók vették át.

A szakirodalom általában azt állítja, hogy a digitális stratégiák, különösen a streaming platformok egyértelműen előnyösek a művészek számára világszerte (Lee et al. 2016). E tanulmány megállapításai azonban rámutatnak a digitális és streaming trendek

kihívásaira és lehetséges hátrányaira. Először is, az olyan platformok, mint a TikTok vagy a Spotify algoritmusai olyan felszínes trendeket támogathatnak, amelyek alááshatják a zenei minőséget. Az új technológiák megjelenése az „eredeti”, veteránabb zenészek visszaszorulását okozza, mivel a művészek és közönségük nem tudja ezeket olyan mértékben kihasználni, mint a fiatalok. Ez az ellentmondás a digitális stratégiák árnyaltabb hatására utal, azt sugallva, hogy miközben új lehetőségeket kínálnak, új kihívásokat is jelenthetnek a művészi integritás és mélység megőrzése szempontjából.

A nemzetközi áttöréshez a niche-stratégia (pl. hangszerez jazz/elektronika) önmagában kevés: bár Jazzbois, Belau, Zóra – és ígéretesen Azahria – bizonyítják a modellt működőképességét, a siker inkább a zenészek nyitottságán, menedzsmentjén és finanszírozásán múlik, mint a műfaji választáson. A régiós kooperációk is akadoznak, részben a szomszédos piacok ismeretlensége, részben a bürokratikus gátak miatt – pedig a kis piacok versenyképessége épp az ilyen együttműködések bővítésével erősíthető.

Fejlesztési javaslatok

A magyar zeneiipar jelenlegi átalakulását (technológiai fejlődés, globalizáció, a nagy kiadói jelenlét átrendeződése, valamint a szegmentált, de aktív szcéna) én nem elsősorban „forráshiányként” értelmezem. A legnagyobb fék sokkal inkább két, egymást erősítő tényező: (i) a zenészek és csapataik tudatos, professzionális önmenedzsmentjének hiánya, valamint (ii) a szereplők közötti, összehangolt exportstratégia és exportfolyamatlánc gyengesége. Ezt súlyosbítja, hogy a digitális platformok bár elvileg hozzáférhetővé tették a nemzetközi piacot, a gyakorlatban nem „demokratizálták” a sikert, hanem az adat- és figyelemmenedzsment felé tolták a versenyt: aki nem képes következetes tartalom-, kampány- és közönségépítésre, az a streaming-logikában hamar láthatatlanná válik. Kis nyelvi piacon pedig különösen igaznak tartom, hogy a részpiacokra építés és a régiós együttműködés nem opcionális irány, hanem a realista növekedési pálya.

E diagnózis alapján a javaslatok nem egyszerűen több programot vagy több támogatást céloznak, hanem folyamatlánc-logikát, koordinációt és kompetenciaépítést: a támogatás akkor teremt tartós versenyképességet, ha a forrást mérhető, exportképes folyamatokhoz kapcsolja, és nem pusztán szétosztja.

Államilag befolyásolt szereplők számára

Az állam szerepe a magyar zeneiiparban nem merülhet ki finanszírozási „kibocsátásban”. A hatásosság kulcsa az, hogy a támogatás export- és digitális működési képességet építsen, és átlátható, teljesítményhez kötött módon működjön.

Összehangolt exportstratégia és export-folyamatlánc a HOTS körül. A nemzetközi jelenlét növeléséhez nem elegendő az alkalmankénti „megjelenés” támogatása; olyan folyamatláncra van szükség, amely egymásra építi a tehetséggondozást, a célpiac-választást, a showcase- és partnerségépítést, a nemzetközi promóciót és a disztribúciós/PR-végrehajtást, majd az eredmények visszacsatolását. Ennek intézményi „gazdája” és koordinációs pontja racionálisan a HOTS lehet, de a lényeg az, hogy a szereplők ne párhuzamosan, hanem közös pályán haladjanak.

„Okos támogatás”: feltételrendszer és nyomon követhetőség. Ideális esetben a támogatások nem pusztán költségteleket fedeznek, hanem kötelezően előírják (a) célpiac-logikát, (b) alapvető digitális tervet (megjelenési és kampánystratégia), (c) mérőföldköveket és beszámolást. Ez nem adminisztratív teherként, hanem professzionalizációs eszközként működhet: a piac logikáját tanítja meg a támogatási rendszer.

Kompetenciaépítés: menedzsment, export és digitális készségek. A zeneoktatási és szakemberképzési hangsúlyt célszerű kiterjeszteni azokra a kompetenciákra, amelyek a digitális értékláncban és exportban kritikusak (jogdíj- és digitális jogkezelés, kampánymenedzsment, nemzetközi PR, adatértelmezés, turnétervezés). Ezzel párhuzamosan a digitális innováció ösztönzése indokolt: nem önmagáért, hanem azért, hogy a szereplők gyorsabban tudjanak alkalmazkodni az új platformlogikákhoz és trendekhez.

Üzleti szereplők számára

A vállalatok és intézményi piaci szereplők szintjén szerintem a fő kérdés: kik tudnak a kicsi, nyelvileg korlátozott piacból skálázható, exportképes működést építeni. Ehhez két dolog kell: régiós hálózati logika és adatfegyelem.

Régiós partnerségek és közös piacra lépés. A hazai szereplőknek érdemes stratégiai partnerségeket kiépíteniük régiós és nemzetközi szervezetekkel: koprodukción, közös kiadói szolgáltatások megoldások, disztribúciós és promóciós együttműködések

révén. A régiós együttműködés előnye nem csak a költségmegtakarítás, hanem a „láthatósági küszöb” átlépése: több kultúra, több hálózat, nagyobb médiatér.

Bevétel-diverzifikáció strukturáltan: élő, szinkronizálási jogok, közvetlen rajongói modell. A hagyományos bevételi logikán túl három irányt látok különösen relevánsnak: (a) élőzene és élő közvetítés /hibridek, (b) szinkronizálási jogok (film, játék, reklám), (c) közvetlen rajongói modellek (közösség, tagsági modell, rajongói termékek). Ezek nem helyettesítik egymást: együtt adnak stabilabb portfóliót, különösen volatilis piaci környezetben.

Digitális végrehajtási fegyver és adatvezérelt működés. A streaming-korszakban a siker gyakran nem a „jelenlét”, hanem az operáció minőségén múlik: platform-specifikus tartalom és kreatív, kampánytesztelés, közönségszegmentálás, valamint a koncert- és turnétervezés adatainak tudatos használata. Itt a kisebb szereplők számára is létezik életképes út: a tanulási görbe rövidíthető képzésekkel, mentorációval és jó gyakorlatok átvételével.

Réspiacokra építés mint tudatos pozicionálás. A klasszikus, jazz, elektronikus vagy akár a helyi kulturális gyökerekkel dolgozó műfajok nem „mellékutak”: kis nyelvi piacon gyakran ezek adnak exportképes megkülönböztethetőséget. Ugyanakkor a populáris műfajokban is lehet reális stratégia a nemzetközi építkezés, ha a karrier tudatosan, lépésről lépésre, professzionális menedzsmenttel halad.

Zenészek számára

A zenészek szintjén a legfontosabb üzenet kellemetlen, de felszabadító: a nemzetközi esély nem elsősorban tehetségkérdés, hanem menedzsment- és végrehajtáskérdés. A platformok nem „felkapnak”, hanem visszajeleznek arra, hogy valaki képes-e következetesen értéket kommunikálni és közönséget építeni.

Önmenedzsment mint alapképesség, nem opcionális extra. Már a korai fázisban szükség van célpiac-gondolkodásra, pozicionálásra, és olyan minimum csapatlogikára (menedzsment/PR/vizuális arculat/producer funkciók), amely a professzionális működést biztosítja. Ennek része az idegen nyelvek (különösen az angol) tudatos használata is: nem presztízből, hanem mert az exportban ez belépési feltétel.

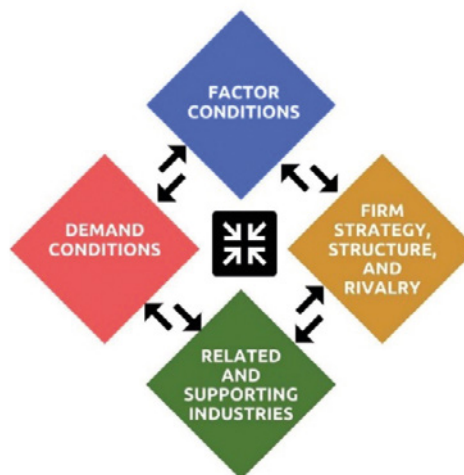
Digitális platformok: terjesztés helyett teljes töltés. A streaming és a közösségi platformok használata nem merülhet ki a „feltöltésben”. Következetes

megjelenési-stratégia, rendszeres kommunikáció, kulisszák mögötti tartalom, interakció és közösség-építés szükséges – mert a figyelemgazdaságban ez váltja ki azt, amit korábban részben a kiadói infrastruktúra biztosított.

Jogok, üzleti modellek, nemzetközi marketing – célzott kompetenciafejlesztés. A szakmai fejlődésbe való befektetésnek nem csak művészeti, hanem üzleti dimenziója is van: digitális jogok és jogdíjlogikák megértése, nemzetközi marketing, kampánymenedzsment és adatértelmezés. Ezt workshopok, mentorprogramok és célzott képzések támogatják, de a lényeg a rendszeresség: a tartalom- és üzenetfegyver hosszú távon épít karriert.

Függelék

Ábra: A Porter-féle gyémántmodell

Forrás: Francis, 2021

Táblázat: Kódkönyv

Kód	Kategória	Kérdés	Minőség
1.1	Bevezető kérdések	Hány éve dolgozik a zeneiparban, hogyan került ide? Van-e személyes kötődése a zenéhez?	Kvalitatív
1.2		Mióta dolgozik a(z) [fő szervezeténél]?	Kvalitatív
1.3		Hány éve tölti be jelenlegi pozícióját? A zeneipar mely szegmenseiben vett részt eddig, és melyek voltak karrierje legfontosabb állomásai?	Kvalitatív
1.4		Mik a fő feladatai (minden munkahelyén)?	Kvalitatív
2.1	Kérdések az interjúalany fő szervezetéről	Hogyan látja a magyar zeneipar szereplőit (független kiadók, zenészek), hogyan járulnak hozzá a versenyképességhez, és sikerült-e a függetleneknek betölteni a nagy lemezkiadók kivonulása okozta űrt? Hol helyezkedik el [az Ön szervezete] ebben a kontextusban?	Kvalitatív
2.2		Mik [az Ön szervezete] fő feladatai, hogyan támogatják a magyar zeneipart és annak szereplőit, milyen hatást fejtenek ki?	Kvalitatív
2.3		Milyen egyéb lehetőségeket kínál [az Ön szervezete] a magyar zenészek támogatására? Ha igen, a zeneipar mely területeire fókuszálnak ezek?	Kvalitatív
2.4		Véleménye szerint mi szükséges ahhoz, hogy egy magyar zenész vagy együttes külföldön karriert építsen és sikert érjen el? Ön mivel tud ehhez hozzájárulni?	Kvalitatív
2.5		Milyen hatással volt a nagy lemezkiadók kiadók kivonulása a magyar zeneipar versenyképességére?	Kvalitatív
3.1	Az interjúalany véleménye a magyar zeneipar versenyképességéről	Milyen további szervezeteket tud megnevezni, amelyek hozzájárulnak a magyar zeneipar fejlődéséhez (MAHASZ, NEÉT, HOTS, Music Hungary stb.)? Hogyan járulnak hozzá leginkább a versenyképességhez?	Kvalitatív
3.2		Hogyan értékeli a magyar zene versenyképességét hazai viszonylatban és a nemzetközi piacokhoz képest?	Kvalitatív
3.3		Milyen kihívásokkal és lehetőségekkel szembesül a magyar zene itthon és a nemzetközi versenyben?	Kvalitatív
3.4		Milyen stratégiákat és megközelítéseket javasol a magyar zene (nemzetközi) versenyképességének növelésére mikro- vagy makroszinten?	Kvalitatív
3.5		Hogyan viszonyul a magyar zene a közép- és kelet-európai muzsikusokhoz és műfajokhoz versenyképesség szempontjából?	Kvalitatív
3.6		Lehetségesnek tartja, hogy magyar világsztár szülessen? Ez célja-e a hazai szereplőknek (egyesületek, kiadók stb.)?	Kvalitatív
4.1	Záró, jövőbe tekintő kérdések	Milyen aktuális trendeket és kihívásokat érzékel, és mik [az Ön szervezete] tervei a magyar zeneipar jövőjére vonatkozóan ezek fényében?	Kvalitatív
4.2		Van-e olyan konkrét kezdeményezése vagy stratégiája, amelyet rövidesen be kíván vezetni a magyar zene támogatására és népszerűsítésére?	Kvalitatív
4.3		Hogyan látja a magyar zeneipar jövőjét a következő években, és milyen lépéseket tervez a magyar zene globális erősítése érdekében?	Kvalitatív

Forrás: Saját szerkesztés

Irodalomjegyzék

- Almadi, Sejla 2018 Can the V4's Priorities shape "Europe's Priorities"?: The Multiannual Financial Framework 2021 - 2027, 30 p. (2018) POLICY BRIEF 2018 / November, *Think Visegrad in Brussels*.
- Almadi, Sejla 2020a A nemzetközi versenyképességi mutatók értelmezése. In Nagy, Sándor Gyula – Kutasi, Gábor szerk. *Gazdaságdiplomácia: Elmélet és gyakorlat felkészülő diplomátáknak* (pp. 157-184). Ludovika Kiadó – Akadémiai Kiadó, Budapest, 22.
- Almadi, Sejla 2020b Machiavelli, machiavellista, machiavellizmus – A Machiavelli nevéből eredő fogalmi keretek történeti-integratív áttekintése. *Külügyi Szemle*, 19 (3): 3–33.
- Artisjus 2020 *Ezt kell tudnod zenészként a jogaidról | smartisjus #8* (letöltve: 2024-06-15) <https://dalszerzo.hu/2020/05/08/ezt-kell-tudnod-zeneszkent-a-jogaidrol-smartisjus-8/>
- Artisjus 2023 *Éves beszámoló és közhasznúsági melléklet* (letöltve: 2024-06-15) https://www.artisjus.hu/wp-content/uploads/2023/06/Artisjus_beszamolo_2022_kozhaszn_melleklettel.pdf
- Association Européenne des Conservatoires, Académies de Musique et Musikhochschulen (AEC) 2004 *Music Education in a Multicultural European Society*.
- Aucouturier, Jean-Julien – Pachet, François 2003 Representing musical genre: A state of the art. *Journal of New Music Research*, 32: 83–93.
- Banks, Mark – Hesmondhalgh, David 2009 Looking for work in creative industries policy. *International Journal of Cultural Policy*, 15 (4): 415–430.
- Bernstein, Arthur J. – Sekine, Naoki – Weissman, Dick 2013 *The Global Music Industry: Three Perspectives*. Routledge, New York. <https://doi.org/10.4324/9780203941829>
- Bhaskar, Michael 2016 *Curation: The Power of Selection in a World of Excess*. Piatkus, London.
- Coulson, Susan 2012 Collaborating in a competitive world: musicians' working lives and understandings of entrepreneurship. *Work, Employment and Society*, 26 (2): 246–261. <https://doi.org/10.1177/0950017011432919>
- d'Ovidio, Marianna – Greco, Lida – Borén, Thomas – Henriksson, Tove – Kloosterman, Robert C. – Pratt, Andy 2019 *D1.3 FORMAT: Case Study Selection*. Horizon 2020 Format case study selection.
- Danilova, Kateryna – Krupa, Oksana 2021 Brand-management theoretical principles in music business. *Socio-Cultural Management Journal*, 4 (2). <https://doi.org/10.31866/2709-846X.2.2021.246735>
- Drake 2024 *Spotify Top Songs* (letöltve: 2024-06-15) https://kworb.net/spotify/artist/3TVXtAsR1Inumwj472S9r4_songs.html
- Ed Sheeran 2024 *Spotify Top Songs* (letöltve: 2024-06-15) https://kworb.net/spotify/artist/6eUKZZaKkcvIH0Ku9w2n3V_songs.html
- Éltető, Andrea 2003 Integráció és nemzetközi versenyképesség – a magyar gazdaság esélyei. *MTA Világ gazdasági Kutatóintézet, Műhelytanulmányok*, 52: 3–4.
- European Commission; Directorate-General for Education, Youth, Sport and Culture – KEA European Affairs – Panteia 2020 *Analysis of Market Trends and Gaps in Funding Needs for the Music Sector: Final Report*. Publications Office, Luxembourg. <https://data.europa.eu/doi/10.2766/231453>
- Európai Unió 2001 Lisszaboni stratégia. In *The Global Competitiveness Report 2001-2002*, World Economic Forum, Oxford University Press, New York.
- European Countries by Population 2024 Worldometer (letöltve: 2024-06-15) <https://www.worldometers.info/population/countries-in-europe-by-population/>
- Francis, Abey 2021 Evaluation of Porter's Diamond Model. *MBA Knowledge Base* (letöltve: 2024-06-15) <https://www.mbaknol.com/strategic-management/evaluation-of-porters-diamond-model/>
- Glückler, Johannes – Sánchez-Hernández, José Luis 2014 Information overload, navigation, and the geography of mediated markets. *Industrial and Corporate Change*, 23 (5): 1201–1228.
- Graham, Gary – Burnes, Bernard – Lewis, Gerard J. – Langer, Janet 2004 The transformation of the music industry supply chain. *International Journal of Operations – Production Management*, 24 (11): 1087–1103. <https://doi.org/10.1108/01443570410563241>
- Greenstein, Shane – Nagle, Frank 2014 Digital dark matter and the economic contribution of Apache. *Research Policy*, 43 (4): 623–631.

- Guichardaz, Rémy – Bach, Laurent – Penin, Julien 2019 Music industry intermediation in the digital era and the resilience of the Nagy lemezkiadók' oligopoly: the role of transactional capability. *Industry and Innovation*, 26 (7): 843–869. <https://doi.org/10.1080/13662716.2018.1561357>
- Halmenschlager, Caroline – Waelbroeck, Patrick 2014 Fighting free with free: freemium vs. piracy. *SSRN Electronic Journal*. <https://doi.org/10.2139/ssrn.2475641>
- Haynes, Jo – Marshall, Lee 2017a Beats and tweets: social media in the careers of independent musicians. *New Media – Society*, 20 (5): 1973–1993. <https://doi.org/10.1177/1461444817711404>
- Haynes, Jo – Marshall, Lee 2017b Reluctant entrepreneurs: musicians and entrepreneurship in the “new” music industry. *The British Journal of Sociology*, 69 (2): 459–482. <https://doi.org/10.1111/1468-4446.12286>
- Henriksson, Tova – Janowska, Anna Anetta 2023 *Production Networks in the Cultural and Creative Sectors: Case Studies from the European Music Industry (CICERONE Report D2.7)*. <https://doi.org/10.5281/zenodo.6885744>
- Horváth, Gyula 2003 A magyar régiók versenyképessége. In *Versenyképesség és kreativitás*. V. Nemzeti Kutatási és Fejlesztési Program konferenciakötet, Oktatási Minisztérium, Budapest, 71.
- Hoskins, Jake David – Griffin, Abbie 2022 Market selection and product positioning decisions' implications for short- and long-term performance: evidence from the US music industry. *Journal of Product – Brand Management*, 32 (4). <https://doi.org/10.1108/jpbm-01-2022-3835>
- Hracs, Brian – Jakob, Doreen – Hauge, Atle 2013 Standing out in the crowd: the rise of exclusivity-based strategies to compete in the contemporary marketplace for music and fashion. *Environment and Planning A*, 44: 1144–1161.
- IFPI 2022 *Global Charts* (letöltve: 2024-06-15) <https://www.ifpi.org/our-industry/global-charts/>
- IFPI 2023a *Global Charts* (letöltve: 2024-06-15) <https://www.ifpi.org/our-industry/global-charts/>
- IFPI 2023b *Engaging with Music 2023* (letöltve: 2024-06-15) https://www.ifpi.org/wp-content/uploads/2023/12/IFPI-Engaging-With-Music-2023_full-report.pdf
- IFPI 2023c *Global Music Report 2023: State of the Industry* (letöltve: 2024-06-15) https://www.ifpi.org/wp-content/uploads/2020/03/Global_Music_Report_2023_State_of_the_Industry.pdf
- IFPI 2024 *Global Charts* (letöltve: 2024-06-15) <https://www.ifpi.org/our-industry/global-charts/>
- IMPALA 2023 *Stats* (letöltve: 2024-06-15) <https://www.impalamusic.org/stats-2/>
- Jansson, Johan – Hracs, Brian J. 2018 Conceptualizing curation in the age of abundance: the case of recorded music. *Environment and Planning A: Economy and Space*, 50 (8): 1602–1625. <https://doi.org/10.1177/0308518X18777497>
- Lee, Minhyung – Choi, HanByeol – Cho, Daegon – Lee, Heeseok 2016 Cannibalizing or complementing? The impact of online streaming services on music record sales. *Procedia Computer Science*, 91: 662–671. <https://doi.org/10.1016/j.procs.2016.07.166>
- Leurdijk, Andra – Nieuwenhuis, Otilie 2013 *Statistical, Ecosystems and Competitiveness Analysis of the Media and Content Industries: The Music Industry*. JRC Publications Repository. <https://publications.jrc.ec.europa.eu/repository/handle/JRC69816>
- Madarasi, Tamás 2024a *International Competitiveness of the Contemporary Hungarian Music Industry – Appendix 9.7: Template Analysis*. figshare. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.27905457.v1>
- Madarasi, Tamás 2024b *International Competitiveness of the Contemporary Hungarian Music Industry – Appendix 9.8: Interview Transcripts*. figshare. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.25632648.v1>
- MAHASZ 2023 *Piaci adatok* (letöltve: 2024-06-15) https://www.mahasz.hu/piaci_adatok
- MAHASZ 2024 *A közös jogkezelésről* (letöltve: 2024-06-15) https://www.mahasz.hu/a_kozos_jogkezelesrol
- Music Education Network 2019 *School Structures in 20 European Countries* (letöltve: 2024-02-10) <http://menet.mdw.ac.at/menetsite/english/topics.html?m=1-c=0-lang=en>

- Music Hungary 2021 *A koncert- és fesztiváljegyek áfakulcsának 5%-ra csökkentésének előnyei* (letöltve: 2024-06-15) <https://musichungary.hu/wp-content/uploads/2021/05/MH-Kulturális-áfa-összefoglaló.pdf>
- Music Hungary 2022 *A magyar zene részarányának növelése – Munkacsoporti jelentés* (letöltve: 2024-06-15) <https://musichungary.hu/wp-content/uploads/2022/09/Magyar-zene-részarányának-növelése-Teljes-jelentés.pdf>
- Music Hungary 2023 *Állami támogatási rendszerek – Összefoglaló* (letöltve: 2024-06-15) <https://musichungary.hu/wp-content/uploads/2023/01/A-hazai-allami-tamogatasi-rendszer-Teljes-jelentes.pdf>
- Nateki 2024 *Spotify Top Songs* (letöltve: 2024-06-15) https://kword.net/spotify/artist/3g0UoyvaTaHURfpHiRqsD1_songs.html
- OECD 1994 *Globalisation and Competitiveness: Relevant Indicators*. OECD, Paris.
- Palánkai, Tibor 2001 A versenyképesség és integrációs kérdések az EU-csatlakozás tükrében. In *A versenyképesség koncepcionális háttere és alakulása a XXI. század küszöbén*. Tudományos konferencia-kötet, BKÁE, Budapest, 11.
- Pitarch Ripollés, Lluís 2019 The competitiveness between record labels “Nagy lemezkiadók – Indies.” Universitat Jaume I Repositori. <https://repositori.uji.es/items/3dcac02a-47ff-4958-844b-1c15173cd662>
- ProArt – Alliance for Copyright 2022 *ProArt Zeneipari Jelentés 2022 – A lakossági felmérés és a zenész-szakmai kérdőív legfontosabb megállapításai* (letöltve: 2024-06-15) <https://zeneipar.info/letoltes/proart-zeneipari-jelentes-2022-kivonat.pdf>
- ProArt – Alliance for Copyright 2023 *ProArt Zeneipari Jelentés 2023 – Előzetes* (letöltve: 2024-06-15) <https://zeneipar.info/letoltes/proart-zeneipari-jelentes-2023-elozetes-jelentes.pdf>
- Pushmin, Arsenii 2023 Music management: production system and promotion in the music industry. *Socio-Cultural Management Journal*, 6 (1): 140–164. <https://doi.org/10.31866/2709-846X.1.2023.278666>
- PwC – Music Hungary 2020 *Hazai koncert- és fesztiváljegy áfakulcsok potenciális csökkentésének hatásvizsgálata* (letöltve: 2024-06-15) https://musichungary.hu/wp-content/uploads/2020/11/PwC_Music-Hungary_Koncert-es-fesztivalafa-hatastanulmány_20201007.pdf
- Rólunk – wmd.hu 2023 (letöltve: 2024-06-15) <https://wmmusicdistribution.com/rolunk/>
- Royalties – Spotify 2024 (letöltve: 2024-06-15) <https://support.spotify.com/us/artists/article/royalties/>
- Shapiro, Shain 2020 10 simple steps to build back better music ecosystems. *Medium* (letöltve: 2024-06-15) <https://shainshapiro.medium.com/10-simple-steps-to-build-back-better-music-ecosystems-29e29dc6882a>
- Szentes, Tamás szerk. 2005 *Fejlődés, versenyképesség, globalizáció I*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Vendrell-Herrero, Ferran – Myrthianos, Vasileios – Parry, Glenn – Bustinza, Oscar F. 2014 Digital business models and national competitiveness. *Digibug* (letöltve: 2024-06-15) https://digibug.ugr.es/bitstream/handle/10481/41021/VendrellHerrero_DigitalBusinessModels.pdf
- Weber, William 2004 The musician as entrepreneur and opportunist. In Weber, William ed. *The Musician as Entrepreneur 1700–1914: Managers, Charlatans and Idealists*. Indiana University Press, Bloomington, 3–24.

MAGYAR NYELVRE OPTIMALIZÁLT NYELVMODELLEK ALKALMAZÁSA KÖZGYŰJTEMÉNYI

KÖRNYEZETBEN: LEHETŐSÉGEK ÉS AGGÁLYOK¹

DOI 10.35402/kek.2026.1.12

Absztrakt

A tanulmány a közgyűjtemények egy olyan jövő-képét vázolja fel, ahol a magyar igényekre szabott nagy nyelvi modellek a gyűjteményezés, a dokumentumok szövegének felismertetése, és a kutatástámogatás alapját képezik. A McLuhantól Castellsig ívelő médiaelméleti gondolkodás és a generatív MI-forradalom metszéspontjában új, „gutenbergi pillanat” bontakozik ki: a multimodális LLM-ek képesek gazdagítani a hiányos metaadatokat, átírni 19. századi kéziratokat, és keresővel támogatott chatbotokkal szolgálni a kiállítások látogatóinak igényeit. A szerző ugyanakkor nem hallgatja el a „rejtett költségeket” és veszélyeket sem, és konkrét magyar megoldási lehetőségeket és jó gyakorlatokat ismerttet: nyílt, magas minőségű nemzeti korpuszt; a szuperszámítógépek drága és komplex használatát kiváltó eljárásokat; valamint olyan díjnyertes pilótákat, mint az Arany János akadémiai iratainak Mi alapú feldolgozása, amely 30 000 oldalnyi dokumentum szövegét teszik kereshetővé.

Kulcsszavak: Nagy nyelvmodellek, digitális kulturális örökség, chatbot, kézírásfelismerés

Abstract

This essay invites memory institutions to envision a future in which Hungarian-tailored large language models (LLMs) play a central role in cataloguing, text recognition, and research assistance. It blends classic media theory (from McLuhan to Castells) with today's generative-AI boom to argue that a new “Gutenberg moment” is unfolding in cultural heritage: multimodal LLMs can already enrich sparse metadata, transcribe 19th-century manuscripts and power retrieval-augmented chatbots for exhibition visitors. Yet the study also spotlights the hidden costs and presents concrete Hungarian solutions: an open, high-quality national corpus; lightweight fine-tuning

strategies that lower the super-computer barrier; and award-winning pilots that turn 30 000 pages of Arany János's Academic documents into searchable data.

Keyword: Large language models, digital cultural heritage, chatbot, handwritten text recognition

Jelen tanulmányt egy rövid elméleti bevezetével kezdem, Marshal McLuhan, Eric Havelock és Manuel Castells komplex médiaelméleti érveléséből villantok fel egy-egy gondolatot, ezután, Kate Crawford kritikái belátásait felidézve, a generatív mesterséges intelligencia néhány jellemzőjére térek ki, majd, röviden, bemutatok a digitális kulturális örökség területén zajló néhány jelenleg is folyó fejlesztést, amelyek ebben a kontextusban érdemlegesen lehetnek.

Egy absztrakt festmény kreatív gondolati folyamata közvetlen reprezentációja, ahogyan azok a számítógép dizájnban is megjelenhetnek. Amiről azonban itt szó van, az a dizájnban vagy a mintázatoknak a pszichés és társadalmi következményei, ahogy azok felerosítják vagy felgyorsítják a meglévő folyamatokat. Hiszen bármely médium vagy technológia „üzenete” az a változás, a tempó vagy a mintázat vagy a lépték változása, amelyet az emberi dolgokba bevezet.²

Nem pusztán arról van szó, hogy a médium volna az üzenet lényege, *the medium is the message*, hogy a közhellyé koptatott idézetet citáljam, de egyenesen arról, hogy a médium átgúr (*the medium is the message*): a technológiai médium átalakítja az ember önmagához és környezetéhez való viszonyát, a kommunikációt, a psziché és a társadalom szerkezetét.³ Mindezt McLuhan az 1960-as években, vagyis a számítógépek létrejötte után, de a számítógépek közvetítette kommunikáció elterjedése előtt évtizedekkel fogalmazta meg, mintegy fél évszázaddal a generatív mesterséges intelligencia forradalmát megelőzve.

² Marshall McLuhan: *The Medium Is the Message In: Understanding Media, The Extensions of Man*, 9., McGraw-Hill, New York, 1964.

³ Marshall McLuhan–Quentin Fiore: *Médiamasszázs, Egy rakás hatás*, Typotex, 2012.

¹ Jelen szöveg a MuseumDigit konferencián, a Nemzeti Múzeumban 2024 novemberében elhangzott előadás szerkesztett, bővített változata.

Maradjunk még az 1960-as években egy pillanatra. Eric Havelock az „alfabetikus elme” fogalmának megalkotásával, párhuzamosan McLuhan érvelésével, arra a változásra hívja fel a figyelmet, hogy a lineáris betűírás hogyan alakította át a görög társadalmat, és végül, hogyan tette lehetővé a logika, és általában a tudomány és a műveltség létrejöttét azáltal, hogy a „szóbeli elme”, az írás által formált kultúra előtti emberi gondolkodás átalakul.

A tapasztalat narratív megformálása nem az ókori nyelvek sajátos kifejezőmódja vagy különösége volt. Ez minden szóban megőrzött beszéd lényegi összetevője a világ minden nyelvén. A görög ábécé megjelent, átvette ezt, és újraformálta, létrehozva a nyelv és az elme új univerzumát; egy olyan univerzumot, amely alapelvekből, kapcsolatokból, törvényekből, és tudományokból, értékekből, eszmékből és ideálokból áll. Ezek most a közvetlen érzékszervi apparátusunk és az ezt az apparátust legkönnyebben kifejező szóbeliség fölött uralkodik. Egy vizuális nyelvi architektúra került a nyugtalan akusztikus hangáram fölé. Jó vagy rossz: ez az írástudás forradalmának gyümölcse a Nyugat számára.⁴

És most ugorjunk egy nagyot az időben, a máig, vagy legalábbis a közelmúltig. Manuel Castells, a hálózati társadalom teoretikusa az alfabetikus írás megjelenéséhez hasonló nagyságrendű média- és kultúrtörténeti paradigmaváltásként állítja elének a számítógéppel közvetített, multimediális kommunikáció és az elektronikus feldolgozott információs hálózatok megjelenését, pontosabban ezek általános elterjedését. A hálózati társadalom 2700 évvel az alfabetikus elme megszületése után jön létre, radikálisan átalakítva a tér és az idő szerveződését, a személyes és a társas kapcsolatokat, vagy épp a politikai diskurzusok működését.

Egy hasonló történelmi jelentőségű technológiai átalakulás zajlik 2700 évvel később, nevezetesen a kommunikáció különböző módjainak interaktív hálózatba való integrációja. Másképpen fogalmazva, egy hipertext és egy metanyelv kialakulása történik, amely először a történelemben egyesíti az írott, szóbeli és audiovizuális emberi kommunikációs módokat ugyanazon rendszerben.⁵

A médiaevolúció fenti, kritikai belátásai fölől tekintve jól látható, hogy az olyan hibrid,

a ma kommunikációját meghatározó kultúrtechnológiák, mint például a *social media* platformok, milyen mélyreható változásokkal járnak a társadalom működésének egészére, a kultúra előállítására és befogadására. Castells egy szép esszében elemzi, a valós virtualitás korában hogyan alakul át a múzeumok szerepe.⁶ Az azonban egyelőre nehezen megjósolható, hogy a generatív MI minden képzeletet felülmúlóan gyors térnyerése vajon hasonlóan átható következményekkel jár-e. Az olyan kritikus hangok, mint Kate Crawfordé, az *Atlas of AI* című kötet szerzőjéé, amely hangok az MI technológia etikai és szociális implikációira mutatnak rá, a generatív MI penetrációjának vakító fényében (hogy képzavarral éljek), nagyon is halknak bizonyulhatnak.⁷ (Itt, kissé pongyolán, McLuhan a látványra és a hallásra épülő kultúrák ellentétére utalok.) Ha a szöveggenerálás, az alfabetikus elme privilégiuma, a kultúraalkotás, mint tevékenység és felelősség, mindinkább a mesterséges intelligencia kezébe kerül, annak következményei valóban beláthatatlanok. A sorsnak azonban bizonyosan van, kissé tán keserű, humorérzéke, az „alfabetikus elme”, amelynek kiteljesedése a *Gutenberg galaxis* kialakulásához kötődik,⁸ talán éppen azon a ponton éli meg tudástermelő privilégiumának elvesztését, amikor a nagy nyelvmodellek emergens képességei megjelennek,⁹ vagyis amikor milliárd oldalnyi ember alkotta, írott szöveg algoritmikus feldolgozásával megjelenik a generatív MI, a Turing tesztet nevetve teljesítő, kreatív, író, beszélő, beszélgető, sőt a fenti képességekre építve már képeket és zenét alkotó gép.

De mit is jelent a generatív MI alapját képező nagy nyelvmodellek, az LLM-ek emergens képessége, amely a ChatGPT nevű szolgáltatás révén szakította át az MI nyarak és telek¹⁰ évtizedes váltakozásába belefáradt médiafigyelmet? Vektorszemantikára épülő nyelvmodellek, például a

⁶ Manuel Castells: *Múzeumok az információtól a virtuális múzeumig* In.: *Múzeumelmélet (A képzeletbeli múzeumtól a hálózati múzeumig)*, Szerk.: Palkó Gábor, Ráció, 2012.

⁷ Kate Crawford: *Atlas of AI. Power, Politics, and the Planetary Costs of Artificial Intelligence*, Yale UP, 2021.

⁸ Marshall McLuhan: *The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographic Man*. University of Toronto Press, 1962. Magyarul: *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte*. Trezor Kiadó, 2001.

⁹ Wei, Jason, et al. „Emergent abilities of large language models.” arXiv preprint arXiv:2206.07682 (2022).

¹⁰ Hendler, James. „Avoiding another AI winter.” *IEEE Intelligent Systems* 23.02 (2008): 2–4.

⁴ Eric A. Havelock: *The Alphabetic Mind: A Gift of Greece to the Modern World* In: *Oral Tradition*, 1/1 (1986), 149.

⁵ Manuel Castells: *The Rise of the Network Society*, Wiley-Blackwell, 210, 356.

Word2Vec¹¹ technológia, már jóval hamarabb léteztek, és rengeteg olyan feladatot képesek voltak magas színvonalon elvégezni, amelyek korábban fáradságos emberi közreműködéssel valósulhattak meg, mint például a szövegklasszifikáció, a nyelvedetektálás vagy az OCR-ezett szövegek minőségének ellenőrzése és akár javítása. Ezeket a modelleket azonban többnyire az adott nyelv adott végrehajtandó feladatára kellett hangolni, vagyis a létrejött modellek többnyire egyetlen feladat végrehajtására voltak csak használhatók. Az, hogy rövid, emberi nyelven megfogalmazott prompt, esetleg néhány mintapélda alapján a modell által sohasem tanult feladatok is elvégezhetővé válnak a modell módosítása nélkül, tulajdonképpen ez a váratlan minőségi ugrás hozta el az MI, mint techno-médium jelenleg is dübörgő forradalmát.¹²

De hogyan érinti mindez a Gutenberg-galaxis örzöit, a memóriaintézményeket? Három fogalmat szeretnék kiemelni a gyűjtemények lehetőségei és felelőssége kapcsán: a korpusz, az elfogultság és a fekete doboz első hallásra talán össze nem függő fogalmait.

Kezdjük az elfogultság, vagy az angol szakszóval: a *bias* jelenségével.¹³ Ahogyan Kate Crawford hangsúlyozza, az elfogultság az MI területén nem pusztán technikai probléma vagy programhiba, sokkal inkább a tanítóanyagokban benne rejlő társadalmi, történelmi, intézményes elfogultságok akkumulációja, amelynek súlyos társadalmi következményei lehetnek.¹⁴ Bármilyen furcsán is hangzik, ez az elfogultság kvantifikálható, mérhető, legalábbis mérnöki értelemben, hiszen a nyelvmodellek inherens jellemzőjéről van szó, és a modellek összemérhetősége szempontjából ez elengedhetetlen. Az első képen a Meta Llama modelljének elfogultság-értékei láthatók, más LLM-ekkel összehasonlítva. Jól látható, hogy az összevetett modellek mindegyike szexista,

rasszista, szociális, vallási és egyéb elfogultságok megtestesítője.¹⁵

	LLaMA	GPT3	OPT
Gender	70.6	62.6	65.7
Religion	79.0	73.3	68.6
Race/Color	57.0	64.7	68.6
Sexual orientation	81.0	76.2	78.6
Age	70.1	64.4	67.8
Nationality	64.2	61.6	62.9
Disability	66.7	76.7	76.7
Physical appearance	77.8	74.6	76.2
Socioeconomic status	71.5	73.8	76.2
Average	66.6	67.2	69.5

Table 12: **CrowS-Pairs.** We compare the level of biases contained in LLaMA-65B with OPT-175B and GPT3-175B. Higher score indicates higher bias.

Miért ennyire elfogultak a modellek? És miért érzékelhető ez egyre kevésbé az olyan érett szolgáltatásokban ma, mint a ChatGPT vagy a Microsoft Copilot, amelyek elfogult LLM-ekre épülnek? A válasz az LLM-ekre épülő szolgáltatások kialakításából adódik. A nyers modellek gigantikus szövegtörzseken tanulnak, ezután instrukciókat tartalmazó tanítóanyaggal megtanítják a már nyelvi képességekkel rendelkező modelleket utasításokat követni, majd megtanítják őket viselkedni a megerősítéses tanulás technológiájával. Már ezen a ponton is felmerül a fekete doboz effektusa, hiszen a korpuszok összetétele, a szövegek pontos forrása többnyire még a közzétett és saját hardware-környezetben is használható „nyílt” modellek esetén is ismeretlen. Az elfogultság kezelésére azonban a fent említett, multinacionális óriáscégek kínálta szolgáltatások további, üzleti titokként kezelt technológiákat integrálnak az elfogultság ellensúlyozására, a sértő vagy nem PC tartalmak generálásának megakadályozására, ezek szűrésére, ráadásul ezeket folyamatosan, akár napi szinten módosítják. Van abban valami rémisztő, hogy ismeretlen szövegtörzseken és instrukciókkal tanított, bonyolult cenzurális mechanizmusokat integráló, naponta változó generatív MI eszközök épülnek be a memóriaintézmények napi gyakorlatába, és ebben az értelemben a digitális kulturális örökség cirkulációjába. Márpedig ez nehezen látszik elkerülhetőnek, egy olyan szituációban, amikor a

¹¹ Mikolov, Tomas, et al. „Distributed representations of words and phrases and their compositionality.” *Advances in neural information processing systems* 26 (2013). A nyelvmodellek fejlődéséhez: Mars, Mourad. „From word embeddings to pre-trained language models: A state-of-the-art walkthrough.” *Applied Sciences* 12.17 (2022): 8805.

¹² Brown, Tom, et al. „Language models are few-shot learners.” *Advances in neural information processing systems* 33 (2020): 1877–1901.

¹³ Gallegos, Isabel O., et al. „Bias and fairness in large language models: A survey.” *Computational Linguistics* (2024): 1–79.

¹⁴ Crawford, 128. skk.

¹⁵ Touvron, Hugo, et al. „Llama: Open and efficient foundation language models.” *arXiv preprint arXiv:2302.13971* (2023).

kulturális örökség objektumok többségéről kevés és többnyire nem szemantikus metaadat áll rendelkezésre, gondoljunk csak az Europeana szolgáltatás 50 millió rekordjára, miközben a multimodális LLM-ekre épülő szolgáltatások egyre komplexebb és egyre minőségibb tárgyleírások készítésére képesek, akár különösebb előtanítás nélkül is.

Nem kétséges, hogy a kulturális örökség intézmények és a digitális tudományosság, az eScience elemi érdeke, hogy nyílt, a fekete doboz effektusától mentes vagy kevésbé érintett modellek legyenek a tudományos és kulturális munkafolyamatokba illeszthetők,¹⁶

biztosítva, hogy a kutatások és a munkamenetek FAIR alapelveknek megfelelően átláthatók, megismételhetők, megoszthatók legyenek.¹⁷ Ez azonban nem triviális, mivel a beépési küszöb a generatív MI technológiák esetében több értelemben is rendkívül magas. Magas a fejlesztéshez szükséges IT és nyelvtchnológiai kompetenciák szempontjából, de a hatalmas emberi erőforrás és számítási igény miatt a fejlesztés és a napi használat költsége is rendkívül magas. Intézményközi összefogás nélkül az ilyen fejlesztések szinte elképzelhetetlenek, különösen egy erősen alulfinanszírozott kulturális és tudományos környezetben.

ChatGPT 4o

You are a Hungarian art historian. Please write a short description of the enclosed painting. The artist is Csontváry, Kosztká Tivadar, the title is "Önarckép".

The painting titled "**Önarckép**" (**Self-Portrait**) by **Kosztká Tivadar Csontváry** is a compelling and introspective work by one of Hungary's most renowned and visionary artists. This oil painting showcases Csontváry's remarkable ability to capture psychological depth through portraiture. The artist's penetrating gaze and stern expression dominate the composition, reflecting both his introspection and a sense of individuality. The use of a dark background emphasizes the figure, while the sharp features of the face, particularly the intense blue-green eyes and well-defined beard, suggest a meticulous attention to detail and emotional intensity. Csontváry, known for his innovative style and mysticism, conveys a unique narrative of self-awareness and artistic determination in this work. The simplicity of the attire, with a formal black suit and tie, contrasts with the complex emotional undertones, making this self-portrait a striking study of the artist's inner world.

🔊 📄 👍 🗨️ ↻

¹⁶ A fekete doboz felnyitása („unblackboxing”) fogalmához médiatechnológiai perspektívából l. pl. Rieder, B., Peeters, S., & Borra, E. (2024). From tool to tool-making: Reflections on authorship in social media research software. *Convergence*, 30(1), 216-235. <https://doi.org/10.1177/13548565221127094>

Ugyanakkor ennek a fejlesztésnek, különösen Magyarországon, kiemelt jelentősége van, nem túlzás, nemzeti érdek. Nem véletlen, hogy

¹⁷ A FAIR alapelvekről röviden: <https://openscience.hu/f-a-i-r-kutatasi-adatkezes/> (Hozzáférés: 2025.01.12.)

Svédországban egy jól finanszírozott, állami támogatással működő intézmény, az AI Sweden szervezi azt.¹⁸ A magyar helyzet még a svédnél is kényesebb, hiszen, és itt térjünk vissza a korpuszok kérdéséhez, a generatív MI eszközök teljesítménye jelentős részben a tanító korpusz méretén és nyelvi minőségén múlik, és a kisebb digitálisan elérhető szövegmenyiség komoly hátrányt jelent.¹⁹ A svéd példa azonban, hogy az LLM-ek fejlesztésébe a rokon nyelvek hasonló méretű korpuszait integrálják, a magyar nyelv esetében, nyilvánvalóan, nem áll rendelkezésre.

A magyar nyelvre optimalizált nyelvmodellek fejlesztésének nemzetpolitikai potenciálját felismerve indult el az akkori Innovációs és Technológiai Minisztérium és az OTP közreműködésével az a projekt, amelynek célja a fenti elvárásoknak megfelelő modellek létrehozása.²⁰

A Digitális Örökség Nemzeti Laboratórium, és annak szakmai vezetője, az ELTE Digitális Bölcsészeti Tanszék felel a fenti projekt magyar nyelvű korpuszána létrehozásáért, és fő célunk, a korpusz hatalmas mérete és magas nyelvtechnológiai minősége mellett, a kulturális-tudományos szempontból értékes tartalmak arányának maximalizálása. Ez rámutat a memóriaintézmények felelősségére a jövő mesterséges intelligenciájának fejlesztésében, az értékes szöveges tartalmak (lehetőleg nem csak emberi olvasásra alkalmas) tömeges közzétételében. A ma széles körben használatos modellek ugyanis többségében az internet válogatatlan anyagára épülnek, és ez a többnyelvű LLM-ek magyar nyelvű alkorpuszára is igaz: „Országok rongy! könyvtár a neved”: „Internet szemete, nagy nyelvmódel a neved.”

Hogyan érinti mindez a digitális kulturális örökség szakembereket és fejlesztéseket? Három jelenleg is

zajló kísérletről szeretnék ezzel kapcsolatban, nagyon röviden, beszámolni.

A ELTE BTK Digitális Bölcsészeti Tanszéke és az ELTE Informatikai Kar Mesterséges Intelligencia Tanszéke olyan kísérleti fejlesztésbe kezdett, amely egy létező többnyelvű LLM átalakításával egy, a magyar nyelvre, ezen belül kulturális és tudományos szövegek feldolgozására alkalmas, de kisebb, vagyis százmillió nagyságrendű befektetést igénylő szuperszámítógép használata nélkül is alkalmazható. Technológiai szempontból ez egy rendkívül komplex feladat, mint a kutatócsoport nyelvtechnológus-mérnök szakértői megállapították, a sikeres modellfejlesztés kulcsa az eredeti, nagyon kis magyar nyelvű korpuszon tanított LLM soknyelvű szótárának manipulálása lehet.²¹

Ami a tanításhoz, vagy pontosabban, továbbtanításhoz szükséges korpuszt illeti, itt egy – meglepő módon nem csak magyar nyelvű – tudományos szövegeket és primer szövegkiadásokat különféle dokumentum-formátumokban tartalmazó korpusz létrehozása volt a feladat. Miért többnyelvű, ha a cél a magyar nyelvi kompetenciák növelése? A tapasztalatok szerint az LLM-ek teljesítménye a továbbtanítás során jelentősen romlik, különösen a fordítási és programozási feladatok esetén, ha a tanítást egyetlen célnyelven folytatják. És miért a különféle dokumentumformátumok, mint az XML, a JSON, a LaTeX és az RDF? Azért, mert a kulturális örökség szemantikus feldolgozásának ezen szabványok és az ilyen formátumokat és szabványokat alkalmazó adatbázisok az alapjai. Arról, hogy ezek a kísérletek hova vezetnek, csak jóslataink és reményeink vannak.

A második példa ennél jóval konkrétabb. A 2024-ben a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont a DH-LAB keretei között folyó, Arany János hivatali iratainak MI alapú feldolgozása című projektjével Társadalmi Innovációs Díjat nyert a Kulturális és Innovációs Minisztériumtól.²² A projektről már több előadáson és publikációban is beszámoltunk, például a Networkshop konferencián többször is, ezért csak

¹⁸ AI Sweden: „Sweden’s national center for applied artificial intelligence” A szervezet szerepéről l. pl. The innovation intermediary’s guide to the AI Factory - A study of AI Sweden as an intermediary in a system of innovation <http://hdl.handle.net/2077/69125>

¹⁹ „Minority languages are vital to preserving cultural heritage, yet they face growing risks of extinction due to limited digital resources and the dominance of artificial intelligence models trained on high-resource languages.” Carta, Salvatore Mario, et al. „LIMBA: An Open-Source Framework for the Preservation and Valorization of Low-Resource Languages using Generative Models.” arXiv preprint arXiv:2411.13453 (2024).

²⁰ Ld. az ezzel kapcsolatos bejelentéshez: <https://kormany.hu/hirek/az-itm-az-otp-vel-europa-legnagyobb-szuperszamitogepenek-fejlesztesebe-kezd> (Hozzáférés: 2025.01.12.)

²¹ Az LLM-ek „szótára” valójában nem szótár a szó kulturális értelmében, hiszen az adott esetben százat is meghaladó többnyelvű korpusz leggyakoribb szó- és mondatöredékeiből áll. A kérdéshez l. pl. Kozma, László, and Johannes Voderholzer. „Theoretical Analysis of Byte-Pair Encoding.” arXiv preprint arXiv:2411.08671 (2024).

²² <https://iti.abtk.hu/hu/osztalyok/digiphilcsoport/1778-tarsadalmi-innovacios-dij-akezirasfelismero-modellek-fejleszteseert> (Hozzáférés: 2025.01.12.)

röviden foglalom össze annak lényegét.²³ A kéziratok, amelyek a kulturális örökség felbecsülhetetlen értékű hányadát hordozzák, időigényes és nagy szakértelmet igénylő feldolgozásuk miatt a digitális kulturális örökség egészét tekintve súlyosan alulreprezentáltak. A gépi kézírásfelismerés vagy becenevén HTR technológia lehetővé teszi, hogy ez a folyamat radikálisan felgyorsulhasson, így az kéziratokban rejlő tudás nagyobb arányban kerülhessen be a tudományos diskurzusokba, az emberi és a gépi olvasás gyakorlataiba. A DHLAB, azért, hogy az ehhez szükséges technológia nagy korpuszok feldolgozására, gyűjteményi felhasználásra elérhetővé váljon, együttműködő partnereivel, mint a Nemzeti Levéltár és az MTA könyvtára, HTR modelleket fejleszt. Ennek az egyik első sikere az Arany János hivatali iratainak kereshetővé tétele 30.000 oldal terjedelemben. A modell az Irodalomtudományi Intézet és a Miskolci Egyetem irodalomtörténész szakértői által készített mintegy 1000 kéziratlap átírásán tanult, és 6% alatti betű szintű hibaarányt produkál a tucatnyi kéz által írott dokumentumokon. Ennél is jobb eredményt értünk el az OSZK Kulcsár Péter Kutatócsoportjával együttműködve latin nyelvű kéziratok átírásával, a legújabb projektünk pedig Pázmány Péter műveinek több ezer oldalra rúgó korpuszának feldolgozása. Itt korai nyomtatványokról van szó, a feladat valahol félúton található a HTR és az OCR technológia között, és az eredmények (legalábbis, ha a modellt egy-egy konkrét nyomda kiadásaira tanítjuk) biztatóak. A dokumentumok betűinek, szavainak és sorainak felismerése azonban csak az első lépés. Arra törekszünk, hogy LLM technológia segítségével (egyes tanulmányok szerint a multimodális, vagyis nem csak olvasó, de látó LLM-ek hamarosan leváltják a HTR és OCR céleszközöket), az Arany főútkári időszakához kötődő hatalmas iratmennyiséget metaadatokkal lássuk el. Meglepetések az első eredmények, az általunk jelenleg használt Llama 3.1 70B modell a felismertetés hibáit sok esetben korrigálva képes metaadatok kinyerésére és a 19. századi dokumentumok értelmezésére, szöveges összefoglalók készítésére. Személy- és földrajzi nevek, dátumok kinyerése mellett jó hatásfokkal ismeri fel a modellt a műfajokat és az iratok funkcióját. Mivel saját szerverten futtatott modelltől van szó, a nyelvi képességeik terén nehezen utolérhető ChatGPT borsos ára sem akadályozza a projekt végrehajtását.

²³ Palkó, Gábor and Szekrényes, István and Bobák, Barbara (2023) A Digitális Örökség Nemzeti Laboratórium webszolgáltatásai automatikus kézírás-felismertetéshez. In: Új technológiákkal, új tartalmakkal a jövő digitális transzformációja felé. HUNGARNET Egyesület, Budapest, pp. 164-169.

És végül egy, az eddigieknél is merészebb, folyamatban lévő fejlesztésről szeretnék beszámolni. Korábban nem említettem a generatív mesterséges intelligencia technológiai diskurzusából a közbeszédbe is átkerült, félrevezető terminussal hallucinációnak nevezett jelenséget, amely az LLM-ek felhasználásának fő akadálya kulturális örökséget érintő és tudományos feladatok megoldásában. Kézenfekvő megoldást kínál a problémára a rendkívül divatosá vált RAG technológia.²⁴ Egy egyszerű allegóriával világítanám meg ennek működését: ha az LLM országok rongyán, könyvtárak dokumentum-kilométerein tanult is, képességei absztraktak, a generált tartalmak távol állnak az egyes művekben reprezentált tudástól, illetve csak a tanítása során gyakran ismétlődő tudáselemekre emlékezik. Olyan, mint egy, kissé már feledékeny professzor, a könyvtárától elszakítva. A RAG technológia az LLM emergens képességeit és szakkönyvek tudását ötvözi, ezért egy adott témában sokkal pontosabban képes a feladatok megoldására. Gondoljunk bele ennek a jelentőségébe. Az Arany hivatali iratok 30.000 oldalát végigolvasni hatalmas időráfordítás, ráadásul egy-egy konkrét kutatói kérdés alapján az iratok más, esetenként csekély részhalmaza válik csak érdekessé, és ez a halmaz kérdésenként más és más. Még radikálisabb feladat, és a jelen pénzügyi környezetben kissé álomszerű, ám technológiailag megoldható volna egy olyan alkalmazás fejlesztése, amely, hogy ideillő példát hozzak, a Nemzeti Múzeum Régészeti Intézetének milliárdnyi ásatási dokumentációjából kinyert tudásra épülő kutatási asszisztens építése.

De maradjunk a realitásoknál. A két fent említett tanszék együttműködésében egy olyan MI asszisztens megalkotásán dolgozunk, amely a Magyar Tudományos Akadémia alapításának 200-ik évfordulójának alkalmából rendezett kiállításához kapcsolódva az Akadémia történetét dokumentáló tudományos források alapján válaszol az érdeklődők kérdéseire. Az, hogy mennyire ad tényszerűen pontos és értelmes, jól formált mondatokat, számtalan faktor összjátékán múlik. Az egyik, természetesen a korpusz összeállítása, erre az MTA történetét tanulmányozó kutatók vállalkoztak. De legalább ennyire fontos az alapmodell, az LLM kiválasztása.

És ezzel a kérdéssel zárom le ezt a rövid tanulmányt. Ha kulturális örökség feldolgozására, vagy kutatási célra használunk MI technológiát (a kettő nyilván összekapcsolódik), akkor vajon elég, ha valamelyik

²⁴ Lewis, Patrick, et al. „Retrieval-augmented generation for knowledge-intensive nlp tasks.” *Advances in Neural Information Processing Systems* 33 (2020): 9459–9474.

Not secure molyclick.elle-dh.hu/3000

EDGE DH Chatbot Running: burgdig@quantis:libeta.Llama3.3.1.70B-Instruct-AWD-INT4

Chatbot

This is a document written in Hungarian in the 19. Century. The text is created by a handwritten text recognition model, so there are layout errors and character errors. It is an official document of the Hungarian Academy of Sciences. Please find person names in the text. Answer with a list of person names. "Chyzer Kornél 207 Eperjes. Tekintetes Úri rencsém van tudatni, hogy értekezésért a tiszt. díj (Sáros megye tisztelőit dy 1864 dec ásvány vizei 109 ft. m. 6-án utalványoz- tatott. Méltoztassék tehát a Péntztárhoz, vagy az illető Éresítő szerkesztőjéhez for- dúlni Maradván tisztelettel Pest, Tekint. 65 dec. 16. 1868 MAGYAR aláz 7. észénő "

Now find place names, if any.

Now find dates and provide them in ISO format.

Based on the provided text, I found the following person name:

1. Chyzer Kornél

Based on the provided text, I found the following place names:

1. Eperjes
2. Pest
3. Sáros (likely referring to Sáros county, a former administrative division in the Kingdom of Hungary, with its center in Eperjes, now Prešov in Slovakia)

Based on the provided text, I found the following dates in ISO format:

1. 1864-12-06 (December 6, 1864)

Here is another document. Please find dates (if any) and list them in ISO format. "kelt Abonyban 1865. (ezer nyolczszáz kilenczven ötödikjévi október hó 15 (tizenharmadik) napján-A lezárás és az üres helyek kitöltése után -az aláíráselőtt – kitűnt, hogy a számok szavakkal nem lettek kúrva. Ugyanazért beje lentő meglegzi hogy - I, a bejelentést ezer nyolczszáz kelenczven ötödik évi október tizen harmadikán tét. tért. -- II, az aya huszon nyolcz éves. III, az anya huszon nyolcz éves IV, a születés ezerny ol száz kilencz ven ötödik évi október tizen ötödik kán történt déi előtt két negyed tizen kétő- rak Gönczöi Pális. máthe -József s. k. anyakönyvvezető Az első példánnyal való: meggyerés hiteiélű Kelt Abonyban 1865. ok- töber hó 13-án MáthóSözset Aurak Kározos visszerintő. NB.79/1920 "

Try to make a summary of the document!

Here are the dates found in the document in ISO format:

1. 1865-10-15 (October 15, 1865)
2. 1865-10-13 (October 13, 1865)

The document appears to be a birth certificate or a record of birth, issued in Abony in 1865. The certificate contains information about the birth, including:

- o The date of birth: October 15, 1865
- o The time of birth: before noon, at 11:45
- o The ages of the parents: the father is 29 years old, and the mother is 28 years old

The document is signed by Gönczöi Pál and Mátyás József, who is the registry clerk (anyakönyvvezető). There is also a note at the end, dated 1920, but its relevance to the birth record is unclear.

multinacionális vállalat szolgáltatását használjuk, pénzt és emberi tudást dobálva annak egymásba skatulyázott fekete dobozaiba, reménykedve a jó minőségű feladatmegoldásban és népszerű alkalmazások működtetésében? Vagy járatlan utakra merészkedünk, vállalva ennek minden kockázatát, és a nyílt tudományosság jegyében megosztható tudást és átlátható eszközöket építünk? Döntse el mindenki magának. Bár a jelen magyar muzeológusai, könyvtárosai, a memóriaintézmények és a tudomány napszámossai számára ilyen döntések nemigen adódnak.

Sokkal valószínűbb, hogy ezeket a piacvezető szoftverfejlesztő cégek vezetői és marketingesei hozzák meg, és, akár a közműszolgáltatók weboldalain, egyszer csak csetbotok jelennek meg a gyűjteménykezelő rendszerek vagy a tudományos forrásgyűjtemények grafikus felületeinek sarkában, hogy „asszisztálják”, idézőjelben, a tudástermelést.²⁵ De hogy azok az LLM-ek, amelyek ezen szolgáltatások mélyén, saját elfogultságaik tengerében és öncenzúrájuk hálójában tárgyleírásokat és tudományos cikkek összefoglalóit írják, bizonyosan láthatatlanok maradnak.

²⁵ Az Arcanum pl. saját modellt készített, hogy a digitális gyűjtemény szövegei alapján az MI emberi kérdéseket tudjon megválaszolni, de sem a tanítóanyag, sem a modell nem nyilvános, így valódi fekete dobozként funkcionál. A cikk lezárásának időpontjában (2025.01.12.) a demo felület (<https://www.arcanum.com/hu/arcanum-ai/>) nem működött. Egészen más filozófia áll a Gale Digital Scholar Lab mögött: a források feldolgozásához digitális bölcsészeti eszközöket kínálnak a felhasználóknak. Ld. <https://www.gale.com/intl/primary-sources/digital-scholar-lab> (Hozzáférés: 2025.01.12.)

AZ ÉSZLELT TÁRSAS TÁMOGATOTTSÁG MINT PSZICHÉS VÉDŐFAKTOR A
PERFEKCIONIZMUS FÉNYÉBEN HIVATÁSOS NÉPTÁNCMŰVÉSZEK KÖRÉBEN

DOI 10.35402/kek.2026.1.13

Absztrakt

A perfekcionizmus olyan személyiségjegy, mely a magas elvárásoknak való megfelelésen alapszik. Multidimenzionális jelenség, melynek különböző megnyilvánulásai formái ismertek. Az egyes dimenziói különböző pszichés állapotokkal, folyamatokkal mutatnak együttjárást. Kutatásunkban hivatásos magyar néptáncművészek körében ($n=96$, 47.9% férfi, 52.1% nő, átlag életkor 29.9 év) vizsgáltuk a perfekcionizmus előfordulását, illetve az észlelt támogatottsággal való összefüggését online kérdőíves kikérdezéssel. Összehasonlítottuk a kapott perfekcionizmus pontszámokat a normatív értékekkel, majd Spearman-korrelációval elemeztük a perfekcionizmus skálák összefüggéseit a pszicho-szociális mutatókkal. A táncművészek között jellemző a perfekcionizmus magas előfordulása, amely a magyar hivatásos néptánc művészek körében is megfigyelhető. Eredményeink szerint a társas elvárásaként megélt perfekcionizmussal jellemezhető táncosok úgy érzékelik, hogy a számukra fontos személyektől nem kapják meg a szükséges támogatást. A vezetőjük támogatását is alacsonyabbnak érzékelik és negatívabban reagálnak a vezető viselkedésére. Ezzel szemben a szelforientált perfekcionizmust viselő táncosok nem érzékelik a környezetük támogatásának csökkenését. Eredményeink arra engednek következtetni, hogy a szelforientált perfekcionizmus támogató faktorként jelenik meg a táncosok mentális egészségében és karrierjében, míg a társas elvárásaként megélt perfekcionizmus maladaptív folyamatokkal mutat összefüggést.

Kulcsszavak: táncosok, perfekcionizmus, észlelt társas támogatás

Abstract

Perfectionism is a personality trait based on meeting high expectations. It is a multidimensional phenomenon with different manifestations. Its dimensions are associated with different psychological states and processes. In our study we investigated the prevalence of perfectionism among Hungarian professional folk dancers ($n=96$, 47.9% male, 52.1% female, mean age 29.9 years), and the correlation

between perfectionism and the perceived social support. A high prevalence of perfectionism is typical among dance artists, which can also be observed among Hungarian professional folk dancers. Our findings show that dancers who are driven by socially prescribed perfectionism feel that they do not receive the necessary support from the people who are important to them. We compared the perfectionism scores obtained with the normative values, then used Spearman's correlation to analyze the relationships between the perfectionism scales and the psychosocial indicators. They also perceive their leader's support as lower and react more negatively to the leader's behaviour. Conversely, dancers with self-oriented perfectionism do not perceive a decrease in support from those around them. Our results suggest that self-oriented perfectionism is a supportive factor in dancers' mental health and career, whereas socially prescribed perfectionism is associated with maladaptive processes.

Keywords: dancers, perfectionism, perceived social support

Bevezetés

Az előadóművészek, köztük a táncművészek mindennapjainak része a tökéletességre való törekvés. Számtalan kutatási eredmény bizonyítja az elmúlt közel fél évszázadból, hogy a perfekcionizmus összefüggést mutat az egyén mentális jóllétével. Multidimenzionális jelenségként az eltérő megnyilvánulási formái pozitívan vagy negatívan befolyásolják az egyén pszichés állapotát. Mindezek fényében, a magyar hivatásos néptáncművészek életpályáját meghatározó bio-pszicho-szociális tényezők feltárásáról szóló kutatásunk részeként kíváncsiak voltunk rá, hogy a perfekcionizmus és a vele összefüggésbe hozható pszichés problémák milyen mértékben jellemzik a táncművészeket.

Perfekcionizmus

A perfekcionista vonásokat mutató egyénre jellemző a magas elvárások kitűzése magával és/vagy

másokkal szemben (Frost et al. 1990; Flett–Hewitt 2002; Jokste 2021). A szakemberek, akik egyet-értenek a perfekcionizmus multidimenzionális voltában, évtizedek óta vizsgálják mint pszichés konstruktumot. A kétdimenziós modellek többek között normális és neurotikus formákat (Hamachek 1978), pozitív törekvéseket és maladaptív aggodalmakat (Frost et al. 1990), adaptív és maladaptív (Rice et al. 1998), egészséges és egészségtelen (Stumpf–Parker, 2000) megnyilvánulási formákat különböztetnek meg. Stoeber és Otto (2006) tanulmányukban rendszerezik az addig megjelent kétdimenziós modelleket és rávilágítanak, hogy azok mindegyike pozitív és negatív dimenziókat állít fel, mely dimenziókat összefoglalóan perfekcionista törekvéseknek és perfekcionista aggodalmaknak neveznek. A perfekcionista törekvések az egyén magas elvárásaiban öltenek testet, melyek támogató faktorként vannak jelen a teljesítmény tekintetében, segítve a belső erőforrások hatékonyabb felhasználását. Ezzel szemben a perfekcionizmus maladaptív formája, a perfekcionista aggodalmak inkább az elérendő célok és a teljesítmény, illetve az esetleges hibák miatti aggodalmakra fókuszálnak (Stoeber–Otto, 2006).

A háromdimenziós modell Hewitt és Flett (1991) nevéhez fűződik, akik a perfekcionizmus társas aspektusát figyelembe véve megkülönböztetik a szelforientált, a másokkal szembeni és a társas elvárás-ként megélt perfekcionizmust. Az egyes dimenziók alapja az elvárások valós vagy feltételezett forrása és iránya. A szelforientált perfekcionizmus az egyén saját magával szembeni magas elvárásaiban mutatkozik meg. A másokkal szembeni perfekcionizmus lényege, hogy az egyén másoktól vár el tökéletes teljesítményt, ezzel helyezve nyomást a környezetére. Míg a társas elvárás-ként megélt perfekcionizmust megélt egyén úgy véli, hogy mások várnak el tőle magas teljesítményt, melynek meg kell felelnie, hogy ezen jelentős mások tiszteletét, szeretetét kiérdemelje.

A perfekcionizmus mentális egészségre gyakorolt hatása

Számos tanulmányt találunk arra vonatkozóan, hogy a perfekcionizmus különböző megnyilvánulási formái differenciáltan hatnak a mentális állapotra. Ezek az eredmények nagyon hasonló mintázatot mutatnak.

A kétdimenziós modellek szerinti kutatások leírják, hogy míg az adaptív formái, a magas célok

kitűzése és a tökéletes teljesítményre való törekvés támogató, ösztönző faktorként működhetnek (Stoeber, 2011; Dunn et al., 2014), addig negatív formái az állandó elégedetlenség érzése, a túlzott önkritika, önhibáztatás által szorosabb összefüggést mutatnak számos negatív pszichés változással, úgy mint a magasabb észlelt stressz, a szorongás, kiégés, alacsonyabb szintű észlelt társas támogatottság (Molnar et al. 2012; Hill–Curran 2016; Shafique et al. 2017; Hill et al. 2020; Yang et al. 2023). A perfekcionista törekvésekkel hatékonyabb megküzdési képesség mutat együttjárást, ezzel szemben a perfekcionista aggodalmak gyakran okoznak szorongást vagy elkerülő megküzdési stratégiát (Dunkley et al. 2003, 2006; Stoeber–Childs 2010; Hill et al. 2014).

Hewitt és Flett (1991) úgy vélik, hogy háromdimenziós modelljükben a három különböző dimenzió differenciáltan kapcsolódik az egyes pszichés zavarokhoz. Eredményeik azt mutatják, hogy a társas elvárás-ként megélt perfekcionizmus szorosabb összefüggést mutat a szorongásos zavarokkal (Hewitt–Flett 1991). Stoeber és szerzőtársai (2009) hasonlóképpen rávilágítanak, hogy a társas elvárás-ként megélt perfekcionizmus a perfekcionizmus maladaptív formája, mely összefüggést mutat olyan pszichopatológiai folyamatokkal, mint a depresszió, a szorongás, a kényszerbetegségek és a szomatizáció.

A perfekcionizmus és a társas támogatottság észlelése

A társas támogatás azon erőforrások összessége, melyet az egyén a számára jelentős másoktól kap (Song et al. 2011). Megléte szignifikáns tényezője az egészség megőrzésének, a betegségek legyőzésének, míg hiánya hozzájárulhat a betegségek kialakulásához (Cassel 1974; Cobb 1974, Losonczy 2001; Brummet et al. 2005). A jelentős mások elsődleges csoportja a család, a partner és a barátok (Kállai 2007).

A korábbi kutatási eredmények alapján a perfekcionizmus összefüggést mutat az észlelt társas támogatottsággal (Molnar et al. 2012). Különböző megjelenési formáiban eltérő a társas támogatottság érzése. A társas elvárás-ként megélt perfekcionizmushoz erősebben kapcsolódik az alacsonyabb szinten észlelt társas támogatottság, míg a szelforientált perfekcionista magasabb szinten érzékeli a környezetük támogatását (Dunkley et al. 2006; Molnar et al. 2012).

Perfekcionizmus a táncművészek körében

Az előadóművészek, így a táncosok identitásának meghatározó eleme a tökéletességre való törekvés, mely mind a technikai tudásra, mind a művészi teljesítményre kiterjed. Gyakran hallhatjuk, hogy a táncosok hajlamosak a perfekcionizmusra (Nordin-Bates et al. 2011; Hill et al. 2020). A magas elvárások, az állandó megfelelési kényszer, az alacsonyabb önértékelés és a „nem vagyok elég jó” érzése negatív hatással lehet a táncosok mentális állapotára (Nordin-Bates et al. 2011; Nordin-Bates 2014) annak számos negatív pszichés velejárója miatt (Koutedakis 2000; Cumming – Duda 2012; Nordin-Bates et al. 2011, 2017). Szintén a táncvilág sajátossága, hogy a vezető, a tanár által tanúsított vagy a táncos által neki tulajdonított perfekcionizmus hozzájárulhat a táncos társas elvárásként megélt perfekcionizmusához (Nordin-Bates 2014), mely Hewitt–Flett (1991), valamint Stoeber és szerzőtársai (2009) eredményei szerint szoros összefüggést mutat pszichopatológiai folyamatokkal.

Kutatási célok

Vizsgálódásunk egy nagyobb ívű, a Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Doktori Iskolájában folyó doktori kutatás része, mely a professzionális néptánc művészek fizikális és mentális állapotát vizsgálja, azaz azokat a bio-pszicho-szociális tényezőket, melyek hatással lehetnek mentális egészségükre és életpályájukra. Mindezek érdekében a teljes kutatás keretében vizsgáltuk a táncosok fizikális paramétereit (mobilitás, stabilitás, egyensúly, korábbi sérülések és fájdalmak, fizikai aktivitási szint stb.), illetve több kérdőív segítségével mértük a pszichoszociális tényezőket (észlelt stressz, perfekcionizmus, kiegészítő észlelt társas támogatottság stb.).

Célunk, hogy eredményeinkkel feltárjuk azokat a nehézségeket, melyekkel a táncművészeknek szembe kell nézniük pályájuk során és javaslattal éljünk olyan eszközök alkalmazására, melyel támogatják mentális egészségüket és hosszabb, tartalmasabb életpályájukat.

Jelen felmérésben – a pszichoszociális tényezők között – arra voltunk kíváncsiak, hogy a perfekcionizmus milyen mértékben fordul elő a hazai hivatásos néptáncosok körében és hogy milyen együttjárást mutat az általuk észlelt társas támogatottsággal. Tekintettel az előadóművészet, így a táncművészet azon jellemzőjére, hogy a táncosok elsősorban a közönségnek táncolnak,

teljesítményükkel a közönséget kívánják megnyerni, az elérhető perfekcionizmus modellek közül a Hewitt-Flett féle (1991) háromdimenziós formát választottuk, mely a jelenséget szociális kontextusban vizsgálja.

Módszerek

Minta és mintavétel

Kérdőíves eljárással vizsgáltuk a magyar professzionális néptánc művészeket pszicho-szociális dimenziók mentén. A felmérés 2024. március-június között zajlott. A társulatvezetők írásbeli megkeresése után a kitöltés online felületen történt. A vizsgált személyek biztosítva voltak a felmérés anonimitásáról, önkéntességéről, illetve, hogy a kitöltést bármikor megszakíthatják. A kutatásetikai engedély száma: TUKEB BM/819-1/2024.

Magyarországon jelenleg négy jelentősebb professzionális néptánc társulat működik, melyekben megközelítőleg 140 néptánc művész táncol. Jelen kutatásban ebből 96 főt értünk el, mellyel a magyar professzionális néptáncművész-populáció közel 70%-át kérdeztük le. A minta nemi eloszlása alapján kiegyenlítettnek mondható, 47,9% férfi ($n=46$), 52,1% nő ($n=50$), mely megfelel a populáció jellegzetes eloszlásának a műfaj páros jellegére való tekintettel. A legfiatalabb 19 éves, legidősebb 51 éves, az átlagos életkor 29,9 év. Iskolai végzettség szerint a minta jelentős része magasan iskolázott: 76%-uknak ($n=73$) felsőfokú végzettsége, 24%-uknak ($n=23$) egyéb végzettsége van. Családi állapot szerint megközelítőleg egyharmaduk egyedülálló ($n=37$), kétharmaduk kapcsolatban él ($n=54$). A minta háromnegyedének ($n=72$) nincs gyermeke. A minta átlagosan 21,5 éve táncol, a legrövidebb 6, a leghosszabb 43 év táncot. Ebből professzionális szinten átlagosan 9,1 éve táncolnak, a legrövidebb három hónap, a leghosszabb 39 év professzionális tapasztalat.

Mérőeszközök

A teljes kutatási programban, melynek ez a szűkebb vizsgálat a részét képezi, több pszicho-szociális állapotot felmérő kérdőívet használtunk, illetve kérdéseket tettünk fel a fizikai állapotukra és korábbi sérüléseikre vonatkozóan, továbbá egy kisebb mintán fizikai felmérés is történt. Ebben a vizsgálatban az alábbi kérdőíveket használtuk fel. A lekérdéztet egységesítve minden kérdőívet ötfokú Likert-skálán kérdeztünk le.

A **Multidimenzionális Perfekcionizmus Kérdőív** (The Multidimensional Perfectionism Scale – továbbiakban MPS) Hewitt és Flett (1991) által kidolgozott mérőeszköz, mely a perfekcionizmust annak forrása szerint méri, ez alapján megkülönbözteti a szelforientált, a másokkal szembeni és a társas elvárásaként megélt perfekcionizmust. A kérdőív segítségével mérhető, hogy az egyénre melyik forma és milyen mértékben jellemző. A mérőeszköz hazai adaptációját Olajos és szerzőtársai (2021) készítették el. Jelen kutatásban az eredeti skálák közül csak kettőt használtunk: a „Szelforientált perfekcionizmus” alskálát 11 tétellel (pl. „Az egyik célom az, hogy mindent tökéletesen csináljak.” és a „Társas elvárásaként megélt perfekcionizmus” alskálát hat tétellel (pl. „A családom elvárja, hogy tökéletes legyek.”). Az eredeti kérdőívekben hétfokú Likert skálával mérték, jelen kutatásban azonban – a teljes lekérdézés egységesítése érdekében – minden kérdőívet ötfokú Likert-skálán kérdeztünk le. Kutatásunkban a két használt skála megbízhatósága kiváló volt, a „Szelforientált perfekcionizmus” skála $\alpha = ,90$, a „Társas elvárásaként megélt perfekcionizmus” skála $\alpha = ,81$.

Az **Edzői Viselkedés Kérdőív** (Coaching Behavior Questionnaire – továbbiakban: CBQ) célja annak felmérése, hogy a sportolók hogyan érzékelik és értékelik edzőjük viselkedését (Williams et al. 2003). Két alskálája a hét itemes „Negatív reakció” (pl. „A vezetőm feszültséget kelt bennem.”) és a nyolc itemes „Támogatottság” alskála (pl. „A vezetőm kellemőképpen higgadt és nyugodt.”). A magyar adaptációt Kovács és szerzőtársai (2021) készítették. A kérdőívben szereplő sportspecifikus kifejezéseket a táncművészek számára adaptáltuk. A kérdőív mindkét alskálájának megbízhatósága kiválóan bizonyult a vizsgálat során: a „Negatív reakció” alskála esetében $\alpha = ,89$, a „Támogatottság” alskála esetében $\alpha = ,89$.

A **Multidimenzionális Észlelt Társas Támogatás** (Multidimensional Scale of Perceived Social Support – továbbiakban: MSPSS) Zimet és szerzőtársai (1988) az egyén által észlelt társas támogatottság mérésére dolgozták ki. A kérdőív három alskálán méri a szubjektív társas támogatást: a négy itemes „Család”, a három itemes „Barátok” és a szintén három itemes „Jelentős mások” mentén. A magyar változatot Papp-Zipernovszky és szerzőtársai (2017) validálták. Jelen kutatásban a „Család” és a „Barátok” alskálákat használtuk, összesen tíz itemmel (pl. „A családomra mindig számíthatok.” és „Meg tudom beszélni a barátaimmal a problémáimat.”). Mindkét alskála megbízhatósága kiváló, $\alpha = ,92$, illetve $\alpha = ,93$.

Mivel egy táncos számára a társulaton belül észlelt támogatás kiemelkedően fontos, ezért a fenti kérdőíveket kiegészítettük két skálával, a **társulati vezetővel és a társulati tagokkal** való kapcsolat, a felőlük észlelt támogatás mérésére. Mindkét skála három-három tétellel áll, úgy, mint „*Úgy érzem, a társulatvezetőtől megkapom azt az elismerést, amit megérdemlek.*”, illetve „*Van olyan társulati tag, akivel feszült a kapcsolatom.*”. Mindkét skála megbízhatósága jó. A vezető támogatása alskála megbízhatósága $\alpha = ,80$. A társulati tagok támogatása alskála megbízhatósága jó, $\alpha = ,79$.

Statisztikai analízis

A demográfiai adatok vizsgálatát követően leíró statisztikát kértünk le a vizsgálatban használt kérdőívekhez, átlagot, szórást, eloszlást vizsgálva, fókuszba helyezve a perfekcionizmus skáláit.

A ferdeség és a csúcosság értékei alapján a perfekcionizmus alskálák esetében feltételezhető a normál eloszlás (a szelforientált perfekcionizmus esetében $S = -0,39$ és $K = -0,58$; a társas elvárásaként megélt perfekcionizmus esetében $S = 0,19$ és $K = -0,82$). A kutatásban használt többi pszichológiai skála ferdeség- és csúcossággértékei szintén a normál tartományba esnek, a ferdeséggértékek $-0,85$ és $0,65$, a csúcossággértékek pedig $-0,82$ és $0,89$ közé, kivéve az MSPSS kérdőív „Család” és „Barátok” alskáláit ($S = -2,48$, $K = 6,33$ és $S = -2,18$, $K = 4,20$). Ezt követően, Spearman-korrelációval ellenőriztük a perfekcionizmus skálák összefüggéseit a pszichoszociális mutatókkal.

Egymintás t-próbák segítségével vizsgáltuk a mintában mért perfekcionizmus alskálák eltérését a hazai validáció során kapott normatív értékektől (Olajos et al. 2021). A validáció során a szerzők a perfekcionizmust hétfokú Likert-skálán mérték (1-től 7-ig), a jelen vizsgálatban azonban minden kérdőív esetében ötfokú Likert-skálát használtunk (1-től 5-ig), így az összehasonlítások előtt a normatív értékeket a jelen vizsgálat skálájára konvertáltuk. Az átszámítás egyenlete a következő: $(\text{Normatív érték} - 1) / 6 * 4 + 1$

Minden elemzés JASP 0.18.3. szoftverben készült.

Eredmények

A perfekcionizmus két vizsgált dimenziójának előfordulását a hazai néptáncos populációban az MPS skálával mértük, illetve az összehasonlításhoz

- kontrollcsoport hiányában (nem volt nem nép-táncos foglalkozó kontrollcsoport a vizsgálatban)
- a magyar adaptációhoz alapul szolgáló vizsgálat (Olajos et al. 2021) eredményeit használtuk úgy, hogy az eredeti hétfokú Likert-skálán mért átlagértékeket átszámoltuk az ötfokú skálára és az így kapott eredményeket hasonlítottuk össze. Mindezekből a következő eredményeket találtuk.

A szelforientált perfekcionizmus átlagos értéke a mintánkban 4,02 (SD = 0,67) az ötfokú skálán, ami magas énközpontú perfekcionizmusra utal a néptáncosok körében. A kontrollcsoportként használt, eredeti tanulmány (Olajos et al. 2021) szerinti csoport öt fokú skálára átszámolt normatív értéke 3,08 a szelforientált perfekcionizmus tekintetében. Ezen értékek fényében a jelen minta értékei az átlagpopulációhoz képest szignifikánsan magasabbnak bizonyultak (Wilcoxon előjeles rangteszt: $p < ,001$, $r_s = ,94$). Ugyanezen számításokat elvégezve a társas elvárás-ként megélt perfekcionizmusra azt látjuk, hogy a kontrollnak tekintett mintában annak normatív értéke 2,31 (az átszámított validációs eredmény alapján), míg a néptáncos minta átlaga 2,46 (SD = 0,88). A kontrollcsoportéhoz és így az átlagpopulációhoz viszonyítva ez az eltérés tehát nem bizonyult szignifikánsnak ($p = ,103$, $r_s = ,19$).

Vizsgáltuk mindkét perfekcionizmus forma eloszlását is. A szelforientált perfekcionizmus enyhe negatív ferdeséget mutat ($S = -0,39$) és a normál eloszláshoz képest laposabb ($K = -0,58$), vagyis az értékek inkább a magasabb tartományban koncentrálnak, jelentős szórással a teljes

skálán. Ezzel szemben a társas elvárás-ként megélt perfekcionizmus esetében az eloszlás nem mutat ferdeséget ($S = 0,19$), míg csúcsossága itt is negatív ($K = -0,82$).

A két perfekcionizmusdimenzió között a mintában szignifikáns, gyenge, pozitív összefüggés volt kimutatható (Spearman-korreláció: $r_s = ,28$, $p = ,006$), amely nagyságrendileg összhangban van a validációs tanulmány eredményeivel.

Az észlelt társas támogatottság mérésére az MSPSS és a CBQ kérdőíveket használtunk, illetve két, saját kérdésekből összeállított skálát is alkalmaztunk. Az MSPSS skálával a családtól és a barátoktól érkező támogatás észlelését mértük, a CBQ skálával pedig a vezető felől észlelt támogatást, illetve hogy az milyen hatással van a táncosra. A táncos közösség működési jellegzetességére tekintettel a kiegészítő skálák a társulatvezetőtől érkező elismerésre és a társulati tagokkal való kapcsolatra kérdezznek rá.

Eredményeink szerint a társas elvárás-ként megélt perfekcionizmus jegyeit mutató táncosoknál szignifikáns, negatív korreláció áll fenn a perfekcionizmus és az észlelt társas támogatottság vonatkozásában több tekintetben is: a család, a barátok, a vezető irányából is, tehát minél magasabb szintű ez a fajta perfekcionizmus, annál kisebb mértékű az észlelt támogatás. A vezető viselkedésére adott reakció szignifikáns pozitív összefüggést mutat a társas elvárás-ként megélt perfekcionizmussal, azaz minél magasabb szintű ez a fajta perfekcionizmus, annál negatívabban reagál a táncos a vezető viselkedésére.

1. tábla. Spearman-korreláció a perfekcionizmus és a pszichológiai skálák között.

Szubjektív jellemzők	Átlag	Szórás	Szelforientált perfekcionizmus		Társas elvárás-ként megélt perfekcionizmus		
			r	p	r	p	
Társas	MSPSS ¹ – Család	4,51	0,84	-,19	,058	-,28	,007
	MSPSS – Barátok	4,51	0,88	,02	,848	-,21	,042
	MSPSS – Jelentős mások	4,64	0,70	-,02	,881	-,17	,098
Szubjektív támogatottság	CBQ ² – Negatív reakció	2,64	1,01	-,06	,582	,39	< ,001
	CBQ – Támogatottság	2,55	0,87	-,01	,939	-,26	,010
	Vezető támogatása	3,34	1,11	-,18	,077	-,31	,002
	Társulati tagok támogatása	3,74	1,10	,03	,755	-,17	,101

Megjegyzés. Spearman korrelációval vizsgálva.

¹ MSPSS – Multidimenzionális Észlelt Társas Támogatás Kérdőív ² CBQ – Edzői Viselkedés Kérdőív.

A félkövér kiemelés statisztikai szignifikanciát jelez $p < ,05$.

Forrás: saját kutatás adatbázisából

Megbeszélés

A táncművészek magas fizikai és pszichés terhelésnek vannak kitéve. A napi próbák és legtöbbször heti gyakoriságú fellépések miatt folyamatosan magas elvárásoknak kell megfelelniük (Koutedakis 2000; Twitchett et al. 2010). A magas elvárások, a megfelelési kényszer és a tökéletességre törekvés könnyen perfekcionizmusba hajszolja a táncosokat (Nordin-Bates et al. 2017). Jelen kutatásban arra voltunk kíváncsiak, hogy a magyar, hivatásos néptáncművészek körében mennyire jellemző a perfekcionizmus és az milyen pszichés következményekkel jár együtt, főleg a társas támogatottság tekintetében, hiszen az védőfaktoroként fogható fel a táncos mentális egészsége (Cassel 1974; Cobb 1974, Brummet et al. 2005) és ezáltal karrierútja tekintetében.

Eredményeink azt mutatják, hogy a vizsgált populációban magas a perfekcionizmus előfordulása. A szelforientált perfekcionizmus nagyobb arányban fordul elő a vizsgált néptáncosoknál, mint az átlagpopulációban, melyet megmagyaráz a táncművészek természetes törekvése a minél magasabb szintű technikai és művészi teljesítményre (Nordin-Bates et al. 2011). Meglehető eredmény, hogy a társas elvárásként megélt perfekcionizmus nem mutat nagyobb előfordulást a táncosok körében, mint az átlagpopulációban, pedig a közönségnek való megfelelési vágy azt feltételezné, hogy a perfekcionizmus ezen dimenziója markánsabban jelenik meg a táncművészeknél.

A **társas kapcsolatok** megléte, minősége és megítélése jelentős tényező a mentális és fizikai egészség, a megküzdési képességek szempontjából. Az a tudat, hogy szükség esetén számíthatunk mások segítségére és támogatására, csökkenti a bizonytalanságot és növeli mentális erőforrásainkat (Song et al. 2011). A társas kapcsolatok alatt a család, a barátok és a jelentős személyek támogató jelenlétét értjük (Kállai 2007). Az egészségpszichológiában és az egészségzociológiában számos tanulmány írja le ezt a támogatást az egyén számára védő tényezőként és megküzdési tényezőként, különösen stresszes helyzetekben vagy betegségben (Brummet et al. 2005; Balog–Dégi 2005; Andrek 2012).

Kutatásunkban azt vizsgáltuk, hogy a táncosok hogyan érzékelik környezetük támogatását, beleértve a családot, a barátokat, a társulat vezetőjét és a társulat tagjait. Ezeket a skálákat nem általánosságban a táncosok perfekcionizmusával vetettük össze, hanem differenciáltan, a Hewitt-Flett féle

(1991) modellből vett szelforientált és társas elvárásként megélt formákkal kerestünk összefüggést és vizsgáltuk, hogy az eltérő megnyilvánulási formák eltérő módon korrelálnak-e a másoktól észlelt támogatás mértékével. Mintánkban a szelforientált perfekcionizmussal rendelkező táncosok nem tapasztalnak csökkent társas támogatást, míg a társas elvárásként megélt perfekcionizmus jegyeit viselő táncosok úgy érzik, hogy szinte egyik kapcsolati forrásukból sem kapják meg a szükséges támogatást: sem a családtól, sem a barátoktól. Továbbá kevésbé érzik vezetőjük támogatását és motivációját. Sőt, negatívabban reagálnak a vezető viselkedésére. Ezek az eredmények alátámasztják a korábbi kutatások eredményeit, melyek a szerint a társas elvárásként megélt perfekcionizmus szorosabb összefüggést mutat negatív pszichés jelenségekkel (Hewitt–Flett 1991; Stoeber et al. 2009, Stoeber–Childs 2010).

Erősségek és limitációk

A magyar néptáncművészekről és pszichés állapotukról alig néhány tanulmány lelhető fel a hazai szakirodalomban (Medveczné Atinay et al. 2022; Szászi–Szabó 2021). Legjobb tudomásunk szerint a perfekcionizmus előfordulását, illetve annak pszichés velejárait ezidáig nem vizsgálták a magyar néptáncosok körében. Ebből kifolyólag kutatásunk eredményei értékes információkkal szolgálhatnak egyrészt maguknak a táncművészeknek, másrészt a velük foglalkozó szakembereknek, a táncos életpálya védelmét és meghosszabbítását célzó törekvésekhez.

Kutatásunk korlátjaként kell megemlítenünk a vizsgált populáció méretét. Magyarországon jelenleg négy nagyobb, hivatásos néptánc társulat működik, kb. 140 fő táncművésszel, melyből 96 fő vett részt a felmérésben, így elmondható, hogy a teljes vizsgált populáció kb. 70%-át elértük. Ennek ellenére az alacsony mintaszám befolyásolhatja egyes statisztikai eredmények megbízhatóságát, és gyenge statisztikai erőt eredményezhet.

Következtetések

A tökéletes teljesítményre való törekvés perfekcionizmusra hajlamosítja az előadóművészeket. Ez a tendencia a magyar hivatásos néptánc művészek körében is megfigyelhető. A perfekcionizmus multidimenzionális konstruktként támogathatja vagy negatív irányban befolyásolhatja a táncost a teljesítményében, mentális jóllétében és mindezek

által a tartalmas, hosszú életpálya megélésében. Különböző dimenziói más-más forrásból táplálkoznak: a szelforientált perfekcionizmus belső forrásokra támaszkodik, míg a társas elvárásaként megélt perfekcionizmus döntően külső forrásokra, a mások által feltételezeten felállított elvárásoknak kíván megfelelni. Kutatásunkban ezért arra a kérdésre is választ kerestünk, hogy az eltérő perfekcionizmus dimenziók milyen együttjárást mutatnak az észlelt társas támogatottsággal, mint a mentális egészség egyik meghatározó tényezőjével. Eredményeink alapján a szelforientált perfekcionizmust megélik, akik a magas elvárásokat saját maguknak állítják fel, nem élnek meg csökkent szubjektív támogatottságot a számukra fontos személyektől. Mivel motivációjuk belső forrásból ered, a környezetüktől érkező támogatást vélhetően félelmeiktől mentesen érzékelik. Saját teljesítményüket saját belső szempontrendszerük mentén értékelik, nem mások ítéletére bízzák azt. Ez mindenképpen támogató attitűd pszichés jóllétük tekintetében.

Ezzel szemben a társas elvárásaként megélt perfekcionizmussal jellemezhető táncosok, tehát akik külső forrásokból szerzik motivációjukat, a másoktól érkező támogatást alacsonyabb szintűnek élik meg. Szubjektív érzetük az, hogy a számukra jelentős mások kevésbé támogatják őket. Ehhez még hozzájárul, hogy úgy érzik, hogy vezetőjüktől sem kapják meg a szükséges támogatást. Azaz egyik, a saját teljesítményük megítélését biztosító forrásaikra sem tudnak támaszkodni. Ebből következően esetleg a teljesítményüket sem értékelik azon a szinten, ahogy az objektíven értékelhető lenne, ami természetszerűen hiányérzetet, szorongást okozhat az egyénnek.

Összességében elmondhatjuk, hogy a társas elvárásaként megélt perfekcionizmus a maladaptív folyamatokat táplálja az egyén szociális kapcsolataiban is, illetve azok szubjektív megélése tekintetében, és a saját teljesítménye értékelésében, ezáltal veszélyt jelenthet a táncosok mentális egészségére és esetleg karrierjére, annak idő előtti megszakadása folytán.

Szükségesnek gondoljuk, hogy a táncművészek támogatást és eszközöket kapjanak ahhoz, hogy a tevékenységükkel együtt járó pszichés terhelést kezelni tudják. Csoportos és egyéni foglalkozásokon lehetőségük legyen az önreflexióra és a felismert nehézségek kezeléséhez olyan segítséget kapjanak, melyek jobb megküzdési képességgel ruházza fel őket egy olyan pályán, ahol a magas fizikális terhelés mellett a pszichés nyomás is jelentős. A vezető

részéről is támogató hatással bírna a jó teljesítményt elismerő és ösztönző kommunikáció alkalmazása. Úgy gondoljuk, hogy a művészképzés megfelelő platform lenne és kellően korán tudna ilyen eszközöket biztosítani a leendő táncművészek számára, amennyiben a tantervben olyan stúdiók is helyet kapnának, melyek segítenék a leendő táncművészeket a probléma felismerésében és annak kezeléséhez lehetséges eszközöket is bemutatnának.

Felhasznált irodalom

- Andrek, A. 2012 Az érzelmek társas és kulturális aspektusai. In: É. Bányai és K. Varga (szerk.). *Affektív pszichológia – Az emberi késztetések és érzelmek világa*. Medicina Kiadó. Budapest. pp. 435–462.
- Balog, P., Dégi, & L. Cs. 2005 A családi támogatottság szerepe a daganatos nők pszichoszociális sérülékenységének csökkentésében. *Mentálhigiénié és Pszichoszomatika*, 6:17–34. <https://doi.org/10.1556/Mental.6.2005.1.2>
- Brummet, B. H., Mark, D. B., Siegler, I. C., Williams, R. B., Babyak, M. A., Clapp-Channing, N. E., & Barefoot, J. C. 2005 Perceived social support as a predictor of mortality in coronary patients: effects of smoking, sedentary behaviour, and depressive symptoms. *Psychosomatic Medicine*, 67(1): 40–45. <https://doi.org/10.1097/01.psy.0000149257.74854.b7>
- Cassel, J. 1974 An Epidemiological Perspective of Psychosocial Factors in Disease Etiology. *American Journal of Public Health*, 64:1040–3. <https://doi.org/10.2105/ajph.64.11.1040>
- Cobb, S. 1974 Physiologic Changes in Men Whose Jobs Were Abolished. *Journal of Psychosomatic Research*, 18:245–258. [https://doi.org/10.1016/0022-3999\(74\)90005-1](https://doi.org/10.1016/0022-3999(74)90005-1)
- Cumming, J., & Duda, J. L. 2012 Profiles of perfectionism, body-related concerns, and indicators of psychological health in vocational dance students: An investigation of the 2 x 2 model of perfectionism. *Psychology of Sport and Exercise*, 13:729–738. <https://doi.org/10.1016/j.psychsport.2012.05.004>
- Dunkley, D. M., Zuroff, D. C., & Blankstein, K. R. 2003 Self-critical perfectionism and daily affect: dispositional and situational influences on stress and coping. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84:234–252. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.84.1.234>

- Dunkley, D. M., Blankstein, K. R., Zuroff, D. C., Lecce, S., & Hui, D. 2006 Self-critical and personal standards factors of perfectionism located within the five-factor model of personality. *Personality and Individual Differences*, 40:409–420. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2005.07.020>
- Dunn, J. G. H., Dunn, J. C., Gamache, V., & Holt, N. L. 2014 A person-oriented examination of perfectionism and slump-related coping in female intercollegiate volleyball players. *International Journal of Sport Psychology*, 45(4), 298–324.
- Flett, G. L., & Hewitt, P. L. 2002 Perfectionism and maladjustment: An overview of theoretical, definitional, and treatment issues. In: P. L. Hewitt, & G. L. Flett (szerk.). *Perfectionism*. American Psychological Association. Washington DC. (p. 5–31)
- Frost, R. O., Marten, P., Lahart C., & Rosenblate R. 1990 The dimensions of perfectionism. *Cognitive Therapy and Research*, 14(5): 449–468. <https://doi.org/10.1007/BF01172967>
- Hamachek, D. E. 1978 Psychodynamics of normal and neurotic perfectionism. *Psychology: A journal of human behavior*, 15:27–33. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2006.11.012>
- Hewitt, P. L., & Flett, G. L. 1991 Perfectionism in the self and social contexts: conceptualization, assessment, and association with psychopathology. *Journal of Personality and Social Psychology*, 60(3):456–470. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.60.3.456>
- Hill, A. P., Stoeber, J., Brown, A., & Appleton, P. R. 2014 Team perfectionism and team performance: A prospective study. *Journal of Sport & Exercise Psychology*, 36:303–315. <https://doi.org/10.1123/jsep.2013-0206>
- Hill, A. P., & Curran, T. 2016 Multidimensional Perfectionism and Burnout: A Meta-Analysis. *Personality and Social Psychology Review*, 20(3):269–288. <https://doi.org/10.1177/1088868315596286>
- Hill, A. P., Mallinson-Howard, S. H., Madigan, D. J., & Jowett, G. E. 2020 Perfectionism in sport, dance, and exercise: An extended review and reanalysis. In: G. Tenenbaum & R. C Eklund (szerk.). *Handbook of Sport Psychology (4th Edition)*. John Wiley & Sons Inc. <https://doi.org/10.1002/9781119568124.ch7>
- Jokste, I. 2021 Perfectionism: Resource of Pathology. SOCIETY. INTEGRATION. EDUCATION. *Proceedings of the International Scientific Conference*. Volume VII, PSYCHOLOGY
- Kállai J. 2007 Egészség és társas támogatás. In: J. Kállai, J. Varga, & A. Oláh (szerk.). *Egészségpszichológia a gyakorlatban*. Medicina Kiadó. Budapest. pp.199–214.
- Koutedakis, Y. 2000 “Burnout” in Dance the Physiological Viewpoint. *Journal of Dance Medicine & Science*, 4:122–127. <https://doi.org/10.1177/1089313X0000400402>
- Kovács, K., Königh-Görögh, D., F. Földi, R., Gyömbér, N. 2021 Az Edzői Viselkedés Kérdőív hazai adaptációja. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 22(3):261–280. <https://doi.org/10.1556/0406.22.2021.009>
- Losonczy Á. 2001 Az egészség társadalmi veszélyeztetettségéről; a népegészség romló állapotának magyarázatához. In: L. Cseh-Szombathy, & P.P. Tóth (szerk.). *Népesedés és népességpolitika*. Századvég Kiadó. Budapest. pp. 221–270.
- Medveczné Atinay, D., Bernáth, L., & Pigniczkyne Rigó, A. 2022 Professzionális táncosok mentális jóllétének és megküzdési módjainak vizsgálata a Covid-19 okozta karantén idején. *Tánc és Nevelés. Dance and Education*, 3(1):21–38. <https://doi.org/10.46819/TN.3.1.21-38>
- Molnar, D. S., Sadava, S. W., Flett, G. L., & Colautti, J. 2012 Perfectionism and health: a mediational analysis of the roles of stress, social support and health-related behaviours. *Psychology & Health*, 27(7):846–64. <https://doi.org/10.1080/08870446.2011.630466>
- Nordin-Bates, S. M., Cumming, J., Aways, D., & Sharp, L. 2011 Imagining yourself dancing to perfection? Correlates of perfectionism in ballet and contemporary dance. *Journal of Clinical Sport Psychology*, 5:58–76. <https://doi.org/10.1123/jcsp.5.1.58>
- Nordin-Bates, S. 2014 Perfectionism. IADMS. *Resorce Paper for Dancers and Teachers*. <https://iadms.org/media/5910/iadms-resource-paper-perfectionism.pdf>
- Nordin-Bates, S. M., Raedeke, T. D., & Madigan, D. J. 2017 Perfectionism, burnout, and motivation in dance: A replication and test of the 2 × 2 model of perfectionism. *Journal of Dance Medicine & Science*, 21(3):115–122. <https://doi.org/10.12678/1089-313X.21.3.115>

- Olajos, T., Högye-Nagy, Á., Héjja-Nagy, K., & Dávid, M. 2021 Az adaptív és maladaptív perfekcionizmussal együtt járó motivációs mintázatok feltáró vizsgálata. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 76(2):353–376. <https://doi.org/10.1556/0016.2021.00009>
- Papp-Zipernovszky, O., Kékesi, M. Z., Jám-bor, Sz. 2017 A Multidimenzionális Észlelt Társas Támogatás Kérdőív magyar nyelvű validálása. *Mentálhigiéné és Pszichoszomatika*, 18(3):230–262. <https://doi.org/10.1556/0406.18.2017.011>
- Rice, K. G., Ashby, J. S., & Slaney, R. B. 1998 Self-esteem as a mediator between perfectionism and depression: A structural equations analysis. *Journal of Counseling Psychology*, 45(3):304–314. <https://doi.org/10.1037/0022-0167.45.3.304>
- Shafique, N., Gul, S., & Raseed, S. 2017 Perfectionism and perceived stress: The role of fear of negative evaluation. *International Journal of Mental Health*, 46(4):312–326. <https://doi.org/10.1080/00207411.2017.1345046>
- Song L., Son J., Lin N. 201) Social Support. In: J. Scott, P. J. Carrington (szerk.), *The Sage Handbook of Social Network Analysis*. SAGE pp. 116–128.
- Stoeber, J., & Otto, K. 2006 Positive Conceptions of Perfectionism: Approaches, Evidence, Challenges. *Personality and Social Psychology Review*, 10(4):295–319. https://doi.org/10.1207/s15327957pspr1004_2
- Stoeber J., Feast A.R., Hayward J.A. 2009 Self-oriented and socially prescribed perfectionism: Differential relationships with intrinsic and extrinsic motivation and test anxiety. *Personality and Individual Differences*, 47(5):423–428. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2009.04.014>
- Stoeber J., Childs J.H. 2010 The assessment of self-oriented and socially prescribed perfectionism: Subscales make a difference. *Journal of Personality Assessment*, 92:577–585. <https://doi.org/10.1080/00223891.2010.513306>
- Stoeber, J. 2011 The dual nature of perfectionism in sports: Relationships with emotion, motivation, and performance. *International Review of Sport and Exercise Psychology*, 4(2), 128–145. <https://doi.org/10.1080/1750984X.2011.604789>
- Stumpf, H., & Parker, W. D. 2000 A hierarchical structural analysis of perfectionism and its relation to other personality characteristics. *Personality and Individual Differences*, 28:837–852. [https://doi.org/10.1016/S0191-8869\(99\)00141-5](https://doi.org/10.1016/S0191-8869(99)00141-5)
- Szászi, B., & Szabó, P. 2021 Dancers' Body: the Examination of Health, Body Satisfaction, Body Attitudes, Eating Attitudes, and Self-esteem Among Dancers. *Tánc és Nevelés. Dance and Education*, 2(1):30–54. <https://doi.org/10.46819/TN.2.1.30-54>
- Twitchett, E., Angioi, M., Koutedakis, Y., & Wyon, M. 2010 The demands of a working day among female professional ballet dancers. *Journal of Dance Medicine & Science*, 14:127–132. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/21703083/>
- Williams, J. M., Kenow, L. J., Jerome, G. J., Rogers, T., Sartain, T. A., Darland, G. 2003 Factor structure of the coaching behavior questionnaire and its relationship to athlete variables. *The Sport Psychologist*, 17(1):16–34. https://digitalcommons.linfield.edu/hhpafac_pubs/3
- Yang, J. H., Yang, H. J., Choi, C., & Bum, C. H. 2023 Systematic Review and Meta-Analysis on Burnout Owing to Perfectionism in Elite Athletes Based on the Multidimensional Perfectionism Scale (MPS) and Athlete Burnout Questionnaire (ABQ). *Healthcare (Basel)*, 11(10):1417. <https://doi.org/10.3390/healthcare11101417>
- Zimet, G. D., Dahlem, N. W., Zimet, S. G., Farley, D. K. 1988 The Multidimensional Scale of Perceived Social Support. *Journal of Personality Assessment*, 52(1):30–41. https://doi.org/10.1207/s15327752jpa5201_2

Mert érdekes... (Kenéz György felvétele)

OKTATÁSI NYELVVÁLASZTÁS A VAJDASÁGI VEGYES HÁZASSÁGOKBAN¹

DOI 10.35402/kek.2026.1.14

Absztrakt

A tanulmány azt vizsgálja, hogy a vajdasági vegyes házasságokban élő szülők milyen tényezők mentén döntenek gyermekük iskolai oktatásának nyelvről – a többségi szerb vagy a kisebbségi magyar mellett. A kvalitatív interjúkon alapuló kutatás nyelvi ideológiák elméleti keretében tárja fel a döntéseket alakító objektív (pl. iskolahozzáférés) és szubjektív (pl. nemi szerepekhez kötődő) tényezőket. Az eredmények rávilágítanak arra, hogy a nyelvválasztás kulcsszerepet játszik a vegyes házasságokban született gyermekek identitásformálódásában, valamint a kisebbségi közösség fennmaradásában vagy asszimilációjában.

Kulcsszavak: vegyes házasságok, oktatási döntések, társadalmi nemi különbségek, nemzeti kisebbség, többség, nyelvi ideológiák, Vajdaság, Szerbia

Abstract

This study explores the factors influencing language-of-education choices among parents in mixed marriages in Vojvodina, focusing on decisions between the majority language (Serbian) and the minority language (Hungarian). Drawing on qualitative interviews and framed by the theory of language ideologies, it examines both objective constraints (e.g. lack of access to minority-language schools) and subjective considerations (e.g. gendered roles). Findings highlight how such choices shape children's identity and contribute either to minority community preservation or to processes of assimilation.

Keywords: mixed marriages, educational decisions, gender differences, national minority, majority, language ideologies, Vojvodina, Serbia

Bevezetés

A vegyes házasságok világszerte jelen vannak, és különösen elterjedtek a változatos etnikai, vallási és kulturális háttérrel rendelkező régiókban. Vajdaságban, ahol 25 etnikai kisebbség él, kiemelkedően gyakoriak a vegyes házasságok (Szerbiai Statisztikai Hivatal 2023). A lakosság 10%-át kitevő magyar közösség jelentős kulturális autonómiával rendelkező, őshonos kisebbségként egyedülálló helyzetben van (Beretka 2020). E közösség tagjainak joguk van az anyanyelven történő oktatáshoz az iskolai tanulmányaik ideje alatt (Lendák-Kabók 2021), és a kisebbségi nyelvi világra jellemző, jól kiépített kapcsolathálózatokra több tanulmány is rámutatott, különböző regionális kontextusban (vö. Brubaker et al 2006 – Erdélyre fókuszálva). A magyar állampolgárságról szóló törvény² (2010) bevezetése ezeknek az előnyöknek a szélesebb körű kiaknázásához járult hozzá, mivel minden, a Magyar Királyság egykori területéről származó, magyar nyelvet megfelelően beszélő szerbiai állampolgár számára – etnikai hovatartozástól függetlenül – lehetővé teszi a magyar állampolgárság megszerzését az egyszerűsített honosítás. Mivel Szerbia nem tagja az EU-nak, a magyar nyelv ismerete kiváló lehetőségeket biztosít az Európán belüli vertikális és horizontális társadalmi mobilitásra, különösen az EU tagállamaiban való tanulásra és munkavállalásra (Lendák-Kabók – Popov – Lendák 2020). Az 1990-es évek jugoszláv háború óta tapasztalható migrációs hullámok ugyan megindították a vajdasági magyarok kivándorlását, azonban a letelepedési eljárások az EU tagállamaiban a háborús időszakban még jelentős adminisztratív akadályokba ütköztek. Ezek a lehetőségek váltak könnyebben hozzáférhetővé 2010 után, különösen a magyar állampolgárság tömeges megszerzésével (Lendák-Kabók 2024).

¹ A kutatás a Vajdasági Autonóm Tartomány Felsőoktatási Titkársága által finanszírozott „Magyar, szlovák és román nemzeti közösségek vegyes házasságai Vajdaságban: kvalitatív elemzés” című kutatási projekt keretében jött létre. Felsőoktatás és Tudományos Kutatás, pályázati szám: 142-451-2117/2021-01, valamint a Marie Skłodowska-Curie 2022–2024 projekt keretében. Projektszám:101068320 – IMEI – HORIZON-MSCA-2021-PF-01

² „(3) Az (1) bekezdés *b*) és *d*) pontjában meghatározott feltételek fennállása esetén – kérelmére – kedvezményesen honosítható az a nem magyar állampolgár, akinek felmenője magyar állampolgár volt vagy valószínűsíti magyarországi származását, és magyar nyelvtudását igazolja.” 2010. évi XLIV. törvény: a magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. törvény módosításáról, <https://njt.hu/jogszabaly/2010-44-00-00> (letöltés ideje: 2024.08.10.)

A 2022-es szerbiai népszámlálási adatok szerint a magyar kisebbségi közösség jelentősen lecsökkent, részben az elvándorlás, részben pedig a vegyes házasságokban született gyermekek asszimilációja és a kisebbségi nyelvű oktatás háttérbe szorítása miatt. Egyes településeken (például Újvidéken, Vajdaság Autonóm Tartomány székvárosában) a kisebbségi tannyelvű iskolai osztályok küzdenek a fennmaradásért, hiszen a hatályos törvényes keret alapján akkor indulhat egy osztály, ha legalább öt diák alkotja az osztályközösséget.

A vegyes házasságok a történelem során jelentősen befolyásolták Vajdaság népességének szerkezetét, és a szomszédos országokból (főleg Bosznia-Hercegovinából és Horvátországból) érkező új lakosság bevándorlásával az 1990-es évek jugoszláv háborúi során felerősödtek a viták a kisebbségi akkulturációról és a vegyes házasságokon keresztüli asszimilációról (Sokolovska 2008). Az 1990-es években uralkodó társadalmi kontextus és nacionalista érzelmek befolyásolhatták a kisebbségi közösségekből származókat, hogy újragondolják nemzeti identitásukat, és a könnyebb utat választva a többségi közösségbe való beolvadás mellett döntenek (Göncz 2004). A vegyes házasságban élő családokban ebben az időszakban is megfigyelhető volt a többségi nyelv oktatási nyelvként való elfogadása (Lendák-Kabók 2022). A legújabb kutatások azt mutatják, hogy Vajdaság továbbra is több etnikailag vegyes házasságnak ad otthont, mint Szerbia más régiói (Lazar–Acimov 2017). A vegyes házasságokon belül az oktatás nyelvének megválasztása jelentősen befolyásolja a gyermekek identitásalakítását, ami vagy a kisebbségi identitás és a többnyelvűség megőrzéséhez, vagy a gyors akkulturációhoz és asszimilációhoz vezet (Örkény 2016; Lendák-Kabók 2021).

A fentiek alapján a tanulmány azt kívánja feltárni, hogy a magyar–szerb vegyes házasságban élők a kisebbségi szülő szemszögéből nézve hogyan döntenek gyermekeik iskolai tannyelvéről (legyen szó akár a többségi szerbről, akár a kisebbségi magyarról). A nyelvvideológián alapuló elméleti megközelítést alkalmazó tanulmány a vajdasági társadalmi és nyelvi kapcsolatokra vonatkozó kulturális eszmerendszert családi és társadalmi szinten kívánja megvilágítani, figyelembe véve a közösségek és az egyének erkölcsi és politikai érdekeit. A kutatás betekintést nyújt a vegyes házasságokon belüli identitásépítés kimondatlan és dokumentálatlan dilemmáiba, amelyek a magánszférában – azaz a családon belül – zajlanak, de hatással vannak a

társadalom etnikai összetételére és identitásmintáira is.

Az elemzés a nyelvvel és a vegyes házasságokkal kapcsolatos nemzetközileg uralkodó nézetek áttekintésével kezdődik, majd kimondottan Szerbiára, és annak többnemzetiségű északi autonóm tartományára, Vajdaságra koncentrálnak, amely a vegyes házasságok kivételesen nagy arányáról ismert (Petrović 1985). Ezt követően részletezi a módszertant és a kutatási eredményeket, végül pedig összegzi ezeket.

Nyelvi ideológiák, kisebbségi identitások és a többnyelvűség dinamikája

A dolgozat a vajdasági társadalmi és nyelvi viszonyokat körülvevő kulturális eszmerendszer feltárása céljából nyelvvideológiai elméleti megközelítést alkalmaz, figyelembe véve a beszélők erkölcsi és politikai érdekeit (Irvine 2012). A nyelvi ideológiák magukban foglalják a nyelvről és az annak használatáról alkotott hiedelmeket, amelyek befolyásolják az identitásépítést és a hatalmi viszonyokat (Silverstein 1979; Irvine 1989; Gal 2002; Woolard–Schieffelin 1994). Az előbbieket hatással vannak a napi interakciókra, a gyermeknevelésre és az interperszonális megállapodásokra a társadalmakban, és etnikai hovatartozáshoz, nemhez, fajhoz, korhoz és nemzetiséghez kötődnek (Woolard–Schieffelin 1994). Számos nyelvi ideológia releváns ebben a tanulmányban, beleértve a monoglott és poliglott nacionalizmust, a szabványos nyelvi ideológiát és a többnyelvűséget mint a gazdasági jólét eszközt.

A nemzeti identitás döntő szerepet játszik a kortárs társadalmi identitások formálásában. Európában a nemzetépítés folyamata elválaszthatatlanul összefonódik a nyelvi nacionalizmussal. A korábbi monarchikus birodalmak, például a Habsburg Birodalom többnyelvűségétől eltérően a modern nemzetek az „egy nyelv, egy nemzet” elve alapján jöttek létre. A nemzetek nem csupán „képzelt közösségek”, amelyek közös kulturális tapasztalatokat képviselnek, hanem kirekesztő történelmi és intézményi gyakorlatokat is magukba foglalnak, amelyeket az állampolgársághoz való hozzáférés korlátoz (Piller 2001). Ezért a nyelv fontos a csoportkohézió és a kollektív identitás szempontjából (Gábrity 2012). A „többnyelvű nacionalizmus” vagy a „megélt többnyelvűség” ideológiája a Vajdaságban, mint minden (poszt)Habsburg térségben, egészen az 1950-es évekig elterjedt volt: lehetőség volt lokálisan orientált kölcsönös két- és/vagy

többnyelvűségre anélkül, hogy ez összeütközésbe került volna a nemzeti identitással (Gal 2011; Schjerve-Rindler-Vetter 2007; Krel-Mandić 2016). Az egynyelvű nacionalizmus térnyerésével azonban ezt az ideológiát elnyomták, ami arra utal, hogy a kisebbségi nyelvet beszélőknek többnyelvűeknek kell lenniük, míg a többségi nyelvet beszélőktől ez nem várható el (Annamalai 2003; Mandić-Rácz 2023).

Egy másik fontos szempont, hogy hogyan és milyen módon beszélnek a nyelvet. A szabványos nyelvi ideológiák az európai nemzetállamokban érvényesülnek, és államilag támogatott intézményeken keresztül fenntartják az egyenlőséget ugyanazon nyelv sztenderd és nem szabványos változatai között (Bourdieu 1977; Milroy 2001). Egy adott nyelvváltozat értéke abban rejlik, hogy képes megkönnyíteni a munkaerőpiacon keresett pozíciók megszerzését vagy a társadalmi előrelépést. Az együtt élő etnikumok közötti hatalmi egyenlőségek nyilvánvalóak az általuk használt nyelvek/változatok presztízsének és megítélésének tükrében (Bourdieu 1991). Amint arra Heller (1992) rámutatott, az értékes erőforrásokkal rendelkező csoportok irányítják a cserepiacot, alakítják a társadalmi viszonyokat és határozzák meg az erőforrások értékét. Ezek a piacterek a közvetlen erőn túl szimbolikus uralom útján működnek, ahol bizonyos csoportok szabják meg az erőforrás-elosztás szabályait. A részvétel szükségessé teszi a nyelvi és kulturális jártasság bizonyítását, a siker pedig e diktált szabályok elsajátításától függ (Heller 1992). Esetünkben a magyar és a szerb kultúrák a sztenderd nyelvi kultúrákat példázzák (Laihonen 2009; Filipović 2011), kedvezőtlenebb helyzetbe hozva és nyelvi sztereotípiáknak, előítéleteknek kitéve (Lendák-Kabók 2021) a nem szabványos változatok beszélőit, mindez arra ösztönözi a szülőket, hogy a többségi közösség tannyelvét, a szerbet preferálják a standard oktatás kiválasztásakor. A kisebbségi – köztük a magyar – nyelvi közösségek válasza erre az uralkodó egynyelvű standard nyelvi hegemoniára az alárendeltségtől az ellenállásig terjed (Mandić 2024).

Egy másik nyelvi ideológia a többnyelvűség hasznosságának kiemelése, mivel a több nyelv ismerete növeli a beszélő értékét az oktatás és a munka területén, és ezt preferálja az Európai Unió is (Romaine 2013; Mandić-Rácz 2023). Gábrity (2012) például azt vizsgálta, hogy a magyar kisebbség hogyan fejezi ki büszkeségét a két- vagy többnyelvűségével kapcsolatban, elismerve ezek

gyakorlati előnyeit a mindennapokban. Ide tartoznak a megnövekedett munkaerőpiaci lehetőségek és a jövőbeni migráció lehetősége a nyugati országokba (Gábrity 2012).

A teljes (standard nyelvű) kétnyelvűség megvalósítása azonban a kisebbségi közösségek tagjai számára több okból is kihívást jelent, elsősorban, hogy a magyar tannyelvű osztályokban a szerb, mint környezetnyelv oktatása nem megfelelő színvonalú (Lendák-Kabók et al. 2020). Szerbiában a kisebbségek általános és középiskolai oktatását három különböző megközelítés segíti elő: i) az A modell teljes körű oktatást foglal magába a nemzeti kisebbség nyelvén (L1), amelyet másodikként egy kötelező szerb nyelvtanfolyam egészít ki (L2) két-három órával hetente; ii) a B modell kétnyelvű oktatást kínál szerb (L2) és a nemzeti kisebbség nyelvén (L1) egyaránt; iii) a C modell teljes egészében szerb nyelven (L2) biztosítja az oktatást, azzal a lehetőséggel, hogy a tanuló heti két órában szabadon választható tantárgyat vagy programot vehet fel „Anyanyelv a nemzeti kultúra elemeivel” címmel (L1) (Mandić 2024). A szerbiai nyelvészek egy része, például Filipović, Vučo (2014) és Ateljević (2017) azzal érvelnek, hogy ha Szerbiában bevezetnék a kétnyelvű iskolákat, ezek segíthetnék a kisebbségeket, különösen a vegyes házasságokban élőket, hogy fenntartsák kisebbségi nyelvüket. A neves pszichológus, Göncz Lajos is támogatja a jelenlegi helyzetet, vagyis azt, hogy Szerbia kisebbségek által lakott területein a kizárólag magyar nyelvű oktatásban a többségi szerb nyelv egyetlen kötelező tantárgy (környezetnyelv) keretében legyen jelen. Úgy véli, a kisebbségközpontú oktatás előnyösebb, mivel egy additív kétnyelvű környezetet segít elő: a család és az iskola ösztönzi az első nyelvet, míg a tágabb közösség és bizonyos mértékig az iskolarendszer is támogatja a második nyelv fejlesztését (Göncz 2004). A kisebbségi magyar oktatási rendszer célja az anyanyelv megőrzése és a kisebbségi identitás erősítése, ugyanakkor kihívást jelent a többségi szerb nyelv elsajátítása, amely elengedhetetlen a munkaerőpiacon való érvényesüléshez (Papp 2012).

A vegyes házasságok hatása társadalmi, családi és egyéni szinten: gender szempont

Mivel a házasság az etnikailag sajátos kulturális értékek és gyakorlatok átvitelének mechanizmusa a következő nemzedék számára, a vegyes házasság alapvetően befolyásolhatja a kisebbségi közösségek

határait és megkülönböztetését (Barth 1969). Gordon (1964) az asszimiláció három szakaszát vázolja fel: kulturális (akkulturáció), strukturális és házassági. Kiemeli, hogy ez a folyamat egy etnikai csoport, mint önálló entitás eltűnéséhez vezethet.³ Éppen ezért a vegyes házasságok az akkulturáció vagy akár az asszimiláció fő mutatói (Merton 1941; Blau–Blum–Schwartz 1982), megkérdőjelezzik a különböző etnikai és faji csoportok közötti megosztottság és távolság elvét (Osanami–Törngren–Irastorza–Song 2016). A vegyes házasságok csoportok közötti kapcsolatokat is jeleznek; ha nincsenek vegyes házasságok két azonos területen élő csoport között, az az etnikai határok merevségét jelzi (Gordon 1964). A kisebbségi és többségi csoport közötti számos vegyes házasság a kisebbségi közösség nyitottságát és elfogadását jelzi a többség részéről, és fordítva, viszont ez a kisebbségi csoport kulturális jellemzőinek elvesztéséhez vezethet (Schoen–Wooldredge–Thomas 1989). Ha elfogadjuk, hogy a vegyes házasság magába foglalja a „mások” egyenrangú felekként történő valódi társadalmi elfogadását, akkor arra a következtetésre juthatunk, hogy dekonstruálja a társadalom kisebbségi csoportjaival szembeni etnikai és faji előítéleteket (Song 2009). Ezen okok miatt a vegyes házasságot általában egy kisebbségi csoport sikerének és társadalmi elfogadottsági mutatójának tekintik (Song 2009).

A vegyes házasságok szerepe sokrétű a kisebbségi népesség integrációjában, ugyanis a kisebbségek tagjai „közelebb kerülhetnek” hazájuk többségi lakosságához (Kemp 2006), ha utóbbiak közül választanak házastársat (Hoóz 2002). A kisebbségi népességhez tartozó házastársak is integrálódhatnak a többségi strukturákba és intézményekbe, vagy közösségi hálózatokat építhetnek ki így (Song 2009). Az azonban bizonytalan, hogy a vegyes házasságok befolyásolják-e a nemzetek közötti elfogadást, vagy kiválthatnak-e pozitív attitűdöket (Burić 2020).

Rodríguez - García, Solana - Solana és Lubbers (2016) azzal érvelnek, hogy a vegyes házasságok gyakran nem erősítik a társadalmi harmóniát,

hanem a családon belüli makro- és mikroszintű társadalmi feszültségek forrásává válnak. Ezek a kapcsolatok nem feltétlenül járnak azzal, hogy a házastársak feladják meggyőződéseiket és politikai vagy egyéb nézeteiket, ez pedig potenciálisan házassági konfliktushoz vezethet (Rodríguez-García et al. 2016). Számos kutatás kimutatta, hogy a válások aránya magasabb az exogám (vegyes) párok között, mint az endogám párok esetében, ami a társadalmi-gazdasági (Goldstein–Harknett 2006) és kulturális különbségekkel (Kalmijn–de Graaf–Janssen 2005), valamint a házastárs családjának el nem fogadásával magyarázható (Milewski–Kulu 2014).

Kiss (2016) állítása szerint Erdélyben az etnikailag vegyes párok folyamatosan arra kényszerülnek, hogy két, etnikailag megjelölt identitás közül válasszanak. „Ez akkor következik be, amikor intézményesen meghatározott és etnikailag jelölt alternatívák között kell választani” (Brubaker et al. 2006: 311). A többség és a kisebbségek közötti társadalmi hatalmi aszimmetria miatt a választás gyakran a többségi identitás felé gravitál, ami az etnikai kisebbségi csoport erózióját eredményezi, és veszélyezteti az etnokulturális reprodukciót (Kiss 2016).

A vegyes házasságokkal kapcsolatos kutatások kiemelik a vegyes családokon belüli döntési pontokat vagy választásokat, amelyek jelentősen alakítják a gyermekek identitását (Hărăguș 2017). A kulcsfontosságú döntések közé tartozik a gyermek nevének megválasztása (amely egy adott nemzethez való kötődést jelez), a vallás és az oktatás nyelve. A kutatások azt mutatják, hogy a kisebbségi nyelven folyó alapfokú (és esetenként középfokú) oktatás megőrzi a kisebbségi nyelvet a gyermekeknél (Lendák-Kabók 2021). Felhívják a figyelmet az anya sajátos szerepére a családon belüli kisebbségi identitás megőrzésében, mert az anyáknak gyakran az a feladata, hogy az otthoni gondozás és oktatás révén kulturális értelemben is újrateremtse a nemzetet (Yuval-Davis 1997). Kandiyoti mellett érvel, hogy „a nők viselik azt a terhet, hogy »nemetanyák« legyenek, és ők azok, akik újratermelik a kultúrát, közvetítő etnikai/nemzeti csoportok határait [...], nemzeti különbségeket” (Kandiyoti 1994). A kisebbségi nyelvű oktatás nem az egyetlen mutatója a kisebbségi identitás megőrzésének (ami óhatatlanul a kisebbségi nyelv megőrzéséből is áll), hanem olyan környezetet is igényel, ahol a kisebbségi nyelvet beszélők (Örkény–Székelyi 2016). Figyelembe véve a vegyes házasságok világviszonylatban és Közép-Kelet-Európában elterjedt perspektíváit, különös tekintettel az ilyen házasságból született

³ Gordon úgy érvelt, hogy az integráció előzetes akkulturációt tesz szükségessé. Mindazonáltal elismerem, hogy az akkulturáció sikeres lebonyolítása nem garantálja az integrációs szakasz beindulását. Gordon fogalmi keretei között az akkulturációból az integrációba való átmenet az asszimilációs folyamat sarkalatos szakasza. Ezt a döntő lépést követően a fennmaradó részfolyamatok biztosan kibontakoznak, bár potenciálisan fokozatos ütemben. Gordon állítása szerint az asszimiláció meghatározott sorrendet követ, és előre megadott módon bontakozik ki.

gyermekek identitásalakítására, felvetődik a kérdés: mely nyelvi ideológiák hatására döntenek a gyerekek oktatási nyelvről a különböző nemzetiségű, otthon jellemzően két nyelvet használó szülők? A többségi (szerb) vagy a kisebbségi (magyar) nyelv mellett döntenek-e inkább, és hogyan indokolják választásukat?

Módszertan

Jelen tanulmány tizenhárom félig strukturált interjú kvalitatív elemzésére épül; az interjúk olyan házaspárok magyar nemzeti kisebbséghez tartozó tagjaival készültek, akiknek házastársa a többségi szerb nemzethez tartozik. A kizárólag a kisebbségi fél megkérdésére irányuló döntés azon feltételezésen alapult, hogy a többségi társadalmi közegben ők korlátozottabb befolyással és érdekérvényesítő képességgel rendelkeznek – amint azt korábbi kutatások is alátámasztották Kárpátalján (Kovály–Ferenc 2020) és Erdélyben (Brubaker et al. 2006). A válaszadók kiválasztásánál a „hólabda” módszert alkalmaztuk (Esterberg 2011). Az interjúk 2021 szeptemberében és októberében készültek magyar nyelven, személyesen és online.

A tizenhárom interjú négy férfi és kilenc nő bevonásával készült. A válaszadók 1964 és 1986 között születtek. A válaszadók személyazonosságának védelme céljából a nevek helyett a nemük rövidített alakja szerepel (F – nő; M – férfi), amely a születési év szerinti numerikus kóddal egészül ki, a legidősebbtől (1-től) a legfiatalabbig (9-ig).

Az interjúrács huszonöt összefüggő kérdésből állt, három fő tematikus területre osztva: (1) gyermekkor és iskola, család és környezet; (2) házastárs választása, az új család nemzeti identitása és kulturális különbségek; (3) a gyermekek nemzeti identitását és az oktatás nyelvét jelző markerek kiválasztása. A tanulmány a harmadik kérdéscsoporthoz – pontosabban a többségi vagy kisebbségi nyelvű iskolaválasztás családi okaihoz – kapcsolódó interjúrészeket elemzi. Csökkentett átírást alkalmaztunk, melynek során a verbális kijelentéseket intonáció és paralingvisztikai elemek (nevetés, sóhaj stb.) megjelölése nélkül rögzítettük, ami etnográfiai és szociológiai elemzésre igen, de nyelvi analízisre nem alkalmas. A szövegkörnyezet jobb megértése érdekében az átíró további megjegyzéseit szögletes zárójelben adtuk meg.

Az elemzés során a Saldaña (2013) és a MacQueen és munkatársai (MacQueen–McLellan–Kay–Milstein 2009) által kidolgozott kódolási

módszereket alkalmaztuk, amelyek alkalmasak a válaszadók nyelvi ideológiáinak azonosítására. Először is az „attribútumkódolását” (Saldaña 2013: 70) használtuk, hogy betekintést nyerjünk a családi állapotba, a környezetbe, megvilágítsuk a foglalkozást, a házastárs nemzetiségét, a gyermekek számát, a gyermekek oktatási nyelvét (mind az iskolában, mind az óvodában), valamint az otthon használt nyelv(ek)et. Az attribútumkódolás eredményeit az 1. táblázat mutatja be.

A tanulmányban a „magyar tannyelvű oktatás” fogalmának különböző formáit szinonimaként használjuk (intézmény, tagozat, osztály), noha ezek technikailag eltérő struktúrákra utalnak. A terminológia következetesség érdekében a „magyar tannyelvű oktatás” gyűjtőfogalomként szolgál, míg az „osztály” és „tagozat” kifejezések konkrét tanulócsoporthoz vagy intézményi egységekre vonatkoznak.

Az átiratok elemzése során három domináns pozíciót azonosítottunk: azokat a válaszadókat, akiknek gyermekei (1) többségi nyelvű, (2) kisebbségi nyelvű órákra járnak, valamint azokat, (3) akik még nem döntöttek e kettő között. Ezután a következő négy témát azonosítottuk (amelyeket indokként is említettek) a többségi tannyelvű iskolaválasztással kapcsolatban: (1) nincsenek tanórák a kisebbségi nyelven; (2) kisebb a verseny a kisebbségi nyelvű órákon; (3) jobb az integráció a többségi nyelven folyó oktatás révén; (4) a többségi közösséghez tartozó szülő szeretné elkerülni, hogy kizáródjon a gyermeke az oktatásból (ha ez kisebbségi nyelven történik). Tartomelemzést végeztünk a konkrét témákra való hivatkozások (okok vagy érvek) gyakoriságának rögzítésére, bevezetve így a kvantitatív dimenziót is. A tanulmány eredményeit végül a beszélgetőpartnerek egyes nyelvi ideológiáikhoz viszonyítva értékeljük.

Eredmények

A számszerűsített tematikus kódolás (lásd 1. táblázat) azt mutatta, hogy 13 válaszadóból 5-nek a gyermekei szerb (többségi) tannyelvű osztályba járnak az iskolában, 5/13-uk úgy nyilatkozott, hogy folyamatban van a tanítási nyelv kiválasztása, mivel a gyermekek még óvodába járnak, és 2/13-uk nyilatkozott úgy, hogy gyermeke magyar nyelven folytatja tanulmányait, vagy határozottan szeretné, ha a jövőben kisebbségi tannyelvű iskolába járna. Csúpan egyetlen válaszadó nyilatkozta, hogy gyermekei különböző nyelveken tanulnak (az egyikük szerb, míg a másikuk magyar tannyelvű osztályba jár).

A többségi nyelv választása

A szerb nyelven történő iskoláztatás néha inkább kényszerű, mintsem önkéntes választás, mert a szülők olyan területen élnek, ahol nincs lehetőség a magyar iskolai oktatásra. Így volt ez M4-nél is, aki gazdasági okokból Belgrádba költözött. Fontos azonban megjegyezni, hogy a gyermekek apja otthon nem beszélt magyarul gyermekeivel, hiszen választás útján vette fel az egynyelvű nacionalizmust; így ha lett is volna lehetőség kisebbségi iskoláztatásra, a szülők valószínűleg nem ezt választották volna.

A vegyes házasságban élő párok esetében a gyermekek oktatási nyelvének „megválasztását” befolyásoló szubjektív tényezőket illetően több ok is felmerül. Két újvidéki, az F1-es és az F2-es válaszadó úgy nyilatkozott, hogy döntésük, miszerint gyermekeiket szerb tannyelvű osztályba íratják, inkább kényszerű, mintsem önkéntes. Férjeik elsődleges érve az volt, hogy ez a választás elősegíti gyermekek beilleszkedését a helyi társadalomba, ami gyakori érv volt akkoriban, amikor a gyerekek kicsik voltak, és a magyar nyelvnek kisebb volt a presztízse. Utólag visszagondolva azonban F1 sajnálta, hogy az identitásra visszavezethető okokból nem helyezte előtérbe a magyar nyelvű oktatást. Ez alátámasztotta a férje által elfogadott uralkodó nyelvi ideológia finoman körvonalazódó kritikáját, amely hangsúlyozta a sztenderd többségi nyelv fontosságát a társadalomba való sikeres beilleszkedésben: „Ilyen esetekben az az érv, hogy [a szerb] a környezet nyelve [tehát] a gyerek könnyebben fog beilleszkedni, [de] ez végül nem így lett” (F1, Újvidék).

F1 és F2 kiemelte, hogy fiaik még mindig – bár ritkábban – magyarul beszélgetnek velük, de elismerték, hogy a magyar nyelvű írási-olvasási készségük hiányos. Az alábbiakban egy kivonat olvasható F1 interjújából:

Azt hiszem, engedtem magam meggyőzni; nem küzdöttem eleget azért, hogy magyar iskolába járjanak. A férjem azzal érvelt, hogy a szerb a környezet nyelve, és hogy [a gyerekek] jobban beilleszkednek; végül ez az érv nem állt, de mindketten szerb tannyelvű iskolába jártak, és mindketten tudnak magyarul is. Kisebbségi fiammal, aki most külföldön él, többet beszélek magyarul; ha telefonon beszélünk, inkább magyarul beszélünk. A nagyobbik fiammal nem annyira, de kellemesen meglepődtem, amikor [a Magyarországon

élő] nővérem ellátogatott, hogy folyékonyan beszélt vele magyarul. Nagyon boldog voltam. Úgy tűnik, megőrizte a magyar nyelvet. (F1, Újvidék)

Egy másik szubjektív indíték, hogy a gyerekek szerb tannyelvű intézményben tanuljanak, abból fakad, hogy a többségi közösségből származó szülő is bevonódjon a gyerekek oktatásába. Annak ellenére, hogy a hagyományos társadalmi nemi normák szerint az anyát terheli a felelősség a gyermekek iskolai előmeneteléért, F5 kiemelte férje aktív részvételének jelentőségét gyermekek iskoláztatásában, hangsúlyozva, hogy együtt segítenek nekik az iskolai feladatokban. Ez a nyomtatékosítás arra utalhat, hogy megpróbálja igazolni választását, és eloszlatni a döntésével kapcsolatos kételyeket. Fontos, hogy F5 azt állította, a férje nem befolyásolta a gyermekek oktatási nyelvének kiválasztásával kapcsolatos döntést, az az ő döntése volt, ami a partner kulturális asszimilációjára vagy megbékítésére utal. Ez azonban feltárja az egynyelvű nacionalizmus ideológiájának jelenlétét, amely magában foglalja a kétnyelvűség kisebbségi beszélők felé támasztott elvárását, míg a többségi beszélők irányába nincs hasonló kíváncsi, hogy ismerjék kisebbségi közösségeik nyelvét (Mandić–Rác 2023). Így fel sem merült annak a lehetősége, hogy a férj olyan szinten megtanuljon magyarul, hogy be tudjon kapcsolódni a gyermekek tanításába. F5 megfigyelte továbbá, hogy fia szerb nyelvtudása már óvodás korában is erősnek tűnt, mivel magyarul nem beszélő társaival kötött barátságot. Válasza azt sugallja, hogy közelebb kíván kerülni a többségi közösséghez, és ezáltal potenciálisan visszafogja kisebbségi identitását gyermekei iskolai tannyelvének megválasztását illetően. Az alábbiakban közöljük a vele készült interjú részletét.

A fiam magyarul járt óvodába [ahol a magyar volt a fő nyelv], de a csoport vegyes volt; volt benne egy-két gyerek is, aki nem tudott magyarul, így a fiam összebarátkozott egy szerb fiúval, így nem igazán építette fel a magyarságát az óvodában. Ezért döntöttünk úgy, hogy szerb tannyelvű iskolába kell járnia. Az is fontos volt, hogy a férjem részt vegyen az iskolai oktatásban. A férjem, más férjekkel ellentétben, valóban foglalkozik gyermekeink iskoláztatásával. Elmagyarázza a matematikai feladatokat és a többi tantárgyat... ha elfogy a türelme, akkor én közbelepek. Ez nem lenne

lehetséges, ha a fiam magyarul járna iskolába. A lányomat is beíratam szerbbe [szerb tannyelvű osztályban kezdte az általános iskolát], pedig jól tudott magyarul, amikor befejezte az óvodát, de nem akartam ezeket a nyelvi különbségeket megteremteni a gyerekek között. (F5, Újvidék)

Hasonlóképpen F4 is egy szerb tannyelvű iskolába íratta be a fiát, mivel a férje azzal érvelt, hogy nem tudna segíteni a házi feladatban, ha gyermekük magyar nyelven tanul. Ezt a döntést azonban megbánta, és a lánya már magyar tannyelvű osztályba járt. A gyerekek édesanyjaként kijelentette, hogy a választás joga őt illette meg.

Nagyon megbántam, hogy nem íratam be a fiamat [magyar nyelvű osztályba], gondolom nem lett volna gond, [a férjem] tudott volna segíteni neki matekban, én segítettem volna más tantárgyakban neki. (F4, Újvidék)

A családi dinamikával összefüggő nemi szerepek a férfiak megnyilvánulásaiban is tetten érhetőek, erre az újvidéki M1-ék esete is példa, akik a hagyományra hivatkoztak, hogy racionalizálják és minimalizálják a gyermekek tannyelvének megválasztásával kapcsolatos dilemmát. M1 hangsúlyozta, hogy azért döntöttek gyermekeik szerb nyelvű iskoláztatása mellett, hogy az édesanyjuk segíthessen nekik az otthoni tanulásban. Ez tükrözi azt az internalizált nyelvvideológiát, amely azt feltételezi, hogy a beszélők többsége egynyelvű. Ezért az, hogy a vegyes házasságból származó gyerekeket milyen nyelven tanítatták, függhet az anya anyanyelvétől (Lendák-Kabók–Šimonji-Černak–Maran–Lazar 2022). Az interjú során M1 megerősítette, hogy közte és gyermekei között – jó részt a tannyelvválasztás következményeként – ma már elsősorban szerb nyelven zajlik kommunikáció. Ez az elmozdulás rávilágít arra, hogy a szerb miként vált az interakciókban dominánssá, ha nem is kizárólagos nyelvévé. Az alábbiakban egy részletet közlünk ebből az interjúból.

Hogy az anyjuk megértse, mit tanulnak [és], hogy ő és én megértsük, inkább beíratuk őket szerbül [szerb tannyelvű iskolába]. Ha magyar nyelven jártak volna elemi iskolába, az anyjuk nem tudta volna követni, amit tanulnak; nem tudott volna segíteni nekik. (M1, Újvidék)

Az oktatási nyelv megválasztásának tárgyalása

Az interjúk készültkor a megkérdezettek közül egyes szülőknek még nem kellett dönteniük gyermekeik oktatásának nyelvéről. Határozatlanságukat a gyermekek jövőjével kapcsolatos aggodalmak, valamint az a dilemma okozta, hogy a többségi közösséghez tartozó szülők részt tudnak-e majd venni a házi feladatok megoldásában, ami egyben a szerb tannyelv választását is indokolta azok számára, akiknek már iskoláskorú gyermekük volt.

A szülők különféle stratégiákat alkalmaznak, hogy elősegítsék gyermekeik többnyelvűségét még iskoláskoruk előtt: ilyen például F7 döntése, hogy gyermeke kétnyelvű óvodai csoportba járjon, ahol az egyik óvodapedagógus magyarul, a másik szerbül beszél. A magyar nyelvet jellemzően a korai oktatáshoz, így az általános iskolához választják. Ezzel szemben a szerb nyelvet inkább a középfokú oktatás esetében részesítik előnyben, mivel ez segíti a gyerekeket a szerb nyelvű felsőoktatásra való felkészülésben (Lendák-Kabók et al. 2022). Az alábbiakban egy részletet közlünk F7 interjújából:

Gondolkodtunk azon, hogy beíratjuk egy olyan csoportba az óvodában, ahol csak magyarul beszélnek, de aztán a vegyes tannyelvű csoport mellett döntöttünk. Azt is megbeszéltük, hogy hova járjon iskolába [ahol a fő nyelv a magyar]. Inkább magyar általános iskolába íratnám, aztán szerb gimnáziumba járhatna. Van egy olyan érzésem, hogy a férjem helyesli ezt a megoldást, de megkérdezte, hogyan fog vele matematikát tanulni, és hogyan magyarázza majd el neki. Mondtam neki [a férjemnek], hogy megoldjuk [ezt a kérdést]; egyelőre van időnk dönteni, és meglátjuk, hogyan alakul. (F7, Temerin)

Az újvidéki M2 a poliglott nacionalizmus ideológiájához igazodó gyakorlati többnyelvűséget értékeli, kiemelve annak oktatási és foglalkoztatási előnyeit, összhangban az Európai Unió nézőpontjával (Romaine 2013; Mandić–Rác 2023). Bár a lányuk már magyarul tanult, M2 arról számolt be, hogy feszültség alakult ki közte és szerb anyanyelvű felesége között amiatt, hogy fiukat az általános iskolában magyar tannyelvű osztályba írták, mivel a nő úgy érzi, kizáródott lányuk tanulmányi útjának egyengetéséből. Ez rávilágít arra az internalizált nyelvi ideológiára, amely különbséget tesz a többnyelvű kisebbségi

beszélők és az egynyelvű többségi beszélők között. M2 vallomása egy olyan házastársi vizállyra utal, amely abból fakad, hogy tett egy kísérletet a kisebbségi nyelv megőrzésére az alapfokú oktatás révén (F7 álláspontjával összhangban), mivel ez alááshatja a többségi közösségből származó partner identitásának egy jelentős részét. A gyermekek oktatásának nyelvvel kapcsolatos nézeteltérések olyan mértékben megterhelhetik a házastársi kapcsolatokat, hogy a partnerek a különválást fontolgatják. Az alábbiakban egy részletet mutatunk be M2 interjújából:

Amikor a lányom elkezdte az iskolát, vita volt arról, hogy beíratjuk-e magyar nyelvű osztályba, de végül magyar nyelvű iskolába járt. Most a fiamnak kell iskolába mennie; a jelenlegi döntés az, hogy szerb tannyelvű iskolába fog járni, amit irracionális megoldásnak tartok. Még mindig jobban beszél szerbül, mint magyarul, édesanyja pedig szerb... Nézzük gyakorlati oldalról: nagyon sok embert ismerek, aki nem élt a kisebbségi nyelvű oktatás lehetőségével, és 20-30 évvel később haragudtak a szüleikre, amiért nem tanították meg őket magyarul. Szeretném, ha a fiam legalább az általános iskolát magyar nyelven végezné el, hogy megtanuljon magyarul írni-olvasni. A feleségem azzal érvel, hogy így kiszorul az életéből, ami szerintem helytelen – azzal, hogy ellenzi a kisebbségi iskoláztatást, hosszú távon ő zárja ki magát a fiunk életéből. (M2, Újvidék)

F8 egy olyan lehetőséget emelt ki, amellyel a szülők általában vonakodnak élni. Nevezetesen azt, hogy az egyik gyerek szerb nyelven, a másik magyarul végezze a tanulmányait, és F5 is gondolkodott rajta, de később elvetette az ötletet, mivel nem akarta, hogy a gyerekeit így „szétzakítsák”, míg M2 felesége ragaszkodott ehhez a felosztáshoz. F8 választása magába foglalja a közös szülői döntést, hogy mindkét nyelvet egyformán megtartsák a családban, ami azt sugallja, hogy gender-szempontról egyenlő szerepük van a döntésben. A szerb és magyar tagozaton is tanító pedagógus, F8 úgy nyilatkozott, hogy kisebb a verseny a kisebbségi tannyelvű órákon, ami visszatartja a vegyes házasságban élő szülőket attól, hogy gyermekeiket magyar osztályba írassák be (ugyanazt az érvet használták fel a többségi tannyelvű oktatással szemben Magyarokánizsán, ahol az volt a dilemma, hogy beírassák-e a gyereket egy nagyon kis létszámú szerb osztályba). Az

interjúalany véleménye szerint az értékelési szempontok enyhébbek a kisebbségi osztályok fenntartásának szándéka miatt.

Azonban ők [kisebbségi gyerekek] kevesen vannak, és nincs verseny, így az [osztályok színvonala] sokkal gyengébb. Például egy iskolai matematikaverseny vagy bármilyen verseny nem rendezhető azonos szinten. Szóval nem állnak egy szinten, mert a magyarokkal ez rendben van [azaz az emberek talán azt gondolják], hogy „csak ne buktasd meg őket, mert akkor nem lesz osztály”, tudod, egy kicsit túl vannak védve a magyarok, azt hiszem. (F8, Szabadka)

Azokon a területeken, ahol még mindig többségben vannak a magyarok, mint például Magyarokánizsán, a szülők gyakran stratégiai okból a többségi nyelvet választják gyermekeik oktatási médiumaként. Ezt a döntést az a vágy vezérli, hogy gyermekeik szert tegyenek a szerb nyelv ismeretére, javítva ezzel a közép- és felsőoktatási esélyeiket. Ez a választás tükrözi az egynyelvű nacionalizmus mögöttes nyelvi ideológiáját, valamint azt, hogy a sikeres integráció szempontjából az egységes standard nyelv ismerete a fontos. A szülők gyakran azzal a dilemmával szembesülnek, hogy a szerb nyelvű oktatást válasszák-e a jobb szerbiai beilleszkedés érdekében, vagy a magyar tannyelvű oktatást, amely ahhoz vezethet, hogy végül gyermekeik Magyarországon folytatják felsőfokú tanulmányaikat és életüket. F9 például azt fontolgatta, hogy beírta gyermekét egy szerb tannyelvű iskolába Magyarokánizsán, ahol csak egy szerb osztály van, kevés diákkal. Aggodalmát az osztályban tapasztalható verseny hiánya okozta, ami, mint fentebb említettük a magyar osztályok kapcsán, eltántorította a vegyes házasságban élő kisebbségi szülőket attól, hogy többségi környezetben a magyar nyelvű oktatást válasszák. F9 narratívája azonban saját tapasztalatait és kihívásait tükrözte, amikor egy teljesen kisebbségi nyelvű oktatás után Újvidéken szerb nyelven folytatta felsőfokú tanulmányait. Észrevette, hogy azok a csoporttársak, akik túlnyomórészt szerb környezetben nőttek fel, és a szerb nyelvet jól beszélik, gyorsabban alkalmazkodtak az egyetemi elvárásokhoz.

A kisebbségi nyelv választása

F3 felnőtt fia általános és középiskolai tanulmányait is magyar tannyelvű intézményben végezte. Kezdetben

azonban szerb iskolába járt. A család Bácskossuthfalván él, ahol többségben van a magyar lakosság. F3 fia természetesen anyanyelvi szinten beszél magyarul, és amikor többségi tannyelvű intézménybe került, segítségre volt szüksége a szerb tananyag megértésében. F3 tehát kezdetben ragaszkodott a szokásos többségi nyelvi ideológiához, de később megváltoztatta álláspontját. Az, hogy végül előnyben részesítette a magyar nyelvű oktatást, elősegítette fia jobb beilleszkedését a családjukba és a helyi környezetbe, férje pedig rábízta ezt a döntést.

Úgy gondoltam, ha szerbül tanul, később könnyebb lesz neki, mert a saját tapasztalataim alapján a szerb nyelven végzetek valahogy gyorsabban érvényesülnek; a középiskolában sokkal lazábbak. Beíratam a szerb iskolába, fél évig járt, de nem volt olyan gazdag szókincs [hogy ki tudja fejteni magát], és ez őt is zavarta. Láttam, hogy a gyerek szenved, ezért a tanév folyamán úgy döntöttünk, hogy átíratjuk a magyar tagozatra, majd a továbbiakban [magyar tannyelvű] általános és középiskolában tanult. (F3, Bácskossuthfalva)

Az egyik interjúalany, M3 egy kisebb településen lakik Pancsova mellett, ahol a magyar lakosság történelmileg kis lélekszámú, de folyamatosan jelen van. Meglehetősen távol esik a vajdasági magyar többségű településektől, a magyarok lakta terület peremén helyezkedik el. Ebben a környezetben a kisebbségi tannyelvű osztályok azokban a tanévekben válnak elérhetővé, amikor elérik a törvény által előírt minimum öt fős létszámot. M3 határozottan kifejezte vágyát, hogy gyermekét kisebbségi nyelven szeretné taníttatni, és ezt felesége teljes mértékben támogatja. M3 kiemelte, hogy felesége mély rokonszenvet érez a magyar kultúra és a magyar emberek iránt, ami harmonikus összhangot biztosít a gyermek identitásfejlődéséhez, valamint a kultúrák és hagyományok otthoni megőrzéséhez. Mikrokörnyezetükben ez a poliglott nacionalizmus kifejeződésékként is értelmezhető. Egy részlet következik M3 interjújából.

A feleségem azt mondta, ha van magyar osztály az iskolában, akkor a fiam magyarul fog tanulni. Az óvodában... nem tudom, hogy van-e jelenleg magyar nyelvű csoport; be kellett íratnunk az óvodába, ahol csak szerb nyelvű csoport van, és nem abban a városrészen, ahol magyarok élnek.

Ha hároméves lesz, vissza akarjuk vinni Vojlovicába; talán van itt magyar nyelvű óvoda. Egyik ismerősöm magyar, szakmáját tekintve óvónő; ha [a fiamat el tudom vinni] oda, ahol ő van, tud vele magyarul beszélni. Szeretném, ha a gyerekem magyar tannyelvű iskolába járna, de erre úgy néz ki nincs lehetőség, mert ha csak egy-két-három szülő akarja magyar osztályba íratni a gyermekét, akkor abból sajnos nem lesz semmi. (M3, Hertelendyfalva [Vojlovica])

M3 tehetetlennek érzi magát, úgy látja, nincs lehetősége arra, hogy gyermeke magyar közegben tanuljon. Megfigyelése szerint a vegyes házasságban élő szülők nem íratják kisebbségi tannyelvű osztályba gyermekeiket, amivel lemondanak a kisebbségi identitás és közösség megőrzéséről, ez pedig gyors asszimilációt eredményez.

Zárszó

A tanulmány célja annak vizsgálata volt, hogy a vajdasági vegyes házasságokból született gyermekek esetében a szülők miként viszonyulnak gyermekeik oktatási nyelvének megválasztásához, különös tekintettel arra, hogy a többségi vagy a kisebbségi tannyelvet részesítik-e előnyben. A kutatás emellett a magyar nemzeti kisebbséghez tartozó szülők nyelvi ideológiáira összpontosított, abból a célból, hogy feltárja, e megnyilatkozások miként befolyásolják a választást, és ezáltal hogyan járulhatnak hozzá a többnemzeti-ségű tartomány etnikai összetételének (hosszú távú) alakulásához. Az elemzés kimutatta, hogy a kisebbségi közösséghez tartozó szülők körében objektív és szubjektív okok egyaránt meghatározzák a többségi nyelvű iskolaválasztást. Objektív tényező alatt értendő a kisebbségi nyelvi osztályok hiánya a családok lakóhelyének környezetében, valamint olyan faktorok, mint a többségi nemzetből származó partner választása és a folyamatos migráció, amelyek hozzájárultak ahhoz, hogy korlátozottan férhessenek csak hozzá a szervezett, kisebbségi nyelven történő oktatáshoz. A szubjektív tényezők kulcsfontosságú elemként jelentek meg a gyermekek magyar nyelvű oktatására vonatkozó döntések indoklásaiban. A kisebbségi nyelvű osztályokban tapasztalható korlátozott versenyképességgel kapcsolatos aggodalmak, különösen azokon a területeken, ahol a magyar népesség száma csökken, arra késztették a szülőket, hogy a nagyobb létszámú, szerb tannyelvű osztályokat részesítsék előnyben, mivel úgy gondolták, hogy ez elősegíti gyermekeik tanulmányi előmenetelét

és szocializációját. Ezek a szubjektív okok gyakran az egynyelvű nacionalizmushoz kapcsolódó nyelvi ideológiai internalizálásában és abban a hitben gyökereznek, hogy a többségi kultúrába való sikeres beilleszkedés kizárólag egyetlen sztenderd nyelv ismeretén múlik. Ez az integrációs perspektíva arra kényszerítette a szülőket, hogy alulértékelték gyermekeik kisebbségi identitásának sajátosságait, hogy ezáltal látszólag egyenlő esélyeket biztosítsanak személyes és szakmai fejlődésükhöz, és támogassák a nemzeti kizárólagosságot, amely a többnyelvűséggel kapcsolatos egyenlőtlen elvárásokat jelenti a kisebbségi és többségi nyelvet beszélők számára. A többnyelvű nacionalizmus a magyar nyelven történő oktatás megválasztásának magyarázataként is felmerült: a többségi nyelvet a többségi nemzethez tartozó szülőtől sajátítják el, és ez a domináns nyelv a gyermek környezetében. Ezzel szemben a kisebbségi nyelvet fejleszteni „kell”, és fenntartani az oktatáson és a kisebbségi szülőn keresztül.

Érdekes módon az interjúkban a társadalmi nemek között különbségek figyelhetők meg, mivel a nyelvi ideológiák által támogatott patriarchális normák befolyásolhatják a vegyes házasságból származó gyermekek oktatási nyelvének megválasztását. A férfi családfői pozícióba emelése és a nő házastársa iránti elkötelezettsége lehetővé teszi a férfiak számára, hogy döntsenek gyermekeik oktatásának nyelvéről, vagy érveljenek a kisebbségi nyelv mellett, és szembeálljanak házastársuk kisebbségi oktatás elleni érveivel. A férfiak döntései olykor az anya szerepén alapulnak – az ő anyanyelvét választják a gyerekek oktatásához, mivel az anya feladata segíteni a házi feladat elkészítésében. Következésképpen bár fennáll az a nyomás, hogy az anya nem tud segíteni, ha a gyermek a kisebbségi nyelven tanul, vagy az a tény, hogy kizáródik gyermeke oktatásából, néhány nő mégis a többségi nyelvű oktatás mellett dönt, hogy alkalmazkodjon; ők kiemelik többségi házastársuk szerepét gyermekeik oktatásában, ezzel erősítve identitásukat. Míg a női válaszadók egy része igyekezett megindokolni vagy utólag megbánta a gyermekei iskoláztatásával kapcsolatos döntéseit, az eredmények azt mutatják, hogy a többségi nyelvhez kapcsolódó társadalmi tőke iránti igény rendszerint háttérbe szorította a kisebbségi nyelvhez fűződő értéket a döntéshozatali folyamatban. Bár a magyar nyelv napjainkban nagyobb szimbolikus és instrumentális értékkel rendelkezhet, mint korábban, ez önmagában mégsem bizonyul elegendőnek ahhoz, hogy a vegyes etnikumú házaspárok körében elsődleges választásává váljon. A tanulmány végezetül rávilágít a vegyes házasságok alapvető társadalmi funkciójára, mivel a

családi döntések jelentősen befolyásolják az ezekben a házasságokban született gyermekek identitását és etnikai hovatartozását. Ebben a folyamatban jelentős szerepet játszik az oktatásuk nyelvének megválasztása, amely a többségi nyelv választása révén felgyorsítja az akkulturációt és az asszimilációt. Ennek megfelelően a kutatás a vegyes házasság, a nyelv, a szülők iskolai végzettsége, az oktatási stratégiák és a nyelvi ideológiák komplex kapcsolatának további feltárását szorgalmazza, hogy segítsen a vegyes házassághoz kapcsolódó átfogó nyelvi térkép felépítésében, ezáltal elmélyítve a nyelv és a nyelv dinamikájának megértését az identitásban a vegyes házasságokon belül.

Köszönetnyilvánítás:

A tanulmány megírása a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával, a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj keretében valósult meg (Ügyszám: BO/00254/24, *Női szerepek a vegyesházasságban*).

Felhasznált irodalom

- Annamalai, Elay 2003 Reflections on a language policy for multilingualism. *Language Policy*, 2(2): 113–132. doi: <https://doi.org/10.1023/A:1024689217801>.
- Ateljević, Sandra 2017 Hungarian Minority Bilinguals and Minority Education in Serbia. *Edicija Fililoška istraživanja danas*, 7: 369–378. doi: <http://dx.doi.org/10.18485/fid.2017.7.ch22>.
- Barth, Fredrik 1969 Introduction. In Barth Fredrik ed. *Ethnic Groups and Boundaries*. Boston: Little Brown & Co. 1–12.
- Beretka, Katinka 2020 Fluid borders of national-cultural autonomy: The legal status of national minority councils in Serbia. *Nationalities Papers*, 48 (Special Issue 2): 273–288. doi: <https://doi.org/10.1017/nps.2018.64>.
- Blau, Peter M. – Blum, Terry C. – Schwartz, Joseph E. 1982 Heterogeneity and intermarriage. *American Sociological Review*, 47(1): 45–62. doi: <https://doi.org/10.2307/2095041>.
- Bourdieu, Pierre 1977 The economics of linguistic exchanges. *Social Science Information*, 16(6): 645–668. doi: <https://doi.org/10.1177/053901847701600601>.
- Bourdieu, Pierre 1991 *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity, in association with Basil Blackwell.

- Brubaker, Rogers – Feischmidt, Margit – Fox, Jon – Grancea, Liana 2006 Nationalist politics and everyday ethnicity in a Transylvanian town. Princeton University Press.
- Burić, Fedja 2020 Sporadically Mixed: Lowering Socialist Expectations and Politicizing Mixed Marriage in 1960s Yugoslavia. In Edgar, Adrienne – Frommer, Benjamin eds. *Intermarriage from Central Europe to Central Asia: Mixed Families in the Age of Extremes*. Lincoln: University of Nebraska Press. 83–109.
- Esterberg, Kristin G. 2011 *Qualitative methods in social research*. Brantford, Ont.: W. Ross MacDonald School Resource Services Library.
- Filipović, Jelena 2011 Language policy and planning in standard language cultures – an alternative approach. In Vasić, Vera ed. *Jezik u upotrebi / Language in Use*. Društvo za primenjenu lingvistiku, Novi Sad. 121–136.
- Gábrity, Eszter 2012 The intertwining of linguistic identity and ideology among Hungarian minority commuters from Vojvodina to Hungary. *Jezikoslovlje*, 13(2): 625–643.
- Gal, Susan 2002 Language Ideologies and Linguistic Diversity: Where Culture Meets Power. In Keresztes László – Maticsák Sándor szerk. *A magyar nyelv idegenben*. Debrecen – Jyväskylä: Debreceni Egyetem. 197–204.
- Gal, Susan 2011 Polyglot nationalism. *Alternative perspectives on language in 19th century Hungary*. *Langage et Société*, 136: 31–54.
- Goldstein, Joshua R. – Harknett, Kristin 2006 Parenting across racial and class lines: Assortative mating patterns of new parents who are married, cohabiting, dating or no longer romantically involved. *Social Forces*, 85(1): 121–143. doi: <https://doi.org/10.1353/sof.2006.0125>.
- Göncz Lajos 2004 A vajdasági magyarság két-nyelvűsége. *Nyelvpszichológiai vonatkozások*. Szabadka – Budapest: Magyarságkutató Tudományos Társaság – MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Gordon, Milton M. 1964 *Assimilation in American life. The Role of Race, Religion, and National Origins*. New York: Oxford University Press.
- Hărăguș, Mihaela 2017 Formation of Mixed Marriages. In Bolovan, Ioan – Dumanescu, Luminita eds. *Intermarriage in Transylvania, 1895–2010*. Frankfurt am Main: Peter Lang Edition. 137–145.
- Heller, Monica 1992 The politics of codeswitching and language choice. *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 13(1-2): 123–142. doi: [10.1080/01434632.1992.9994487](https://doi.org/10.1080/01434632.1992.9994487).
- Hoóz, István 2002 A nyelvi asszimiláció és a házasságkötés. *Statistikai Szemle*, 80(12): 1082–1096.
- Irvine, Judith T. 1989 When Talk Isn't Cheap. *Language and Political Economy*. *American Ethnologist*, 16(2): 248–267. doi: <https://doi.org/10.1525/ae.1989.16.2.02a00040>.
- Irvine, Judith T. 2012 *Language Ideology*. Oxford Bibliographies. Oxford University Press. doi: [10.1093/obo/9780199766567-0012](https://doi.org/10.1093/obo/9780199766567-0012).
- Kalmijn, Matthijs – de Graaf, Paul M. – Janssen, Jacques P. G. 2005 Intermarriage and the risk of divorce in the Netherlands: The effects of differences in religion and in nationality, 1974–94. *Population studies*, 59(1): 71–85. doi: <https://doi.org/10.1080/0032472052000332719>.
- Kandiyoti, Deniz 1994 Identity and its Discontents: Women and the Nation. *Milennium: Journal of International Studies*, 20(3): 429–443. doi: [10.1177/03058298910200031501](https://doi.org/10.1177/03058298910200031501).
- Kemp, Walter 2006 The triadic nexus: lessons learned from the status law. In Osamu, Ieda ed. *Beyond Sovereignty: From Status Law to Transnational Citizenship*. Hokkaido University: Slavic Research Center. 109–126.
- Kiss, Tamás 2016 Asszimiláció és határ-megerősítés. Vegyes házasságok és a vegyes családokon belüli etnikai szocializáció Erdélyben. In Apró István szerk. *Média és identitás 2. Nemzeti Média- és Hírközlési Hatóság Médiatanács Médiatudományi Intézete*. 47–88.
- Kovály, Katalin – Ferenc Viktória 2020 „Össze vagyunk mi itt keveredve”: etnikailag és felekezetiileg vegyes családok döntési stratégiái a kárpátaljai magyar szórványban. *Regio*, 28: 70–105.
- Krel, Aleksandar – Mandić, Marija 2016 Multilingualism as Habitus: Discourse of the Banat Germans on the Period between the World Wars. *Etnoantropološki problemi*, 11(2): 583–600. doi: <https://doi.org/10.21301/eap.v11i2.13>.

- Laihonen, Petteri 2009 Language Ideologies in the Romanian Banat. Analysis of Interviews and Academic Writings among the Hungarian and Germans. Jyväskylä: University of Jyväskylä.
- Lazar, Žolt – Aćimov, Danijela 2017 Mešoviti brakovi u Vojvodini kao indikator interkulturalne komunikacije. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 42(2): 397–410. doi: 10.19090/gff.2017.2.397-410.
- Lendák-Kabók, Karolina 2021 The National Council of the Hungarian National Minority's Impact on Education and Social Integration in Serbia. In Vizi, Balázs – Dobos, Balázs – Shikova, Natalija eds. *Non-Territorial Autonomy as an Instrument for Effective Participation of Minorities*. Budapest and Skoplje: Centre for Social Sciences, Budapest – University American College Skopje. 227–246.
- Lendák-Kabók, Karolina 2021 A vegyes házasságban született vajdasági fiatalok emlékezete az 1990-es évek jugoszláv háborújáról. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 23(4): 87–110.
- Lendák-Kabók, Karolina 2022 Intermarriage-born millennials in the whirlwind of the 1990s Yugoslav Wars. *Treatises and Documents, Journal of Ethnic Studies/Razprave in Gradivo, Revija za narodnostna vprašanja*, 88: 87–111.
- Lendák-Kabók, Karolina 2024 Emlékezet narratívái: A kilencvenes évek jugoszláv háborúinak el nem mondott traumái. In Klacsmann Borbála – Virányi Péter szerk. *Aki kimondja, amit ki kell mondani*. Pető Andrea tiszteletére. Budapest: Balassi Kiadó. 146–169.
- Lendák-Kabók, Karolina – Popov, Stanislava – Lendák, Imre 2020 The Educational Migration of Sub-state Ethnic Minorities on the Outskirts of the EU: A Case Study of Serbia. *Intersections. East European Journal of Society and Politics*, 6(2): 130–153.
- Lendák-Kabók, Karolina – Šimonji-Černak, Ruženka – Maran, Mirča – Lazar, Žolt 2022 Izbor nastavnog jezika za decu u mešovitim brakovima u Vojvodini. In Gudurić, Snežana – Dražić, Jasmina – Stefanović, Marija ur. *Jezici i kulture u vremenu i postoru X/2*. Tematski zbornik. Novi Sad: Filozofski fakultet. 557–573.
- MacQueen, Kathleen M. – McLellan, Eleanor – Kay, Kelly – Milstein, Bobby 2009 Codebook development for team-based qualitative analysis. *Cultural Anthropology Methods*, 10(2): 31–36. doi: <https://doi.org/10.1177/1525822X980100020301>.
- Ć, Marija 2024 Manjinski jezici u Srbiji i Autonomnoj pokrajini Vojvodini: Skale jezičke politike i jezičkog planiranja. In Mandić Marija ur. *Manjinski jezici i višejezičnost: obrazovanje u Vojvodini*. Novi Sad: Akademska knjiga.
- Mandić, Marija – Rác, Krisztina 2023 Learning the language of social environment: the case of Hungarian in Vojvodina (Serbia). *Current Issues in Language Planning*, 24(4): 460–480. doi: 10.1080/14664208.2022.2145541.
- Merton, Robert K. 1941 Intermarriage and the Social Structure. *Psychiatry*, 4(3): 361–374. doi: 10.1080/00332747.1941.11022354.
- Milewski, Nadja – Kulu, Hill 2014 Mixed marriages in Germany: A high risk of divorce for immigrant-native couples. *European Journal of Population*, 30(1): 89–113. doi: 10.1007/s10680-013-9298-1.
- Milroy, James 2001 Language Ideologies and the consequences of standardisation. *Journal of Sociolinguistics*, 5(4): 530–555. doi: <https://doi.org/10.1111/1467-9481.00163>.
- Osanami -Törngren, Sayaka – Irastorza, Nahikari – Song, Miri 2016 Toward building a conceptual framework on intermarriage. *Ethnicities*, 16(4): 497–520. doi: <https://doi.org/10.1177/1468796816638402>.
- Örkény, Antal – Székelyi, Mária 2016 Constructing border ethnic identities along the frontier of Central and Eastern Europe. *Identities*, 23(6): 667–685. doi: <https://doi.org/10.1080/1070289X.2015.1059342>.
- Papp Z., Attila 2012 Kisebbségi magyarok oktatási részvételének értelmezési lehetőségei. *Educatio*, 21(1): 3–23.
- Pavlenko, Aneta – Piller, Ingrid 2001 New directions in the study of multilingualism, second language learning, and gender. In Pavlenko, Aneta – Blackledge, Adrian – Piller, Ingrid – Teutsch-Dwyer, Marya eds. *Multilingualism, second language learning, and gender*. Berlin: De Gruyter Mouton. 17–52.
- Petrović, Ruža 1985 Etnički mešoviti brakovi u Jugoslaviji. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Piller, Ingrid 2001 Naturalization language testing and its basis in ideologies of national identity and Citizenship. *International Journal of Bilingualism*, 5(3): 259–277. doi: 10.1177/13670069010050030201.

- Rodríguez-García, Dan – Solana-Solana, Miguel – Lubbers, Miranda J. 2016 Preference and prejudice: Does intermarriage erode negative ethno-racial attitudes between groups in Spain? *Ethnicities*, 16(4): 521–546. doi: <https://doi.org/10.1177/1468796816638404>.
- Romaine, Suzanne 2013 Politics and policies of promoting multilingualism in the European Union. *Language Policy*, 12: 115–137.
- Saldaña, Johnny 2013 *The Coding Manual for Qualitative Researchers*. Los Angeles: Sage publications.
- Schjerve-Rindler, Rosita – Vetter, Eva 2007 Linguistic diversity in Habsburg Austria as a model for modern European language policy. In Ten Thije, Jan D. – Zeevaert, Ludger eds. *Receptive multilingualism: Linguistic analyses, language policies and didactic concepts*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing Company. 49–70.
- Schoen, Robert – Wooldredge, John – Thomas, Barbara 1989 Ethnic and educational effects on marriage choice. *Social Science Quarterly*, 70(3): 617–630.
- Silverstein, Michael 1979 Language structure and language ideology. In Cline, Paul R. – Hanks, William F. – Hofbauer, Carol L. eds. *The Elements. A Parasession on Linguistic Units and Levels*. Chicago: Chicago Linguistic Society. 193–247.
- Sokolovska, Valentina 2008 Istraživanje akulturacionih procesa u Vojvodini na osnovu mešovityh brakova. *Sociološki pregled*, 42(3): 325–341. doi: [10.5937/socpreg0803325S](https://doi.org/10.5937/socpreg0803325S).
- Song, Miri 2009 Is intermarriage a good indicator of integration? *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35(2): 331–348. doi: <https://doi.org/10.1080/13691830802586476>.
- Szerbiai Statisztikai Hivatal 2023 2022 Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia. Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia.
- Vučo, Julijana 2014 Dvojezična nastava stranih jezika u Srbiji. In Filipović, Jelena – Durbaba, Olivera ur. *Jezici u obrazovanju i jezičke obrazovne politike*. Beograd: Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu.
- Woolard, Kathryn A. – Schieffelin, Bambi B. 1994 Language ideology. *Annual Review of Anthropology*, 23: 55–82. doi: <https://doi.org/10.1146/annurev.an.23.100194.000415>.
- Yuval-Davis, Nira 1997 Ethnicity, gender relations, and multiculturalism. In Werbner, Pnina – Modood, Tariq eds. *Debating cultural hybridity. Multicultural Identities and the Politics of Anti-Racism*. London: Zed Books. 193–20.

MELLÉKLET SEQ Table * ARABIC A magyar nemzeti közösségből származó válaszadók attribútumkódolása

Kód	Nem	Születési év	Születési hely	Állandó tartózkodási hely	Foglalkozás	A házastárs állampolgársága	Gyermekek száma	Nyelv, amelyen a gyerekeket oktatják	Az otthon beszélt nyelv
F1	nő	1964	Újvidék (Novi Sad)	Újvidék (Novi Sad)	egyetemi oktató	szerb/magyar	2	szerb	szerb
F2	nő	1972	Versec (Vršac), Újvidéken nőtt fel (Novi Sad)	Újvidék (Novi Sad)	egyetemi oktató	szerb	2	szerb	szerb, magyar
F3	nő	1972	Bácskosuthfalva (Stara Moravica)	Németország	gondozó	szerb	1	magyar	szerb, magyar
M1	férfi	1973	Újvidék (Novi Sad)	Újvidék (Novi Sad)	egy kisvállalkozás vezetője és tulajdonosa	szerb	2	szerb	szerb
M2	férfi	1975	Újvidék (Novi Sad)	Újvidék (Novi Sad)	ügyvéd	szerb	2	magyar	szerb, magyar
F4	nő	1977	Újvidék (Novi Sad), Satrincán nőtt fel (Šatrinci)	Újvidék (Novi Sad)	orvos	szerb	2	szerb és magyar	szerb, magyar
M3	férfi	1978	Pancsova (Pančevo)	Újvidék (Novi Sad)	gyári munkás	szerb	1	-	szerb, magyar
F5	nő	1980	Újvidék (Novi Sad)	Újvidék (Novi Sad)	adminisztratív dolgozó	horvát	2	szerb	szerb, magyar
F6	nő	1981	Nagybecskerek (Zrenjanin)	Nagybecskerek (Zrenjanin)	cukrász	szerb	4	szerb	szerb

M4	férfi	1983	Újvidék (Novi Sad)	Belgrád (Beograd)	programo- zó	szerb	2	szerb	szerb
00	nő	1984	Zenta (Senta), Temerin- ben nőtt fel	Temerin	iskolapszi- chológus	szerb	2	óvodai vegyes csoport	szerb, magyar
F8	nő	1985	Újvidék (Novi Sad), Temerin- ben nőtt fel	Szabadka (Subotica)	gimnáziumi tanár	szerb	2	óvodai vegyes csoport	szerb
F9	nő	1986	Zenta (Senta), Magyar- kanizsán nőtt fel(Kan- jiža)	Magyar- kanizsa (Kanjiža)	művész	szerb/ magyar	1	óvodai vegyes csoport	magyar

Velem vagytok (Kenéz György felvétele)

GONDOLATOK AUSZTRIA LEGFIATALABB TARTOMÁNYÁRÓL, A 100 ÉVES

BURGENLANDRÓL

DOI 10.35402/kek.2026.1.15

Absztrakt

A 20. század eleji „nyugat-magyarországi” elcsatolt terület sohasem volt meghatározó módon heterogén lakosságát illetően. A mai Burgenland területén a horvátok és a magyarok részaránya együttesen 25%-ot tett ki. Az elmúlt száz év során Burgenland tartomány lakossága még homogénebbé vált, a horvátok részaránya felére, az őshonos magyar lakosság pedig kevesebb, mint harmadára csökkent. A trianoni békeszerződést követően az Ausztriához csatolt nyugat-magyarországi terület volt az egyetlen olyan régió, ahol a magyar kisebbség demokratikus, piacgazdasági körülmények között élt a második világháború követően. Egy gazdasági fejlődésnek indult prosperáló ország képe, a számtalan munkahelyet és lehetőséget biztosító osztrák főváros közelsége állt szemben a szocialista államberendezkedésű, tervutasításos gazdaságon alapuló, Nyugat-Európától majdhogynem hermetikusan elzárt anyaországgal szemben.

Kulcsszavak: Nyugat-Magyarország, Burgenland, asszimiláció, integráció, gazdasági fejlődés, őshonos kisebbségek

Abstract

At the beginning of the 20th century, the population of the seceded “Western Hungarian” territories was never predominantly heterogeneous in ethnic terms. In the area of present-day Burgenland, the combined proportion of the Croatian and Hungarian populations amounted to approximately 25 percent. Over the past hundred years, the population of the province of Burgenland has become even more homogeneous: the share of the Croatian population has been reduced by about half, while that of the indigenous Hungarian population has declined to less than one third of its former size. Following the Treaty of Trianon, the Western Hungarian territories annexed to Austria constituted the only region in which the Hungarian minority lived under democratic and market-economic conditions after the Second World War. The image of

a prospering country embarking on a path of economic development—characterized by the proximity of the Austrian capital and the availability of numerous jobs and opportunities—stood in stark contrast to the mother country, which operated under a socialist state system based on a centrally planned economy and was almost hermetically sealed off from Western Europe.

Keywords: Western Hungary, Burgenland, assimilation, integration, economic development, indigenous minorities

Bevezetés

Tanulmányomban az osztrák szóhasználatlaltól élve „legfiatalabb tartomány”, Burgenland száznegyven évvel ezelőtt Ausztriához történt csatolásának körülményeit, a régió 19-20. századfordulós, illetve máig is meghatározó jellemvonásait, valamint a csatlakozás centenáriumi megemlékezését írom le. A tartomány Ausztria legszegényebb tartományának számított az odacsatolást követően, amelyet jelentős mértékben sújtott a századforduló Amerikába irányuló migrációja. Az alapvetően mezőgazdasági jellegű tartományra mindig is jellemző volt a Bécsbe irányuló munkavállalási célzatú ingázás. Ez a tendencia a mai napig tetten érhető, kiegészülve azzal a jelenséggel, hogy több tízezer magyarországi és szlovákiai munkavállaló ingázik a tartományba, ahol a kereskedelem, mezőgazdaság és szolgáltatások területén tevékenykednek. Az igazsághoz tartozik, hogy a Magyarországot feldaraboló trianoni határok közül Burgenland határa az egyetlen, amelyik követte az etnikai viszonyokat. Az őshonos burgenlandi szórvány magyarság elsődlegesen négy közép- és dél-burgenlandi településen van jelen napjainkban. A négy település közül csupán két olyan kis település van, ahol a magyarság számaránya meghaladja az 50%-ot (Alsóőr, Örsziget). Az osztrák köztudatban a mai napig él a meggyőződés, hogy Magyarország elcsalta a wilsoni elvek alapján megtartott egyetlen népszavazást, amely alapján a választásra jogosult polgárok saját maguk dönthettek a sorsukról. Ausztria rendkívül csalódott volt,

hogy Burgenland tartomány elveszítette „fővárosát”. A valóságban azonban az osztrák társadalom mégis rendkívüli szerencsének tartja, hogy az I. világháborúban szintén vesztes Ausztria meg tudta tartani karintiai területeit a Szerb-Horvát-Szlovén Királysággal szemben, illetve vesztes hatalomként megszerezték Nyugat-Magyarországot. Az osztrák társadalomban általános meggyőződésként él, hogy Magyarország elcsalta a Sopron város népszavazásáról szóló népszavazást. A magyarság asszimilációjához az elmúlt száz év során nagyban hozzájárult a szórvány lét, valamint az ebből adódó vegyes házasságok elterjedése. A második világháborút követően a tartomány keleti határán leereszkedő vasfüggöny hosszú évtizedekre leválasztotta a régiót keleti szomszédjairól. A kommunista uralom ellen irányuló 1956. évi magyar forradalom, valamint az annak Szovjetunió általi leverését követő kétszázéves menekülthullám, és a megtorlások egyértelműsítették a burgenlandi magyarságban is, hogy Magyarország beláthatatlan ideig szovjet megszállás és irányítás alatt marad. Egy gazdasági fejlődésnek indult prosperáló ország képe, a számtalan munkahely és lehetőséget biztosító osztrák főváros közelsége állt szemben a szocialista államberendezkedésű, tervutasításos gazdaságon alapuló, Nyugat-Európától majdhogynem hermetikusan elzárt anyaországgal szemben. Az anyaország hosszú ideig teljesen kilátástalannak tűnő helyzete nyilvánvalóan csak tovább erősítette az asszimilációt nemcsak a burgenlandi őshonos szórvány magyarságban, hanem a Bécsben letelepedett 56-os magyar menekültek, és a későbbi évtizedekben érkező magyarok esetében is. Az első generáció még megtartotta magyarságát, a második és harmadik generációk esetében azonban már drasztikus asszimiláció, az anyanyelv fokozatos elvesztése volt megfigyelhető. Az 56-os menekültek gyerekei még beszélnek magyarul, viszont az unokák esetében ez már túlnyomórészt csak alapvető kifejezésekre korlátozódik. Meg kell jegyezni, hogy Burgenland tartományt érintette a legkevésbé az Ausztriát igen intenzíven érintő gazdasági migrációs folyamat az elmúlt évtizedekben, a migrációs hátterű polgárok részaránya ebben a tartományban a legalacsonyabb, amely nyilvánvalóan a máig vidékies jelleggel és a munkahelyek korlátozott számával van összefüggésben.

Figyelemre méltó, hogy az őshonos magyarságnak, valamint az 56-os, és a Kádár-korban emigrált magyarságnak megvannak még a saját szervezetei – amelyek rendezvényeit legfőképpen az idősebb generáció tagjai még aktívan látogatják –, ellentétben

a 2000-es években a jobb munkabérek miatt érkeztet magyar munkavállalókkal, akik szervezeti integrációja elhanyagolhatónak mondható.

Burgenland – bár nagyon jelentős fejlődésen esett át az elmúlt száz évben – a többi osztrák tartománnyal való összehasonlításban a bruttó hazai össztermék (GDP) alapján az utolsó helyen áll. A keleti osztrák tartomány hosszú évtizedek óta remekül ki tudja használni a gazdasági értelemben vett, Nyugat- és Kelet-Európa közti hídfő szerepet. Burgenland a magyar, a szlovák, mi több, a román munkaerő jelentős felvevőpiacának számít, míg a burgenlandi lakosság jelentős része Bécsbe ingázik. Az egykori kapitalista-szocialista bipoláris világrend idején a nyugati végen meghúzódo, kieső, a kelet-európai vasfüggönnyel évtizedekig farkasszemet néző kis tartomány a kelet-európai nyitásnak, valamint az osztrák főváros közelségének köszönhetően mára Ausztria integrált, koherens részét képezi. A tartomány szociáldemokrata vezetése jelentős, kézzel fogható lépéseket tett az elmúlt tízéves időszakban a szociális kohézió erősítése, az idősgondozás, a megújuló energiaprojektek támogatása, valamint a tartományi gazdasági telephely erősítése érdekében. Fájó pontként értékelem, hogy a tartomány Ausztriához kerülésének századik évfordulója alkalmával nem volt közös hivatalos magyar-osztrák megemlékezés.

Német Nyugat-Magyarország elcsatolásának körülményei

A nyugat-magyarországi peremvidék demográfiai, néprajzilag, sőt természetföldrajzilag is nagyon heterogén volt, így a 19. század második felében leginkább azok a népi, néprajzi elnevezések voltak használatban, amelyek egy-egy szűkebb, jól körülhatárolható, a nép szemében, kultúrájában, természeti környezetében, népszokásaiban elkülönülő tájakat jelöltek. Ilyen tájegységek voltak például a Szigetköz, a Hanság, a Rábaköz, a Tó-köz, a Fertőmellék, a Fertőzug, Fenyér (Heideboden), Lajtazug, Lajtaköz, Heáncföld (Heanzerei, Heizenland), Őrség, Vendvidék, és a Vasi-Hegyhát (*Horváth 2017*). Az 1880-as évekig a hungarus-tudat volt a Nyugat-Magyarországon élő németek identitásának legfőbb eleme. A polgárosodás legmagasabb szintjén álló magyarországi német városok 19. század elejétől zajló magyarosodása a kiegyezést követően tovább erősödött. Sopron lakossága például 1850 és 1920 között 2,2 százalékról 48,7%-ra növekedett. Az erdélyi, bánági németekhez képest gyengébb

német nemzeti érületű nyugat-magyarországi németiség nem rendelkezett politikai képviseléssel. Az erdélyi szászokkal ellentétben, akik saját érdekképviselőik érdekében 1876-ban létrehozták a Szász Néppártot (Sächsische Volkspartei), a nyugat-magyarországi németek esetében nem merült fel saját párt létrehozása. (Tóth 2020). A 20. század elején a terület Német-Ausztriához csatolásának hívei kezdték el használni a terület német többségű etnikai jellegét jobban kifejező Deutsch-Westungarn, azaz Német-Nyugat-Magyarország kifejezést. Ez az osztrák perspektívát tükröző megnevezés a „német lakosú”, de „magyar terület” közötti szakadékot igyekezett áthidalni (Murber 2021). 1918-ban az akkor még négy megyét (Pozsony, Moson, Sopron, Vas) átfogó térség számára területi autonómiát követelő programnyilatkozatok kezdték el használni a „Vierburgenland” kategóriát, amely Pozsony megye kiesésével „Dreiburgenlandra” változott. Az elnevezés a területet alkotó magyar vármegyék német neveinek (Eisenburg (Vas), Ödenburg (Sopron), Wieselburg (Moson)) végződéséből eredt, a vármegyének megfelelő „Burg” szócskából (Horváth 2017).

1. számú ábra: Hid a Lajta folyó fölött Királyhidán (Bruckneudorf); egykori magyar-osztrák határ

Forrás: Murber Ibolya (2021): Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918 – 1924. 10.o.

Ausztria és az Antant-hatalmak 1919. szeptember 10-én írták alá Párizs mellett, Saint-Germain-en-Laye-ben a békeszerződést, amely lezárta a szembenálló felek között az első világháborút, és 1920. július 16-án lépett hatályba. A Magyarország és az Antant-hatalmak közti békekötés a magyar belpolitikai bonyodalmak (a Tanácsköztársaság kikiáltása, valamint Károly császár visszatérési kísérletei) miatt jelentősen elhúzódott, a felek csupán 1921. július 26-án írták alá a békeszerződést.

Ausztria a nyugat-magyarországi német nyelvet területekre vonatkozó nemzetiségi elv képviselőjének védelmében azt javasolta Párizsban, hogy a lakosság szabadon, befolyásmentes népszavazással dönthesse a terület hovatartozását illetően. Az Antant-hatalmak azonban ezt a javaslatot a következő indoklással elutasították. „A szövetséges hatalmak helyénvalónak találták, hogy Ausztria megkapja azokat a nyugat-magyarországi területeket, amelyek egybefüggő német lakossággal rendelkeznek. Az ilyen területeken az Ausztriához történő csatlakozás a nemzeti önazonosság és jellemvonások alapján egyértelmű, így nincs szükség népszavazás kiírására” (Steinacher 1961).

Az osztrák fél számára a szövetséges hatalmak döntésének fényében különösen meglepő volt, hogy Sopron és a környező települések esetében népszavazásra került sor, amikor a szövetséges hatalmak által aláírt békeszerződés az osztrák-magyar határt Sopron városától keletre irányozta elő. A békekötési folyamat során első alkalommal előforduló, furcsa és egyedülálló revíziót Ausztria Olaszországnak tulajdonítja. Olaszország bátorítására Magyarország Burgenland Ausztriának történő átadását az 1921. évi nagykövetségi konferencia ténymegállapításai ellenére – miszerint a Saint-Germain-en-Laye-i békeszerződésben meghatározott módon kell megállapítani az osztrák-magyar határt – szabotálta, és 1921. augusztus 29-én az olasz elnökség alatt Sopronban tartózkodó bizottság jelenléte és jóváhagyása ellenére a Burgenlandba küldött osztrák csendőrökkel szemben támadást szervezett. A szövetségesek az osztrák kormány számára megtiltották, hogy a terület elfoglalásához igénybe vegyék a hadsereget, így visszahívták a harcokra egyáltalán nem számító, felkészületlen csendőröket Burgenlandból. Magyarország azt az elképzelést támogatta, hogy Burgenland lakossága számára az lenne a legkedvezőbb, amennyiben átmenetileg egy független nyugat-magyarországi államot hoznának létre. Olaszország – látva a magyar érdekeket – kiharcolta, hogy a szövetséges legfelsőbb bizottságban kapjon egy Burgenlandra vonatkozó mandátumot, amely lehetőséget biztosított számára, hogy Ausztriát és Magyarországot Olaszországba, Velencébe hívja meg tárgyalásra. Osztrák történetiszemmel nézve felmerül a kétely, hogy Ausztriának egyáltalán részt kellett volna-e venni ezen a konferencián 1921. októberében. Egész biztosan nem volt célravezető, hogy Johann Schober kancellár csupán egy kísérővel utazott ki a velencei konferenciára, ahol jól felkészült magyar és olasz delegációkkal kellett szembenéznie. Magyarország már 1921. szeptember 14-én azt kérte az olasz külügyminisztertől, hogy a Velencei Jegyzőkönyv tartalmazza, hogy Olaszország garanciát

vállal azért, hogy Sopron és a környező települések Magyarországhoz kerüljenek. Az osztrákok számára csalódást okozott a Velencei Protokoll, amely lényege abban állt, hogy az éppen születőben lévő Burgenland elveszíti fővárosát, valamint további környező kilenc települést (Steinacher 1961). Az osztrák vezetés, amely magát békeszerető, az Antanthatalmak irányában lojális partnerként írta le, példa nélküli eljárásnak nevezte, hogy mindezek ellenére elveszítette „új” tartományának fővárosát. Magyarország viszont arra kötelezte magát, hogy Burgenland egyéb területeiről visszahívja szabadcsapatait. A jegyzőkönyv tartalmazta továbbá, hogy miután a bizottság megállapította a terület teljes pacifikálását, nyolc napon belül megtartják a népszavazást Sopronnak és környékének hovatartozásáról. Schober kancellár számára meglehetősen nehéz feladat volt Velencéből történt hazaérkezését követően a parlamentben elmagyarázni a Velencei Megállapodást. Osztrák nézőpont alapján az Antant-szövetségek nem tettek eleget kötelezettségüknek, hogy a St. Germain-i és trianoni szerződésekben meghatározott nyugat-magyarországi területeket, ideszámítva Sopron városát is, átadják Ausztriának.

Az osztrák politikusok a Sopronra vonatkozó igényeket etnikai és történelmi érvekkel igyekeztek alátámasztani. Nem hiányoztak azonban a palettáról

számtalanszor hangoztatva a halott, illetve haldokló város fogalmát (Tóth 2021).

2. számú ábra: „Burgenlandiak, soproniak, védekezetek a gazdasági elfojtás ellen! Az lesz a bukásotok! Ausztria-barát plakát a soproni népszavazás előtt, 1921. december

Forrás: Murber Ibolya (2021): Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918 – 1924. 127.o.

1. számú táblázat: Burgenland lakossága

Évek	Össz-lakosság	németek	(%)	horvátok	(%)	magyarok	(%)	cigányok	(%)	egyéb	(%)
1910	292 041	217 308	74,4%	43 633	14,9%	26 225	9,0%	2 839	0	2 036	0,7%
1920	294 848	221 185	75,0%	44 753	15,2%	24 867	8,4%	2 619	1	1 425	0,5%
1951	276 136	239 687	87,4%	30 599	11,1%	5 251	1,9%	n.a.	n.a.	599	0,2%
2001	277 569	242 458	87,4%	19 778	7,1%	6 641	2,4%	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.

Forrás: Kocsis Károly: A népesség változó etnikai arculata az örvidék mai területén https://hungarian-geography.hu/konyvtar/kiadv/etnika/ethnicMAP/007_session_h.html

a gazdasági racionalitás indokai sem. Ezek alapjául az szolgál, hogy Sopron hiánya fizikailag kettévágta az új tartományt, jelentősen megnehezítve az Észak- és Dél-Burgenland közötti közlekedési, kommunikációs, logisztikai kapcsolatok fenntartását. A valóban nehéz helyzetben lévő Burgenland sajtója, politikusai ugyanakkor gyakran hangsúlyozták a Magyarországhoz tartozó Sopron gazdasági életképtelenségét is,

Az osztrák álláspont szerint a Ferrario olasz tábornok vezette főbizottság teljes mértékben Budapest befolyása alatt működött. Ezért nem lehetett szó semmiféle pártatlanságról a soproni közigazgatásban. A jelen lévő szövetségesek nem rendelkeztek önálló hatalommal. A vitatott városnak és környékének a szövetséges csapatok általi megszállása Ausztria követelése ellenére

elmaradt. A magyarok szabad kezet kaptak, hogy közigazgatási apparátusukat teljes mértékben saját előnyükre használják fel. Mindenekelőtt a Bécsben tartózkodó burgenlandiak sürgetésére – akik Karintia példáját követve az Ödenburgi (Soproni) Hazaszolgálatban egy akcióközpont hoztak létre – elhatározták, hogy komolyan veszik a népszavazást Sopron környékén. Minden erejükkel azon voltak, hogy küzdeni kell a népszavazás szabadságáért és tisztességességéért. E célból késlekedés nélkül jelentkeztek a karintiai Hazaszolgálat férfiai, akik a karintiai népszavazást 1920. október 10-én, rendkívül nehéz körülmények között, sikeresen megszervezték. Hans Steinachert azonnal felkérték, ugyanis korábban már a német birodalmi kormány is „kölcsonkérte”, hogy a karintiai tapasztalatait Felső-Sziléziában hasznosítsa. Dr. Miltschinskyt felmentették tanári beosztása alól, és hamarosan a bécsi Ödenburgi (Soproni) Hazaszolgálat meghatározó személyiségévé vált.

Steinacher és Miltschinsky a hatóságok támogatásával lehetőséget kaptak arra, hogy 1921 novembere során tíz karintiai Hazaszolgálat-taggal együtt Sopronba utazzanak. A magyarok a népszavazás előkészítési folyamata során az adott helyzetnek megfelelően hol rajtaütésszerű gyorsaságot, hol pedig túlzott bürokratikus lassúságot tanúsítottak.

Az előbbi megnyilvánult például a tábornoki bizottság azon nyilatkozatában, miszerint a jegyzőkönyvben előírt béke helyreállítása megtörtént, noha Sopronban és Dél-Burgenlandban is jelenős számú magyar szabadcsapat volt még jelen. Sőt, az osztrák források szerint Sopronban a magyar katonák számát különféle módszerekkel továbbra is növelték. Ugyanezt a taktikát alkalmazták a magyarok főként a népszavazás időpontjának váratlan kijelölésénél december 14-re (16-ra), valamint a reklamációs eljárás hirtelen lezárásánál.

Az osztrák fél nehezítette a magyar államigazgatás lassúságát a szabad, titkos és valódi népszavazás feltételeinek biztosításánál, elsősorban a választásra jogosultak reklamációs eljárása, valamint a szavazók személyazonosságának megállapítási módja kapcsán. A tábornoki bizottság élén az olasz Ferrario tábornok állt, és teljes mértékben Budapest befolyása alatt működött. Osztrák történészek erre a körülményre vezetnek vissza, hogy nem lehetett elérni Sopron közigazgatásának semlegesítését. Az a követelés, hogy az

osztrák fél kérésére az antanthatalmak szállják meg a szavazási területet, nem valósult meg.

Így Magyarország szabad kezet kapott ahhoz, hogy közigazgatási apparátusát teljes mértékben a hazai propaganda szolgálatába állítsa.

3. számú ábra: osztrák plakát a soproni népszavazás alkalmával (fordítás: „Sopron, Ne bízzatok a hízog dalokban! Német módra válasszatok!”)

Forrás: <https://www.onb.ac.at/mehr/blogs/burgenland-ein-bundesland-wird-100>

Osztrák szemmel nézve a soproni népszavazás nem volt függetlennek tekinthető, mivel a magyar szabadcsapatok számát a népszavazás napjái folyamatosan növelték, a Sopron területére való beutazás engedélyezése vagy tiltása kizárólag a magyar hatóságok kezében volt. A soproni lakosok magyar szuverenitás alóli mentesítésének szükségességét sem a magyarok, sem az antanthatalmak soha nem mondták ki, és a soproni közigazgatást egyáltalán nem semlegesítették. Osztrák történész-szemmel nézve a népszavazás nem lehetett szabad, mert a hivatalos és nem hivatalos magyar nyomás nem szűnt meg, hanem folyamatosan erősödött egészen a népszavazás napjáiig.

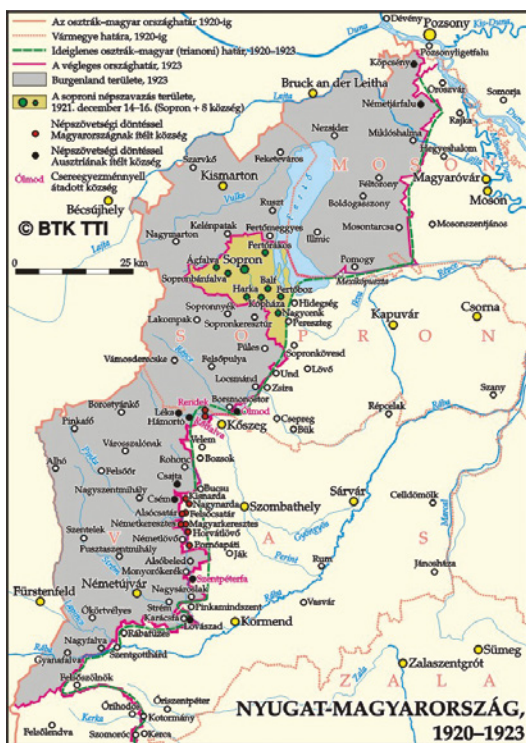
Nemcsak a hivatalnokokat, közalkalmazottakat, munkásokat és más függő helyzetben lévő személyeket kényszerítették arra, hogy eskü alatt nyilatkozzanak, miszerint Magyarországra

szavaznak. Ezt az eljárást az antanthatalmak nem nyilvánítottak jogellenesnek és nem szüntették meg. Az idegenben élő, de szavazásra jogosult személyektől a hatóságok önkényes és elhamarkodott intézkedésekkel megtagadták a szavazati jogot.

Annak ellenére, hogy a tábornoki bizottság betiltotta a propagandát, a magyarok a közigazgatás, az egyház, a sajtó és az utcai terjesztés minden eszközét bevetették a rendőrség támogatása mellett. Eközben minden osztrák propagandakísérletet a szabads csapatok „vadászoztagai” megakadályozták, a rendőrség pedig letartóztatásokkal lépett fel.

Annak ellenére, hogy a soproni tábornoki bizottság írásban és egyértelműen megerősítette, hogy a Sopronba kiküldendő osztrák ellenőrző szervek kiválasztása kizárólag a bécsi kormány hatáskörébe tartozik, a karintiai Hazaszolgálat vezető személyiségét, Hans Steinachert – félve a népszavazások területén szerzett tapasztalataitól, valamint befolyásoló képességétől – a magyar rendőrség éjszaka letartóztatta Sopronban, majd a tábornoki bizottság nevetséges indoklással kiutasította a városból. Hans Steinacher letartóztatását és Sopronból való kiutasítását osztrák oldalról az antanthatalmak szándékos lépéseként értelmezik (Steinacher 1961). Az osztrák ellenőrző szervek munkáját súlyosan akadályozták, az osztrák követeléseket figyelmen kívül hagyták, a választási névjegyzékek hiányosak és hibásak voltak, a szavazás ellenőrzés nélkül zajlott, így több ezer betelepített magyar – például a Selmechányáról Sopronba áthelyezett magyar bányászati akadémia hallgatói – többszörösen is szavazhattak elhunyt személyek, távol lévők, vagy teljesen kitalált személyek nevében Magyarország mellett. Az új bécsi napilap (das Neue Wiener Tagblatt) komédiának értékelte a Sopronban 1921. december 18-án a város és környékének hovatarozásáról megtartott népszavazást, amelyen 15.334 polgár Magyarország mellett, míg 8.227 szavazásra jogosult polgár Ausztria mellett tette le a voksát. (Österreichische Nationalbibliothek (2021). A népszavazáson a Magyarország mellett szavazók 7.107 fővel voltak többen az elszakadást pártolókkal szemben, így Sopron „a hűség városaként” Magyarországon maradt. Burgenland Ausztriához kerülésével Magyarország megközelítőleg 4000 négyzetkilométernyi területet veszített, amely az összes első világháború utáni területvesztés közel 2%-át tette ki (Murber 2021).

4.számú ábra: Nyugat- Magyarország határai 1920–1923 között

Forrás: Murber Ibolya (2021): *Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918 – 1924.* 127.o.

3. A német nyugat-magyarországi régiót érintő kivándorlási hullám a 19 és 20. század fordulóján

A 19. század végén, 20. század elején lejáró nagyfokú tengerentúli vándorlás jól beleilleszkedett az akkori globális folyamatokba. Olaszországból, Írországból, Skandináviából, Németországból, Oroszországból, és természetesen az Osztrák-Magyar Monarchia keleti régióiból is milliók kerekedtek fel az Amerikai Egyesült Államok, Kanada és Dél-Amerika irányába a jobb megélhetés reményében. A legtöbb kivándorlót a hazájában érzékelhető kilátástalanság, jövőképnélküliség motiválta döntésében. A Monarchia különböző régióinak összevetésében az első világháborút megelőzően Német Nyugat-Magyarország, a mai Burgenland élen járt a kivándorlás tekintetében, amely nagyon komoly érvágást jelentett a terület lakossága szempontjából. Az 1970-es években elvégzett felmérések szerint százezer főt tesz ki a Burgenlandból kivándorolt személyek, illetve utódaik száma. A kivándoroltak 80%-a az USA-ban, 12%-uk Kanadában, 5%-uk

Argentínában, 2%-uk Brazíliában, míg a fennmaradó 1% az amerikai kontinens egyéb országaiban telepedett le (Dujmovits, 2021). Az elvándorlók közül harmincezen Chicagót választották új otthonuknak; ebben az amerikai városban több burgenlandi élt, mint a tartomány székhelyén, Kismartonban (Eisenstadt). Csak az 1922-23-as években 12.029 burgenlandi polgár fordított hátat szülőföldjének. Az első világháború kitöréséig harmincháromezer, a két világháború közötti időszakban további huszonegyezer polgár, míg a második világháborút követően ötezernegyszáz polgár hagyta el hazáját (W. Dujmovits, 2021). A visszavándorlókat is figyelembe véve legalább ötvenkétezen vándoroltak ki a nagy Magyarország nyugati peremvidékéről. Német Nyugat-Magyarország németajkú lakossága számára a „haza” kifejezés egészen 1921-ig a szülőfalut, szülővárost jelentette, a Lajta és a Lapincs folyók alkották a határt Ausztria irányában. A régióban stagnált a gazdasági fejlődés, a magyar örökösödési jog alapján a falusi kisbirtokok még tovább osztódtak, így nem voltak életképesek. Az USA-ban ugyanakkor a 19. század végén óriási méretű iparosítási hullám söpört végig, munkahelyekben, optimizmusban, bizalomban nem volt hiány. Az 1880-as években az Amerikába kivándorolni szándékozó német nyugat-magyarországi kisfalvak lakóinak nem volt könnyű dolga az útiköltség előteremtésével. A családok, akárcsak a jelenlegi migránsok sokszor csak egy fiút küldtek a korlátlan lehetőségek hazájába, aki aztán munkát vállalt, és gondoskodott a család kiutazásának költségeiről, vagy a fizetésének egy részét hazautalta a család támogatására. Az emigrációt nagyban elősegítették az ügynökségek, amelyek munkaerőt toboroztak Amerikába. Németújváron (Güssing) például négy toborzóügynökség is működött. Az első világháborút követően, a világgazdasági válság beálltával jelentősen visszaesett az európai munkaerő iránti kereslet. Egy 1939 évi népszámlálás adatai alapján a Németújvár járásban születettek 21%-a már az USA-ban élt ebben az időben (Dujmovits, 2021). Az osztrák kivándorlók leginkább a német települések övezetében (German belt) telepedtek le, amely Chicago, Detroit és New York között terült el. Sok burgenlandi kivándorló Pennsylvania államban telepedett le, ahol sokan közülük a Panama-csatorna építésében érdekelt Allentown környéki cementgyárakban dolgoztak. Mivel javarészt megfelelő védőfelszerelés, maszk nélkül dolgoztak a gyárakban, sokan meghaltak szilikózisban. Sok Nyugat-Magyarországról származó német New Yorkban telepedett le, sörfőzdékben

helyezkedtek el, idővel üzleteket és éttermeket nyitottak. A város csaknem minden részében volt egy burgenlandi kocsmá, amelyek közül tizenhárom még az első világháborút követően is működött. A bronxi Castle Harbour és a Manhattan 86. utcájában található „German Broadway” kocsmái a burgenlandi emigránsok közkedvelt találkozóhelyei voltak. A kivándoroltak a hazai búcsúkat is megünnepezték. Júliusban a mai napig megünneplik az Anna napi búcsút (Anna Picnic) New Yorkban, akárcsak a burgenlandi Jabingban (Vasjobbágy). A kivándoroltak egyesületalapításainak az volt a legfontosabb mozgatórugója, hogy gondoskodjanak szociális biztonságukról. Ebből a megfontolásból betegsegélyező egyesületeket alapítottak. Egy-két egyesület a mai napig létezik, általában viszont már csak hagyományőrző egyesületekként működnek. Működő egyesület például az 1917-ben alapított „Coplay Sängerbund” (Coplay Dalárda), illetve az 1992-ben bejegyzett „Hianzenchor” (Hianzen kórus). Említésre méltó még a „Northampton Liederkranz (Northampton Dalárda). A kivándorolt burgenlandiak abbéli félelmükben, hogy nem térnek vissza szülőföldjükre, illetve elfelejtik őket „otthon”, keresztfákat (Amerikanerkreuze) állítottak szülőföldjükön az Amerikában megkeresett bérükből. A mai Burgenland területén huszonkilenc faluban áll ilyen keresztfa. A Burgenlandi Közösséget (Burgenländische Gemeinschaft) 1956-ban hozták létre, amely több alszervezettel rendelkezett Észak- és Dél-Amerikában. Ez az egyesület a mai napig különböző szolgáltatásokat nyújt a burgenlandiak számára világszerte. A szervezet az 1960-as években különböző charter repülőjáratokat szervezett, amelyekkel a kivándoroltakat több évtized után ismét eljuttatták szülőföldjükre. New Yorkban minden évben megválasztják a „Miss Burgenlandot”, aki a fiatal generáció képviselőjeként részt vesz a Burgenlandban minden évben megrendezésre kerülő elszármazott burgenlandiak találkozásán.

4. Burgenland, a legjelentősebb osztrák bortermelő tartomány

Osztrák szójárással élve Ausztria legfiatalabb tartománya, gyermeke rendelkezik területi arányait illetően a legnagyobb bortermelő vidékkel. A tartomány mindig is nagyon jelentős mezőgazdasági terület volt. Burgenland tartományban található az ország mezőgazdasági művelésre alkalmas területének 10%-a, amely nyolcszáz ezer ember élelmiszerellátását biztosítja (Prieler, 2021). Peter

Zauner művét választották ki az 1936. április 30-ai eredményhirdetésen a burgenlandi tartományi himnuszra leadott 283 darab pályázat közül. A burgenlandi himnusz is tartalmazza, hogy Burgenland tartomány Ausztria legfiatalabb gyermeke. A kiemelkedő bortermelés mellett az ország „gabonarakárjáról” is beszélhetünk. A tartomány bortermelése nem az elmúlt száz év vívmánya: 2.700 éves hagyományra tekint vissza, már a kelták korában is jellemző volt a bortermelés. Zarány (Zagersdorf) településen előkerült egy szőlőmagokkal teli edény a hallstatt-i korból (időszámítás előtti 8. és 5. század közötti időszak), egy szőlőmérő szerszám Rohoncon (Rechnitz), illetve számos egyéb lelet a Borostyánút mentén. A népvándorlás korában nyoma veszett a borkultúrának, az csak a középkor vége felé jelent meg újra a kolostorokban. A 13. és 14. században érte a bortermelés a legnagyobb regionális elterjedését, a terület csaknem valamennyi településén ültettek szőlőtökéket házi fogyasztás céljából. Magyarország jelentős részének török hódoltság alá kerülésével tovább nőtt a szőlőtermő vidékek területe, amely a nemesség, a kolostorok, valamint a polgárság tulajdonában volt. A boroshordókkal már a 16. században megindult a kereskedelem. Az „R” jelölés a Ruszton (Rust), az „N” jelölés a Nezsideren (Neusiedl am See), a „G” jelölés pedig a Nyulason (Gois) készült fahordók származásmegjelölésére szolgált, amely a legjobb minőség biztosító volt (Prieler, 2021). Emellett a megtermelt bort minőségi osztályokba is besorolták, alacsony, közepes és jó minősítéssel látták el a borokat. A „magyar bor” (Ungarnwein), vagy a tavi bor (Seewein) címkével ellátott borok számítottak a legjobb minőségűnek, amelyeket exportra szántak. A bor egykoron még fizetőszerszám is számított ezen a területen. Joseph Haydn zeneszerző bérének kifizetése például pénzzel és borral történt. Kismarton (Eisenstadt) és Ruszt (Rust) települések 1648-ban, illetve 1681-ben részben jelentős borszállítmányokkal fizettek a szabad királyi város rangért. Tartomány-szerte számos borászati egyesület borászati szövetséget hozott létre 1923-ban. Ugyanebben az évben tartományi borkóstolót tartottak Kismartonban, amelynek keretében külön vonatot szerveztek, hogy a Bécsi Vendéglátóipari Szövetkezet tagjait odaszállítsák. A borminőség javításának érdekében 1933-ban borászati iskolát hoztak létre Ruszton. Az oktatás során nagy figyelmet fordítottak a talaj helyes megmunkálására, valamint a trágyázásra. Hét mintapincészetet is berendeztek, ahol a szakemberek előadásokat tartottak a szüretelésről, a mustkészítésről, valamint az újbor kezeléséről. A hagyományos magyar szőlőtökek mellett újfajta soros és

lugasos szőlőket is telepítettek. A gépesítés bevezetésével az 1950-es években már 21.500 hektáron folyt a szőlőtermesztés, kétliteres (Doppler), valamint hét deciliteres kiszerezésben folyt az üveges borok értékesítése belföldön és külföldön egyaránt. A tartományra korábban egyértelműen a fehérborok voltak jellemzőek, azonban a fehér szőlőtökeirtás hatására jelenleg 58% a vörösbor aránya. A bortermelés kiemelkedő jelentőségű gazdasági tényezővé vált a tartományban, illetve nagyon komoly imázs-növelő szereppel rendelkezik belföldön és külföldön egyaránt. Manapság egyre több a jól csengő burgenlandi márkanév, amelyek hazai és nemzetközi vásárokon, valamint versenyeken is jól szerepelnek.

5. számú ábra: Burgenland 13.000 hektár termőterülettel Ausztria második legnagyobb bortermelő vidékének számít

Forrás: <https://leibundrebe.de/Wein/OEsterreich/Burgenland/>

5. Burgenland tartomány fennállása 100. évfordulójának megünneplése

Az osztrák parlament Burgenland tartomány fennállásának 100. évfordulója alkalmából fogadással egybekötött ünnepi megemlékezést szervezett 2021. október 19-én a Bécs belvárosában található Epstein palotában. Norbert Hofer, az osztrák parlament második, szabadságpárti alelnöke ünnepi beszédében kiemelte a burgenlandi népcsoportok békés, kölcsönös megértésen alapuló együttműködését.

Norbert Hofer parlamenti alelnök jubileumi, a burgenlandi származású, máig Burgenlandban, Pinkafeld településen élő politikus ünnepi beszédében kiemelte, hogy Burgenland tartomány mára öntudatos tartománnyá érett. Az 1995-ben felsőöri (Oberwart) romák ellen elkövetett merényletre utalva Hofer aláhúzta, hogy azóta sok minden változott,

a tartomány különböző népcsoportjai békében, és az egymás elfogadásának szellemében élnek egymással. Az egyes népcsoportok nem egymás mellett, hanem egymással összhangban élnek. Hofer hangsúlyozta, hogy a politikának nagyobb szerepet kell vállalnia az egyes népcsoportok kultúrájának megőrzésében és fenntartásában.

Hans Peter Doskozil, Burgenland szociáldemokrata tartományfőnöke szintén kiemelte, hogy büszke a népcsoportok példás együttműködésére. A politikai pártok részéről a burgenlandi szociáldemokraták képviseltették magukat a legnagyobb számban. Doskozil mellett jelen volt helyettese, Astrid Eisenkopf, Hans Niessl előző szocdem tartományfőnök és több képviselő is. A tartományfőnök egyúttal nemtetszésének adott hangot a szövetségi kormánnyal szemben, mivel Burgenland tartomány nem részesült szövetségi jubileumi támogatásban (Orovits, 2021). A politikus megítélése szerint ez egyértelmű sértés Burgenland tartomány számára, mivel a többi tartományt pénzádományban részesítették az ilyen kimagasló alkalmakkor. Karintia (Kärnten) tartomány például 4 millió EUR összegű támogatásban részesült az 1920. évi népszavazás 100. évfordulójának alkalmával, amikor a tartomány lakossága az Ausztriában maradás mellett szavazott. Doskozil nehezményezte továbbá, hogy a szövetségi kormány részéről az október 19-ei rendezvény volt az egyetlen, amelyen Burgenland tartomány 100. évfordulójáról megemlékeztek. Mindkét politikus felhívta a figyelmet a tartomány elmúlt 100 év alatti szembetűnő gazdasági fejlődésére. A Néppártot Niki Berlakovich parlamenti képviselő képviselte a rendezvényen. Fontos megjegyezni, hogy Magyarország és Ausztria nem tartott közös megemlékezést a „legfiatalabb” osztrák tartomány századik évfordulója alkalmából.

6. Megemlékezés a 25 éves burgenlandi kisebbségi iskolatörvényről

A bécsi magyar nagykövetség képviseletében 2019. október 17-én részt vettem a Kismartonban (Eisenstadt), a Tanárképző Főiskolán szervezett kulturális rendezvényen („Raum4Sprache&Kultur”), amelyen a 25 éves burgenlandi kisebbségi iskolatörvényről emlékeztek meg. A rendezvényen részt vettek a burgenlandi kisebbségek vezetői, valamint a karintiai (Kärnten) szlovén kisebbség korábbi vezetője. A következőkben tájékoztatást nyújtunk a kisebbségi nyelven is tanuló diákok, valamint a tanárok számáról.

A rendezvényen az érintett kisebbségek vezetői – Iris Zsótér, a Magyar Népcsoport Tanács korábbi elnök-helyettese, Martin Ivancsics, a Horvát

Népcsoport Tanács elnöke, valamint Emmerich Gärtner-Horváth a Roma Népcsoport Tanács elnöke – tartott rövid előadást. A rendezvényen részt vett dr. Hollós József, a Magyar Népcsoport Tanács korábbi elnöke is. Dr. Marjan Sturm, a karintiai szlovén kisebbség központi szövetségének korábbi elnöke a kistelepülésekről Klagenfurtba való elvándorlás asszimilációs veszélyeire hívta fel a figyelmet. Mindegyik kisebbség vezetője részéről elhangzott, hogy a gyerekek csupán 10 éves korukig részesülnek a kisebbségi nyelven történő oktatásban, holott lenne igény a felsőtagozatban és a szakiskolákban is a kisebbségi nyelv oktatására. Karin Vukman-Artner, a tartományi igazgatóság kisebbségi osztályvezetője Power Point prezentáció segítségével szemléltette a kisebbségi nyelvoktatás 2019. évi burgenlandi helyzetét.

2. számú táblázat: kisebbségi nyelven is tanulólok száma Burgenlandban 2019/20

Megnevezés	horvát tanulók száma	magyar tanulók száma	roma tanulók száma
alapiskola	2 044	1 495	12
gimnázium	316	178	0
BAfEP	28	79	0
szakiskolák és szakközépiskolák	147	22	0
Összesen:	2 535	1 774	12

Forrás: Karin Vukman-Artner, a Burgenland tartományi oktatási igazgatóság kisebbségi oktatásért felelős osztályvezetőjének Power Point prezentációja

3. számú táblázat: kisebbségi nyelven tanító tanárok száma Burgenlandban 2019/20

Megnevezés	horvát tanárok száma	magyar tanárok száma	roma tanárok száma
alapiskola	163	35	1
gimnázium, szak- és szakközépiskolák	20	11	0
Összesen:	183	46	1

Forrás: Karin Vukman-Artner, a Burgenland tartományi oktatási igazgatóság kisebbségi oktatásért felelős osztályvezetőjének Power Point prezentációja

4. számú táblázat: burgenlandi iskolák száma, ahol kisebbségi nyelv oktatása is folyik 2019/20

Megnevezés	összes iskola	horvát, magyar, roma nyelven is tanító iskolák száma	%-os arány
alapiskola	176	88	50
új középiskolák	45	23	51
gimnáziumok	11	6	54
szakiskolák és szakközépiskolák	19	9	47

Forrás: Karin Vukman-Artner, a Burgenland tartományi oktatási igazgatóság kisebbségi oktatásért felelős osztályvezetőjének Power Point prezentációja

5. számú táblázat: kisebbségi nyelven is tanuló tanulók részaránya 2019/20

Megnevezés	összes tanuló	horvát, magyar, roma nyelven is tanulók száma	%-os arány
alapiskola	10 679	2 962	28%
új középiskolák	7 371	589	8%
gimnáziumok	6 041	494	8%
szakiskolák és szakközépiskolák	7 955	276	3%

Forrás: Karin Vukman-Artner, a Burgenland tartományi oktatási igazgatóság kisebbségi oktatásért felelős osztályvezetőjének Power Point prezentációja

6. számú táblázat: kisebbségi nyelven is tanuló tanulók részaránya az 1995/96 és 2019/20 tanévben

Megnevezés	összes burgenlandi alapiskolában tanulók száma	horvát, magyar, roma nyelven is tanuló alapiskolások száma Burgenlandban	%-os arány
1995/96	22 841	1 882	8%
2019/20	18 234	3 551	19%

Forrás: Karin Vukman-Artner, a Burgenland tartományi oktatási igazgatóság kisebbségi oktatásért felelős osztályvezetőjének Power Point prezentációja

A táblázatból jól látható, hogy a vizsgált, 1995 és 2020 között eltelt 15 évben megkétszereződött azoknak a tanulóknak az aránya, akik kisebbségi nyelvet is tanulnak.

A 2023-2024-es tanévben 2.519 tanuló tanult horvát oktatási nyelven és 1.840 tanuló választotta a magyart oktatási nyelvként. A horvátul és magyarul tanuló diákok 4.379 főt tettek ki a 2023-24-es tanévben, amely 23%-os növekedésnek felel meg a 2019-20-as tanévhez képest. A kötelező alapiskolákban összesen 2.085 diák tanult horvátul és 1.548 diák magyarul. Az általános középiskolákban 248 diák tanult horvátul, 180 diák pedig magyarul. A burgenlandi szakközépiskolákban 165 diák tanult horvátul, míg 100 diák magyarul. A tanítóképzőben (BAFEP) 21 hallgató a horvát nyelvet, míg 12 hallgató a magyar nyelvet tanulta 2023-2024-es tanévben. A Kismartonban (Eisenstadt) található Burgenlandi Magán Pedagógiai Főiskola önálló intézettel rendelkezik a kisebbségi kéttannyelvű tanárképzés területén. Az oktatási programot regionális nyelvi képzés és kulturális projektek is kiegészítik a nyelvi örökség fenntartása érdekében (Rosenberger 2024). A felsőőri (Oberwart) szövetségi kéttannyelvű gimnázium különösen kiemelkedik oktatási kínálatával, ugyanis a német mint oktatási nyelv mellett a diákok a horvát és magyar nyelvet is felvehetik oktatási nyelvként egészen az érettségig. Ennek megfelelően a diákok kéttannyelvű oktatásban részesülnek földrajz, biológia, fizika, kémia, valamint történelem tantárgyakból. A felsőpulyai (Oberpullendorf) szövetségi humán és reálgimnázium szintén nagyban hozzájárul a horvát és magyar nyelvek burgenlandi megmaradásához. A gimnázium már 30 éve állandó elemként integrálja a horvát és magyar nyelvet a tantervébe. A gimnázium „Mi4Mi” innovatív programja lehetővé teszi a tanulók számára az első és második évfolyamon a horvát, a magyar, a roma, valamint a helyi dialektus, a „hianzisch” elsajátítását. A program célja a burgenlandi kulturális sokszínűség támogatása, a kulturaközi kompetenciák, valamint a saját identitás erősítése.

7. Az ausztriai magyarság aktuális ügyei, oktatási kérdések

Az ausztriai magyarság, ahogy a többi népcsoport is, 2021-től kezdve a megújult rendszernek köszönhetően a korábnál jelentősen magasabb támogatást kapott az osztrák Kancellári Hivaltól. A magyar népcsoport legfontosabb szervezetének, a Népcsoporttanácsnak a tisztújítására 2022. februárban kerül sor. Bár a törvényi feltételek a kisebbségi iskolatörvény révén Burgenlandban adottak lennének a magyar nyelvoktatáshoz, mégis csökkent a magyarul tanulni akaró diákok száma.

Ausztriában hat őshonos népcsoportot tartanak nyilván. A magyar népcsoport Burgenlandban és Bécsben, a horvátok Burgenlandban, a cseh és a szlovák népcsoport Bécsben, a romák Burgenlandban és a szlovénok Karintiában élnek. Egy népcsoporthoz mint elismert őshonos kisebbséghez való tartozás feltétele az osztrák állampolgárságon és a népcsoport nyelvének használatán kívül az ausztriai születési hely is. Ennek megfelelően a magyar népcsoport a harmadik legnagyobb népcsoport a horvátok és a szlovénok után. Ausztriában a burgenlandi horvátok alkotják a legjelentősebb népcsoportot, harmincötezer burgenlandi horvátot tartanak számon napjainkban. A horvátok a 16. század során a török háborúk idején telepedtek le Nyugat-Magyarország területén. A burgenlandi magyar népcsoport száma négyezeröttszáz főt tesz ki. A burgenlandi roma népcsoport összlétszáma háromezer-háromezeröttszáz fő körül mozog, 1938 előtt még nyolcezren éltek Burgenland tartományban (*Land Burgenland 2025*).

Az 1976. évi osztrák népcsoporttörvény szabályozza a fenti kisebbségek jogait és állami támogatását. A törvény 1992. évi módosítása – a burgenlandiak mellett – a bécsi, ill. a Bécs környéki magyarokat is őshonosként ismerte el. (A Bécsben élő magyarság értelemszerűen lényegesen heterogénebb, mint a burgenlandi, mert különböző bevándorlási vagy menekülthullámok eredményeként kerültek ide. Bécsben a magyarok jelenléte a középkorig visszavezethető, köszönhetően különböző családi köteleknek, illetve a Bécsben tanuló diákoknak. Az 1956-os forradalom után is több ezer magyar talált új hazát az osztrák fővárosban. Őket az osztrák törvények hivatalosan népcsoportként is elismerik, tehát identitásuk megőrzése érdekében jogosultak különböző központi támogatásokra.) (*Palágyi 2022*).

Az érvényes jogi szabályozás értelmében az őshonos népcsoportokat egy-egy Népcsoporttanács (Volksgruppenbeirat) képviseli. Ez a szervezet tanácsadói joggal rendelkezik: javaslatokat nyújthat be a kisebbségi magyarság helyzetének javítására. Feladata a kisebbségeknek jutó állami támogatások nagy részének elosztása is.

A Magyar Népcsoporttanács 16 főből áll. Közülük 8 fő képviseli a bécsi és alsó-ausztriai magyarokat, 8 fő pedig a burgenlandiakat. Más megközelítésben 8 tagot az ausztriai magyar kulturális egyesületek jelölnek, 4 főt a legnagyobb osztrák pártok (Osztrák Néppárt - ÖVP, Osztrák Szociáldemokrata Párt - SPÖ, Osztrák Szabadságpárt - FPÖ) delegál, 4 személyt pedig a katolikus és a protestáns egyházak küldenek a tanácsba. A tagok kinevezését a mindenkori osztrák kormány hagyja jóvá. 2022. augusztus 29-én, Bécsben, a Kancellária Hivatalban tartotta meg tisztújító közgyűlését a Magyar Népcsoporttanács. A 16 tagú tanács 10 szavazattal Somogyi Attilát választotta meg új elnökének, Király Andreát pedig a grémium új elnökhelyettesének (*Palágyi 2022*).

Az ausztriai magyarságnak két fontos gyűjtőszervezete van: az Ausztriai Magyar Egyesületek és Szervezetek Központi Szövetsége és az (abból kivált) 2013-ban alapított Ausztriai Magyar Szervezetek Kerekasztala. A két szervezet fogja össze az Ausztriában létező több mint félszáz kisebb-nagyobb magyar egyesületet. (Az egyesületek közül kb. 30 működik aktívan, érdemi tevékenységet közülük 17-18 szervezet folytat.)

Az ausztriai kisebbségek identitásmegőrzését az Osztrák Szövetségi Kancellári Hivatal évente komoly összeggel támogatja. A 25 évig változatlan keretet 2022-től kezdődően négy milliárd euróval megemelték, így az 7,9 millió euróra rúg (*Bundeskanzleramt 2023*).

Ausztriában a szlovén kisebbség kapja a legtöbb állami támogatást, évente 2.601.899 EUR összeget, amely a teljes, népcsoportoknak járó támogatásokon belül 34%-nak felel meg. A támogatás összegét illetően a horvát népcsoport áll a második helyen, 2.139.443 EUR összeget kapnak éves szinten (28%). A magyar népcsoport a támogatás összegét illetően a harmadik helyen áll (924.500 EUR – 12%). A cseh népcsoport negyedikként 762.825 EUR támogatást kap éves szinten (10%). A csehek követik a romák évi 760.090 EUR összegű támogatással (10%). A szlovák népcsoport a teljes éves támogatási összeg 2%-át kapta (180.775 EUR) 2023-ban (*Bundeskanzleramt 2023*).

7. sz. táblázat: A Szövetségi Kancellári Hivatal népcsoporttámogatásai 2023.

Népcsoport	támogatás a népcsoporttörvény alapján (%)	egyéb támogatás (%)	médiatámogatás (%)	kulturaközi támogatás (%)	a teljes támogatáson belüli megoszlás (%)
szlovének	32,47	39,5	33,29	39,03	33,73
horvátok	31,12	8,5	33,29	11,89	27,74
magyarok	11,99	9,88	11,47	15,25	11,99
csehek	11,97	3,02	9,16	0	9,89
romák	10,21	0	10,79	17,25	9,85
szlovákok	2,24	5,49	2	0	2,34

Forrás: Bericht über die Volksgruppenförderung des Bundeskanzleramtes (2023): Bundeskanzleramt Wien

Az ausztriai magyar szervezetek a keret emelését örömmel fogadták, az első év tapasztalatai alapján azonban az új rendszer bevezetése nem volt zökkenőmentes. A Magyar Népcsoport Tanács elnöke a Népcsoport tanács ülésén szóvá tette, hogy a támogatási keretet ugyan megemelték, és ez öröndetes, de az elosztás módja nem népszerűségi. Mi magyarok a létszámunkhoz képest aránytalanul kevesebbet kapunk, mint a nagyobb lobby-erővel rendelkező horvátok és szlovének. A Kancellári Hivatal képviselői ígéretet tettek arra, hogy ezt orvosolják.

Az új pályázati rendszer első nagy és kézzelfogható eredménye a „**Rólunk.at**” honlap létrehozása. Az új médium a burgenlandi és bécsi magyarság egyesületeinek közös online fóruma, amelyet a Kancellári Hivatal finanszírozásával sikerült 2023. szeptemberének elején elindítani.

Az őshonos burgenlandi magyarság létszáma alapján négy településen (Oberpullendorf/Felsőpulya, Oberwart/Felsőőr, Unterwart/Alsóőr, Siget in der Wart/ Órsziget) van lehetőség a magyarnak, mint kisebbségi nyelvnek a hivatalos használatára (Amtssprachenverordnung – Ungarisch).

Burgenland tartományban 1994 óta tartományi szintű kisebbségi iskolatörvény rendelkezik a kisebbségi nyelv kötelező oktatásáról, megteremtve annak intézményi feltételeit is. A közoktatásban biztosított az iskolarendszerű magyartanulás: minden évfolyamon van lehetőség kétnyelvű oktatásra a népiskolában, tehát a 6–10 éves korosztály számára. Aki nem ilyen iskolát választ, az szabadon választott tantárgyként vagy szakkör formájában tanulhat magyarul. A 10–14 éves korosztály

kötelező iskolájában, az ún. középiskolában egész Burgenland tartományban a magyar felvehető az angol után második élő idegen nyelvként is, de vannak olyan iskolák, amelyek szabadon választott tantárgyként vagy szakköri formában kínálják a magyartanulás lehetőségét. Felsőőrben 1992-től működik a Kétnyelvű Szövetségi Gimnázium, az egyetlen olyan két tannyelvű gimnázium (10–18 éves korig) Ausztriában, ahol a magyart két tannyelvű oktatás keretében érettségig lehet tanulni. Egy intézményen belül van egy német-magyar és egy német-horvát tagozat, ezért nem beszélhetünk kizárólagos magyar gimnáziumról.

Míg a 2008-2009-es tanévben 2566 gyermeket oktattak magyarra, a 2023/24-es tanév 1.840 fős magyar tanulói létszáma számottevő csökkentést mutat. A 2023/24 tanév adatai alapján Burgenland tartományban összesen 4.379 tanuló tanult kisebbségi nyelvet, 2.519 tanuló horvátul, míg 1.840 tanuló magyarul is tanult az államnyelv mellett. A négyosztályos általános iskolákban (Volksschulékban) 1.548 gyerek, a gimnázium alsótagozatában 180 diák, szakközépiskolákban 100 diák, míg, óvodapedagógus-képzőben 12 hallgató tanult magyarul (Rosenberger 2024).

Bécsben – javarészt a burgenlandihoz hasonló törvény hiányában – jóval kevesebb a lehetőség. Három éve indult el a Bunte Schule általános iskolában az első olyan kétnyelvű osztály, ahol az oktatás nyelve nem csak német, hanem magyar is, tehát nem idegen nyelvként tanulják a magyart. Mindazonáltal Bécsre inkább az a jellemző, hogy a magyar egyesületek szervezésében működő délutáni

iskolákban tanulhatják anyanyelvüket az itt élő magyar gyerekek, akiknek a száma meghaladja az ötszázat. Erre alapozva indokolt lenne egy jó színvonalú osztrák-magyar iskola a budapesti osztrák gimnáziumhoz hasonlóan.

Melléklet:

1. számú fénykép: Fertőboldogasszony (Frauenkirchen) Burgenland, Mária Mennybementele Bazilika

Forrás: saját felvétel 2019.10.26.

2. számú fénykép: Fertőboldogasszony (Frauenkirchen) Burgenland, Mária Mennybementele Bazilika

Forrás: saját felvétel 2019.10.26.

3. számú fénykép: A dunai svábok emlékműve Fertőboldogasszonyban (Frauenkirchen), a bazilika kertjét körbe vevő falon

Forrás: saját felvétel 2019.10.26.

4. számú fénykép: Féltoronyi (Halbturn) Harrach kastély

Forrás: saját felvétel 2019.10.26.

5. számú fénykép: Borostyánkői vár (Bernstein) Burgenlandban

Forrás: saját felvétel 2019.08.14.

6. számú fénykép: Borostyánkői vár (Bernstein), Almásy László (1895 – 1951) utazó, Afrika kutató, felfedező, pilóta, üzletember szülőhelye

Forrás: saját felvétel 2019.08.14.

7. számú fénykép: Borostyánkői vár (Bernstein) Burgenlandban, ebédlő

Forrás: saját felvétel 2019.08.14.

Felhasznált irodalom:

- Horváth Gyula 2017 A Kárpát-Medence Régiói 14, Burgenland, Jankó Ferenc – Tóth Imre: Bevezetés – Burgenland a történelmi, földrajzi és kutatási térben, 14.o. Nemzetstratégiai Kutatóintézet, Budapest
- Tóth Imre 2020 Két Anschluss között, Nyugat-Magyarország és Burgenland Wilsontól Hitlerig, 40.o., Kronosz Könyvkiadó, Pécs
- Murber Ibolya 2021 Nyugat-Magyarországtól Burgenlandig, 1918-1924., Határtörténetek az első világháború után, 33.o., Eötvös Lóránd Kutatói Hálózat, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest

Bundeskanzleramt Wien (2023): Bericht über die Volksgruppenförderung des Bundeskanzleramtes: <https://www.parlament.gv.at/gegenstand/XXVIII/III/113>

Walter Dujmovits 2021 Nach Amerika...! Der Exodus der Burgenländer, Academia Politik. Wirtschaft. Religion. Kultur. Glücksfall Burgenland Österreichs „jüngstes Kind“ wird 100, Österreichischer Cartellverband

Land Burgenland (2025): <https://www.burgenland.at/verwaltung/land-burgenland/die-volksgruppen-des-burgenlandes/> letöltés dátuma: 2025.09.10.

Österreichische Nationalbibliothek 2021 Burgenland, ein Bundesland wird 100, Geschichte in Geschichten <https://www.onb.ac.at/mehr/blogs/burgenland-ein-bundesland-wird-100>

Palágyi Zsófia 2022 Új elnököt választott a Magyar Népcsoporttanács, <https://volksgruppen.orf.at/magyarok/stories/3171284/>

Otto Prieler 2021 Rot-Gold Das Weinland Burgenland, Academia Politik. Wirtschaft. Religion. Kultur. Glücksfall Burgenland Österreichs „jüngstes Kind“ wird 100, Österreichischer Cartellverband

Victoria Rosenberger 2024 4.379 Schüler lernen Kroatisch und Ungarisch, MeinBezirk https://www.meinbezirk.at/burgenland/c-lokales/4379-schueler-lernen-kroatisch-und-ungarisch_a7008251

Hans Steinacher 1961 Zur Frage der Ödenburger Volksabstimmung (1921), Burgenländische Heimatblätter, Heft Nr. 4, herausgegeben vom Volksbildungswerk für das Burgenland in Verbindung mit dem Landesarchiv und Landesmuseum, Eisenstadt

Kocsis Károly: A népesség változó etnikai arculata az örvidék mai területén https://hungarian-geography.hu/konyvtar/kiadv/etnika/ethnicMAP/007_session_h.html

Thomas Orovits 2021 Blaue Bühne für rote Regierungsschelte, Kurier, <https://kurier.at/chronik/burgenland/blau-buehne-fuer-rote-regierungsschelte/401777307>

Dr. habil. Tóth Imre PhD 2021 Történelmi háttér, a szavazás utóélete <https://www.husegnapja.hu/hu/tortenelmi-hatter/a-szavazas-utoelete> letöltés dátuma: 2025.08.25.

Karin Vukman-Artner 2020 a Burgenland tartományi oktatási igazgatóság kisebbségi oktatásért felelős osztályvezetőjének power point prezentációja

DISKURZUS VAGY AMIT AKARTOK, MATEMATIKA ÉS TÁRSADALMI ESÉLY

DOI 10.35402/kek.2026.1.16

Absztrakt

A tanulmány a tudományos diskurzus természetét vizsgálja egy doktori disszertáció opponensi bírálata és reflexiója közötti párbeszéd formájában. A központi kérdés a kognitív matematikai kompetenciák és a döntéshozatali racionalitás kapcsolata, amely túlmutat a technikai készségeken: a matematika itt a gondolkodásmód és a társadalmi felelősségformálás nyelvéné válik. A cikk filozófiai síkon reflektál a racionalitásra, tudásra és a társadalmi struktúrák kölcsönhatására, rámutatva, hogy a matematikai gondolkodás nem csupán eszköz, hanem értelmezési keret is. A munka arra tesz kísérletet, hogy feltárja, miként válhat a kritika és a párbeszéd a tudományos és emberi fejlődés alapvető médiumává.

Kulcsszavak: matematika, társadalmi esély, döntéshozatal, racionalitás, kogníció, egyenlőtlenség, oktatás, diskurzív kollázs

Abstract

This study examines the nature of scientific discourse through a dialogic interplay between a doctoral dissertation review and the candidate's reflection. At its core lies the relationship between cognitive mathematical competencies and decision-making rationality, transcending technical skills: mathematics emerges here as both a language of thought and a vehicle of social responsibility. On a philosophical level, the article reflects on the interplay of rationality, knowledge, and social structures, suggesting that mathematical thinking functions not only as a tool but also as a framework of interpretation. It explores how critique and dialogue can become fundamental mediums for both scientific and human development.

Keywords: mathematics, social opportunity, decision-making, rationality, cognition, inequality, education, discursive collage

Az akadémiai életpályán történő haladás egyik személyes meghatározója a tudományos önkifejezés minőségének folyamatos javítása, amelynek elengedhetetlen része a doktori fokozat megszerzése előtt a disszertáció bírálati folyamata. A bírálat nem csupán

egy formai ellenőrzés, hanem egy értékes és konstruktív diskurzus, amelyben a bíráló és a doktorjelölt egymást kiegészítve törekednek arra, hogy a tudományos munka a lehető legmagasabb színvonalat érje el.

A disszertáció bírálata során a bíráló feladata, hogy kritikusan, de építő jelleggel vizsgálja a dolgozat tartalmát, módszertanát és eredményeit. Ez a kritikai vizsgálódás lehetőséget teremt arra, hogy az esetleges hiányosságok, pontatlanságok vagy logikai ellentmondások időben felismerésre kerüljenek, és ennek eredményeképpen a dolgozat készítője olyan javaslatokkal élhessen, amelyekkel a dolgozat jelentős mértékben fejleszthető. Ugyanakkor a bírálati folyamat lehetőséget is teremt: tudományos párbeszéd indulhat, melyben a bíráló nem csupán egyfajta ellenőrző szerepbe helyezkedik, hanem mentor, tanácsadó is egyben, akivel nyílt, tudományos párbeszéd kezdeményezhető. Egy ilyen interakció során a kritikák nem személyeskednek, hanem a szakmai érvek, a tudományos kutatások eredményei és a személyes élmények alapján épülnek, így a diskurzus minden résztvevő számára tanulságos és előremutató lehet. A párbeszéd révén olyan kérdések kerülnek előtérbe, amelyek a kutatási terület aktuális kihívásaira és fejlődési irányaira is rávilágítanak.

Ez a publikáció egy ilyen diskurzust mutat be, amelyben a bíráló Prof. Dr. Cosovan Attila Róbert (továbbiakban: CA) és a doktorjelölt Dr. Farkas-Kis András Máté (továbbiakban: FKM). Az itt leírt párbeszéd CA bírálata és FKM rá adott reflexiója alapján készült el.

Jelen tanulmány szövegszerkezete tudatosan eltér a hagyományos lineáris tudományos narratívától. A szöveg egyfajta kollázs-módszerrel készült, amely két önálló dokumentum – a bírálat és a reflexió – utólagos összefűzésének és szerkesztett dialógussá alakításának eredménye. A módszertan célja, hogy ne pusztán egymás mellett, hanem egymásba fonódva jelenítse meg a tudományos diskurzus két oldalát: a kritikai és a reflektív pozíciót, a résztvevők álláspontjait. Ez a megközelítés a művészetben ismert kollázstechnika elvére épít, ahol az önálló elemek új kontextusba helyezése révén születik meg egy új, összetettebb jelentés. A szöveg tehát nem két különálló tanulmányt közöl, hanem ezek intertextuális párbeszédét konstruálja meg, amelyben a bírálat és a válasz

szöveghelyei egységes szerkezeti logika mentén változnak, a bírálóat logikai és tartalmi ívét követve. Az alkalmazott módszer lehetőséget ad a tudományos dialógus dinamikájának érzékeltetésére, a nézőpontok közötti átmenetek és feszültségek szövegszintű megjelenítésére. Az apróbb nyelvi és szerkezeti módosítások kizárólag az olvashatóság és a folytonosság biztosítását szolgálják, az eredeti szövegek tartalmi integritásának megőrzése mellett. Ez a megoldás így egyszerre kísérleti és reprezentatív: a tudományos reflexió folyamatát is, nem csupán az eredményét kívánja láthatóvá tenni. Ez a fajta szövegszerkesztési eljárás – nevezzük „diskurzív kollázs”-nak – új lehetőséget kínál a tudományos kommunikációban a viták és értelmezések relációs természetének bemutatására.

Reméljük, hogy a bemutatott elképzelt párbeszéd példát mutat arra, hogyan válhat a kritika és a visszajelzés a tudományos innováció és a kutatási eredmények minőségi fejlődésének mozgatórugójává.

A bírálóat 2024. augusztus 27-én, a reflexió 2024. október 2-án született.

CA: Az opponensi véleményemet hétköznapi beszélgetésként fogom fel, tudomásul véve, hogy egy vagyok a sok közül, aki Máté szuverén doktori folyamatát közelebből megismerhette. Véleményem szerint – kiemelve a szuverén jelzöt – a jelölt lehetősége és felelősége, hogy szabadon és kreatívan döntsön a folyamat során, hiszen így tud valós értéket előállítani, amelyre a jövőben mások majd építhetnek.

FKM: Folytatva az Ön által kitűzött kereteket, kötetlen, de szigorúan komolyan vett módon viszem tovább a beszélgetést tegező módban.

Minden alkalommal, amikor a szabad, kreatív döntésekről van szó, eszembe jut Stanislaw Lem Solarisából, az Öreg mimoid fejezet egy dialógusának részlete:

„Az ember a látszat ellenére nem alkot magának célokat. Beleszületik egy korba, amely kész célok elé állítja, szolgálhatja őket, vagy fellázadhat ellenük, de a szolgálat vagy a lázadás tárgya kívülről adott. Hogy megismerhesse a célok keresésének teljes szabadságát, egyedül kell lennie, ez pedig nem sikerülhet, mert ha nem emberek között nevelkedik, nem válhat emberré.”

Nem lehet elvonatkoztatni a környezeti hatásokat attól, amivé válunk, ahogyan azzá válunk, s hogy utána mit kezdünk azzal, amivé

váltunk. Minden esetre ez a munka és a veled való beszélgetés ennek egy meghatározó állomása, állapota.

CA: Farkas-Kis Máté disszertációja releváns, nagyon is az: a kognitív matematikai kompetenciák fejlesztése és azok hatása a döntéshozatali folyamatokra. Ez a kérdés különösen aktuális a modern társadalmakban, ahol a matematikai gondolkodás és az analitikus készségek egyre fontosabbá válnak a komplex döntési helyzetekben. A dolgozat központi tézise, hogy a kognitív matematikai kompetenciák fejlesztése nemcsak a személyes sikerességet, hanem a munkahelyi teljesítményt és döntéshozatali képességeket is javítja. A kutatás eredményei alapján a dolgozat megerősíti ezt az összefüggést.

Gyakorló tervezőművészként, valamint társadalom- és művészettudománnyal foglalkozó emberként a dolgozatot általánosságában filozófiai, társadalmi, művészeti és kreatív alkotói szempontból fogom vizsgálni. A rigorózus matematikai megközelítést másra hagyom – de elsősorban Mátéra bízom.

FKM: Amikor a rigorózus matematikai megközelítést említéd eltűnődöm, hiszen ahogyan írod, a matematikai gondolkodás és az analitikus készségek a modern társadalmakban egyre fontosabbá válnak. Nem tudom, hogy valóban ez-e a helyzet, vagy inkább az, hogy a formalizálással elérhetőbbé, tapinthatóvá és többek által megfoghatóvá válik. Nem feltétlenül tudunk többet, de ha hozzáférésünk adott, birtokba vehetjük, amivel azt az illúziót keltjük magunk és mások számára, hogy rendelkezünk fölötte. Mint amikor egy képletet megtanulunk, bemagolunk, de az nem jelenti azt, hogy értjük is, és tudjuk mikor, hogyan kell jól használni.

Ugyanakkor ne felejtjük el, hogy kutatásom távolabbi nézőpontból éppen azt kívánja majd később feltárni, hogy Van Gogh is a matematikai gondolkodás és az analitikus készségek tárházával rendelkezett, csak minden bizonnyal nem tudott róla.

CA: A dolgozat erős pontja a releváns és időse-rű probléma kiválasztása. A kognitív matematikai kompetenciák fejlesztésének hatása a döntéshozatali folyamatokra egy aktuális és fontos kutatási téma, különösen a kortárs adatvezérelt társadalmakban. A dolgozat célja jól meghatározott: megérteni, hogyan befolyásolja a matematikai kompetenciák fejlettsége a döntéshozatali folyamatokat, különösen a vezetői

szerepekben. Ez a téma fontos gazdasági és társadalmi kérdéseket érint, mivel a vezetői döntések minősége közvetlen hatással van a szervezetek sikerére; s így világunk jövőjére is.

FKM: Teljesen egyetértek a kortárs adatvezérelt társadalom kifejezéssel. De fontosnak tartom, hogy a jelenlegi tapasztalatom, hogy az adat vezérli a társadalmat. Azaz nem a társadalom irányítja (pl. fogyasztói magatartáson keresztül), hogy milyen adatok keletkeznek, hanem adat alapján történik a társadalom irányítása (pl. milyen legyen a fogyasztó magatartása).

CA: A dolgozat filozófiai, társadalmi, valamint művészi és kreatív tervezői szempontból való vizsgálata is viszonylag alapos képet ad a kognitív matematikai kompetenciák széles körű hatásairól. Az egyéni és közösségi döntéshozataltól kezdve a társadalmi mobilitásig, valamint a kreatív és művészi területekig szinte minden aspektust érint, és feltárja a felelősség kérdését is. Ezen vizsgálat során a dolgozatban bemutatott kutatás szélesebb kontextusba is helyezhető, amely új utakat nyithat meg a tudományos gondolkodás / kommunikáció és az emberi kreativitás területén.

Filozófiai szempontból a dolgozat egy fontos kérdést tárgyal: hogyan befolyásolja a tudás, különösen a matematikai kompetencia, az egyén (de sokszor egy közösség) döntéshozataltát? Ezt a kérdést régóta tárgyalják a filozófusok, különösen az episztemológia és a gyakorlati bölcelet (etikához és döntésmélethez kapcsolódó) területén. A dolgozat implicit módon a racionalitás és az emberi cselekvés közötti kapcsolatot tárja fel, amit számos filozófus, például Arisztotelész, Descartes vagy Kant is érintett munkáiban.

Az értekezés bemutatja, hogy a magasabb szintű matematikai kompetencia racionálisabb döntéshozataltalhoz vezethet, amely a modern döntésmélelet szempontjából különösen fontos. Descartes híres mondása, miszerint „Cogito, ergo sum” („Gondolkodom, tehát vagyok”) összekapcsolható azzal a gondolattal, hogy a matematikai gondolkodás és a logikai struktúrák megértése nem csupán a racionális cselekvés alapjai, hanem meghatározzák az emberi identitást is. A dolgozat ezt a gondolatot követi, hiszen azt sugallja, hogy a matematikai kompetenciák elsajátítása fejleszti az egyén kognitív képességeit, ezzel növelve a döntéshozatal pontosságát és eredményességét.

FKM: A matematika jellemzően a racionalitás letéteményese. Egyszerűen ebben

szocializálódtunk, mintegy megörököljük, hogy így kell látni a világot, ha a matematikán keresztül nézzük. Miközben a matematika alatt sokszor a számolást értjük és ezért mindenhez, amit értékelni próbálunk racionális úton, számokat is rendelünk ösztönösen, majd ezekhez a számokhoz jelentést/értelmezést.

Descartes híres mondása a „Cogito, ergo sum” (Gondolkodom, tehát vagyok) azért is nagyon releváns, mert a lényeg benne van, amiben véleményem szerint a matematika oktatása sokszor elcsúszik. Ez pedig a gondolkodás. A fókusz a gondolkodáson van. Nem így hangzik: „Computo, ergo sum” (Számolok tehát vagyok). Márpedig az oktatásban a matematikai képességeket sok esetben a számoláson keresztül értékelik ezért is szüremlenek be a számok és a velük való műveleti munka. A gondolkodás pedig fokozatosan másodlagossá válik.

CA: A dolgozat filozófiai aspektusai a döntéshozatal és a matematikai kompetenciák kapcsolatának mélyebb megértésén keresztül nyilvánulnak meg. A kutatás felveti, hogy a matematikai műveltség az emberi gondolkodás szerves része, amely befolyásolja döntéseinket és problémamegoldási képességeinket. Filozófiai szempontból ez a kérdés a racionalitás és az emberi viselkedés közötti kapcsolatot feszegeti, különösen a „korlátozott racionalitás” (bounded rationality) elméletén keresztül, amelyet Kahneman és Tversky munkássága is alátámaszt. A dolgozatban felvetett kérdések arra is utalnak, hogy a matematika narratívává alakítja a valóságot, ami filozófiai értelemben azt jelenti, hogy a tudás nem teljesen objektív, hanem kontextusba helyezett és interpretált.

FKM: A valódi feszültséget pedig majd éppen ez fogja eredményezni. A számolási tér az úgynevezett *valós számok* halmaza. Ez a halmaz egy *jól rendezett halmaz*, amelyen értelmezni lehet egy úgynevezett *rendezési relációt* (hogy akkor kicsit hozzam a rigorózus matematikai megközelítést is). A rendezési reláció feltételrendszere éppen a racionális döntések feltételrendszerével azonos, amelyet most nem részletezek, de ez abból a szempontból fontos, hogy elgondolkodjunk rajta, hogy vajon ennek mi lehet az oka? Talán az, hogy mivel ebben a számtérben tanulunk gondolkodni, így ennek a mintázatait érvényesítjük az életünkre?

S ez csak azért egy lényeges pont, mert létezik egy számolási tér, amely ennél sokkal

tágabb, a komplex számok halmaza. Viszont azon a halmazon megszűnik értelmezhetőnek lenni a rendezési reláció. S ebben az értelemben akkor a racionalitás is? Nyilván nem. Viszont az a racionalitás, amely a racionális döntéseknek is a tengelyét adja, az igen. De ennek ellenére még mindig matematikáról beszélünk. Viszont gondoljuk el, hogy miként hatna a társadalmi és gazdasági gondolkodásra, ha nem lenne rendezés? Nem tudnánk értelmezni azt a fogalmat, hogy növekedés, csak azt, hogy változás.

CA: John Stuart Mill néhol utilitarista nézetei is kapcsolhatók a dolgozat alapgondolatához. Mill úgy vélte, hogy a racionális gondolkodás, az oksági kapcsolatok észrevétele és a haszon maximalizálása elengedhetetlen az egyén és a társadalom boldogulása szempontjából. A dolgozat eredményei alapján a magasabb matematikai kompetenciával rendelkező egyének döntései jobban igazodnak a haszonelvűséghez, azaz képesek a lehető legjobb eredményeket elérni mind saját életükben, mind a közösségi szinten.

FKM: S ezen a ponton világossá válik, hogy mivel a matematika egy rendezett térben való gondolkodást támogat a jelenleg oktatott formában, így amennyiben haszonelvűséggel párosul, úgy a legtöbbet képes kihozni az emberből, legalább is egy olyan világban, amely a több/jobb/szebb elérésére törekszik.

CA: Társadalmi szempontból a dolgozat azon feltételezése, miszerint a matematikai kompetenciák növelése elősegíti a társadalmi mobilitást és a gazdasági fejlődést, megalapozott és fontos következtetés. A modern társadalmakban, ahol a technológiai fejlődés és a big data elemzések egyre nagyobb szerepet kapnak, a matematikai készségek nemcsak a munkavégzés szempontjából, hanem a társadalom egészének működésére is jelentős hatással vannak.

A dolgozat kimondja, hogy a matematikai kompetenciákkal rendelkező egyének nagyobb valószínűséggel töltik be a magasabb társadalmi pozíciókat, és képesek alkalmazkodni a gyorsan változó gazdasági környezethez. Ez összefüggésbe hozható Pierre Bourdieu társadalomelméletével, amely a társadalmi tőke és az egyéni képességek szerepét tárgyalja. Bourdieu szerint az egyéni képességek, ideértve a matematikai kompetenciákat, olyan „tőkévé” válhatnak, amely lehetővé teszi az egyén számára, hogy előre lépjen a társadalmi ranglétrán. Ebből a szempontból a dolgozat azon eredményei, hogy a matematikai

készségek elősegítik a társadalmi mobilitást Bourdieu elméletének relevanciáját támasztják alá. Bourdieu továbbá azt is aláhúzza, hogy a domináns pozícióban lévők képessége, hogy ráerőltessék a saját kulturális és szimbolikus produktumaikat a társadalom többi részére központi szerepet játszik a hatalmi viszonyok újra-termelődésében...

A szimbolikus erőszak szélsőséges esetben oda vezethet, hogy nem is lehet társadalmi mobilitásról beszélni, hanem csak a meglévő társadalmi struktúrák reprodukciójáról. A francia iskolarendszerről írt tanulmányában például azt állítja, hogy a francia iskolarendszerre is jellemző a szimbolikus erőszak. Azzal ugyanis, hogy nem veszi figyelembe az osztályozásnál a habitusbeli különbségeket és ezzel látszólag objektív követelményrendszert teremt, végső soron elhitheti az alacsonyabb osztályba tartozókkal, hogy tényleg kevesebbet érnek, mint magasabb státusú és emiatt sikeresebb társaik. Ezáltal a francia iskolarendszer rejtett társadalmi diszkriminációt hajt végre.

Nos, itt van az a vékony jég, amin Máté táncol. Amennyiben a matematikai tudás és képesség sikeres bemutatása, bizonyítása és alkalmazása önmagában státuszbeli különbséget indukál, úgy létrejön az a diszkrimináció, amiről Bourdieu beszél. Ismerve Mátét pont az ellenkezőjét szeretné elérni, ugyanakkor figyelembe kell vennünk, hogy a doktori kutatásban nem FKM matematikai módszerei alapján váltak a megkérdoztetek jó vagy kevésbé jó matekosokká, így az abból levont gyakorlati következtetés sem nélkülözheti a szimbolikus diszkrimináció lehetőségét.

FKM: Ahogy a példaként felhozott szimbolikus erőszak esetében megjelenik a meglévő társadalmi struktúrák reprodukciója, úgy jelenik meg a gondolkodásmód reprodukciója. Az, ahogyan 4 generáción keresztül megfigyelhető, hogy a matematikai teljesítménymutatók nem változnak, számomra félelmetes képet fest abban a tekintetben, hogy egy esetlegesen felismert változtatási igény esetében mekkora erőforrásokat kell/lehet/tudhatunk mobilizálni az oktatás átalakítása érdekében. Az látszik, hogy a meglévő struktúrák konzerválása sikeres, sőt jellemzően követendő, hiszen a klasszikus álláspont, hogy „az én időmben is így volt és felnöttek az emberek”, megfelelő alapot ad ahhoz, hogy ne reflektáljanak az eljövendő generációk arra, hogy mit lehetett volna másképp csinálni.

Az objektív követelményrendszer nem veszi figyelembe a habitusbeli különbségeket. Ami különösen fontos egy olyan képességfejlesztés

esetében, mint amilyen a matematika. Ahogy a disszertációban is bemutatásra került, a problémamegoldási képesség túlmutat a klaszszikus „betanuláson”, ugyanis a megértés szintje sokkal elvontabban jelenik meg, amely lehet, hogy térben és időben is jelentős eltéréseket mutathat. Ilyen módon, amennyiben nincsen elég idő és tér a gondolkodásra, az összefüggések megfelelő asszociációkon keresztüli megértésére és tudatosítására, akkor megtörténik a leszakadás. És ez a leszakadás olyan, amelyet később nagyon nehéz pótolni. Ugyanis a matematika, például szemben a történelemmel, egymásra épül. Ha kihagyom az ókori Rómát, attól még gond nélkül tudom tanulni és értelmezni a francia forradalmat. A matematikánál ez nem tud megvalósulni, hiszen egyre összetettebb módon, egymásra épülnek azok a tématerületek, amelyeket utána mélységében megértünk és tanulunk.

CA: De, hogy még fokozzam a dilemmát: Foucault elméletei a tudás és a hatalom dinamikájáról kiemelten fontosak a disszertációban tárgyalt társadalmi mobilitás és gazdasági egyenlőtlenségek kérdésében. A matematikai kompetenciák hatalmi tényezővé válhatnak, mivel az iskolai és társadalmi struktúrákban a tudás birtoklása hozzájárulhat az egyén helyzetének megerősítéséhez vagy marginalizálásához. A dolgozat releváns lehet azzal kapcsolatban, hogy hogyan strukturálódik a tudás és hatalom kapcsolata a matematikai kompetenciák révén a mai társadalmakban. Vagy Giddens strukturációs elméletei szerint az egyének nemcsak passzív szereplői a társadalmi struktúráknak, hanem aktív cselekvők, akik képesek alakítani azokat.

Ebből a perspektívából vizsgálva a dolgozat arra a következtetésre juthat, hogy a matematikai kompetenciák fejlesztése lehetőséget nyújt az egyének számára, hogy aktívan befolyásolják és alakítsák társadalmi pozíciójukat, valamint a gazdasági és társadalmi struktúrákat.

FKM: Ha a matematikában leszakadunk, akkor – ahogyan a kutatásban látszik – társadalmilag is hátrányba kerülünk. Ugyanis szűkül az egyenlő hozzáférés tere, nem leszek képesek tovább tanulni sem. Hiszen már a középiskolai felvételinek is bemeneti követelménye a matematika a magyar mellett. Ezért teljesen igaz a bíráló észrevétele, hogy a matematikai kompetenciák hatalmi tényezővé válhatnak és aktívan

tudják befolyásolni és alakítani az egyén társadalmi pozícióját.

CA: Továbbá Herbert A. Simon, aki a „korlátozott racionalitás” (bounded rationality) elméletének megalkotója volt, amely alapvetően befolyásolta a döntéshozatal tanulmányozását, úgy vélte, hogy az emberi döntéshozatal gyakran nem optimális, hanem korlátozott az információfeldolgozási képességünk a környezeti tényezők által. Ez az elmélet rendkívül releváns a dolgozat számára, hiszen a matematikai kompetenciák fokozása segíthet javítani az emberi döntéshozatalt a korlátozott racionalitás által előidézett problémák leküzdésében. Gerd Gigerenzer elméletei alapján – miszerint az egyszerűsített szabályok gyakran elégségesek és hatékonyak a komplex helyzetek kezeléséhez – is érdemes vizsgálni, hogy a matematikai kompetenciák fejlesztése hogyan kapcsolódhat a gyors és hatékony döntéshozatali heurisztikák kialakulásához. Kahneman és Tversky szerepelnek a dolgozatban, az ő kutatásuk bemutatja, hogy az emberek nem mindig döntenek racionálisan, mivel a döntéseiket befolyásolják az érzelmek, a kockázat érzékelése, és az egyéni kognitív torzítások. Elméleteik összhangban állnak a dolgozat azon következtetéseivel, hogy a fejlettebb matematikai készségek segíthetnek az ilyen torzítások felismerésében és a racionálisabb döntések meghozatalában.

FKM: Az észrevétel, mely szerint „az emberek nem mindig döntenek racionálisan, mivel a döntéseiket befolyásolják az érzelmek, a kockázat érzékelése, és az egyéni kognitív torzítások”, mindenképp elgondolkodtató szerintem. Ez egy „klasszikus” álláspont, de meggyőződésem, hogy az emberi döntéshozatal minden esetben követi a racionalitást, feltéve, hogy logikus, következetes, célorientált döntéshozatalt és problémamegoldást támogat. Hiszen ki az, aki „józan paraszti ésszel élve” önmagával nem racionális. A kutatások is mindig azt mutatják, hogy az emberek többsége racionálisnak tartja magát. A kérdés ott van minden esetben, hogy az információ, ami a rendelkezésre áll, az milyen. De ezt az egyén nem feltétlenül tudja felmérni és azonosítani saját érzékelési korlátai okán. Ilyen módon nem a tudása, hanem az észlelése alapján hoz döntést, de azt úgy vélem, minden esetben racionálisan.

CA: A dolgozat megállapításai nemcsak a racionális gondolkodásra és a társadalmi fejlődésre korlátozódnak, hanem kapcsolatba hozhatók a kreatív

és művészi folyamatokkal is. Az egyik legérdekesebb gondolat, hogy a matematikai gondolkodás nemcsak a logikai és analitikus képességeket erősíti, hanem elősegítheti a kreatív problémamegoldást és a művészi kifejezést is. A matematikai struktúrák és elvek évszázadok óta inspirálják a művészeket és kreatív gondolkodókat.

Leonardo da Vinci például a művészet és a tudomány közötti kapcsolatot hangsúlyozta, és úgy vélte, hogy a matematikai gondolkodás mélyebb megértést nyújt az univerzum szabályairól, amit aztán művészeti alkotásain keresztül is kifejezhet. Máté eredményei alátámasztják ezt a gondolatot: a matematikai kompetenciák fejlesztése nemcsak a vezetői és gazdasági döntéshozatalban segíthet, hanem a kreativitás és az innováció ösztönzője is lehet.

Például a dolgozat egyik közvetett következtetése az, hogy a matematikai képességekkel rendelkező egyének jobban képesek az absztrakt gondolkodásra, amely a kreatív alkotófolyamatok egyik alapja. Pablo Picasso, George Braque és a többiek; így a kubisták, a futuristák, a szuprematisták, a konstruktivisták, az op-artosok, a minimalisták, a konceptualisták és még sokan mások is használták a geometriát és a matematikai elveket művészeti kompozícióikban, ami azt mutatja, hogy a logikai struktúrák és a kreatív kifejezés nem zárják ki, sőt, kölcsönösen erősíthetik egymást.

Rudolf Arnheim a vizuális és téri gondolkodás pszichológiai és művészi aspektusait vizsgálta, és kimutatta, hogy a művészi alkotás során a matematikai és geometriai struktúrák alapvető szerepet játszanak. Az ő nézetei alapján a dolgozat további elemzést nyújthat arról, hogy a matematikai kompetenciák miként segítik elő a kreativitást, különösen a vizuális művészetek területén.

Howard Gardner híres elmélete szerint az intelligencia több különböző területre oszlik, beleértve a logikai-matematikai, térbeli, nyelvi és művészi intelligenciát is. Az ő munkája alapul szolgálhat annak vizsgálatához, hogy a matematikai készségek hogyan kapcsolódnak más típusú intelligenciákhoz, és hogyan ösztönözhetik a kreatív folyamatokat a művészetekben és más területeken. Bár a dolgozat elsősorban matematikai és gazdasági fókuszú, érdekes szálak húzódnak a kreatív tervezés területéhez is. A numerikus adatok narratívává formálása, valamint az adatvizualizáció fontossága egyértelmű kapcsolatot mutat a kreatív tervezési folyamatokkal. Az adatok vizuális megjelenítése, a „valóság matematizálása” révén, szorosan kapcsolódik a design és a művészet világához, ahol az információk vizuális reprezentációja

nemcsak az adatok megértését segíti, hanem esztétikai értéket is teremt.

FKM: Mindenben egyetértve egy olyan gondolat merült fel bennem, amely kicsit átkezezi a Gardner-féle intelligencia értelmezését. Nagyon szeretjük a dolgokat felbontani, részekre szedni. Mert úgy érezzük, hogy akkor az egész, ennek a négy résznek valamilyen keveréke/kombinációja. Ugyanakkor meglehet, hogy a dolgok nem négy részből állnak, csak négy irányból nézhetünk rá, s így négyféle képet látunk egyazon egészből. Mert valójában ez áll igazán közel a valósághoz. Minden bizonynyal nem létezik két egyforma élmény egyazon valóság felfogása közben. Pedig a valóság (feltételezem) az ugyanaz.

Matematikailag nézve a fentieket, egyik megközelítésben $I = A + B + C + D$.

A másikban $I = a(A) = b(B) = c(C) = d(D)$. Utóbbi kifejezést értelmezve tehát a személyes nézőpontok megfelelő hozzárendelése ugyanazt a valóságot adja vissza és nem együtt adják ki a valóságot.

CA: Végül, de nem utolsósorban, a dolgozat rávilágít az emberi képességek fejlesztésének erkölcsi és társadalmi felelősségére. Az, hogy a matematikai kompetenciák növelésével egyéni és társadalmi szinten is jelentős eredmények érhetők el, új perspektívába helyezi az oktatás és a nevelés szerepét. A dolgozat implicit módon a humanista filozófia egyik alapvető képviselője, amely az emberi potenciál maximalizálására és a társadalom jobbá tételére irányul.

A humanizmus alapgondolata, hogy az ember képes fejlődni és tökéletesedni, különösen az oktatás és a tudás révén. Az értekezés ennek megfelelően hangsúlyozza a matematikai kompetenciák fejlesztésének fontosságát, mivel ezek a képességek hozzájárulnak az emberi teljességhez és a társadalmi haladáshoz. Martha Nussbaum filozófus például a „képesség-elmélet” keretében azt állítja, hogy az emberi fejlődés egyik kulcsa a kognitív és kreatív képességek fejlesztése, és ezt összekapcsolja az egyéni felelősséggel és a közös előmozdításával.

A dolgozat ezen gondolat mentén is vizsgálható, mivel kiemeli, hogy a matematikai kompetenciák nemcsak egyéni előnyt biztosítanak, hanem társadalmi szinten is pozitív hatásuk van. Az emberi képességek fejlesztése révén az egyének hozzájárulhatnak a társadalmi struktúrák javításához, az innovációhoz és a gazdasági növekedéshez. Ez a felelősség nemcsak az

egyéne, hanem az oktatási rendszerekre és a társadalmi intézményekre is hárul.

FKM: A humanizmus alapgondolata abszolút értelemben is igaz véleményem szerint, amit úgy szoktam összefoglalni szabadon, hogy *#mindenkimatematikus*. A korábbiakkal összhangban ez azt is jelenti, hogy amennyiben az ember fejlődik, akkor hozzájárul a társadalmi struktúrák javításához. Ezért nagyon fontos a dolgozatban is bemutatott edukációs tér. Mert ott történik meg ennek a fejlődési képességnek az elsajátítása.

CA: Lev Vigotszkij szerint a kognitív fejlődés, a társadalmi interakciók eredménye és az egyén gondolkodása szorosan összefügg a környező kultúrával és társadalmi gyakorlattal. A dolgozat kontextusában Vigotszkij elmélete arra utalhat, hogy a matematikai kompetenciák fejlesztését nem lehet elszigetelten vizsgálni; ezeket befolyásolják a társadalmi-kulturális tényezők és a tanulás során létrejövő interakciók.

A jelölt alaposan reflektál Jean Piaget elméletére és arra, hogy az emberek hogyan tanulnak és fejlődnek kognitív szempontból, amelyek különösen relevánsak a matematikai kompetenciák fejlődésének vizsgálatakor. Piaget munkája alapján a dolgozatban további elemzés végezhető arról, hogy milyen szakaszokban és hogyan alakulnak ki a matematikai készségek, valamint ezek milyen hatással vannak a későbbi gondolkodásra és problémamegoldásra. Edmund Burke hangsúlyozta a hagyományok tiszteletét, az organikus társadalmi fejlődést, és a radikális változásokkal szembeni óvatosságot.

A dolgozatot Burke gondolatai alapján úgy lehetne értelmezni, hogy a matematikai kompetenciák fejlesztése és alkalmazása során figyelembe kell venni a társadalom hagyományos struktúráit, és elkerülni a túl gyors, radikális változásokat, amelyek fokozása és erőltetése olykor károsak is lehetnek. Megjegyzés és kritika arra nézve, hogy minden folyamatosan változik és mindent folyamatosan változtatni kell, különben lemaradunk. Érdekes az állandó(k) és változó(k) viszonyát a dolgozat szempontjából is megvizsgálni.

FKM: A radikális változásokkal szemben óvatosnak kell lenni, De lényegében a radikális változások válaszként egy olyan helyzetre, amelyből hosszú időn keresztül nem lehetett kitörni. A folyamatos változástól elidegenedünk, így viszont feszültség alakul ki az elfojtásból, ami hirtelen robban ki, és ez az, ami radikális

változást hoz, a sok kicsi, fokozatos változtatással szemben.

Az állandók és változók viszonyát – beszélgetés lévén – meg merem kockáztatni, hogy spirituális értelemben nézzük. A rítusok generációról-generációra állandóan jelen vannak/voltak. Azokban a változók maguk az emberek. A függvény képlete „állandó”, de a behelyettesített érték „változó”. Így a függvény is e szerint alakul a képét tekintve. S ez jól mutatja, hogy a valódi probléma, ha nincs változás, ha az állandók és a változók viszonya rosszul definiált.

CA: Michael Oakeshott híres a racionalizmus kritikájáról, amelyben úgy vélte, hogy a túlzottan racionális gondolkodás és tervezés gyakran aláássa a gyakorlati tudást és a hagyományok tiszteletét. Ez a nézőpont érdekes kontrasztot nyújthat a dolgozatban tárgyalt matematikai racionalitással. Oakeshott figyelmeztetése a túlzott racionalizmus veszélyeire releváns lehet a matematikai modellek alkalmazásakor, különösen akkor, ha a matematikai döntéshozatal nem veszi figyelembe a társadalmi és kulturális tényezőket.

Roger Scruton a modern konzervativizmus egyik meghatározó alakja volt, aki nemcsak politikai filozófiával, hanem esztétikával is foglalkozott. Az ő szemlélete szerint a művészet és a kultúra az emberi élet fontos részei, amelyek tiszteletet és védelmet igényelnek. Scruton gondolatai különösen érdekesek lehetnek a dolgozat művészi és kreatív dimenzióinak vizsgálatakor, mivel hangsúlyozza a művészetnek és a kreativitásnak a hagyományos értékekkel és társadalmi felelősséggel való összekapcsolását.

Friedrich Hayek közgazdászként és filozófusként ismert a piacok spontán rendjének és a központi tervezéssel szembeni kritikájáról. Hayek elméletei szerint a tudás decentralizált és a társadalmi rend önszerveződés révén jön létre, nem pedig központi tervezés vagy kényszer révén. Ez releváns lehet a dolgozat szempontjából, különösen a döntéshozatal és a kognitív kompetenciák fejlődésének vizsgálatakor, mivel Hayek gondolatai alapján a matematikai kompetenciák fejlesztése hozzájárulhat az egyéni döntéshozatal autonómiájához és a társadalmi rend természetes fejlődéséhez.

A dolgozat társadalomtudományi relevanciája az egyének és közösségek döntéshozatali mechanizmusainak vizsgálatán keresztül érthető meg. A matematikai műveltség, különösen a kognitív kompetenciák, közvetlen hatással vannak a társadalmi szerepvállalásra és a társadalmi döntéshozatali folyamatokra. Ez

azt jelenti, hogy a matematikai tudás nem csupán egyéni szinten fontos, hanem a társadalom egészének jóléte szempontjából is kulcsfontosságú, különösen a döntéshozatal szintjén.

FKM: Nem gondolom, hogy a matematikai modellek a túlzott racionalitás alkalmazását jelentik. Inkább a korábban említett torzítások irányába visznek el, mert éppen, hogy arról a matematikáról nem esik szó, amely valóban lehetővé tenné, hogy gondolkodjunk a világról másképp. Úgy is mondhatnám, hogy megrekedt egy szinten az, amit megtanítunk/megtanulunk az oktatásban, amivel éppen a világ valódi megértését zárjuk ki. Mintha a Newtoni mechanikával próbálnánk az univerzumot leírni, de ezt nem lehet.

Gondoljunk csak Gödel nem teljességi tételére. Ha ez igaz, akkor a tudományban vannak olyan területek, amelyeket nem fogunk tudni igazolni, de attól függetlenül azok igazak lesznek. Azaz a racionalitás kényszere, hogy okról és okozatról beszéljünk, pedig valójában ezek egymástól függetlenül is létezhetnek, ami racionális. Hiszen Gödel tétele racionálisan bizonyítható! És ez nem egy paradoxon.

CA: A pszichológiai aspektusok kiemelten jelennek meg a kognitív matematikai képességek és a döntéshozatal összefüggéseiben. A dolgozat elemzi, hogyan befolyásolják a matematikai képességek a gondolkodást, a problémamegoldást és a viselkedést. Az önbecsülés és az asszertivitás is középpontba kerül, ami pszichológiai vonatkozásban azt jelenti, hogy a matematikai kompetenciák fejlesztése hozzájárulhat az egyén önbizalmához és határozottságához a döntéshozatali folyamatok során. A pszichológiai kutatások szerint a jól megalapozott matematikai tudás segíthet csökkenteni a döntési stresszt, ami pozitív hatással van az önértékelésre és a pszichológiai jólétre.

Gazdasági értelemben a dolgozat azokra a kapcsolatokra koncentrál, amelyek a matematikai kompetenciák és a gazdasági döntések között fennállnak. A matematika, mint az információk kezelésének eszköze, különösen fontos a gazdasági döntéshozatal során. A döntési modellek többsége számadatokra épül, így a dolgozat érvei, miszerint a matematikai kompetenciák fejlesztése javítja a döntéshozatal minőségét, egyértelműen gazdasági előnyökkel is jár. Ezenfelül a dolgozat a matematikaoktatás reformjának szükségességét is hangsúlyozza, ami hosszú

távon pozitív hatással lehet a gazdaság szereplőinek képességeire.

FKM: A rosszul súlypontozott matematikaoktatás vakká tesz minket. A társadalmat egyrészt polarizálja, kontraszelektálja és alkalmatlanná teszi, hogy szintet lépjen a gondolkodásban és a modell alkotásban. Másrészt tömegeket foszt meg az önbecsüléstől és ezáltal attól, hogy megélhessék az önmegvalósításukat. Hiszen, sem a társadalmi szerepüket nem tudják megélni, sem nem képesek arra, hogy megéljék az autonóm gondolkodást.

CA: A dolgozat filozófiai, társadalmi, művészi és kreatív alkotói szempontból is széleskörű jelentőséggel bír. A kognitív matematikai kompetenciák fejlesztésének hatásai túlmutatnak a gazdasági döntéshozatalon, és mélyebb kapcsolatban állnak az emberi racionalitással, kreativitással és társadalmi fejlődéssel. Az értekezés rámutat arra, hogy ezek a kompetenciák nemcsak a tudományos és technikai haladás eszközei, hanem az emberi felelősség és a társadalmi együttműködés alapjai is lehetnek. A dolgozat tehát nemcsak egy akadémiai kérdést tárgyal, hanem hozzájárul a kortárs társadalmi és filozófiai diskurzushoz is, hangsúlyozva a kognitív képességek fejlesztésének társadalmi és etikai dimenzióit.

A fejlett matematikai kompetencia gyakran társul analitikus és logikai gondolkodással, ami fontos a bonyolult gazdasági és üzleti döntések meghozatalában. A matematikai eszközöket, mint a modellek, algoritmusok és statisztikai elemzések, gyakran használják a gazdasági rendszerek optimalizálására, a nyereség maximalizálására és a kockázatok minimalizálására. Azonban ezek a döntések gyakran rövidtávú célokra fókuszálnak, mint a gazdasági növekedés, a vállalati profit vagy a részvényárfolyamok növelése, miközben figyelmen kívül hagyják a hosszútávú fenntarthatósági és etikai szempontokat.

Mint az a dolgozattól kiderül; miként lehetséges az, hogy bár a fejlett matematikai kompetencia predesztinálja azt, hogy valakiből közép- és felsővezető váljon – tehát világunkat túlnyomórészt magas matematikai tudással és kompetenciákkal rendelkezők irányítják –, mégis eljutottunk oda, hogy Bolygónk a jelenlegi (általános) gazdasági modell alapján fenntarthatatlanná vált? Ugyebár ez a kérdés a világ vezetői és döntéshozói által felhalmozott magas szintű matematikai kompetenciák és a globális fenntarthatósági válság közötti látszólagos ellentmondásra reflektál.

FKM: Persze, hogy fenntarthatatlanná vált! A korábban is kifejtett nézetek alapján egyértelmű, hogy a szocializációs közeg nem a megfelelő módon, hamis logika alapján, egy téves gondolkodási térben vállalkozik arra, hogy a jólét modelljeit felépítse. Az egyén rövid távú, alapvető igényeit kielégítő döntésekre törekszik. Nagyon sok olyan, evolucionálisan bennünk lévő folyamatot és ahhoz kapcsolódó élményt nem tudunk megélni, amire szükségünk lenne. Konrad Lorenz munkáiban nagyon sokat beszél ezekről. A 20 000 évvel ezelőtti emberben kialakult mechanizmusok nem sokat változtak azóta. Viszont az igazi radikális változás az elmúlt 5000, de még inkább 100 év alatt úgy következett be, hogy az élettani/anatómiai rendszereink ezt nem voltak képesek lekövetni, alkalmazkodni, fejlődni. Az evolúció tér/idő léptéke nem ez.

S ez miért probléma?

Azért, mert ha egy rendszerbe sokkal erősebb mértékben, ütemben és eloszlásban érkeznek az inputok, mint amire ki van találva, akkor diszfunkcionális lesz. Az egyén, a csoport és a teljes közösség szintjén. Elég példa erre az, ahogyan a heurisztikák jól és rosszul működnek, attól függően, hogy mikor-milyen környezet váltja ki azokat.

De jó példa erre az is, hogy mi az, amit matematikának gondolunk. Véleményem szerint nincs humán és reál beállítódás. Gondoljunk a hexameterre. Ez matek vagy művészet. Vagy a kettő egy? Egyfolytában felbontunk, miközben lehet, hogy ugyanarról beszélünk, csak két nézőpontból.

CA: Bár a magas matematikai tudással rendelkező vezetők racionális döntéseket hozhatnak a rendelkezésre álló adatok és modellek alapján, a döntéshozatal mégis korlátozott lehet a rendelkezésre álló információk, a meglévő gazdasági modellek és a társadalmi elvárások által. A „korlátozott racionalitás” elmélete szerint a döntéshozók nem tudják minden esetben figyelembe venni a döntéseik összes lehetséges következményét, különösen, ha a környezet komplex és változó.

A gazdasági rendszerek, amelyeket matematikai modellekkel optimalizálnak, sokszor figyelmen kívül hagyják az ökológiai hatásokat, a természeti erőforrások kimerülését és a társadalmi igazságosság kérdéseit. Ezek a rendszerek gyakran rövidtávú eredményekre összpontosítanak, és nem képesek megfelelően

kezelnii a fenntarthatósági kihívásokat, mint például a klímaváltozás vagy a globális egyenlőtlenségek.

FKM: Véleményem szerint jelenleg nincsen fejlett matematikai kompetencia jelen a döntéshozók szintjén. Csak abban az értelemben fejlett, amit korábban is említettem: a jelenlegi oktatási minőség/tartalom szintjén fejlett.

Hiszen, ha képesek vagyunk kilépni abból a hipnotikus térből, amely körülvesz (oktatás, influenszerek, média, stb.), akkor azt gondolom, teljesen nyilvánvaló kell, hogy legyen, hogy nem létezik végtelen növekedés. Gondoljunk csak a termodinamika alaptörvényére! Energia nem keletkezhet és nem is tűnhet el, csak átalakul. Véges erőforrások nem tudnak végtelen profitot termelni, csak azok tudnak átalakulni újabb/más véges formába. Lehet olyan helyettesítőket létrehozni, amelyek azt az illúziót keltik, hogy mindez növelhető, de amikor beszámításra kerülnek, kipukkan a lufi, amely, amikor felfújom, valójában csak úgy tűnik, hogy nagyobb lett, de ezzel nem lett több „anyag” benne, csak a teret töltötte ki úgy, hogy többnek tűnjön.

CA: A matematikai kompetenciák kiválóan alkalmasak a technikai és operatív problémák megoldására, azonban a matematika önmagában nem foglalkozik etikai, társadalmi és ökológiai kérdésekkel. Ez azt jelenti, hogy bár a vezetők magas szintű matematikai tudással rendelkeznek, döntéseik nem feltétlenül tükrözik az általános fenntarthatósági elveket, ha az etikai és környezeti szempontokat nem integrálják a gazdasági modellekbe.

FKM: Nem gondolom, hogy a matematikának etikusnak kell lennie. Különösen, hogy az etikusság kérdésének megítélése szerintem nem a matematikai térben van értelmezve, bár tény, hogy ott is matematikai eszközöket használunk fel az esetleges érvelésre. A matematika gondolkodni tanítja meg az embert. Ennek eredményét, amely egy döntés, azt én annak következményeit és felelősségét lehet beemlíteni az etikai térbe.

CA: A világ vezetői, még ha magas matematikai kompetenciával rendelkeznek is, egy olyan gazdasági rendszerben működnek, amely strukturálisan hajlamos a fenntarthatatlanságra. A jelenlegi gazdaságmodell a folyamatos növekedésre és

fogyasztásra épül, ami alapvetően összeütközik a fenntarthatóság követelményeivel. A matematika, mint eszköz, segíthet optimalizálni ezt a rendszert a meglévő feltételek között, de nem kérdőjelezi meg annak alapvető paradigmáit.

FKM: Mégpedig azért, mert nagyon sok olyan hamis üzenet/kép/cél van, mint például: „egyszerűsítsük le a dolgokat, nem kell túlbonyolítani”. De ez nem igaz!

Vannak dolgok, amiket nem lehet egyszerűen leírni, és nem is szabad. Mert ha egyszerűsítünk akkor azt hisszük, hogy megértjük az adott problémát és uraljuk, pedig ez nem igaz. Hogy egy példát mondjak: a pszichológia csapdája épp az, hogy egyszerű, közérthető nyelvezetben leírható. Amiből az következik, hogy aki csak elolvas egy cikket bármelyik lapban, máris úgy érzi, ő ehhez máris ért, tud tanácsot adni és fel is ismeri az ismerősei körében, hogy hol kell beavatkozni. Erre a matematika – még – nem képes. Ezért azzal kompenzálnak, hogy a végtelenségig próbálnak egyszerűsíteni a gyakorlatban, ami hosszú távon nem vezet eredményre.

Felhasznált irodalom

- Arisztotelész 2023 *Nikomakhoszi etika*. Atlantisz Könyvkiadó Kft., Budapest
- Arnheim, Rudolf 2004 *A vizuális élmény*. Gondolat Könyvkiadó, Budapest
- Bourdieu, Pierre 2002 *Gyakorlati észjárás*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Burke, Edmund 1991 *Töprengések a francia forradalomról*. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest
- Descartes, René 1991 *Értekezés a módszerről*. Kossuth Könyvkiadó-Tekintet Alapítvány, Budapest
- Foucault, Michel 2000 *A szavak és a dolgok*. Osiris Kiadó, Budapest
- Franzén, Torkel 2014 *Gödel nemteljességi tételei - Értelmezések és félreértések*. Typotex Kiadó, Budapest
- Gardner, Howard 2006 *Multiple Intelligences - New Horizons*. Basic Books, New York, pp. 3-24.
- Giddens, Anthony 2005 *Elszabadult világ*. Napvilág Kiadó, Budapest
- Gigerenzer, Gerd 2003 *Reckoning with Risk*. Penguin, New York
- Hayek, Friedrich A. 1991 *Út a szolgáshoz*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Kahneman, Daniel 2019 *Gyors és lassú gondolkodás*. HVG Könyvek, Budapest
- Kant, Immanuel 2020 *A gyakorlati ész kritikája*. Osiris Kiadó, Budapest
- Konrad, Lorenz 2001 *A civilizált emberiség nyolc halálos bűne*. Cartaphilus Kiadói Kft., Budapest
- Lem, Stanislaw 2025 *Solaris*. Helikon Kiadó, Budapest
- Mill, John Stuart 2020 *A szabadságról*. Helikon Kiadó, Budapest
- Newton, Isaac 1977 *A világ rendszeréről és egyéb írások*. Magyar Helikon, Budapest
- Nussbaum, Martha C. 2010 *Not for profit - Why democracy needs the humanities?* Princeton University Press, New Jersey
- Oakeshott, Michael 2001 *Politikai racionalizmus*. Új Mandátum Könyvkiadó, Budapest
- Piaget, Jean 1970 *Válogatott tanulmányok*. Gondolat Kiadó, Budapest
- Scruton, Roger 2020 *A szépről*. MMA Kiadó Non-profit Kft., Budapest
- Simon, Herbert A. 1982 *Korlátozott racionalitás*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest
- Tversky, Amos– Kahneman, Daniel 1981 *The framing of decisions and the psychology of choice*. *Science*, 211(4481), 453–458.
- Vigotszkij, L. Sz. 1971 *Gondolkodás és beszéd*. Akadémiai Kiadó, Budapest

A MATEMATIKA DICSÉRETE

DOI 10.35402/kek.2026.1.17

Reflexiók Farkas-Kis Máté és Cosovan Attila „Diskurzus vagy amit akartok, matematika és társadalmi esély” c. írásához.

A fentebb olvasható értekezést, melynek végkövetésén már túl van a kedves Olvasó, hiszen most kezd ismerkedni az alulírott recenzens kritikai gondolataival, olyan sokféle oldalról vontam bírálat alá, hogy a KéK szerkesztősége elhatározta, egy önálló ríposzt cikk keretében fejthetem ki érvelésemet az eredeti kézirat második kiadásának közléséhez kapcsolódva.

A „szereposztás”: miután a „Diskurzus...” szerzője a doktorandusz-mentor kapcsolat fejlődését párbeszéd formájában modellálta, a jelen kritika szereplői négyen vagyunk: a kézirat Szerzője /Szerzők/ (Szk.), az agonista és protagonista: a Disszertáció opponense (A.), a Disszertáns- doktorjelölt (B.), ők ketten valójában a szerzők követői, továbbá a recenzens, Cs.J.

A doktori iskolákban a hallgató és a témavezető (mentor) ideális vagy részben kielégítő (reális) kapcsolati folyamatot futnak be, ennek tartalmi és fenomenológiai jellemzésére kérdéses, hogy van-e szakirodalmi, azaz oktatáskutatói irodalom. Nem tudom, ill. ha lenne, Szk. akár A. vagy B. szövegét szócsőnek használva biztosan kitértek volna rá az érveléseikben. Mindannyiunk előtt, akik az oktatási szcénában dolgoztunk, vagy doktori iskolában szerepelünk, megfigyelhetünk bizonyos általánosságokat a hallgató-tanár kapcsolati viszony fejlődésében a jelentkezéstől a PhD védésig. Tanácsadás-szolgálat forráskutatásban és forráskezelésben, egyes aspektusok favorizálása, elvetése, módosítása, bővítése, szövegváltozatok ill. a szövegfejlődés kontrollja stb. – Sz/k/ nem e folyamatot mutatja/ják/ be, hanem a témákat, aspektusokat és esetleges fejlődésüket párbeszédbe transzponálják a *jobb értettség* céljából, s így érvelnek:

„Ez a publikáció egy ilyen diskurzust mutat be, amelyben a bíráló „A” SZERZŐ (továbbiakban: A) és a doktorjelölt „B” SZERZŐ (továbbiakban B). Az itt leírt párbeszéd „A” bírálatára és „B” rá adott reflexiója alapján készült el. Jelen tanulmány szövegszerkezete tudatosan eltér a hagyományos lineáris tudományos narratívától. A szöveg egyfajta kollázs-módszerrel

készült, amely két önálló dokumentum – a bírálat és a reflexió – utólagos összefűzésének és szerkesztett dialógussá alakításának eredménye. A módszertan célja, hogy ne pusztán egymás mellett, hanem egymásba fonódva jelenítse meg a tudományos diskurzus két oldalát: a kritikai és a reflektív pozíciót, a résztvevők álláspontjait”.

Ha a kollázs-technika és az „egymásba fonódó megjelenítés” nem rontja az álláspontok érthetőségét, akkor jogosult a használata. Viszont tisztában kell azzal lenni, hogy az ábrázolni kívánt folyamat kulcsjelenségeit (pl. irreleváns szempont felvetése, logikailag kényszerű átkeretezés, következetes amplifikáció egyre tágabb nézőpontokra /ezek nem általánosan elfogadott kategóriák, csak a recenzens megfigyelései/ stb.) a párbeszéd forma nem tudja kidolgozni vagy megnevezni, a racionálét vagy váltásokat vagy észreveszi az olvasó, vagy nem. Így azt mondhatjuk, hogy a szimpozionos forma jelentős energiát és fáradságot takarít meg a Szk.-nek, beleértve az idézett irodalom pontosabb hivatkozásait. Később fejtem ki, hogy a látszat ellenére Szk. célja nem is a doktorandusz-témavezető kapcsolat folyamatának szimbolizálása, hanem a magasabb matematikai oktatás lehetséges pozitív következményeinek ecsetelése.

Az opponensi vélemény /A. reprezentálja a kéziratban ill. párbeszédben/ ideálisan az adott tudomány(ág) fogalmait használja, és logikai érveléssel halad előre, kiemelve a dolgot az előnyeit-hátrányait, tartalmi és formai problémákat, színvonalat, hibákat stb., – ez a hétköznapi beszélgetés témáitól, moduljaitól és csapongásaitól eltér. Abszurd, hogy a bíráló (A.) a jelölt szuverenitásáról, lehetőségeiről, felelősségéről előzetes nyilatkozatot tesz, aminthogy a recenzens sem merül bele annak a megállapításába, hogy a kézirat a szerzőjének szabad akaratából született-e, vagy hogy a szerzőnek jogában állt-e beavatkozni annakidején az egyetemre. Az pedig, hogy a jelölt (B.) célkitűzésének értelmét A. kétségbe vonja, még ha menet közben változhat is a cél tartalma, vagy modifikálják a hipotéziseket, érthetetlen. Ha a cél és az eredmény inkongruens, azt az opponens joggal kritizálhatja, s csak remélhetjük, hogy azt a doktorandusz is észreveszi vagy reflektál rá az értekezés során.

A cikknek tehát a „00.....állapota” blokkjának, mint a doktorandusz-opponens folyamat leírásához teljesen irreleváns szövegnek a törlése indokolt lett volna.

A. opponens nyilatkozata alapján értesülünk a mintául vett /fiktív/ disszertáció tartalmáról, ami azonban nem akármilyen tág, hanem *a választott „változók” keretében* (matematikai kompetenciák, sikeresség, munkahelyi és döntéshozatali teljesítmény) került kutatásra. Jóllehet a módszerre B. nem tér ki, fogadjuk el fikcióként, hogy *„a kutatás ... megerősíti a feltételezett összefüggést”*. A 2. bekezdésben viszont abszolút irreleváns művészeti perspektívát szeretne vizsgálni az opponens (A.), holott tudományos és nem művészeti alkotás a diskurzus tárgya.

B. disszertáns monológja így folytatja: a matematikai tudás nem biztos, hogy több tudás, lehet, hogy illúzió, ill. csak bemaagoltuk: tehát elkezdti kétségbe vonni a disszertáció tartalmát. *Feltételezzük azt, ill. induljunk ki abból, hogy Szk. nem a védési szcena általános kigúnyolására adnak A. és B. szájába mondatokat, vagy hogy mindennapi esemény lenne az oda-nem-illő nézőpontok használata az opponensek gyakorlatában, mégis* meglepő B. monológjának 2. bekezdése, ugyanis A. leírásában művészeti perspektíva, pláne a művészek alkotásaiban megjelenő tudattalan matematikai scriptek feltételezése, talányok elhelyezése nem tartozott (eredetileg éppen a saját tartalomleírását alapul véve) a disszertációhoz, tehát vagy A. nem vette észre, ha volt, ill. nem számolt be róla, -- vagy B. bonyolódik bele olyan tartalomba, ami a disszertációja alapvonalaiba nem illeszkedik, azaz ő az, aki inkonzekvens, vagy beláthatatlanná tágítja a szempontokat.

Ezután A. tovább tágítja az irreleváns asszociációkat, amennyiben belevonja az identitást is a diskurzusba, majd B., jóllehet magasabb matematikai készségeket vagy kognitív kompetenciákat vizsgált, az érvelésben addig regrediál, hogy a számolással szemléltet --- észrevétlenül mindketten így áteveznek a matematika-oktatás elemi szintű problémáira.

Véleményünk szerint feltétlenül van kapcsolata gondolkodásunkban és döntéshozatalainkban a racionalitásnak és a tudásnak, de a magasabb matematikának kevésbé, a „korlátozott racionalitás” fogalma, ha kifejtésre kerül, a disszertáció néhány vizsgált változójánál használható lehet(ett volna). Hogy éppen a matematika alakítaná narratívává a valóságot, az A. opponens részéről ismét túlzás, de ha komolyan vesszük, bizonyítást igényel (B. figyelmen kívül hagyta).

További probléma, inkább kérdés, hogy a magasabb matematika oktatását *milyen szinten* problematizálják a vitatkozók, mert nem mindegy, hogy egy reálgimnázium tanulóinak igényesebb tanításáról, könyvelők vagy vállalatvezetők szinten tartásáról, vagy céges matematikai statisztikusok továbbképzéséről van-e szó (?).

A vállalati döntéstámogatási rendszerekben természetesen statisztikai módszereket használnak a nagymennyiségű és heterogén adatállomány elemzésében, s a szoftverek nyújtotta számtalan lehetőség megértéséhez *s a programkezeléshez kell magasabb matematikai tudás*. De a vezetői racionális döntések bonyolult arénában születnek:-- a vállalati tervek és stratégia, a vezetők jó intuíciós érzéke, az üzleti intelligencia lehetőségei, a kommunikációs és HR döntések, múlt- v. jövőorientáltság, kockázatvállalás kontra stabilitás, üzletpszichológiai tényezők becslései, a részvényesek mozgásai és számos idő-sürgette, nem-kvantifikálható tényezők stb.-- ez egy háló, melyben a legoptimálisabb döntések születnek /jól vezetett vállalat esetében/, ahol az adatállományok, s vele a *matematikai kompetenciák csak résztényezőkként* jelennek meg a döntési műszerfalon..

Szk A. opponens révén a „magasabb matematikai képességek” birtokosainak a dolgozat fikciójára építve magasabb társadalmi státust állít/ígér, s Bourdieu-vel megérkezik a társadalomkritika marxista fogalmaihoz, s mellesleg a francia iskolarendszer és szimbolikus erőszak (ide nem tartozó) kritikájához --- holott ez az aspektus nem szerepelt a kutatásban. Valószínűleg ez újabb példa arra, hogy a matematikai készségek Szk. szerint tovább röpitik a vizsgálat alanyait az üdvtörténeti pályán, nemcsak magasabb státusúak, de a kapitalista kizsákmányolásban is vezérszerepet játszanak: jól látható példa, hogy A. túlpörgeti az eredeti fikciót ill. eredményeket, s aki jó matekos (l. lenn), még az osztályharc élharcosa is lehet.

Oktatáskutatásra, matematika-oktatás elemi problémáira érkezni a szimpozion során, s lényegében kihagyni a kutatásban vizsgált változókat --- csak egy dolgot jelenthet, hogy *Szk. valódi célja, felvetni a matematika-oktatás égető hazai helyzetét*. Meglepő módon ez az *első közös egyetértő pontunk* a Szerzővel. Bourdieu „habitus” kategóriáján, azaz mellékláncon folytatódik B monológja, megidézte a tanárok problémáit.

A *„világunkat túlnyomórészt magas matematikai tudással..... irányítják* stb.” – bízást mondhatjuk, hogy megint kissé légből kapott állítás, mert

az a tény, hogy egy vezető asztalán ott vannak az alapos jelentések, nem jelenti, hogy ő azok alapján fog dönteni. Az, hogy a fenntarthatóság és a zöld szempontok érvényesítése – ezek jogosan kerülnek elő a vitában – igényelnek-e felsőbb matematikát, recenzens. nem tudja, ahogy az is változó, egyáltalán a fentebb ábrázolt vállalattirányítási döntési modellekben szempontként szerepelnek-e (?).

Az írás lényegében a magasabb matematika oktatásának apológiája, s oly sokszor sulykolja ezt a (fiktív) evidenciát, hogy bevezetésével milyen sokféle nyereség éri a társadalmat, hogy az átlagolvasó úgy teszi le a lapot, hogy a kapcsolat bizonyított. Az utolsó bekezdések, ugrás a matematikáról a közjó, emberiség, humanizmus, növekedés stb. felé – ezek az overextenzív, nem a disszertációhoz kapcsolódó asszociációk keltették recenzensben korábban a gyanút az AI kissé elszabadult használata irányában.

A párbeszédesebb forma alkalmas lenne ugyan a vélemények polarizálására, de a cikkben inkább egy

egyirányú licitrendszer érvényesül a vitakozók részéről a horizont tágítására és a matematika propagálására, nincsenek ellentétes nézőpontok.

Viszont a középszintű matematika-oktatás színvonalemelése pozitív hatással volna nemcsak az intellektus fejlesztésére, de életismeret és önmenedzselés szempontjából is, tartalmazva akár a bevásárlás logisztikáját is, pl. hátrányos csoportok oktatásában (romák, szkizofréniás maradványállapot, enyhe fokú értelmileg akadályozottak stb.), ha kellően országos lefedettségű a program és kisvárosokba is eljutna szaktanárral együtt. Ebben találnám meg a második közös pontot a szerzővel a matematika dicséretén kívül, s maradnék egyben továbbra is a jövőben kizárólag a lineáris tudományos narratívák híve. A harmadik közös pont, hogy egyetértek, a magasabb matematika magasabb szintű oktatása, egyre korábbi életkorban üdvös lenne mindenki számára, ehhez azonban nem találó terep a doktorandusz és tanár kapcsolatának modellje.

Hallhatatlan koccintás (Losonczy Ágnes és Szalai Júlia) [Kenéz György felvétele]

Különleges könyv, amiről szó lesz. Nem nevezhető feltétlenül egy tudományos műnek, sem egy regénynek, sem egy önéletrajzi könyvnek, sem egy emlékeztetőnaplónak, sem egy sajátos szöveggyűjteménynek. A címéből következően, ami úgy hangzik, hogy *Emlékfonatok – Egy budapesti (zsidó) család szövegalbuma*, leginkább azt gondolhatja az olvasó, hogy egy családi fotóalbumot vesz kézbe, amiben az emberek egy csoportjának (ebben az esetben egy családnak) a fontos és kevésbé fontos pillanatait örökítette meg a fotográfus, bárki is legyen az, csak képek helyett itt szövegek sorjázna, egymáshoz kapcsolódva, egymásra reflektálva, egymásba fonódva, mint egy hajfonatban, elmesélve az olvasónak egy megtörtént vagy részben valóságos, részben képzeletbeli történetet. Szép cím, egyszerre költői és figyelemre felhívó, és egyben olvasásra készítő.

És itt rögtön meg is állnék egy pillanatra, és elmondanám a könyvről, hogy a kiadó, esetünkben a L'Harmattan és annak munkatársai (Tiszóczy Tamás, Slemmer Igor, Kállai Zsanett, Gábor Sára) nagyon szép munkát végeztek. Öröm kézbe venni és olvasni ezt a 330 oldalas könyvet, szép a tipográfia, minőségi papíron, olvasóbarát betűtípussal és betűnagysággal, szépen megszerkesztve, igényes képillesztésekkel. És ami talán a legfontosabb ennek a könyvnek az esetében, nagyon szellemes megoldással a borító és a hátlap belülről kinyitható, mint egy zsugáter, és kiterítve ott fekszik egy szerteágazó nagy család teljes családfája, a szereplők legfontosabb demográfiai jellemzőivel. Őszintén bevallva, én már az elején itt leragadtam, és komoly időt eltöltöttem azzal, hogy átlássam a nagyon szövevényes családi kapcsolatok hálóját. De megérte az időt.

És akkor térjünk rá ennek a családnak, esetünkben egy jórészt zsidókból álló magyar családnak (bár a régió sajátosságai miatt ebben is sok etnikum keveredik) több mint másfél évszázadra, vagy még annál is régebbre visszanyúló történetére a személyes élő emlékezet szemüvegén keresztül.

Mert a könyvek három főszereplője van, akik körül és által a különböző szövegek „fonódnak”. Erre hamarosan kitérek részletesen is, de előbb szólnom kell a szemüveg optikájáról. A könyv fő szövegtörzse előtt Székely Juli, aki a kötetet nagy igénnyel szerkesztette és végigvezette, egy kiválóan megírt összefoglaló és főképp elméleti alapokon nyugvó bevezetőben foglalkozik a családtörténetnek, mint a múlt egyfajta megismerése műfajának legfontosabb szempontjaival. Itt egyben pozicionálja is a könyv alapját képező kutatás módszertani lényegét, amit idéznék is tőle: „A könyv, témáját illetően, két (inter)diszciplináris hagyományba illeszkedik: egyfelől az önéletrajz-kultúrák, másfelől a transzgenerációs emlékezet különálló, ámde egymással sokszor összefonódó irodalmi, társadalomtörténeti és művészeti reflexióinak sorába.” Ugyanakkor a fókuszban nem csupán egy zsidó családtörténet áll, hanem ez összefonódik a családtörténet többgenerációs emlékezetstruktúráival és ezek párbeszédével, továbbá esetünkben a soá történetével, illetve annak személyes vagy emlékezésbeli megélésével, és mindazoknak a traumáknak a feldolgozásával, ami a soá tragédiájából következően túlélők és a leszármazottak esetében, többgenerációs, oly gyakran megjelenik. Mindezt pedig keretezi a zsidó identitás kérdése, hogy vajon mit is jelent zsidónak lenni, kit is tekintünk zsidónak, mi is az, amit úgy hívunk, *zsidóság*.

A szövegtörzset három fő részből áll.

Az első részben a 3 főszereplő családtörténeti vázlatai olvashatók, amelyek még 2022-ben születtek a szerkesztő által megadott fő kérdések mentén. Ezek főképp a különféle emlékek felidézésére és a zsidósággal kapcsolatos élményekre, illetve a zsidó identitást a családban körbe ölelő mély hallgatásra fókuszálnak. A 3 főszereplő a már korábban említett családfa szerinti két, egymással testvéri kapcsolatban álló nagycsaládot képvisel. Közülük az egyik testvér Vajda Mihály filozófus, aki az egyetlen első generációs soá túlélő a mai családban. Bár még csak 9 éves volt Magyarország német megszállása pillanatában, a zsidósággal kapcsolatos ezt követő megtörtént intézkedéseknek viszont nem csupán szemtanúja, de elszenvedője is. (Testvére Vajda Ágnes ugyancsak szerencsésen túlélte a soát, de sajnálatos

¹ Babarczy Eszter, Vajda Mihály, Vajda Júlia Emlékfonatok. Egy budapesti (zsidó) család szövegalbuma, L' Harmattan Kiadó, 2025, ISBN: 9789636461805

módon 1999-ben elment közülünk.) Vajda Mihály személye a könyvben nem csupán a soát átélő perspektíva miatt különösen fontos, de a könyv, alig két évvel a halála után, egyben emléket is állít neki azaz, hogy még in vivo dokumentálja Vajda Mihály egyedülálló intellektuális és morális személyiségét, világlátását és bölcsességét, és rámutat arra a veszteségre, ami a halálával a magyar kultúrát és tudományt érte.

Ugyanebben a részben a második generációt a két család egy-egy leszármazottja képviseli a család-történeti szövegeivel (ami a kötetben jóval később kiegészül a harmadik generációt képviselő fiatalemberekkel folytatott rövidebb interjúkkal is).

A második rész a kötet egyik legfontosabb innovációja és egyben a középpontja. 2022-ben, több ülésben létrejött egy hosszú közös beszélgetés a 3 főszereplő részvételével és a szerkesztő moderálásával. A beszélgetés közel 60 oldalas átirata hallatlanul izgalmas módon szinte folytatja az elkülönülő korábbi szövegeket, rezonál az ott leírtakra, az emlékezeteket összefűzi, kiegészíti, ütközteti vagy éppen megkérdőjelezi. Rávilágít ez emlékek sérülékenységre, hézagosságára, ellentmondásosságára, szelektivitására, mozaikszerűségére. Kicsit zavaró, hogy nagyon sok bennük az ismétlődés főképp az események tekintetében, de a három perspektíva nagyon másképp éli meg a családhoz tartozás élményét, és sokszor eltérő az egyes történetek és a szereplők viselkedésének magyarázata is.

Végül a kötet harmadik része a 3 főszereplő olyan, korábban már megjelent vagy kéziratban maradt, család-történeti vonatkozásokkal bíró izgalmas és intellektuálisan nagyon gondolatébresztő írásait, tanulmányait, interjúit közli, ami tovább mélyítheti a Vajda család történetének alapos megismerését. Ez azonban lényegében csak másodközlést jelent.

És ezen a ponton a könyvnek vége van. Az olvasó elakad, és hiányát érzi valaminek. Nevezetesen annak, hogy a 322 oldal bevezetésével megtudhassa, hogy egy kívülálló, szakmailag felkészült elemző mit tud kezdeni ezzel a hatalmas és gazdag nyersanyaggal. Számomra hiányzik az áttekintő elemzés, az összefüggések és ellentmondások bemutatása, a kutatási kérdésekre a válasz. Az amúgy a kutatást kiválóan lebonyolító szerkesztő, aki szakmai és kutatói tudását moderátorként is tökéletesen bizonyította, erre nem vállalkozott. Biztos jó oka van ennek, de a recenzens csak találgathat, hogy mi lehet az.

A szövegkorpusz nagy része szubjektív narráció vagy interperszonális diszkurzus, és ebben az olvasóra van bízva, hogy rendet vágjon, és átfogó

összefüggéseket, illetve valamelyest érvényes magyarázatokat találjon. Ennek a kihívásnak recenzensként én sem tudnék megfelelni most, már csak azért sem, mert nem érzem magam sem a téma, sem a kutatási módszer szakértőjének. Legfeljebb stílusosan néhány gondolatfonalat tudnék megosztani az olvasottak alapján, ami számomra érdekes és fontos hozadéka a könyvnek.

Térjünk rá először a könyv fő dilemmájához. A család-történeti kutatások (hacsak nem a család társadalmi helyzetéről és családtagok életére vonatkozó tényszerű dolgokról beszélünk) az élők emlékeztére hagyatkozva tulajdonképpen mennyire érvényesek és megbízhatóak, illetve hol vannak ennek határai? Másképpen szólva, vajon ezek a kvalitatív kutatások a múlt jobb megértését szolgálják-e, vagy inkább az élők megismerését jelentik, hogy kik is ők, mi az, ami fontos köteléket jelent a számukra a családi kapcsolathálón belül, a család és a családi viszonyok milyen szerepet játszanak az egyéni, személyes identitásuk kimunkálásában, életük alakításában, emberi kapcsolataik szervezésében, és mindezek közben mit kezdenek a múltjukkal (már ami az emlékezet szűrőjén keresztül fennakad). A könyv ebből a szempontból mintha nem tudná eldönteni, hogy melyik is a valódi cél. Egyrésztől egy zsidó család történetét akarja bemutatni a huszadik századtól napjainkig, különös tekintettel a soá során bekövetkezett borzalmas tragédiával (amit ugyan a család drámaian megszenvedett, de többségben túlélte). Ebből olyan kérdésekhez és emlékezet-töredékekhez tudok eljutni a könyv kapcsán, hogy mit lehet kezdeni a kulturális gyökereinkkel, a zsidóság esetében a közös származással, a soával, ami mindent megváltoztatott a világban és a zsidók életében, a túléléssel (már azok esetében, akik ezt óriási szerencsével megélhették), az azt követő nagy csenddel és a túlélők büntudatával, ami a borzalmas tragédiát követte, a szenvedésből következő személyes traumákkal, a hallgatással a személyes családi kapcsolatokban, vagy a rendszerváltást követően a felszabadulással és a szabadsággal, ami megadta azt a lehetőséget, hogy azok lehetünk, akik akarunk lenni, nem pedig azok vagyunk akiket azzá tesznek a külső erők és körülmények.

Vagy inkább olyan szempontok merülnek fel a szövegfolyamban, hogy egy szövevényes zsidó származású család ma élő 3+2 tagja mennyire hasonlóan vagy különbözőképpen éli meg a családi kapcsolatait, a családot mint olyant, továbbá milyen szerepet játszik az életükben a zsidóság mint egyfajta kulturális beágyazottság, és ez mennyiben számít

fontosnak; hogy mindez milyen szerepet játszik (ha egyáltalán) a személyes identitásukban, és mik azok a narratívák, emlékfoslányok, múltértelmezések, amellyel identitásukat a múltba visszanyúló emlékfónatokba ágyazzák.

A három főszereplő viszonyulása a zsidósághoz és zsidóságához, és ennek a családhoz fűződő érzelmi töltése, valamint az emlékezés fontosságának a szerepe a személyes én-konstrukcióban és identitásban nagyon eltér egymástól. Az apa családja a 20. századi magyar asszimiláns, polgári városi zsidóság klasszikus mintáját követi. Vajda Mihály ebben éli meg gyerekkorát. Az őt körülvevő szociális közeg többségében zsidó, de ez nem jelent témát vagy vonatkoztatási csoportot, inkább csak mint tény van jelen. A családban alig esik erről szó, különösen nem a szülők és gyerekek viszonylatában, a zsidóság kérdését a hallgatás veszi körül. A barátok és iskolatársak körében ez a szempont bizonyos kontextusokban fel-felmerül, de súlyát még nem lehet érezni. De abban a pillanatban, amikor 1944 március 19-én megtörténik Magyarország német megszállása és a magyar soá története elindul, hirtelen minden megváltozik, ami az egész emlékezőskultúra lélektana tekintetében is különösen fontos pillanat. Ettől a pillanattól kezdve a 9 éves gyerek számára a zsidósága már a saját mindennapi tapasztalatának a meghatározó része, az élete eseményeinek a fókusza. A családi beszélgetés tekintetében továbbra is a csönd veszi körül a témát, szülei még akkor sem igazából beszélnek róla, de attól kezdve már minden történés arról szól, amit már egy 9-10 éves gyerek is felfog és valamelyest megért, hogy ő megkülönböztetett, bármikor megalázható, a közönséges emberek világából kitaszított, és nem rendelkezhet emberi méltósággal. Az élete veszélyben van és minden pillanatot a félelem érzése vesz körül. Mindez pedig örökre bevésődik a személyes emlékezés tárába. Ettől a pillanattól kezdve a zsidóság kérdése már nem narráció, hanem borzalmas és felejthetetlen élmény.

És mégis, mint szerencsés túlélő, ez nem lett az élete számára döntő fontosságú. Életét a szakmai pályája határozza meg inkább, és mint filozófus abban él, hogy megismerje a világ dolgait a gondolkodás és az értelem által. Mindehhez hatalmas tudásra, univerzális világlátásra, távolságtartásra és széles rálátásra van szükség, leöntve egyfajta szkepticizmussal és bölcs iróniával. A soá, ami számára nagyon is fontos kérdés lett, és amit a csodálatos szövegei a könyvben visszatérően bizonyítanak,

persze nem ilyen történet. Ez ennél sokkal bonyolultabb, nehezen felfogható, még kevésbé elmesélhető és megérthető a tiszta ésszel. Ez számára nem a személyes családtörténeti emlékezés kútja, hanem a modern civilizáció totális morális csődje. Ezért is van az, hogy a személyes emlékezései is nagyon csapongóak, darabosak, fragmentáltak.

Vajda Mihály önmagához hünen, mint a szellem mestere, magát a személyes emlékezés kérdését is játékosan kezeli. A kötet két remek tanulmányát adja, ahol édesanyjának és édesapjának állít méltó emléket két fiktív és nonfiktív stílusban megírt kevert életrajzzal. Mivel nem tekinti magát az emlékezés mesterének, és emlékei is nagyon foslányosak, széleskörű tudását, képzeleterejét és az általános emberismeretét használja ahhoz, hogy a mozaikokból összerakjon igaznak tűnő megható történeteket.

Összességében, ha az apa karakterét kellene megadnom, őt hívnám „önironikusán”.

A második generációt egyrészt a lánya képviseli a kötetben, aki nem ilyen karakter, bár érzelmileg nagyon erősen kötődik az apjához. Számára a jelen a múlt, aki számára a családtörténetek, mint ahogy a megőrzött tárgyi és elmesélt emlékek összefűzött fonatai is elvezetnek egy család időben átfogó megismeréséhez és rekonstrukciójához, mint ahogy ahhoz is, hogy az elmesélt történeteken keresztül a huszadik század magyarországi eseményeket is jobban megértsük. Szakmája révén – szociológusként – ebben hatalmas tudása és tapasztalata van, és különösen, mint a narratív interjú mestere, a családi viszonyokat, a szereplőket és a történeteket is analitikus megközelítésben vizsgálja. Fontos a személyes mozzanat is, hiszen maga is részese volt a családjá történetének, és önismereti és személyes identitásbeli mozgatórugói is vannak a családjával kapcsolatos emlékek feldolgozásának. A zsidósággal és a soá-val kapcsolatban viszont az ő megközelítése elsősorban a magyarországi zsidóság történetét oly jelentős mértékben meghatározó csönd és hallgatás mögötti mélyebb összefüggésekre, motivációkra, a személyes indikációkra, személyközi viszonyokra, lélektani mechanizmusokra és kollektív kulturális mintázatokra terjed ki, ez érdeklő igazán. Számára a döntő kérdés, hogy megismerhessük a szereplők belső tulajdonságait és érzelmi mozgatórugóit, amelyek például elvezethetnek olyan súlyos állapotokhoz, mint amilyenek a személyes traumák vagy egyéb lélektani sérülések.

Őt egy szóval a „mindent analizáló” típusnak hívnám.

A második generáció másik képviselője az apa unokahúga. Annyiban ő nagyon különbözik az első két szereplőtől, hogy számára a zsidósághoz való kötődés sokkal gyengébb, ha egyáltalán lehet ilyenről beszélni. A családi beszélgetésekben már kisgyerekek korától kezdve a zsidósággal vagy a soá-val kapcsolatos dolgok szinte soha nem merültek fel. Ez a csönd azonban nagyon másfajta csönd volt, mint amiről eddig szó volt. Ennek részben az is az oka, hogy szülei vegyes házasságban éltek, így a családjának egyik ága semmilyen módon nem kapcsolódott a zsidósághoz és a zsidó kultúrához. Ugyanakkor a szűkebb családi viszonyok annyira megterheltek voltak a személyes drámákkal és konfliktusokkal, hogy ezek őt súlyosan traumatizálták, ami már nagyon fiatal korától – szerencsére sikertelen – öngyilkossági kísérletek sorához vezetett. Emlékei a zsidósággal kapcsolatban csak szórványosan maradtak, főképp az anyai ágon való személyes kapcsolatok révén. Édesanyja sajnos már nem él, és nem tud megszólalni a kötetben, pedig az sokat hozzá tudna adni a családi traumák intergenerációs öröklődésének természetéhez.

Míndezek alapján a harmadik megszólalt a folyamatos „önanalizáló” típusnak nevezném.

Végül röviden szólok a két másodgenerációs interjúról is, a család két külön ágáról. Ez a legfiatalabb nemzedék, és az interjúk alapján úgy tűnik, hogy ők a legkevésbé terheltek a zsidóságot ért borzalmas 20. századi katalizmától, ennek emlékeitől és lelki következményétől. Az interjúkban mindkét esetben a jelen és a jövő, illetve a saját életük építése van középpontban. A zsidósághoz való kapcsolat és az ezzel összefüggő emlékezet itt a legszegmentáltabb. Persze átfogó képük van a zsidóság 20. századi történetéről, sok mindent tudnak a zsidó kultúráról és szokásokról, a családi kapcsolataikban is megjelennek ezek a mozzanatok, maguk is szívesen részt vesznek ezekhez kapcsolódó eseményeken, de nem úgy, hogy az életük ezek körül forogna. Úgy tűnik, a világ már nagyon megváltozott, és a legfiatalabb generáció már egy új, globalizálódott kulturális térben él, ahol a hagyományos etnikai törésvonalak nem játszanak döntő szerepet, legalább is nem annyira, mint ahogy a korábbi generációk esetében volt. Az etnikai-kulturális gyökerek és az ezekhez kapcsolódó családi történetek ugyan fontosak, de más kötelek mintha átvinnék ezeknek a helyét az identitáskeresésben és építésben.

Őket úgy nevezném, hogy „folklorisztikusak”.

Ez a négy nézőpont adja ki végül a könyv egészét.

Végezetül érdemes szólnom arról, hogy a könyv olvasása kapcsán egy fontos etikai problémával is szembesültem. Az önéletrajzok vagy személyes emlékezetek kapcsán általában is nagy dilemma, hogy ezek, a szubjektivitás optikájából elmesélt történetek mennyire veszik figyelembe azoknak az embereknek a személyiségi jogait, aki szerepelnek a történetekben. Ez különösen azokban az esetben nagyon ellentmondásosak, ha az érintett személyek sajnálatos módon már nem élnek, és nem tudnak reagálni az esetleges sérelmeikre vagy a velük kapcsolatos tévedésekre és torzításokra. Ebben a könyvben ez különösen érzékeny kérdés, mert a megszólaltok nem csupán a családtörténet és az élettörténetek tényszerű, könnyebben ellenőrizhető objektív eseményeit dokumentálják (ami különben a könyv által folyamatosan kimondva vagy érzékeltetve, az emlékezet torzító tükrében, egyáltalán nem is olyan egyértelmű dolog), de egyben személyiségrajzokat is megrajzolnak, amiben a különböző szereplőknek szinte mélylélektani elemzését kívánják adni. Ez sokszor kiterjed az érintettek lelki tulajdonságaira és viselkedésére, amelyek az elbeszélők optikájából negatív fényben mutatkoznak meg, és súlyosan negatív következményekkel járnak. Az egyik ilyen visszatérő eset, hogy a család egyik ágán az apát nagyon agresszívnek, elfogadhatatlanul önzőnek és a család többi tagját akár fizikailag is bántalmazó személynek mutatják be. A könyv olvasata kapcsán a bennem lévő visszásságot alapvetően az okozza, hogy az apa egy nagy tekintélynek örvendő művész, akinek megkülönböztetett jelentőségét a magyar kortárs kultúrában senki sem vitatja (beleértve a család megszólalt tagjait sem), és akinek a munkássága számomra különösen nagy értékkel bír. És aki sajnos több már három és fél éve már nincs közöttünk. De mivel a kutatás eredményeinek publikálásakor a szerkesztői döntés az volt, hogy minden szereplőt a saját nevével szerepeltessen, az ő névszerinti szerepeltetése sem volt megkerülhető. A könyv olvasása után folyamatosan bennem van a kérdés, hogy vajon kell-e ezt nekem tudni, és okosabb lettem-e vagy jobb ember lettem-e ettől, mint olvasó.

Én értem persze, hogy ez egy gordiuszi csomó az egész történet kapcsán. De sajnos van olyan példa is a könyvben, ahol nincsenek ilyen külső kényszerek, és mégis rossz szívvel olvastam. A csoportos interjú során szükségszerűen felmerült téma volt, hogy a soá túlélőinek körében, de még a további generációk esetében is, a soá feldolgozhatatlansága és örök fájdalomának következtében milyen mély traumákat kellett megélni a családi szereplőknek, és

milyen fontos, hogy ennek kezelésében valamilyen külső segítséget kapjanak, például pszichoterápia igénybevételével. Ezt többen is említik, bár a terápiaik sikere nem tűnik egyértelműnek. Ennek kapcsán viszont a beszélők és a könyv is nevesít két jelentős szakembert (az egyik sajnos már nem is él), akiknek a megítélése az elbeszélők szerint eléggé ellentmondásos volt. Szerintem ez súlyos etikai hiba. A terapeuta (az orvos) és a páciens kapcsolata olyan intim viszony, ami semmiképpen nem tartozik a nyilvánosságra (amúgy az orvosetikai kódexek szerint is kölcsönös titoktartás övezi minkét fél részről). És a könyv szempontjából nincs igazi haszna és jelentősége a megszemélyesítésnek.

Összességében hogyan foglalhatja össze a recenziens a könyvvel kapcsolatos élményeit? A szövegtörzs hallatlanul izgalmas olvasmány, miközben nagyon nagy intellektuális munkát követel meg az

olvasótól, mert időről időre az olvasó gondolatai, személyes életképei és emlékei, a saját családjának a sors történetei önálló életre kelnek, amik eltéríthetik őt a feladattól, hogy együltében végig olvassa a teljes szöveget. Ugyanakkor sokszor nagyon fájdalmas és megrendítő élmény olvasni a családi történeteket és a családtagok sorsát, ahogy ezek az emlékekben visszatükröződnek. De vannak a történeteknek igazán felemelő és optimizmusra készítő pillanatai is, amik visszaadják az olvasó hitét az élet értelmében.

Maradt az olvasóban hiányérzet is, főképp az olvasott emlékezetfonatokban való eligazodás és eligazítás tekintetében. De ennek ellenére nagyon is érdemes kézbe venni és elolvasni ezt a könyvet, mert intellektuálisan hallatlan gondolatgazdag az anyag, minden szereplője nagyon érdekes és izgalmas személyiség, mint ahogy az egész család felsejlő története is az.

Az ember ideje (Kenéz György felvétele)

BETEKINTÉS – MŰVÉSZET A „FAL” MÖGÖTT¹

DOI 10.35402/kek.2026.1.19

A közép-kelet-európai régió művészetéről való gondolkodás egyik hiánypótló műveként jelent meg 2020-ban a Thames & Hudson kiadó gondozásában Maja és Reuben Fowkes kötete. A könyv – egyszerre és együtt engedi láttatni ennek a térségnek a művészetét és mint egy megfordított látcsőben, az összesűrített látványban engedi könnyedebben felfedezni az egyes országok művészetében felbukkanó hasonlóságokat.

A szerzők sajátos kettős nézőpontból – egyrészt közép-európai involváltságban, ugyanakkor a londoni művészeti térből való perspektivikus rálátással – tekintik át az 1950 után létrejött képzőművészeti alkotásokat. Mint egy vadász a magasletről, egyszerre pásztázzák végig Lengyelországtól Magyarországon át az elmúlt több mint hetven év képzőművészeti alkotásait. Kifinomult részletességgel foglalkoznak a dél-európai országok (Szlovénia, Horvátország, Szerbia, Bosznia-Hercegovina) képzőművészetével, de különös figyelmet kapnak a Baltikum országai is (Észtország, Litvánia, Lettország).

Maja és Reuben Fowkes a University College London Institute of Advanced Studies kutatói, a SAVA (Socialist Anthropocene in the Visual Arts) és a PACT (Post-Socialist Art Centre) társigazgatói, az öt éven keresztül Budapesten működő Translocal Institute for Contemporary Art alapítói, számos kiállítás kurátorai. Többek között a 2006-ban a budapesti Trafóban rendezett „*Revolution is not a Garden Party*”, illetve a 2009-ben a Kiscelli Múzeumban – „*Revolutionary Decadence: Foreign Artists in Budapest since 1989*” tárlat létrehozói. Maja Fowkes Horvátországban született, Reuben családjának egyik ága Litvániából származik, s az Art Locator révén több éven keresztül a közép-európai régió földrajzi középpontjában Budapesten élve, személyes kapcsolataik és intézményi beágyazottságuk révén valós időben élték meg a közép-európai régió formálódó, kortárs művészetét.

A 2020-ban megjelent kötet egy széleskörű áttekintést kíván nyújtani, és az idő rendező elve alapján - szisztematikusan bemutatni a közép-kelet

európai régió művészetét. A kötetben a kronológiát követve egymás mellé kerülnek az alkotások létrejöttének körülményeit feltáró részek, az egyes országok művészeti intézményei, önszerveződései. Ebből a nézőpontból, az alkotások témaválasztásai alapján az országhatárokon átívelő hasonlóságok, „szegmensek” rajzolódnak ki. Így körvonalazódnak például a művészi aktivizmus nem intézményesült formái, a kooperatív regionális narratívák, a geopolitikai és történelmi azonosságok, közelségek, hasonlóságok. Az ötvenes évek unisono, egyhangúságot eredményező időszak után, szinte minden régióbéli országban a hatvanas évek elejétől egyre inkább hallhatóvá váltak az egyéni hangok, körvonalazódnak unikális művészeti stratégiák.

Az intézményi működés közös jellemzői – úgymint az adminisztratív centralizáció, az intézményi kontroll a kiállítóhelyek, a művészet-oktatási intézmények felett, a zsűrizés rendszere, a finanszírozási mechanizmusok, a kritikai rendszer működése – mellett a kötet felrajzolja azokat a speciális jelenségeket, melyek egy-egy ország egyedi hozzájárulását adják a régió sokszínűbbé váló művészetéhez. A szerzők így többek között a szürnaturalizmus megjelenését emelik ki Magyarországon, a Lengyelországban kibomló kritikai művészetre hívják fel a figyelmet, vagy az új művészeti gyakorlatok megjelenését hangsúlyozzák Jugoszláviában.

A könyv felépítése az időrendet követve, az ötvenes évektől kezdve a háború utáni eszmélés és trauma feldolgozás nyomán kialakult, a régió egészére jellemző sajátos realizmust mutatja be az első fejezetben. A hatvanas éveket a régióban újdonságként megjelenő performance-ok, a művészeti identitás keresés artefactjai jellemzik, melyeket a szerzők a „szabadság gesztusai”-ként határoznak meg. Új formanyelvek (absztrakt művészet) és új médiumok (textil) megjelenésével a hetvenes évek – „a lehetetlen művészet gyakorlatai” címet kapja, és ez az időszak, amikor a művészeti tér a pimaszság, „a természetes arrogancia”, ironia-szarkazmus eszköztárával gazdagodik. A nyolcvanas évek a non-konformitás évtizedeként rajzolódik ki, a művészi individualizmus erőteljes és erőszakos megjelenésével akár a fotóművészetben, akár a happeningek világában. Így érkezünk el a kilencvenes évekhez, mely a korábbi

¹ Művészet a „fal” mögött Maja and Reuben Fowkes: Central and Eastern European Art Since 1950 Thames&Hudson Ltd, London, 2020 ISBN 978-0-500-20437-5 | 156 illusztrációval

évek művészetéhez való kritikai viszonyulást követeli meg, hiszen mind a régió országainak politikai-társadalmi rendszerei, mind a művészeti intézményrendszer radikális változásokon megy keresztül. Új (kritikai) folyóiratok, magángalériák, aukciós házak és új finanszírozási formák jelennek meg a művészeti színtéren. Ugyanakkor – a szerzők véleménye szerint – a lehetőségek eufórikus hangulatát a kétségek, bizonytalanságok tompítják – hiszen új művészeti attitűd kialakítása válik indokolttá. A kétezres években nemcsak új múzeumok jönnek létre (Ludwig Múzeum Budapest, Estonian Art Museum (KUMU), Museum of Modern Art & Museum of Contemporary Art, Ljubljana (MG+MSUM)), de új releváns témák sorakoznak fel a megújult közegben: a gender kérdés, az ökológia, a társadalmi felelősségvállalás, a közösség kérdései. Így 2010-re pedig mindenütt a bizonytalanság színtérévé válik ismét a művészeti tér a könyv megállapítása szerint.

A könyv kiemelkedő vizuális válogatása (156 illusztrációval) képeskönyvvé varázsolja a kötetet, ugyanakkor hasznos kézikönyvként is forgatható. A professzionálisan szerkesztett mutató lehetővé teszi, hogy akár egy-egy irányzat (pld. neo-avantgard), akár egy-egy ország művészetére is rákereshetünk az adott országhoz tartozó – a kötet végén található, index által sugallt – oldalak újraolvasásával. A kötet erénye, hogy a korszak (dekádok) politikai hátterét, kulturális légkörét, intézményrendszerének szövevényeit is felvázolja – a párhuzamosságok, sokszínűség, változatosság

révén az egy-egy országhoz köthető alkotásokat így egy regionális palettán helyezve el.

A 2020-ban megjelent kötet az eltelt 70 év művészeti ívét rajzolja fel, és ha megfordítjuk a bevezetőben említett távcsövet, ráfókuszálhatunk azokra az egyedi, különleges példányokra, műalkotásokra, melyek ebben a sajátos adottságokkal és történelmi tapasztalatokkal rendelkező régióban, az adott körülményekhez alkalmazkodva fennmaradtak. Kérdésként merül fel, hogy a bemutatott, idézett műalkotások egyúttal mennyire jellemzik azt a világot/élőhelyet, ahol a művek létrejöttek. S bár a kötet nem foglal állást a kelet – nyugat bináris felosztás mellett, a szélesebb európai és globális művészeti narratíva közegében némiképp megkérdőjelezi azt a redukzív tagolást, miszerint a Nyugat mintaadóként szolgálhat a követő keleti országok számára.

A szerzők jelenlegi kutatásai épp a térségre jellemző mintákra hívják fel a figyelmet; a multikulturalizmus (soknemzetiségűség) és a közösségi összefogás történelmi tapasztalatát hangsúlyozzák, amelyek alternatív válaszként szolgálhatnak korunk kihívásaira, így például az ökológiai problémák megoldására is. A könyv kiemelt érdeme, hogy nagymértékben hozzájárul a nemzeti művészetek újraértékeléséhez is, azáltal, hogy ráirányítja a figyelmet a régió sajátosságaira – a konceptualitás, a közösség-alapú projektek, akció művészet és a land art sajátos formáira.

Így bár a kötet 2020-ban jelent meg, aktuális válaszokat sugallhat a jelen kérdéseire: Budapesten éppúgy, mint a régió más országaiban is.

A VERSEKTŐL A MOLEKULÁKIG, ÉS VISSZA¹

DOI 10.35402/kek.2026.1.20

Az a gyanúm, hogy több költészetet valamelyest ismerő vegyész van (mondjuk, tudja az Anyám tyúkja első sorát), mint olyan irodalmár, aki tudja a kénsav összegképletét. Lente Gábor eredetileg Molekulatudomány költőknek címet készült adni könyvének, de azután egy olvasóbarátibb változat mellett döntött. Én pedig azért is írom barátom művéről ezt a recenziót, mert vegyészmérnök Apám, és a «régi Nagyvilág» szerkesztőségi mindenese Mamám szerelmi házasságának gyümölcse vagyok. Akiknek pedig gyanús, hogy a szerző barátja vagyok, emlékeztetem Lukács György Balázs Béla és akiknek nem kell című tanulmánykötetére.

„...Erről a könyvről címlapjának minden rosszhiszemű elolvasója azt fogja mondani: íme ismét egy új, a kölcsönös dicséreten alapuló klikk; íme ismét a barát ír a barátjáról... azért lettünk barátok, mert a meggyőződéseknek ez a közössége - túl minden egyéni szimpátián - ránk kényszerítette ezt a barátságot és nem a barátságából nőtt egy érdekközösség.”

Bocsánat, nem összehasonlítóként, csupán magyarázatként említtem. Jó. akkor ezen túl vagyunk. Hogyan látja Szerző a művét? „Ez egy olyan kémiakönyv, amelyben sem képlet, sem ábra nincsen, csak szöveg. A fejezeteket magyar versek címei köré szerveztem.”

Kicsit modorosnak érzem a régies, de annak idején és még azt megelőzően is gyakran használt Előljáró beszéd kifejezést a bevezetésre. Megtudjuk belőle, hogy a Szerző azt reméli, hogy az Olvasó a tényekre és logikus gondolatmenetre alapozott írást regényesnek is találja. Kissé iskolásan, de végigmegyek a fejezeteken.

1. Gondolatok a könyvtárban

Valamikor könyvtárba jártunk mi, kémikus kutatók is azért, hogy tájékozódjunk az új tudományos eredményekről. A könyvtárban láttunk szakterületre specializálódott folyóiratokat, mint mondjuk Journal of Chemical Physics, vagy Reaction Kinetics, Mechanisms and Catalysis, vagy tájékoztatókat sokféle természettudományról. A legismertebbeknek, és így a legnagyobb presztízsűeknek Nature illetve Science a neve. A tudományos folyóiratokban érthető módon tudományos publikációk, azaz cikkek vannak. Milyen is egy tudományos publikáció? Vannak friss

eredményeket közlők, amelyek általában egy kutatócsoport legújabb munkájáról számolnak be, és léteznek – persze ritkábban – összefoglaló (a Gábor által is használt terminológiájában) „review” cikkek. Ezeket többnyire olyan tekintélyes kutató írja, aki képes átlátni, hogy milyen haladás történt egy területen néhány év leforgása alatt. Szinte minden cikk tartalmaz citációkat, azaz utalásokat korábbi publikációkra. A számok ugye veszélyesek, de azért körülbelül reális, hogy egy kutatási cikk néhány tucat, egy review cikk néhány száz másik publikációra hivatkozik.

A *fake news* korában különösen jogos a kérdés, honnan tudjuk, hogy az új eredmények valóságok? Optimista választ fogok adni. Bízunk kell a tudományos közösség ellenőrző, szabályozó szerepében.

Egy folyóiratnak általában van egy (néha több) főszerkesztője, akinek a segítségére van a Szerkesztő bizottság. A Reaction Kinetics, Mechanisms and Catalysis folyóirat főszerkesztőjének történetesen az Olvasó számára is ismert Lente Gábor a neve, és mintegy két tucat szerkesztő segíti a munkáját.

A tudományos eredménytől a publikálásig

Az elektronikus világban a Kiadók (sóhajok, nem részletezem) jobb vagy rosszabb publikációt kezelő szoftvert használnak. A Főszerkesztő értesítést kap, ha beérkezik egy új publikáció, azt rövid idő alatt valamelyik Szerkesztő gondjára bízva. Olyan Szerkesztőt választ, akinek a szakterülete közel esik a cikkéhez. Arra is illik vigyáznia, hogy a Szerkesztők körülbelül egyenlően legyenek leterhelve. Itt jegyzem meg, hogy a Főszerkesztő vagy kap egy jelképes honoráriumot, vagy nem. A Szerkesztők szinte mindig teljesen ingyen dolgoznak. Ne kérdezzék, miért. A régi morál szerint, Szerkesztőnek lenni megtiszteltetés, a díj pedig az, hogy részt vehet szakterületének formálásában. A Szerkesztő ezután igyekszik két olyan bírálót találni, akik nagyon jól ismerik a legszűkebben értelmezett tudományterületet. Egyre nehezebb bírálókat találni. A meglehetősen nagy profitot termelő Kiadók egyelőre úgy viselkednek, mintha nem akarnák felismerni, hogy nem kérhetik a kutatóktól, hogy ingyen dolgozzanak, és közel vagyunk egy komoly publikációs válsághoz.

Ha sikerül találni bírálót, akkor három főséget van. Nagy ritkán változtatás nélkül közlésre javasolja

¹ Lente Gábor *Ezeregynél is több molekula meséi* könyvéről (Akadémiai Kiadó, Budapest, 2020)

a cikket, gyakrabban elutasítja, mert vagy gyenge színvonalúnak, némely esetben nem a szóban forgó folyóiratba valónak ítéli meg az írást. Leggyakrabban kisebb vagy nagyobb változtatást kér. Ma az a helyzet, ha cikkünk „Major revision” bírálatot kap, bizhatunk benne, hogy előbb-utóbb bebirkózzuk elfogadottá.

Ismeretek terjesztése

Lente Gábor szépen ír arról, hogy valaha voltak tévés ismeretterjesztő műsorok, David Attenborough nevét mindenképpen leírom. Nem említhetek meg mindent... enciklopédia, lexikonok és a diadalmas Wikipédia. Egyelőre úgy néz ki, hogy bármennyire is akárki írhatja, az önkorekciós mechanizmusok elegendőek a hitelesség biztosítására.

Ami a tudományos fantasztikus irodalmat illeti, nem állom meg, hogy vegyészmérnök barátom (Schubert András, a „Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információtudományi Központ Tudománypolitikai és Tudományelemzési Osztályának nyugalmazott munkatársa”), aki magát amatőr írónak minősíti (<https://meskete.hu/szerzok/schubert-andras/1047>), lényegében újrafordította magyarról magyarra a Verne összest: https://olvasas.opkm.hu/portal/felso_menusor/konyv_es_neveles/uti_kalandok_verne_gyulaval/. A Medvecukor Jazzbandról majd máskor.

Tájékozódás a régi időkben

Lente Gábor említi egy nagyon érdekes egykori kiadványt. „A világháló előtti időkben ... létezett olyan folyóirat, amelyben csak más kiadványokban megjelent cikke adatai szerepeltek. Kettő ilyenre is emlékszem. Az egyik címe *Current Contents* volt (ami magyarul nagyjából annyit tesz: „A legújabb közlemények”), ez tudományáganként külön-külön jelent meg, és az abhoz a területhez tartozó folyóiratokban megjelent cikkek címét és szerzőit lehetett megtalálni benne.” (A másik a *Chemical Abstract Service*).

A *Current Contents* kiadványhoz kiváltság volt hozzájutni. Harmadik munkahelyemen, a SOTE Számítástechnikai Csoportjában (ahol 1977 és 1981 között dolgoztam) használhattam. Először a csoport igazgatója birtokolta, azután rangsor alapján a többiek. Gondolom mi, (vagy legalább egyikünk) elég agresszívek lehettünk, mert János barátommal (hány barátom lehet?) hamarosan rácsaptunk a példányokra. Ami különösen hasznos volt, hogy a szerzők postacímét is láttuk.

A SOTE SzCs-nek volt egy úgynevezett reprint kéréslapja, amire az intézmény címe volt írva. Ezt kitöltve a cikk adataival a szerző címére lehetett postázni. A postai küldeményeknek költsége van és volt. Úgy rémlik, a SOTE SzCs-nek havonta ezer forintja lehetett erre a célra. Hogy ez az összeg mikor negyedikén és mikor kilencedikén fogyott el, erre nem emlékszem tisztán. A reprintkérés persze visszajelzés is volt, kb. a hivatkozások mellett egy másik (sokkal kisebb késleltetési idejű) mérőszám. Egy kicsit vizsgáljuk, pl. <https://www.the-scientist.com/bring-back-reprint-requests-43914>.

Nem térek ki arra, hogy a kémia tudományát a francia Lavoisier alapozta meg, de a nyelv német majd angol lett. Mindannyian felismerik Mengyelejev nevét. Hát az oroszral mi lett? Majd elolvassák a könyvben.

2. Minek nevezelek?

Anyagok és a nevük

Nagyjából számárság az kérdés, hogy hányféle anyag van? Nagyon sok. A kémiai anyagokat (vegyületeket) sokféleképpen írják le, nevezik el. Használunk molekuláris képleteket, kémiai szerkezeteket, általános vagy szisztematikus, továbbá kereskedelmi neveket. Ez az áttekinthetlenség részben frusztrációt és biztonsági aggályokat is okozhat. A méltán híres *Chemical Abstracts Service* adatbázisában lévő, a nevekhez rendelt nyilvántartási számok száma 200 millió körül lehet.

Hivatalosan fogalmazva, a CAS nyilvántartási szám egy adott anyag egyedi és egyértelmű azonosítója, amely lehetővé teszi az egyértelmű kommunikációt, és a CAS tudósainak segítségével összekapcsolja az adott anyaggal kapcsolatos összes rendelkezésre álló adatot és kutatást. A kormányzati szervek a CAS-nyilvántartási számokra támaszkodnak az anyagok azonosítása során a szabályozási alkalmazásokban, mivel ezek a számok egyediek, könnyen érvényesíthetők és nemzetközileg elismertek. Nem tehetek róla, ez a nyelvezet.

Elrettentésül Gábor ezt a példát adja:

(*R*)-3,4-dihidroxi-5-[(*S*)-1,2-dihidroxietyl] furán-2(*5H*). Kérem, higgyék el nekünk, hogy értelme van. Persze kellemesebb elnevezések is léteznek. Csak a savak osztályában almasav, citromsav, ecetsav, fahéjsav, mandulasav, és egye, akinek ízlik, sóska. Ezek mind létező anyagok.

Anyag és a szerkezete

Mindenki tanulta, hogy az atom az oszthatatlanság jelképe. Az atom a kémiai elemek azon legkisebb részecskéje, ami megőrzi az elem kémiai tulajdonságait. Később megtanultuk, hogy az atom közepén van a pozitív töltésű atommag és a semleges neutron, körülötte pedig a negatív töltésű elektron kering. Mindenki tanult a periódusos rendszerről is, és emlékszik látásból a Mengyelejev-táblázatra. A periódusos rendszer segítségével nyújtott az elemek tulajdonságai közti kapcsolatok meghatározására.

Nagy találmány.

Nevek

118 elemet ismerünk, ennyi nevet nem nehéz találni. Ami az elemek magyar nevét illeti, a „szén, kén, vas, réz, ón elemeket már az ősmagyarság is ismerte; a név is egyetlen szótagból áll, finnugor eredetű”.

Ha jól olvastam, valahogy kimaradt a könyvből kedves Zoli kollégám azonos nevű nagybátyjának a munkája (Szökefalvi-Nagy Zoltán: A magyar kémiai szaknyelv kialakulása. <https://www.kfki.hu/~cheminfo/hun/teazo/gyujt/nyelv.html>)

Idézek egy fontos meglátását:

„Amikor a XVIII. század végén eljött az ideje, hogy a kémia egészét megismertessék hazánk fiaival, a szakírók rákényszerültek, hogy a népnyelvre támaszkodva ugyan, de maguk alkossanak szakkifejezéseket. Különösen azért volt ez szükséges, mert éppen abban az időben Lavoisier hatalmas tudományátformáló működése során sok új fogalom alakult ki, s ezzel párhuzamosan, ezzel okozati összefüggésben is, rengeteg új elemet és új vegyületet fedeztek fel, amelyeknek új név kellett. A nagyobb, haladottabb országokban már egy meglévő kémiai szaknyelv kiegészítéséről volt csak szó, nekünk azonban mindent akkor egyszerre kellett kialakítanunk.

A többi nemzet is arra törekedett, hogy a saját nyelvére fordítsa a legújabb fogalmakat. A német, az orosz, a cseh ma sem beszél hidrogénről, nitrogénről, oxigénről, hanem azokat a szavakat használja, amelyeket e szavak fordításaként akkor alkotott meg. (Wasserstoff, vadorod, vodik stb.). Más kifejezéseket azonban sokszor változatlan formában átvettek. Nálunk viszont részben a németesítő befolyás ellensúlyozására kialakult a purizmus elve, az az elv, amelyet Révai Miklós hirdetett először: a mi magyar nyelvünk nem rokon az európai nyelvekkel, nem is vehetünk át azokból szakkifejezéseket sem, kír nyelvünkben a latin és a görög szó is, tehát mindezek helyett magyar megfelelőket kell teremteni.”

De vissza a Lente könyvhöz ... A tiszta anyagok és keverékekről szóló rész olvasása közben elnevettem magam:

Írás közben elgondolkodtam azon, hogy vajon az otthonomban találnék-e példát tiszta anyagra. Arra jutottam, hogy tudok, van ugyanis egy kis ásványgyűjteményem, amiben néhány kristály valószínűleg tiszta anyag – mint ahogyan a feleségem ékszeres dobozában lévő másik ásványgyűjteményben is van ilyen.

E-számok

Fontosnak tartom az E-számokról írottakat. Az E-számok az Európai Unióban engedélyezett egyes élelmiszer-adalékanyagok kódjai. Feldolgozott ételek címkéjén gyakran szerepelnek Európában. Gábor bizony ostobaságnak tartja az E-szám-mentes termékek mítoszát. Persze érdemes elgondolkozni azon, hogy mennyi színezéket, tartósítószer és ízfokozót veszünk meg.

3. Ásványok beszéde

Szeretünk vízparton köveket gyűjteni, a különleges formákat és színkombinációkat keressük.

Verne Gyula – rendben, Jules Verne – a köveket is szerette, meg az ipari kémiát is. Ahogy Gábor írja: „Van benne vasgyártás, szappanfőzés, robbanóanyag-készítés, kénsav- és salétromsav-előállítás – ezek a nagyrészt évezredes múltra visszatekintő ipari eljárások mind Verne korában mentek át gyors fejlődésen.”

A bányászat a Földből hasznosítható ásványi nyersanyagok kitermelésével foglalkozik. El kell fogadnunk, hogy a bányász drasztikusan és visszafordíthatatlanul változtat a környezetén. Először a Föld felszínén lelhető anyagokat hasznosították, de a földalatti bányászat is ötezer évnél is régebbi.

Kohászat

Hatalmas lépés mind technikai és kultúrtörténeti szempontból is, hogy a fémek elsősorban nem tiszta formájukban találhatók, hanem ércekből is kinyerhetők, például olvasztással. Az anyagokat érdemes átalakítani, mert használati értékük növekszik. A fémek szerepét nehéz túlértékelni. Nem is meglepő, hogy a kőkorszakot a rézkor követte, azt a bronzkor, majd a vaskor.

Az ipari vaskohászathoz alapvetően vasérc és kőszén kell, az acélgártás során a szén kell eltávolítani. Ugrok egyet, Sztálinváros

történetét és az Örkeny István anekdotát mindenki ismeri. (https://hu.wikipedia.org/wiki/Az_a_bizonyos_szt%C3%A1linv%C3%A1rosi_anekdota)

Ami a nemesfémeket illeti, jól ismert, hogy az arany, mint kincs a Bibliában is felbukkan. Történetileg pedig már a rézkorszakban is használták, presztízse volt. Messzire vezet, hogy miként lett az arany fűzőeszköz. Ha az Olvasó eljutott idáig, megérdemli, hogy bemásoljam a fejezetcímet motiváló Kosztolányi verset

Ezüst

– Én, az arany szegény testvére, fáradt *lelkemből a múlt halvány fénye árad. Olyan vagyok, mint ég késői ősszel, mint könny a csipkén, a holdfény s az ősz fej.*

Emlékezem csupán, de már nem élek. Ezért zenélek.

Drágakövek

Szeretni fogja az Olvasó, hogy a szép és drága kövekről szóló ismereteket rendezetten olvashatja. Smaragd akvamarin, rubin, zafir, ametiszt. Fontos tudni: „Például saját ásványgyűjteményemben van természetes okokból zöld színű kő, és kéket is láttam már. A drágakövek esetében viszont gyakran fontos jellemző a szín. A rubin és a zafir például ugyanaz az ásvány (az alumínium-oxid korundnak nevezett változata), csak más, színes szennyező anyagokkal.”

Bevallom, nem ismertem, jelen írás készítése közben találtam ezt a címet:

A tizenkét drágakő legendája, Pödör György könyve (<https://www.ahetedik.com/muvek/eg-es-fold-a-tizenket-dragako-legendaja/mu-7859>)

Érdemes a fejezetet tovább olvasni. Megtudhatjuk, hogy bár az alumínium a leggyakoribb fém a földkéregben, az alumíniumgyártás különlegesen bonyolult folyamat, és felelevenít olyan szép fogalmakat, mint kriolit, timföld, elektrolízis.

Akinek pedig felkeltettük az érdeklődését, lám ilyen is van: *Geológia a költészetben, költészet a geológiában*

<https://www.ponticulus.hu/rovatok/hidverok/geo.html#gsc.tab=0>

4. Levegőt!

Mindenki ismeri a verset. Levegő nélkül nem lehet élni sem fizikai sem pszichikai értelemben. A levegő is anyag, van tömege. Elmés kísérletekkel lehet megmérni. A levegő és a Nagy Semmi jelentősen különböznek egymástól. Mi van ott, ahol nincs semmi? Vákuum.

Más gázok is vannak. A fizika egyik legszebb fejezete a kinetikus (néha, és talán pontosabban *kinetikai*)

gázelmélet. Van egy nagy majdnem üres tér, amibe azonban rengeteg molekula is befér. A molekulák rohanganak, és néha ütköznek egymással. Ezt a rengeteg mozgást és ütközést lehetetlen részletesen leírni. A kinetikus gázelmélet statisztikus megközelítést alkalmazva kapcsolatot teremt a mikroszkopikus molekulák viselkedése és az anyag olyan makroszkopikus tulajdonságai között, mint a nyomás és a hőmérséklet.

Bármely gáz nyomása, hőmérséklete és térfogata között egyértelmű függvénykapcsolat van, azaz a három mennyiség közül csak kettő választható meg függetlenül. A gáztörvények közül az iskolában elsőként a Boyle–Mariotte-törvényt tanítják, amely szerint legalábbis ideális gázokra egy adott mennyiségű gázminta nyomása és térfogata fordítottan arányos, ha a hőmérséklet állandó. Gábor finom stílusára jellemző „Sokak figyelmét el szokta kerülni, de a törvény helyesen leírt nevében az első kötőjel hosszabb, mint a második, mert két emberről van szó: Robert Boyle angol és Edmé Mariotte francia tudósról, akik egymástól függetlenül dolgoztak.” Nemcsak gázokra, hanem minden tiszta anyagra vagy szabott összetételű keverékre is általánosan érvényes, hogy létezik valami, az alapvető fizikai mennyiségek közötti állapotfüggvény.

Néhány más fontos gáztörvényről és kultúrtörténeti kapcsolatairól majd megtudnak többet, ha a könyvet olvassák.

5. Tűz, te gyönyörű

Égés

Nem tudom, melyik az első jelző, amit az Olvasó a tűznek adna. Nagy László a gyönyörűt választotta. Mások azt mondják, félelmetes, mert fényes, és nagyon meleg. Ebben a fejezetben az Olvasó kezdetben olyan alapvető fogalmakról tanul, mint tűzgyújtás, hő, energia.

Vannak éghető anyagok. A gyulladás az égési folyamat megindulása a gyulladási ponton. A számérték ugyan a fajtától változik, de tudjuk persze az irodalomból, hogy az 451 Fahrenheit fok. Ha Celsius fokra is kíváncsi valaki, a $^{\circ}\text{C} = (^{\circ}\text{F} - 32) \times 5/9$ képletet használja.

Gőzgépek, termodinamika

Itt egy kicsit kiegészítem a Szerzőt. A gőzgépek problémája (és a Föld belső szerkezetével és hőmérsékletével kapcsolatos 19. század eleji viták) terelték a tudósok figyelmét a termikus jelenségekre. Az emberiség nyilván a tűz felfedezése óta tudja, hogy a hő a melegebb

testek felől a hidegebbek felé áramlik. Ezzel a problémával – és Fourier hővezetési elméletével – kezdődik az irreverzibilis folyamatok általános elméletének, a termodinamikának a története.

De ez időben már dolgoznak a gőzgépek, igaz rossz – és ami elméletileg fontos, ismeretlen – hatásokkal. „... Watt lángelméje megmutatkozik az 1784 áprilisában kiváltott szabadalom részletezésében, amelyben gőzgépét nem mint egy különös célokra szolgáló találmányt, hanem mint a nagyipar általános szereplőjét írja le.” Így minősíti a korszakalkotó felfedezést Marx A tőke első kötetében. Minthogy a gőzgépek működését pontos mechanikai elvek segítségével nem lehetett megérteni, megjelenésük zavart okozott a mechanisztikus világképben és a munkavégzés természeti korlátait is visszaszorították. Az óraművilág (természet)filozófiai felbomlásában épp az az eszköz játszotta az egyik főszerepet, amely az ipari forradalmat is elindította.

A fejezetben az energia szó hatvannégyszer fordul elő. Megemlítek néhányat kontextusában:

energiatermelés, energiahordozó, és főleg ... hőenergia. Ízlés dolga, én kerülöm a kifejezést, mert burkoltan akkor is a hőanyagelméletre utal, amiről rég kiderült, hogy hamis. Gábor elmagyarázza, hogy miért használja. De ez annyi, mintha azon vitatkoznánk, hogy kék vagy lila fogkefét használjunk.

Sokféle energiahordozó van: minden olyan anyag, amelynek átalakítása során energia keletkezik. Történetileg legfontosabbak a természetből kinyerhetőek. A szén, kőolaj és földgáz a legfontosabb fosszilis tüzelőanyagok. Ma már tisztán látunk két dolgot. Az egyik, hogy elégetésükkel munkavégzésre alkalmas mechanikai energia keletkezik, amelyek gépeket hajtanak, azokból gyárakat építenek, és megkezdődik az ipari forradalom. Hamarosan arra is rájöttek, talán az angol Michael Faraday, hogy lehet olyan gépeket is szerkeszteni, amelyek a mechanikai munkát elektromos energiává alakítják. Az ilyen gépeket nevezzük generátornak. A másik, hogy az égési folyamatok szén-dioxidot termelnek, emberi szén-dioxid-kibocsátás lényegesen nagyobb, mint ami kívánatos. A tudományos dolgozók nagy része úgy véli, hogy a szén-dioxid-mennyiség növekedése és az ezáltal okozott felmelegedésnek súlyos következményei lehetnek az emberi társadalomra.

A szén-dioxid-kibocsátás csökkentéséről ösztorsádmalmi viták nem hoztak átütő eredményt, de Gáborék szép baranyai házukban minden esetre áttértek a fa elégetéstől a szén-dioxidot nem kibocsátó hőszivattyúval való fűtésre.

Gyerekkoromból emlékszem a Tűz-tánc antológiára, felejtjük el. Idézzük Ady Endre – ÉGŐ TŰZBEN DIDEREGVE című versének utolsó versszakát

Tűz nélkül is majd tüzelek,
Engem nem olt ki semmi, semmi.
Gyertek hozzám, tanuljatok Dideregni.

6. A nap nem emlékszik a csillagokra

Nem vall németes pedantériára, de mint tanár, úgy érdekelem, mindenkinek van joga egyszer (egyszer) bliccelni. Kihasznlom az alkalmat ennek a fejezetnek a tárgyalásánál. Sok minden van benne. Szervetlen és szerves kémia különbözősége, vagy egysége. A természetes anyagoknak a szintetikus termékekkel szembeni naiv felsőbbrendűségének hirdetése elleni józan érvelés, a molekuláknak nem lehet emlékezőképessége. (Hiányoltam egy valaha híres történetet a scotophobin esetleges félelem átvivő képességéről.) Biokertészet, műanyag-ellenesség, karbonsemelegesség. A tudatlanságból fakadó tévhitet elleni harc. Tessék elolvasni.

7. Ha meggyógyul...

Gyógyhatású anyagok megismerése, kutatása és előállítása
„Vajon kinek juthatott először eszébe, hogy a kávécserje magját megpörkölje, majd forró vizet öntsön rá? Ráadásul a keserű íz az esetek többségében veszélyt, mérgező hatást jelent. Hogyan jöhettek rá arra, hogy a kávé kivétel?”

A kávé történeti irodalmat nézve úgy látszik, senki nem tudja pontosan, ki, hogyan és mikor fedezte fel. Legendák persze vannak. A leghíresebb szerint egy Kaldi nevű etióp pásztornak tűnt fel, hogy kecskéi boldognak, ugrándoznak, ágaskodnak, és nem alsznak. Magyarázatot is talált, a kecskék egy szokatlan fa bogyóit legelték. Megfigyelését megosztotta egy közeli kolostor szerzetesével, és kiderült, hogy a bogyóból készített ital segítette a papokat abban, hogy a hosszú imádkozás közben ne aludjanak el.

A megfigyelés a tudományos megismerés fontos lépése, a következő a kísérlet. Persze, mondjuk csillagászatban vagy történelemben nem lehet kísérleteket végezni, de a mai orvostudomány kísérleteken is alapul. Alapos statisztikai felkészültségre is szükség van ahhoz, hogy egy gyógyhatásúnak remélt molekula valóban az, tehát nem placebo.

A gyógyszerkutatás időigényes és költséges folyamat. A preklinikai kémiai folyamatok során rengeteg molekulát szintetizálnak, és néhány százból egy megy át a szűrőn. A michigani Kalamazoo-ban, ahol most vagyok, volt egy, az egész város életét alapvetően meghatározó gyógyszergyár, Upjohn. Volt egy idősebb, Aradról idekerült vegyész. Tőle hallottam, hogy több, mint harminc évig állított elő szerves kémiai molekulákat, és úgy adódott, hogy egyikből sem lett gyógyszer. Szabályozza

van, hogy a kémiai kísérleteket hogyan követik az állatkísérletek és a klinikai tesztek különböző fázisai.

Nemes Nagy Ágnes „a költészetet kísérletetett gyógyszerhez hasonlította, mely később hat mint gondolnánk, de maradandóbban.” – vö. <https://papageno.hu/konyv/2022/01/a-kolteszet-kesletetett-gyogyszer-100-eveszuletett-nemes-nagy-agnes/>

Gyógyszerek forgalmazása

Mínt hogy a gyógyszerkutatás igen drága, az előállítók megkapják azt a jogot, hogy kizárólag ők gyártsák és árusítsák a hatóanyagot. Ezt a jogot a szabadalom biztosítja. „A szabadalom kulcsfontosságú gazdasági rendeltetése abban áll, hogy biztosítja a kutatási és fejlesztési ráfordítások megtérülését, valamint a haszon megszerzésének lehetőségét is” (Beck Judit). Tíz vagy húsz év után (országoként van eltérés) a szabadalom lejár, és mindenki gyárthat úgynevezett generikus gyógyszereket. Biztosítani kell, hogy az új gyógyszerek biológiailag ekvivalensek legyenek. A gyógyszerek árának meghatározása egy másik regény témája.

Betegségek oka és tünetei

Báragyógyszerek (most beleértve a táplálékkiegészítőket is) szedésének elsődleges célja, hogy megelőzzük a betegséget, különbséget kell tenni a betegség tünetei és okai között.

Gábor remekül leírja a baktériumok, vírusok és gombák hatása közötti különbséget, továbbá azt is, hogy mikor fertőző egy betegség. Tudtam róla persze, de nehéz volt olvasnom „A mai magyar tébécékezelésről első kézből származó tapasztalataim vannak – betegként” részt, bár tudom, hogy minden jóra fordult.

Néhány szer

Csak felsorolásszerűen... Antibiotikum, fájdalomcsillapítók, ópium, helyi érzéstelenítők. Továbbá, serkentőszer, aspirin, fogamzásgátló tabletták, és a gyártók és forgalmazók szegényére, homeopátiás szerek.

Nem tudom biztosan, de talán a Kultúra és közösség részére írt szabálytalan recenzióba befér egy Kosztolányi vers...

MÉRGEK LITÁNIÁJA

*Mind szeretem. A titkos zűrzavarban
csendben susognak hozzám, mint a sír.
Oly egyszerűen, gazdagon, ragyogva,
akár a gyémánt, a rubin s zafír.*

*Az ópium volt első ideálom,
az álom, az én altató arám,
csak rám lehell és az enyém, mi drága,
enyém lesz Kína, Tibet és Japán.*

*Lihegve néztem ódon patikában
az atropin megcsillanó levét.
Bús kedvesünk szemébe álmokat lop,
s sötét szeme az éjnél feketébb.*

*Szeretem a tápláló s gyilkos arzént,
mert vézna arcunk tőle gömbölyül,
és élető rózsás lehelletére
az élet és a halál leng körül.*

*Fejféjasztó homályos délutánon
az antipyrin-hez esedezünk.
Egy perc s fejünk a semmiségbe törpül,
és óriási lesz pici kezünk.*

*A koffein komoly, nyugodt barátunk,
mélységek kútja, bölcsék itala.
A veronál vén gyermekek dadája,
a morfium az örök éjszaka.*

*A nikotin zavart füstfellegében
keleti lázak fátyola remeg.
Az alkohol gyógyítja életünket,
ezt a fekélyes, óriás-sebet.*

*Hogy integetnek, hívnak és üzennek,
ha bánatoktól bong a beteg éj:
az éjjeliszekevényünkön alusznak,
és hallgatásuk is zokog, zenél.*

*Simák, szelídek s szörnyű gyilkosok mind,
olyan kicsik és mégis oly nagyok.
Oly mozdulatlanok. S faló ölüikben
egy túlvilági lángvihar ragyog.*

*Mind szeretem. És ők is mind szeretnek.
Komor nevük imába foglalom.
Rettegve, félve rejtem el a titkuk,
mint átkomat és örök bánatom.*

Epilógus

Pályát elhagyó kémikus vagyok. Gábor könyvét olvasva újra beleszerettem a kémiába. Remélem, az Olvasó ad hitelt nekem, és szalad a könyvtárba.

MÁSFÉL ÉVTIZED MOZGÓKÉP – A MOZGÓKÉPKÖLTATÁS AZ EGRI EGYETEMEN

2009–2024¹

DOI 10.35402/kek.2026.1.21

A *Másfél évtized mozgókép – A mozgóképköltatás az egri egyetemen 2009–2024* című kötet átfogó és dokumentatív igényrel készült mű, amely a magyar mozgóképköltatás és kommunikáció képzésének egyik fontos alkotóelemét, az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem mozgóképköltatását mutatja be, annak az elmúlt tizenöt évét tekintve át. A Sziájtó Imre szerkesztésében megjelent könyv 2024-ben, az EKKE Líceum Kiadó gondozásában látott napvilágot. A kötet a mozgóképköltatás története mellett szemlélteti annak változását, fejlődését is, így állítja a középpontba egy közösség szellemiségét.

A kötet felépítése világos és tudatos szerkesztési elveket követ: három fő egységre tagolódik, amelyek a múlt feltárását, a jelen működését, értelmezését és a jövő lehetőségeit mutatják be.

Az első rész, *Tényképek a múltból* címmel, az egri mozgóképköltatás előtörténetét és az intézményesülésének folyamatát tárja fel, így szemléltetve a 2009 előtti évtizedeket. Az intézménnyé válás előtt is olyan törekvések figyelhetők meg, amik a kommunikáció, film- és médiatudomány önálló megjelenését segítették. A szerzők az 1970-es évektől a Főiskolások Amatőr Filmklubja tevékenységétől kezdve, a 80-as, 90-es évek videotechnikai áttörésin keresztül a kétezres évek digitális fordulatáig jól követhetően mutatják be azt az utat, amely a 2009-es Mozgóképköltatás Tanszék, majd a 2021-es Mozgóképművészeti és Kommunikációs Intézet megalakulásához vezetett.

Az önálló intézménnyé alakulás folyamata mellett a fejezet tanulmányai bemutatják az első konferenciákat, a filmklub felsőoktatási beágyazódásának folyamatát, az egyetemi mozgókép- és média műhelyeket (Líceum Televízió, Líceumi Paletta, Multimédia Kutatólaboratórium, Webrádió, Kepes Intézet), valamint az első média-specifikus tantárgyak megjelenésének körülményeit is. Ezek azonban nem csak pusztán tényyszerű leírások, hanem a jegyzőkönyvek, az interjúrészletek és a rendezvényplakátok mind azt szolgálják, hogy a múlt

sokszínűségét mutassák meg. Számos tanár, kutató, gyakorlati szakember neve kerül elő, akik szakmaiságukkal hozzájárultak a kommunikáció, film- és médiatudomány hiteles oktatásához. Ezáltal a kötet nem csupán egy dokumentatív beszámoló lett, hanem általa egy közösség története ismerhető meg, ahol emberek, gondolatok, közös ügyek formáltak a képzés irányait.

Az oktatók mellett a hallgatói oldalt sem hanyagolja el a kötet, ugyanis egyfelől pontos adatokkal mutatja be a jelentkezési számok alakulását, valamint a szakdolgozatok és diplomamunkák arányát is, másfelől a hallgatói visszaemlékezésekkel személyessé és hitelessé teszi az intézet oktatását. A volt hallgatók sikereit, eredményeit interjúkkal, filmográfiákkal, beszámolókkal mutatják be a szerzők.

Bár ez, a múltat feltáró fejezet terjedelmét tekintve a leghosszabb, mégis szükségeszerű, hiszen így válik érthetővé a jelen oktatását bemutató fejezet.

A második (*A jelenből nézve*) című fejezet a mai képzések, módszertani eljárások és tantervi változások elemzését kínálja, emellett betekintést nyújt az intézetben folyó oktató- és művészeti tevékenységbe, továbbá a szerzők ismertetik az oktatók tudományos és alkotói tevékenységét. A bemutatott oktatói portrék szabálytalan kíséletrajként jelennek meg, amelyekből a szakmai életutak a személyes motivációval kiegészülve jelennek meg. A neves szakemberek nemcsak oktatnak, hanem aktívan formálják is a hazai és nemzetközi mozgóképes kultúrát. Jelenlétük és munkásságuk biztosítja az intézet magas szakmai színvonalát egy olyan szakmai közösséget alkotva, amelynek tagjai elkötelezettek a mozgóképes kultúra fejlesztése iránt. Szakmai tapasztalatuk pedig a hallgatóknak inspiráló lehet.

Emellett a fejezet részletesen foglalkozik a hazai és a nemzetközi szakmai együttműködésekkel. Az intézet aktív résztvevője többek között a MEDIAWAVE, az Alexandre Trauner Nemzetközi Filmszemle (ATAFF), a Festival of Analog Experimental Cinema Kinokop és a Visegrad Film Forum (VFF) eseményeinek, de szoros kapcsolatot ápol varsói és taganrogi partnerintézményekkel is. Valamint az intézet együttműködő partnere a

¹ Sziájtó Imre (szerk.) (2024): *Másfél évtized mozgókép – A mozgóképköltatás az egri egyetemen 2009–2024*. EKKE Líceum Kiadó, Eger.

Nemzeti Filmintézet filmklubprogramjának Ezek az együttműködések egyfelől a hallgatók szakmai lehetőségeit bővítik, másfelől az oktatók nemzetközi jelenlétét is erősítik.

Az együttműködések mellett ebben a fejezetben a szerzők bemutatják az intézetben működő képzéseket, amelyek televíziós műsorkészítő felsőoktatási szakképzési szak, a kommunikáció- és médiatudomány alapszak, a mozgóképkultúra és médiaismeret alapszak, a művészeti instruktorképzés, valamint a mozgóképkultúra- és médiaismerettanár rövidciklusú vagy osztatlan képzés. A hangsúly minden szaknál a gyakorlati és elméleti tudás egyensúlyára helyeződik, így mutatva meg mozgóképkultúra-moduljainak szakmai, pedagógiai kihívásait, lehetőségeit és koncepcióját, azok módszertani hátterét, oktatási céljait. Továbbá a szerzők bemutatják az ismeretterjesztő műhelymunkákat, a tanári gyakorlatokat, valamint a hallgatói projektek gazdag és sokrétű világát: a vágástechnika, az operatőri munka, a dokumentumfilm- és animációs gyakorlatok szemléltetése gyakorlatközpontú szemléletet tükröznek. Ezt pedig tantárgyak részletes bemutatása csak még inkább alátámasztja.

Ugyanis a fejezet zárásaként a szerzők minden szakhoz kapcsolódóan olyan kurzusokat, kurzus sorozatokat szemléltetnek, amelyek nemcsak a kommunikáció, a filmkészítés, valamint a tanári munkamódszer ismeretátadásaira törekednek, hanem a hallgatók egyéni látásmódját, kreatív gondolkodását is fejlesztik. A tárgyak célja nem kevesebb, mint a jövő kommunikátorai, filmesei és tanárai szakmai és művészi tudatosságának kialakítása, így az oktatók nem pusztán ismeretátadásra törekednek, hanem a diákok képességeinek fejlesztésére is. A kurzusok tematikai korszerűek, és a technológiai

változásokra – például a mesterséges intelligencia alkalmazásai lehetőségeire – is reflektálnak.

A kötet harmadik, és egyben utolsó fejezete (*A következő tizenöt év*) nemcsak lezárásként szolgál, hanem egyúttal nyitott felhívás is a további párbeszédre. A fejezet alapkérdései – Mit jelent ma filmről gondolkodni? Hogyan tanítható a mozgókép a digitális korban? – túlmutatnak az intézményi határokon. A szerzők pedig olyan kulturális és pedagógiai kihívásokra reagálnak, amelyek az egész társadalmat érintik. Különös érzékenységgel közelítenek a mesterséges intelligencia szerepéhez, mint a jelen és a jövő egyik legnagyobb kihívásához. Az MI nyújtotta lehetőségek megfogalmazása nem problémaként jelenik meg, hanem pedagógiai kérdésként, amely szerint a felsőoktatás feladata egyre inkább a kritikai gondolkodásra, értelmezésre és tudatos alkotásra való nevelés.

A *Másfél évtized mozgókép – A mozgóképképzés az egri egyetemen 2009–2024* nem csupán egy tárgyilagos, kronológiailag bemutatott helytörténeti dokumentáció, hanem egyben egy szakmai közösség bemutatása is, amely az elmúlt másfél évtized oktatási, szervezeti és alkotói tapasztalatait árnyaltan szemlélteti. A kötet egyaránt szól az intézményi fejlődésről, az oktatói és hallgatói szerepek alakulásáról, valamint a vizuális kultúra oktatásának hazai beágyazottságáról.

A tanulmánykötet egyik legnagyobb érdeme a dokumentatív és elemző rétegek egyensúlya. Nemcsak eseménytörténetet kínál, hanem pedagógiai, kulturális és társadalmi összefüggésekbe ágyazva szemlélteti az Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Mozgóképművészeti és Kommunikációs Intézet működését.

A kötet egyfelől a szakembereknek, másfelől az oktatás- és kultúratörténet iránt érdeklődő szélesebb közönségnek is érdekes olvasmány lehet.

BARTÓKI ÖRÖKSÉG, SZÍNPADI TÁNCMŰVÉSZET
Emlékek, pályaképek és elemző rálátások¹

DOI 10.35402/kek.2026.1.22

Az örökséghez felhangolóként...:

„Az összes balettem keletkezésének nemcsak szemtanúja, hanem alkotó 'konzultánsa' is volt... Lakásán számtalan éjjelbe nyúló beszélgetésen, Zsuzsa asszony keserű teája mellett alakultak a művek. Spartacus, Bartókok, Sylvia, Cédrus, Rómeó. Az én szívem mellett az övé is dobogott. Mentorom lett...” – emlékezik vissza Seregi László *Lőrinc Györgyre*, a legendás balettigazgatóra... Az Operaház, a Balett Intézet, a szegedi, győri és más társulatok kialakításában kezdettől főszerepet vállaló szakember, a felsőfokú táncművészképzés elindítója, nevéhez és mentori hatásához olyan nevek sora tartozik, mint Téry Evelin, Szőnyi Nóra, Orosz Adél, Kékesi Mária, Pártay Lilla, Szumrák Vera, Pongor Ildikó, Róna Viktor, Havas Ferenc, Dózsa Imre, Fülöp Viktor, Markó Iván, mely névsor csupán fényezett kiemelést, hisz a szólótáncosok neve, sikere és karrierje roppant sokszor táncos társaik sereglétében érvényesül.

Lőrinc (eredetileg Löwy) Gyurka 1917. március 17.-én születik Nagyváradon, öt évesen már fellép a helyi Casino színpadán, 13 évesen „saját kompozíciójú klasszikus táncot ad elő. Címe a napimadás. A tánc a pályám” – nyilatkozta ekkor. Később várad, budapesti, dartingtoni, londoni táncanulmányokat folytat, Párizsban szólóestet ad és Gyagilev társulatától kap szerződést, majd ismét Nagyváradon táncol és koreografál, behívják a román hadseregbe, munkaszolgálatos majd orosz hadifogoly. Csak 1948-ban tér vissza Budapestre, évekig a szegedi balett-együttest vezeti, majd a Színház- és Film-művészeti Főiskola táncrendezőit képi. 1950-től 1982-ig a Balett Intézet vezetője és szakmai útmutatója, közben az Operaház balettegyüttesének is igazgatója, tanítványainak „búcsú-évfolyamából” pedig kinőtt a Győri Balett. 1996-ban hal meg szívinfarktuszban (79 évesen), kezdeményezései nyomán alakul ki a Magyar Táncművészeti Egyetem új campusa.

A formalitások illetően közlése „képalírással”, lakonikusan szólva „kivonatos”. Forrása a Táncművészeti Főiskola és a Magyar Állami Operaház

közös emlékkiállításának anyaga (2010), majd az ebből kiadványt készítő Magyar Táncművészeti Egyetem albuma (2017), melyet Bolvári-Takács Gábor szerkesztett és előszavazott.² Persze, a recenzió műfaja amúgy is hasonlít a kritikától mentes regénykivonatra, vagy máskor az álmodozó impressziózásságra, s még harsányabban van ez így a zeneművek elbeszélése, vagy a képek szóba formálása terén. Talán még savanyúbb az összkép, ha dokumentumképekről van szó, melyeket sem elmesélni nem érdemes, sem esztétikai méltatásukba fogni. Mégiscsak van ugyanakkor serkentő zsáner-ereje a forrásgyűjtemény-típusú közléseknek. S ez tán nem is más, mint a néző-lapozgató személyessége, nyitottsága, reflexivitása. Az album hetvenes évek eleji képeit például ismerem, a „három Bartókról” akkor írtam is, tehát a korabeli „sajtófotó” is fölidézi a mozdulatok dinamikáját, a koreográfia tónusait, a színpadi szertartás akusztikáját, a főszereplő táncosok talán részbeni pályatörténetét, s hasonló emlékfoszlányok íveit. S hasonlóképpen lehet, aki számára a nagyváradi színpadi fotó, a Maurice Béjart-ral közös táncpróba-képek, a Táncművészet címlapfotók vagy a Balett Intézetben bemutatott produkciók emlékképei jönnek szembe (éppenséggel jöhetnek is, mert az egykori kiállítás felújított anyaga s ez album képei is ott láthatók a táncművészeti campus főépületi folyosóján!). Lőrinc koreográfiai, életrajza, könyvei és kapcsolatai terén még az internet is eligazít, de maga a fotóélmény kiemel, megszemélyesít, elbeszél. S ez az, ami miatt e kötet több figyelemre érdemes. Talán nem túl sok magyar koreográfus és iskola-alapító egyetemi ember volt a magyar táncművészetben..., s köztük is a „nagy-tiszteletű öregek” körébe tartozva a Párizsban vagy Londonban is megismertek köréből.

Túlbeszéltem. Életút-vázlat, fotóalbumban. Nézni kell, nem mesélni...! Koreográfus, balettpedagógus, intézményvezető és alkotó ember életműve, melyben zenei anyagok (s ezek közt Händel, Grieg, Muszorgszkij, Gluck, Debussy, Sugaár Rezső, Beethoven, Bartók művek) szóló- vagy

¹ Első közlés: <http://tit.hu/studio>

² *Lőrinc György életműve. Képek, dokumentumok.* Magyar Táncművészeti Egyetem, Budapest, 2017., 62 oldal

társulati feldolgozásai, színházi zenei alapok (Molière, Shakespeare, Csokonai) koreográfiái, saját elméleti művek megalkotása is szerepet kapott, méltán maradtak meg a művészeti emlékezetben és műtörténeti kutatásban mint intézményrendszeri örökség fundamentumai.

S ha már Lőrinc pályaképe nyomán az intézményi örökség, a tánc hagyomány és oktatási tradíciók és nem vitathatóan meghatározó személyisége kapcsán érdemes még szót formálni arról az egyéniségről is, aki a Lőrinc alapította intézményben útvalasztása, pályáivá és öröksége alapján egyformán része-részese az erdélyi vagy tágabb értelemben magyar (sőt nemzetközi) táncművészetnek. Messze nem kérdés épp ezért, hogy a Magyar Táncművészeti Főiskola/Egyetem tematikus monográfia-sorozatai közül egyikben (A magyar táncművészet nagyjai) az első között jelent meg Bolvári-Takács Gábor sorozatszerkesztésében, Felföldi László előszavával és összeállításában az a kötet, mely a főiskolai képzés egyik meghatározó személyiségének (emlékére) formálta a táncoktatás magyar területen tudatosan választott perspektíváját. Zórándi Mária, a Főiskola egykori rektora, kinek tudományos munkássága (PhD értekezése) volt a szakmai útkeresések egyik fő vonulatának és előzményeinek feldolgozása, s ez esetben szerzőként *A bartóki út. Pályaképek a színpadi táncművészet 20. századi történetéből* címen formált monografikus műve³ öt nagyobb egységben vázolja a tánc hagyományok színházi változatainak meghatározó szakaszait, saját személyes kötődéseit és a három jellegzetesebb koreográfus nemzedék képviselőinek eredményeit, munkásságát, hatását a következő generációkra. Mintegy sejthető, hogy a hús portréból mennyit lehetséges itt megidézni, vagy akár csak „névsorolvasással” megtisztelni. Megteszi ezt a kötet, nem várva az én elismerésemre... – ami pedig ebből, mint folyamat, hagyomány, a színpadi művészeti terület meghatározó tónusainak tánc hagyományi bázisához tartozik, ugyancsak vázlatosan jelezhető csupán.

„Magyar zeneszerzőnek tartom magam (...). Az én zeneszerzői munkásságom, épp mert e háromféle (magyar, román és szlovák) forrásból fakad, voltaképpen annak az integritás-gondolatnak megtestesüléseként fogható fel, amelyet ma Magyarországon annyira hangoztatnak. Az én igazi vezéreszmém (...) a népek testvérré válásának eszméje, a testvérré válás minden háborúság és minden viszály ellenére. Ezt az eszmét igyekszem – amennyire erőmtől

telik – szolgálni zenében; ezért nem vonom ki magam semmiféle hatás alól, eredjen az szlovák, román, arab, vagy bármiféle más forrásból. Csak tiszta, friss és egészséges legyen az a forrás” – írta Bartók egykoron. Ennek, mint inspirációnak engedve Zórándi Mária a kínálkozó nemzetközi összehasonlítás és szociokulturális kitekintés helyett választotta a bartóki út követését a színpadi táncművészetben, elsősorban abban a meggyőződésben, hogy a hagyománytudat ilyen iránya közvetlenül vezet a népzene kutatás továbbvitele felé. Kiindulópontja az volt, hogy a néphagyomány gyökereinek, útvezetési irányának követése nem ellenpontja a „korszerű esztétika” útirányának, hanem a parasztfolklor az egyetemes kultúrafelfogás részeként éppen annak felel meg, amit eltérő kultúrák, szomszéd népek vagy messzi hagyományok összehatásaiban lehetséges meglátni. Mert lehetséges ugyan „intuitív és spekulatív módon” épp oly jogos eljárással nem a népzene támaszkodva kortárs zenekultúrát alkotni, ám aki „a természet nyomán” formálja munkásságát, e különbséget saját eredményeivel hitelesítheti, „mert a paraszttzene természeti jelenség” – idézi Bartóktól. Úgy véli, Bartók fő üzenete a korszerűség, mely valójában ösztönösségi komplexitás, és egyben nemzeti a nemzetköziségben, de személyes is, amennyiben a nemzeti önazonosság új tartalmának keresése határozza meg. „Különösen érvényes ez a tétel az európai totalitásban. Föl tud-e mutatni ez a nemzet olyan sajátos, csak rá jellemző értéket, mellyel karakterizálhatja, megkülönböztetheti önmagát, s ezáltal színesítheti és gazdagíthatja az európai palettát” – látja iránymutatónak. Ehhez azonban be kell látni, hogy a bartóki modell nem a népi elemek reprodukciója, nem környezethű megjelenítés, hanem az átértelmezés feladatának vállalása, emellett a művészet törvényszerűségeinek keresése a művészeti anyanyelv harmóniája révén. Vagyis nem provincialitás, nem látványos giccs, hanem az európai kultúrába öntörvényűen bekapcsolódó, pátozmentes megoldások rendszere. Úgy véli, a feladat korántsem könnyű, hisz a bartóki művészet öröksége révén az irodalomban, filmművészetben, szobrászatban is már jelen lévő, épp ezért a táncművészetben is megtalálendő formai hagyomány sem lehetséges a korai francia expresszionista táncművészet importálásának, az új formanyelvi kísérletek legkülönbözőbb irányzatainak átvétele és táncnyelvi újraértelmezése nélkül. Ennek már a korai, 1920-as évekből jövő tematikai gazdagság, a formanyelvi kísérletek színes skálája, Paulini Béla, Szentpál Olga vagy Molnár István korai kísérletei

³ Magyar Táncművészeti Főiskola, Budapest, 2014., 168 oldal

is részét alkotják, vagyis az előzmények és a színpadi táncművészet alakulása révén az első koreográfus nemzedéktől (Molnár István, Rábai Ferenc, Pesovár Ernő) ránk hagyott minták is részei a teljes időképnek.

A kötet a második és harmadik koreográfus nemzedéket is személyes portrékban, életmű-értékelésben mutatja be, jelezve azt is, nem volt mindig egyértelmű a bartóki úton továbbjutás, hisz az avantgárd és a modernista eklekticizmus is önálló hangot nyert, ám a néptánc e korszakokat egészségesen túlélte, a túlharsogott kísérletező kedvet a táncismeret hiányának tudja be. Ennek is oka, magyarázata és értelmezési lehetősége a bartóki úton megfogalmazott archaikus népi kultúra, morális tartás és a tiszta források tisztelete, mely a magaskultúrába

főlemelkedett művészeti szintéziseknek is nemzedéki örökségévé válhatott, a táncban és a színpadi néptáncművészetben is méltó maradhatott Bartók vagy Kodály alapozó munkásságához.

A kötet sorozatban nyitó Nádasi Ferenc centenáriumi tisztelgést a Harangozó Gyula emlékkönyv követte, majd Nádasi Myrtilly piruett-memoárja vezette tovább, hogy azután e jeles előadóművész és táncpedagógus, Zórándi Mária műve mutassa föl a hazai néptánc hagyomány egy meghatározó útját. A folyamat, melyben a hazai folklórműfajok egyike lehetett a néptánc kutatása, immár visszahat magára a folklórfogalom módosulására is. Sőt: a bartóki út nem elhagyható, de ez útválasztásnak is leginkább csak a legnagyobbak felehetnek meg ...

Akkor is mondom (Kenéz György felvétele)

A STATISZTIKA ÉS AZ ADATELEMZÉS HASZNOSSÁGA

DOI 10.35402/kek.2026.1.23

Amikor kommunikáció és média vagy nemzetközi tanulmányok alapszakon kell bevezető statisztika kurzust tartanom, akkor mindig egy nagy kihívás az első szemináriumon ráirányítani – a kvantitatív témák iránt alapvetően nem érdeklődő – hallgatók figyelmét a statisztika és adatelemzés hasznosságára a saját – elsősorban kvalitatív – szakterületükben. Erre a kihívásra többek között egy olyan bevezető példával reagálok, amiben az alább látható, eléggé erős címmel rendelkező 2015-ös Népszabadság cikkben található adatvizualizációt elemezzük¹.

Az újságcikkben szereplő idősoros ábra az adatok grafikus ábrázolásának legalapvetőbb gyerekebségét hordozza: a tengelyek nem korrekt kezelését. A függőleges tengely nem nulláról indul, így egy egységnyi változás jelentősebbnek tűnik az ábrán. A vízszintes tengely kezelése pedig egyáltalán nem konzisztens: van, hogy egy egységnyi távolság rajta 10 évet, van, hogy 1 évet jelöl. Ezen kívül az utolsó adatpont egy negyedéves adat, amely éves átlagokkal kerül összevetésre. Ebből adódóan könnyen lehetséges, hogy a „döbbenetesen megugró 2015-ös halálozási szám” egy természetes szezonális ingadozás eredménye, amely a 2015. évi teljes átlagot

¹ A cikk teljes terjedelemben [itt](#) elérhető. (letöltve: 2018. 09. 02.)

nézve egyáltalán nem lesz kiugró, mivel a maradék három negyedév kisimítja azt. Amennyiben a KSH adatai² alapján elkészítjük a magyar halálozások számát bemutató idősoros vizualizációt a szakmai szabályok követésével, azaz korrekt és konzisztens tengelykezeléssel, megbizonyosodhatunk róla, hogy a sejtésünk a szezonális ingadozásáról beigazolódik.

A halálozások számának 2015-2020 közötti, negyedéves bontású alakulása egyértelműen megmutatja, hogy az első negyedévre mindig egy éves átlaghoz képest magasabb halálozás szám jellemző, amelynek mértékét alapvetően a szezonális influenzajárvány befolyásolja. A 2015-ös influenzajárvány egy relatíve súlyos influenzajárványnak számított, de semmivel nem súlyosabb az adatok alapján, mint a 2017-es vagy 2019-es. Érdemi változást a szezonális tendenciákban csak a koronavírus járvány második hulláma hoz 2020 végén.

Ez az egyszerű kis példa tapasztalataim alapján kellően megragadja a kommunikáció és média vagy nemzetközi tanulmányok szakos hallgatóság figyelmét is, és felhívja a figyelmet arra, hogy még ezeken a szakterületeken is elengedhetetlen az adatkezelés és adatvizualizáció szakmai alapelveinek ismerete. Ugyanis, ezek következetes alkalmazásával elkerülhető, hogy pontatlan, vagy éppen feleslegesen pánikot keltő cikkek, tanulmányok készüljenek közérdeklődésre számot tartó kérdésekben.

Sajnálatos módon a bevezető statisztika tárgyának tananyagában jellemzően csak egy szemináriumnyi idő jut az adatvizualizáció témakörének, így az alapok tisztázásán túl nem igazán jut lehetőség a klasszikus egyetemi oktatás kereteiben elmélyedni a témában olyan kvalitatív jellegű szakokon, mint például a kommunikáció és média. Nagyon szívesen javasoltam volna a hallgatóimnak eddig is olyan könyvet, amely az adatvizualizációt részletesebben tárgyalja. Azonban, eddig magyar nyelven

² https://www.ksh.hu/stadat_files/nep/hu/nep0065.html (letöltve: 2025. 06. 18.)

olyan könyvet nem találtam, amely jól egyensúlyozott volna a szemléletes, érdekesítő példák és az adatvizualizáció szakmai szabályainak korrekt bemutatása között. Jellemzően az eddig általam ismert könyvek vagy az egyik, vagy a másik irányba „dőlték el”. Vagy nagyon látványos és komplex példákat mutattak az olvasó lenyűgözésére, ám az adatvizualizáció szakmai elveiről és szabályairól szinte semmit nem írtak. Ezeket szoktam „National Geographic-stílusú könyvként” emlegetni. Érdekeségeket meg lehet belőle tudni a területről, de átfogó, szakmailag is korrekt képet nem kap belőlük az olvasó. A legtöbb ilyen jellegű könyv alcímében is utal arra, hogy a téma megközelítése vizuális kommunikáció/pszichológia nézőpontú. A másik véglet a nagyon száraz tankönyv jelleget öltő munkák csoportja, ahol az adatvizualizáció szabályait kifogástalan szakmai profizmussal mutatták be, ám a példák nem voltak annyira látványosak, hogy egy kvantitatív terület iránt alapvetően nem kvantitatív szempontból érdeklődő olvasó érdeklődését is fenntartsák. Ennek a megközelítésnek a „csúcsa” Leland Wilkinson *The Grammar of Graphics* című munkája, amely az adatvizualizációt matematikai formalizmussal közelíti meg. E két szempont közti egyensúlyt képviseli Bátorfy Artilla: *Adatvizualizáció* című könyve, amely hiánypótlónak bizonyul a téma bevezető szintű hazai irodalmában.

Bátorfy munkája a szemléletes és látványos példák, valamint a vizualizációs szerkesztés szabályainak korrekt bemutatása közötti harmóniát teljes terjedelmében megőrzi. A könyv első fejezete az adatvizualizáció elméleti alapjainak tárgyalását foglalja magában, amely történeti fejlődését is bemutatja. Ezen a ponton külön érdemes kiemelni, hogy a témát nem csak kvantitatív nézőpontból közelíti meg, hanem annak (képző)művészeti hátterét és szempontjait is bemutatja. Ilyen szempontból például statisztikus kollégáknak is bátran tudom ajánlani a könyv forgatását, mivel számos olyan ábrázolási vagy színkezelési szemponttal találkoztam a könyvben, amelyek az adatvizualizáció statisztika és/vagy adattudomány keretrendszeren belül tárgyaló munkákban szinte egyáltalán nem kapnak hangsúlyt. Ebből adódóan statisztikusként is új ismeretekkel gazdagodtam a könyvből az adatvizualizáció művészeti aspektusairól.

Az elméleti keretek bemutatása után két fejezetben foglalkozik a szerző az adatvizualizáció rendszerével és módszertanával, azaz az adatok grafikus ábrázolásának technikai lehetőségeivel és azok megfelelő alkalmazásainak szabályrendszerével. E két

fejezet kapcsán kiemelném a könyv azon egyedi nézőpontját, hogy ezen elsősorban száraznak tűnő témák szemléltetéséhez kiváló érzékkel adagolja a gyakorlati példákat. A szerző kiemelkedően odafigyel arra, hogy minden diagramtípushoz, minden alkalmazási módszerhez (vagy éppen kerülendő megoldáshoz) mutasson egyszerű és összetett gyakorlati példákat is. A példák kimondottan üde színfoltja, hogy nem csak a leghíresebb nemzetközi megoldásokat mutatja be, hanem saját gyakorlati tapasztalataiból is merítve korszerű, magyar vonatkozású vizualizációkkal szemlélteti az elméleti megfontolások gyakorlati alkalmazását.

A könyv további nagy erényének tartom, hogy támpontokat ad az adatvizualizációra alkalmas szoftveres megoldások tekintetében is. A szerző gyakorlati adatvizualizációs szakemberhez méltó módon egy saját készítésű vizualizációval szemlélteti saját munkafolyamatát, és annak egyes állomásain alkalmazott szoftveres megoldásokat. Így a kezdő olvasó könnyen megtalálja, hogy a saját érdeklődési szintjének gyakorlati műveléséhez milyen szoftverek kezelését szükséges elsajátítania. A könyv egy konkrét adatvizualizációs szoftver működését sem mutatja be, de egy ilyen bevezető jellegű átfogó és rendszerező munkának ez nem is feladata. A könyvben megadott támpontok bőven elégségesek ahhoz, hogy az érdeklődő el tudjon indulni a saját vizualizációs készítésének útján.

Hiányérzetem a könyvben az adatvizualizáció rendszere és módszere kapcsán volt, lényegében két ponton. Mindkét hiányérzet nagy valószínűséggel a statisztikus szemüvegemen keresztül olvasatból fakad, és a laikus érdeklődők számára ettől még a könyv nem közvetít téves vagy érdemben hiányos képet az adatvizualizáció rendszeréről és módszereiről. Ugyanakkor, mindkét hiányosságot „kihagyott ziccernek” érzem. Ki is fejttem miért.

Az első hiányérzetem, hogy a szerző látványosan kerül a megfigyelés és változó (vagy ismérv) fogalmak bevezetését és használatát. Ennek kapcsán pedig nem beszél az adatszerkezetek (keresztmetszet, idősor, panel) és a változók mérési skáláinak (nominális, ordinális, intervallum, arány) fogalmairól sem. A döntés egyrészt teljesen érthető, mivel ezek elsősorban már a klasszikus statisztika és adatelemzés területének fogalmai, és ha a könyv célja, hogy akár képzőművészettel foglalkozók figyelmét is az adatvizualizáció területére irányítsa, akkor nem biztos, hogy szerencsés lett volna ennyire „kemény” fogalmakkal élni. A munka egyik kiemelkedő eredménye, hogy ezen fogalmak nélkül is szakszerűen

mutatja be az adatvizualizáció rendszerét és módszereit. Implicite végigvonul a könyvön az a gondolat, hogy a megfigyelések szerkezet és a változók mérési skálája nagymértékben meghatározza a belőlük készíthető adatvizualizációk azon körét, amelyek információértékkel bírnak és következtetések levonására jól felhasználhatók. Ugyanakkor a „kemény” fogalmak használatával még egységesebb rendszerbe lehetett volna foglalni a bemutatott adatvizualizációs megoldásokat, és megmutatni a rendszert a néhány esetben a könyv alapján némileg ad hoc-nak tűnő vizualizációs megoldások mögött. Ez nagyban segítené a kezdő adatvizualizáció készítőket abban, hogy olyan gyakori hibákat kövessenek el, mint hogy ordinális változók közti kapcsolatokat pontdiagramon próbáljanak meg szemléltetni (az értékek közti távolság mérhetőségének helytelen feltételével) ahelyett, hogy azok együttes diszkrét gyakorisági eloszlásukat vizsgálnák.

A másik lényegi hiányérzetem az adatminőségi kérdések bemutatásának hiánya. A „selejtől selejt” (angolban garbage in, garbage out) kifejezés számos kontextusban értelmezhető, így az adatvizualizáció területén is. A rossz minőségű (hiányos, anomáliákkal szennyezett stb.) adatforrásokból az adatvizualizáció – könyvben is bemutatott – szakmai szabályait hibátlanul és következetesen alkalmazva is olyan vizualizációkat kapunk eredményül, melyek félrevezetőek, hibásak lesznek. Az adatforrás minősége egy olyan korlátozó tényező,

amellyel minden adatvizualizációval foglalkozó szakembernek tisztában kell lennie, és amennyire lehetséges az adatforrás anomáliáit azonosítani kell, majd okait feltárni és kezelni. Ebben a folyamatban az adatvizualizáció egyszerű eloszlásokat jellemző diagramjai (pl. hisztogram, doboz ábra) rengeteg támogatást tudnak nyújtani. Ennek legfrissebb gyakorlati példája Tátrai Annamária és Gábos András tanulmánya³, amelyben egyszerű hisztogramok segítségével azonosítják a KSH által szolgáltatott EU-SILC jövedelem adatok anomáliáit. Sajnáltam, hogy a könyv ilyen jellegű adatminőséget ellenőrző adatvizualizációs alkalmazásokkal nem foglalkozik.

Mіндеzen hiányosságok ellenére bátran ajánlom Bátorfy Attila munkáját az adatvizualizációval ismerkedni kívánó, alapvetően humán terület felől érkező érdeklődőknek, mivel könnyen emészthető, szemléletes és mégis szakmailag teljes mértékben helytálló bevezetést kapnak az adatvizualizáció rendszerébe. A „keményebb” fogalmakkal való megismerkedés pedig bőven ráérhet a tanulási folyamat következő fázisában. Ezen kívül a könyv érdekes és hasznos lehet gyakorló adattudósoknak, vagy adatelemzéssel foglalkozó egyéb „kvantitatív” szakembereknek is. Személy szerint az adatvizualizációk művészeti és esztétikai kérdéseiről magam is sokat tanultam könyvből.

Bátorfy Attila: Adatvizualizáció - Bevezetés az adatok grafikus ábrázolásának elméletébe és gyakorlatába, ELTE, Eötvös Kiadó Kft. 2024, 216.old. ISBN, 9789633123973.

³ <https://www.valaszonline.hu/2025/04/01/eu-silc-magyarorszag-i-jovedelemadok-kutato-i-elemzes/> (letöltve: 2025. 06. 20.)

A NÉPESEDÉS FENNTARTHATÓSÁGÁTÓL EGY FENNTARTHATÓ NÉPESEDÉSI KULTÚRA

KIALAKÍTÁSÁIG II.

Elgondolások Malthus – Tanulmány a népesedés törvényéről kapcsán: XX–XXI. század

DOI 10.35402/kek.2026.1.24

Összefoglaló

A malthusi elmélet gazdasági, környezeti, politikai-hatalmi, társadalmi és technológiai dimenziói az 1940-től kibontakozó népességrobbanás következtében közéleti és tudományos vitát indítottak el a népesedés fenntarthatóságáról a múlt század közepén, amely a jelen században is folytatódik. Ekképpen a jelen tanulmány célja volt körvonalazni e vita meghatározó műveit egy történeti áttekintő segítségével, valamint összegezni a legfőbb elismeréseket és kritikákat Malthus elméletének érvényességével kapcsolatban tematikus rendben, a XX–XXI. században. Az előbbi során 17 mű (15 könyv és 2 esszé) azonosítása és bemutatása történt meg; az utóbbi során 5 vizsgálati szempont lett feltárva. Fő következtetése, hogy Malthus elméletéhez hasonlóan napjaink lehetőségei és kihívásai is több dimenziósak, ezért sokrétű és összetett megközelítést igényelnek.

Kulcsszavak: életszínvonal, fenntarthatóság, ipari forradalom, környezet, Malthus, malthusi csapda, malthusi katasztrófa, népesség, népesedés, szegénység, technológia

Abstract

The economic, environmental, political-power, social and technological dimensions of Malthusian theory, as a result of the population explosion that began in 1940, triggered a public and scientific debate about the sustainability of population in the middle of the last century, which continues in the present century. Thus, the aim of this study was to outline the defining works of this debate with the help of a historical overview, and to summarize the main recognitions and criticisms regarding the validity of Malthusian theory in a thematic order, in the 20th–21st century. In the former, 17 works (15 books and 2 essays) were identified and presented; in the latter, 5 aspects of investigation were explored. Its main conclusion is that, like Malthusian

theory, today's opportunities and challenges are multidimensional, and therefore require a multifaceted and complex approach.

Keywords: environment, industrial revolution, living standard, Malthus, Malthusian catastrophe, Malthusian trap, population, poverty, sustainability, technology

Bevezetés

Thomas Robert Malthus – vagy magyarul nézve a nevét, Malthus Tamás Róbert (ld. 1902-es magyar nyelvű fordítást, *Nemzetgazdasági Írók Társasága*) – 1798-ban írt és 1826-ig hat kiadást látott műve¹, a *Tanulmány a népesedés törvényéről* nemcsak az elismerést hozta el a 1766–1834 között élt angol pap–közgazdász–demográfus szerzőnek a demográfia terén tett úttörő munkájáért (pl. Godwin 1820; Darwin 1878; Bonar 1880–85–98), hanem kritikák özönét is (pl. Ensor 1818; Godwin 1820; Stokes 1821; Shelley 1829; Engels 1844; Carey 1858–60; Marx 1867).² Az első kiadást látott vitairatban, majd a tapasztalati adatokkal és reflexiókkal folyamatosan bővített további kiadásokban ugyanis Malthus elsők közt vizsgálta behatóan a népesedés (vagy a szaporodás) dinamikáját, befolyásoló tényezőit és fenntarthatóságát, kapcsolatát a vagyoni egyenlőtlenséggel, sőt elsőként foglalkozott behatóan az alsóbb néprétegekkel, a szegénységgel is. Ráadásul népesedési törvénye és gazdaságpolitikai, valamint népességellenőrzési és -szabályozási megfontolásai közvetlen és közvetett következményekkel jártak.

Ez előbbit mutatja például, hogy Angliában 1801-ben végrehajtották az első modern brit

¹ Halála előtt írt egy hetedik kiadást az előzőek összegzéseként, melyben igyekezett a magát és művét ért kritikákra reagálni. Címe: Összefoglaló nézet a népesedés törvényéről.

² A mű tartalmáról, benne a törvényről, annak közvetlen és közvetett hatásairól, valamint az azt ért elismerésekről és kritikákról a XVIII–XIX. században ld. e tanulmány első részét a *Kultúra és Közösség* 2025. 1. számában.

népszámlálást, ifj. William Pitt miniszterelnök (hivatalában: 1783–1801, 1804–1806) pedig nem hosszabbította meg az alsóbb néprétegek segélyezését támogató Szegénytörvényt (Petersen 1979). Követett következményeit a többnyire népesség- és születésszabályozást hirdető malthusianizmus és neomalthusianizmus irányzatai hordozzák (Dolan 2000), melyek összekapcsolódtak a korai, nők jogaiért küzdő mozgalmakkal (Himes 1928), a szexuális forradalommal és idővel a környezetvédelmi mozgalmakkal is (Marsh–Alagona 2008). Annak ellenére, hogy ezek céljai sokszor eltérnek Malthus elveitől: ő például a mesterséges születésszabályozás helyett az önmegtartóztatást javasolta, és bűnnek tekintette az abortuszt; hitte (kortársaihoz hasonlóan), hogy a társadalom haladásához egy folyamatosan növekvő népesség szükséges; tartott attól, hogy a fogamzásgátlás túl nagy hatással lesz a népesség alakulására; a szegények helyzete foglalkoztatta leginkább, nem pedig a környezeti károk.

A malthusi elmélet gazdasági, környezeti, politikai-hatalmi, társadalmi és technológiai dimenziói az 1940-től kibontakozó népességrobbanás következtében közéleti és tudományos vitát indítottak el a népesedés fenntarthatóságáról a múlt század közepén, amely a jelen században is folytatódik. Ekképpen a jelen tanulmány célja körvonalazni e vita meghatározó műveit (túlnyomórészt könyveit) egy történeti áttekintő segítségével (archív és dokumentumkutatás), valamint összegezni a legfőbb elismeréseket és kritikákat Malthus elméletének érvényességével kapcsolatban tematikus rendben (keresés tudományos adatbázisokban), a XX–XXI. században. A mintavétel minden esetben szándékos, kritikus esetekre összpontosító.

Közéleti–tudományos vita

Amikor 1913-ban Lenin a *Pravda* hasábjain a neomalthusianizmust (a születésszabályozás gondolatát) egy önző, *burzsoá* (polgári) koncepciónak nevezte, szembeállítva azt a munkásosztály történelmi optimizmusával és növekedésével, azzal érvelve, hogy a proletariátus ereje növekvő létszámában és forradalmi harcában rejlik, nem pedig a családok korlátozásában, mert hogy a családok támogatása (és nem a gyermekek elkerülése) a szocialista jövő építésének része; a népesedés törvénye iránti érdeklődés valójában lanyhulni látszott. Ám a XX. század első felében zajló népességrobbanás nyomán a neomalthusianizmus gondolatai a népesség- és születésszabályozásról újjáéledtek, és összekapcsolódtak

immáron a környezetvédelemmel. Az ennek nyomán megjelent, több nagy hatású könyv és esszé arról, hogy vajon bekövetkezik-e hamarosan az ún. malthusi katasztrófa, vagyis éhínség lesz-e úrrá a Föld bolygón és annak erőforrásai kimerülnek-e; alapjaiban rázták fel a közéletet és a tudományt, és generáltak vitát ismét Malthus népesedési törvénye kapcsán. Ezek közül mutatjuk be a leghíresebbeket időrendi sorrendben.

1948-ban először az ifjabb Henry Fairfield Osborn (1887–1969), amerikai konzervatívista *Our Plundered Planet* (Kifosztott bolygónk) c. könyve jelent meg, melynek középpontjában az emberiség által okozott környezetpusztítás állt, a nem megfelelő földművelés és -gondozás problémájával.

Ugyanebben az évben később megjelent William Vogt (1902–1968), ökológus és ornitológus *Road to Survival* (Út a túléléshez) c. műve is, mely a világ ökológiai állapotát írta le számos adattal alátámasztva: beszámolt az erdőirtásról, a víznyelőkről, a túllegetetésről, a talajerózióról és az alapvető erőforrások elpusztításának számos formájáról. Vogt egyfelől úgy vélte, hogy a rossz ökológiai állapot az emberiség kapzsiságából és tudatlanságából ered; másfelől (Malthushoz hasonlóan) úgy látta, hogy az élelmiszertermelés nem tud lépést tartani az emberi népesség növekedésével, így ha a népességszám meghaladja a Föld teherbíró képességét, az környezeti katasztrófákhoz vezet (ezek megelőzése érdekében születésszabályozást javasolt).

1962-ben jelent meg Rachel Louise Carson (1907–1964), amerikai tengerbiológus–író–természetvédő *Silent Spring* (Csendes tavasz) c. könyve (Vogt műve nyomán), mely igen népszerűvé vált az amerikai lakosság körében, és népszerűtlenné a vegyipari cégek közt, miután elérte, hogy egyes növényvédő szereket az egész országban betiltsanak (Paull 2013). Nyomában új környezetvédelmi mozgalmak jöttek létre.

1965-ben Ester Boserup (1910–1999), dán származású közgazdász közzétette *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change Under Population Pressure* (A mezőgazdasági növekedés feltételei: Az agrárváltozás közgazdaságtana a népességnövekedés nyomása alatt) c. könyvét, melyben ellentmondott Malthusnak. Úgy találta, hogy az élelmiszertermelés azért nő, hogy megfeleljen a népességnövekedésnek, mert a szükségszerűség technológiai innovációt hoz létre a mezőgazdaságban.

1968-ban jelent meg az Ehrlich házaspár – Paul R. Ehrlich (1932–) amerikai biológus és Anne H.

Ehrlich (1933–), amerikai biológiai kutató – *The Population Bomb* (A népesedési bomba) c. könyve, mely (Malthushoz hasonlóan) az emberi népességnövekedés következményeként pusztító éhínséget, betegséget, társadalmi nyugtalanságot és környezeti katasztrófákat jósolt. Megoldásnak az önkéntes és (végső esetben) a kényszerített népességszabályozást tartotta, így támogatta a születésszabályozási eszközök és az abortusz könnyebben elérhetővé tételét. Paul R. Ehrlich továbbá kifejtette, hogy szerinte csak azoknak az országoknak szabad segílyt adni, melyek nem tekinthetők „reménytelennek” saját lakosságuk élelmézésére (Lomborg 2002: 350). És bár jóslatuk (eddig) nem következett be, például az éhínség terén, Paul R. Ehrlich kitartott amellett, hogy ezt leszámítva a népességnövekedés súlyos környezeti és társadalmi katasztrófát tartogat, ezért népességszökkentő intézkedések meghozatalára hívott fel (Ehrlich 2004).

Szintén 1968-ban Garrett Hardin (1915–2003), amerikai ökológus közzétette a *The Commons Tragedy of the Commons* c. esszéjét, melyben a malthusi népesedési törvény hatása alatt úgy érvelt, hogy „egy véges világ csak egy véges népességet tud eltartani”, és hogy „a szaporodás szabadsága mindenkit tönkretesz”.

1972-ben a Római Klub is kiadott egy kötetet *The Limits to Growth* (A növekedés határai) címmel. A szervezet az exponenciális gazdasági és népességnövekedés lehetőségét vizsgálta véges erőforrás-kínálattal, és arra a következtetésre jutott, hogy az erőforrás-felhasználás lényeges megváltoztatása nélkül a lakosság és az ipari kapacitás meglehetősen hirtelen és ellenőrizhetetlen mértékben csökkenni fog. A kötet harmincmillió példányban kelt el harminc nyelven (Nørgård 2010), és 1992-ben követte a *Beyond the Limits* (Túl a határokon), 2004-ben pedig *A Limits to Growth: The 30-Year Update* (A növekedés határai: A 30 éves frissítés), amelyeket azóta is számos kiadás követett az eredeti szerzők (azaz Meadows et al.) részéről.

1980-ban elkészült *A Global 2000 Report to the President* (Globális 2000 Jelentés az elnöknek) c. tanulmány (vezetője Gerald O. Barney fizikus volt), amelyet Jimmy Carter amerikai elnök rendelt meg, és arra figyelmeztetett, hogy a világ népességének növekedése, a szennyezés és az erőforrások kimerülése drámai következményekkel jár majd 2000-re, ha nem történik változás a közpolitikában. Sőt, a második kötete a globális felmelegedés és az éghajlatváltozás lehetőségeit is áttekintette. A sajtó a jelentést „Végítélet-jelentésként” emlegette.

1981-ben megjelent Julian L. Simon (1932–1998), amerikai közgazdász *The Ultimate Resource* (A végső erőforrás) c. könyve, melyben kifejtette, hogy a Föld „eltartóképesége” lényegében határtalan. Nem azt állította, hogy például rézből végtelen mennyiség van a Földön, hanem azt, hogy amikor egy adott erőforrás egyre szűkösebbé válik, akkor az ára emelkedni kezd, ami arra ösztönzi az embereket, hogy többet fedezzenek fel belőle, másként adagolják, újrahasonosítják, vagy helyettesítőket fejlesszenek ki. A „végső erőforrás” tehát nem egy konkrét fizikai tárgy, hanem az emberek feltalálási és alkalmazkodási képessége.

Három évvel később, 1984-ben Julian L. Simon és Herman Kahn együtt szerkesztették a *The Resourceful Earth: A Response to Global 2000* (Az erőforrásokkal teli Föld: Válasz a Global 2000-re) c. könyvet, mely elsősorban a carteri jelentésre adott optimista választ, és ismét cáfolta a malthusi elképzeléseket, azzal érvelve, hogy a népességnövekedés inkább a problémák megoldásának erőforrása, mint fenyegetés. Azt állította, hogy a népességnövekedés, a növekvő jövedelmek és a technológia hosszú távon valószínűleg javítani, nem pedig rontani fogja az emberi életet és a környezeti feltételeket.

1998-ban Eric B. Ross *The Malthus Factor: Poverty, Politics and Population in Capitalist Development* (A Malthus-tényező: Szegénység, politika és népesség a kapitalista fejlődésben) című könyvében a malthusi gondolkodásmód történetét és befolyását elemezte a kapitalista politikai gazdaságtanra és fejlesztésekre, népességszabályozási elvekre, valamint az egyenlőségért és az emberi haladásért folytatott küzdelemre a múltban és a modern korban egyaránt. Úgy látta, hogy az alulfejlettség politikai gazdaságtanát elhomályosítja a túlnépesedés környezeti hatásai miatti aggodalom, mely következtében a szegények nem a kapitalista fejlődés áldozataiként, hanem a környezetpusztítás elkövetőiként jelennek meg.

1999-ben Lester R. Brown, Gary Gardner és Brian Halweil közzétette a *Beyond Malthus: Nineteen Dimensions of the Population Challenge* (Malthuson túl: A népesség kihívásának tizenkilenc dimenziója) c. kötetét, melyben a népességnövekedés 19 globális erőforrásra és szolgáltatásra gyakorolt hatását vizsgálták, beleértve az élelmiszert, az édesvizet, a halászatot, a munkahelyeket, az oktatást, a jövedelmet és az egészségügyet. Annak ellenére, hogy Európa és Japán egyes részein jelenleg „születési hiányról” beszélnek, a szerzők leszögezték, hogy a tény továbbra is az, hogy az emberiség létszáma 2050-re

várhatóan több mint 3 milliárddal fog növekedni. A gyorsan növekvő nemzetek népességére veszélyt jelent, hogy létszámuk meghaladja természetes eltartórendszereik eltartóképességét, mert az ilyen helyzetekben a kormányoknak nehezebb reagálniuk az olyan válságokra, mint az AIDS, az élelmiszer- és vízhiány vagy a tömeges munkanélküliség. (Malthuson túl a szerzők taglalták a nemzetközi családtervezés kiterjesztésének, a fiatalok oktatásába való befektetésének a fejlődő világban és a kisebb családok felé való elmozdulásnak a lehetőségeit.)

2010-es könyvében, a *Peoplequake: Mass Migration, Ageing Nations and the Coming Population Crash*-ben („Népesedési összeomlás”: Tömeges migráció, előregedő nemzetek és a közelgő népességcsökkenés), Fred Pearce azt állította, hogy a közelgő „népesedési összeomlás”, azaz a termékenységi ráta csökkenése, nagyobb probléma, mint a túlnépesedés, azzal érvelve, hogy a nyugati fogyasztási szintek, nem pedig a lélekszám, az elsődleges környezeti probléma.

2014-es *On the Cusp: From Population Boom to Bust* (A határon: A népességrobbanástól a hanyatlásig) című könyvében Charles S. Pearson a népességi trendeket kettős lencsén keresztül elemezte: demográfiai és közgazdasági szempontok szerint. Vizsgálta a népesség csökkenésének és előregedésének lehetőségeit és kihívásait az iparosodott országokban (az élelmiszerbiztonságot; a termékenység, a bevándorlás és a munkavállalói részvétel ösztönzését; a nyugdíjrendszer megreformálását stb.).

2015-ös cikkében Clyde Haberman az emberi találékonyságra és a technológiai felfedezésekre-újításokra összpontosított: szerinte a népesedés lehetőséget teremt olyan gondolkodók megszületésének, akik új megoldásokkal szolgálhatnak az élelmiszerhiányra. Ilyen pl. Norman E. Borlaug amerikai növénytudós, aki betegségeknek ellenálló növényeket nemesített, így csökkentve az élelmiszerhiányt az Egyesült Államokban; Fritz Haber és Carl Bosch, akik 1909–1910-ben feltaláltak egy olyan eljárást, mely elősegítette a szintetikus műtrágyák létrehozását (ezért mindketten kémiai Nobel-díjat kaptak).

2019-ben pedig megjelent Giorgos Kallis (1972–), görög ökológiai közgazdász *Limits: Why Malthus Was Wrong and Why Environmentalists Should Care* (Korlátok: Miért nem volt Malthusnak igaza, és miért kell a környezetvédőknek foglalkoznia vele) c. könyve, mely megkérdőjelezte a malthusi elméletet, és azzal érvelt, hogy a természet igenis lehet bőséges, ha az emberek csökkentik a

szükségeiket, vagyis a kollektív önkorlátozás vezethet a szabadsághoz. Kallis szerint a kapitalizmusban a természet eredendően szűkös képe hozza létre a végtelen növekedés iránti vágyat, tehát korlátok nélkül a kapitalizmus korlátlan növekedésre irányuló törekvése is értelmét veszti.

Az elmélet érvényessége

Malthus elmélete sokrétű és összetett, ekképpen az arra mondott ítéletek is változatosak vizsgálati szempontjaikban és elismeréseikben vagy kritikáikban. Vannak, akik az élelmiszertermelés kontra népességnövekedés sebességére redukálják a malthusi gondolatokat, és kimondják, hogy Malthus elmélete megbukott, mivel napjainkra bebizonyosodott, hogy az élelmiszertermelés nem számítani, a népesség pedig nem geometriai arányban nő, az élelmiszertermelés pedig technológiai innovációkkal fokozható, így igenis lépést tud tartani a népességnövekedéssel, és elkerülhető az éhínség (George, 2009). Itt persze elgondolkozhatunk azon, hogy vajon a föld/talaj túltermelés (intenzív művelés) esetén milyen állapotba kerül? Vajon a technológiai innovációkkal (pl. GMO – géntechnológiával módosított szervezet) előállított alapanyagok mennyire egészségesek? Vagy az olyan alapvető, korlátos erőforrás kapcsán, mint például az ivóvíz, felmerült a kérdés: vajon mindig jut majd belőle mindenkinek?

De az éhínségen kívül más malthusi katasztrófákról is elgondolkozhatunk, például a (fertőző) betegségekről, melyek technológiai innovációk híján szintén csökkentenék a népességet. Vagyis vajon Malthus elmélete megállná a helyét, ha az ipari forradalom nem következett volna be? Paul R. Krugman (1953–), amerikai Nobel-díjas közgazdász az adatok alapján úgy véli (2008, 2009), hogy Malthusnak a történelem nagy részében igaza volt. Az ipari forradalom anomáliát jelentett, melynek hatásait Malthus nem tudta felmérni. Krugman számára a fogyatkozó erőforrások és a magas nyersanyagárak a malthusi korlátokhoz való lehetséges visszatérést jelentik. Sőt, míg a fejlett országok az ipari forradalom révén ki tudtak törni a malthusi csapdából (Galor 2005; Clark 2007); addig az élelmiszerhiány és a túlzott szennyezés miatt a fejlődő országok nagyobb eséllyel beleragadnak (Tisdell–Svizzero 2015). Végére is, a rendkívüli szegénység folytatódása a világban azt jelzi, hogy a malthusi csapda továbbra is működik (Korotayev–Zinkina 2015).

Vannak azonban, akik éppen a szegénység és a népességnövekedés kapcsolatában vizsgáltnak rá arra, hogy a szegénység népességnövekedéshez vezethet, mivel „az emberek néha úgy alkalmazkodnak a környezeti stresszhez, hogy több gyermeket vállalnak, nem pedig kevesebbet” (Remoff, 2016, p. 862), vagyis Malthus gondolata, miszerint az emberek jólétben vállalnak gyermeket, nem állja meg a helyét. Itt hozzátehetnénk, hogy az emberi népesség világszinten még mindig nő (jelenleg meghaladja a 8 milliárd főt), de a népességnövekedés üteme világszinten lassult, a fejlett országokban általában stagnál vagy csökken a népesség (a fejlődő országok adják a világ népességnövekedésének 97%-át), valamint hogy a népességnövekedés ellenére az életszínvonal globálisan emelkedett, és az extrém szegénységben élők aránya világszinten csökkent napjainkra (Our World in Data, n. d.).

A fejlett országok népesedési helyzetét sokan problémának tartják (ld. pl. Peeters 2022), például a gazdasági és szociális ellátórendszer fenntarthatósága miatt. Ezzel szemben Krugman (2021) nem tartja problémának az Egyesült Államok csökkenő lélekszámát, helyette a társadalmi és gazdasági berendezkedés jelenlegi formáinak újragondolását javasolja, és felhívta a figyelmet a jelenlegi világ-népességből adódó környezeti kihívásokra. Farkas (2003) szintén megjegyzi, hogy a növekvő népesség és az emelkedő életszínvonal súlyos környezet-szennyezéssel jár együtt. Ez pedig a sokan élünk szegénységben kontra kevesen jólétben választás elé állít bennünket, vagy vajon idővel környezeti problémák is orvosolhatók lesznek technológiai innovációk által?

A fejlődő országok népesedési helyzetéről is megoszlanak a vélemények. Mindenesetre rávilágítanak a népességellenőrzés és -szabályozás politikai-hatalmi dimenziójára, kiváltképp a fejlett országok beavatkozása esetén. Például, Remoff (2016: 863) szerint Malthus elméletének nincs bizonyítéka, így csak úgy lehetséges, hogy „továbbra is a nyilvános vitát közvetíti, és irányítja a modern idők társadalom- és gazdaságpolitikáját”, hogy „könnyen megérthető”, így „szinte senkit sem motivál a további kutatás”, és „lehetővé teszi a modern olvasók számára, hogy mások, nevezetesen a fejlődő országokban élő emberek szaporodási viselkedésének megváltoztatására összpontosítsanak, miközben megvizsgálatlanul hagyják a fejlett világ kizsákmányoló, járadékajhász magatartását.” Hasonlóan, Chaudhuri (2022) is elutasítja, hogy a népességnövekedés az elsődleges kiváltó tényezője a szegénységnek, az

egyenlőtlenségnek és a globális környezeti válságnak, hiszen azok sokkal inkább köthetőek a faji kapitalizmus struktúráihoz. Sőt, Okyere-Manu (2016) szerint a nagy népességszám nem probléma, hanem a fejlődő világ kultúrájának része.

Következtetések

A jelen tanulmány, a korábbi folytatásaként, a Malthus elméletével kapcsolatos XX–XXI. századi reflexiókra összpontosított, melyek kiindulópontját többnyire a múlt századi népességrobbanás jelentette. Történeti áttekintőnk során, mely a népesedés fenntarthatóságáról szóló közéleti-tudományos vita meghatározó műveit volt hivatott körvonalazni, 17 mű (15 könyv és 2 esszé) azonosítása és bemutatása történt meg. Malthus elméletének érvényessége 5 vizsgálati szempont mentén lett feltárva, s közben az azzal kapcsolatos legfőbb elismerések és kritikák is megjelentek.

Ezek rávilágítottak Malthus tanulmányának sokrétűségére és összetettségére: meghaladta benne kora dilemmáit, és számos területen úttörővé vált (pl. elsőként foglalkozott behatóan a népesedéssel, a szegénységgel, az alsó néprétegekkel; megfogalmazta a népesedés előzetes és tényleges akadályait, a létért folytatott küzdelmet stb.), azonban nem tulajdonított kellő figyelmet az ipari forradalomnak. Elméletéhez hasonlóan napjaink lehetőségei és kihívásai is több dimenziósak, ezért sokrétű és összetett megközelítést igényelnek, ahogyan azt a reflexiók is mutatják.

A jelen tanulmány legnagyobb korlátja annak mintavételében rejlik, mely bár illeszkedik annak céljaihoz, javallott lenne egy szisztematikus áttekintőt készíteni arról, hogy Malthus és *Tanulmánya a népesedés törvényéről* milyen hatást gyakorolt a különböző tudományágakban. Ekként a népesedés fenntarthatóságáról szóló vitát sem lehet eldönteni, illetve a malthusi elméletre mondott egyes ítéleteknek helyt adni, vagy sem.

Felhasznált irodalomjegyzék

- Bonar, James 1880 *Parson Malthus*. Edinburgh: Printed for private circulation [by Lorimer and Gillies].
- Bonar, James 1885 *Malthus and his work*. London: Macmillan.
- Bonar, James 1898 *The Centenary of Malthus*. *The Economic Journal*, 8(30): 206–208. doi:10.2307/2957360.

- Boserup, Ester 1965 *The Conditions of Agricultural Growth: The Economics of Agrarian Change Under Population Pressure*. London: George Allen & Unwin Ltd. https://www.biw.kuleuven.be/ae/clo/idessa_files/boserup1965.pdf
- Brown, Lester R. – Gardner, Gary – Halweil, Brian 1999 *Beyond Malthus: Nineteen Dimensions of the Population Challenge*. US: Worldwatch Institute. <http://pinguet.free.fr/brown1999.pdf>
- Carey, Henry Charles 1858-60 *Principles of social science*. Philadelphia, J.B. Lippincott & co. Letöltve: <https://archive.org/details/socialscience02carerich>
- Carson, Rachel Louise 1962 *Silent Spring*. US: Houghton Mifflin.
- Chaudhuri, Nairita Roy 2022 Review Essay: The Politics of Resource Scarcity and Overpopulation in the Anthropocene. *World Affairs*, 185(1): 207–225. <https://doi.org/10.1177/00438200211065134>
- Clark, Gregory 2007 *A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World*. Princeton University Press.
- Darwin, Charles (1876) 1887 *The Life and Letters of Charles Darwin*. London: John Murray.
- Dolan, Brian 2000 *Malthus, Medicine & Morality: Malthusianism after 1798*. Rodopi.
- Ehrlich, Paul R. – Ehrlich, Anne H. 1968 *The Population Bomb*. US: Sierra Club/Ballantine Books.
- Ehrlich, Paul R. 2004 When Paul's Said and Done. *Grist Magazine*. Letöltve: <https://grist.org/comments/interactivist/2004/08/09/ehrllich/index1.html>
- Engels, Friedrich 1844 *Outlines of a Critique of Political Economy*. Germany: Deutsch-Französische Jahrbücher. Letöltve: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/1844/df-jahrbucher/outlines.htm>
- Ensor, George 1818 *An Inquiry Concerning the Population of Nations: Containing a Refutation of Mr. Malthus's Essay on Population*. London: E. Wilson.
- Fairfield Osborne, Henry jr. 1948 *Our Plundered Planet*. US: Little, Brown and Company.
- Farkas, Miklós 2003 Malthus két évszázad elteltével. Eszmélet. Letöltve: https://www.eszmelet.hu/farkas_miklos-malthus-ket-evszazad-elteltevel/
- Galor, Oded 2005 From Stagnation to Growth: Unified Growth Theory. Elsevier, *Handbook of Economic Growth*, 1: 171–293.
- George, Susan 2009 *Lugánói tanulmány*. Budapest: Kairosz Kiadó. <https://adoc.pub/susan-george-luganoi-tanulmany.html>
- Godwin, William 1820 *Of Population: Enquiry Concerning the Power of Increase in the Numbers of Mankind, Being an Answer to Mr. Malthus's Essay on that Subject*. London: Longman, Hurst, Rees, Orme, and Brown, Paternoster Row. Letöltve: <https://oll.libertyfund.org/titles/godwin-of-population-an-enquiry-concerning-the-power-of-increase-in-the-numbers-of-mankind>
- Haberman, Clyde 2015. június 1. The Unrealized Horrors of Population Explosion. *The New York Times*. Letöltve: <https://www.nytimes.com/2015/06/01/us/the-unrealized-horrors-of-population-explosion.html>
- Hardin, Garrett 1968 The Tragedy of the Commons. *Science*, 162(3859): 1243–1248. doi:10.1126/science.162.3859.1243 Retrieved from https://www.jstor.org/stable/1724745?origin=ads#metadata_info_tab_contents
- Himes, Norman E. 1928 The Place of John Stuart Mill and of Robert Owen in the History of English Neo-Malthusianism. *The Quarterly Journal of Economics*, 42(4): 627–640. <https://doi.org/10.2307/1882536>
- Kallis, Giorgos 2019 *Limits: Why Malthus Was Wrong and Why Environmentalists Should Care*. US: Stanford Briefs.
- Korotayev, Andrey – Zinkina, Julia 2015 East Africa in the Malthusian Trap? *Journal of Developing Societies* 31(3): 1–36.
- Krugman, Paul R. 2008. március 25. Malthus was right! *The New York Times*. Letöltve: <https://archive.nytimes.com/krugman.blogs.nytimes.com/2008/03/25/malthus-was-right/>
- Krugman, Paul R. 2009. július 1. The Malthusian insult. *The New York Times*. Letöltve: <https://archive.nytimes.com/krugman.blogs.nytimes.com/2009/07/01/the-malthusian-insult/>
- Krugman, Paul R. 2021. május 17. Learning to Live With Low Fertility. *The New York Times*. Letöltve: <https://www.nytimes.com/2021/05/17/opinion/low-population-growth-economy-inflation.html>
- Lenin, Vladimir Ilyich. (1913. június 16.). The Working Class and NeoMalthusianism. *Pravda*, no. 137. <https://www.marxists.org/archive/lenin/works/1913/jun/29.htm>

- Lomborg, Bjørn 2002 *The skeptical environmentalist: measuring the real state of the world*. Cambridge: Cambridge Univ. Press.
- Malthus Tamás Róbert 1902 *Tanulmány a népesedés törvényéről* (Ford. alapja: Malthus, T. R. 1826-os hatodik kiadás; Ford.: György Endre). Budapest: Politzer Zsigmond és Fia.
- Malthus, Thomas Robert 1798 *An Essay on the Principle of Population as it Affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet and Other Writers*, 1st edition. London: J. Johnson. Letöltve: <https://oll.libertyfund.org/titles/malthus-an-essay-on-the-principle-of-population-1798-1st-ed>
- Marsh, Meredith – Alagona, Peter S. (szerk.) 2008 *Barrons AP Human Geography 2008 Edition*. Barron's Educational Series.
- Marx, Karl 1867 *Capital: A Critique of Political Economy*. Germany: Verlag von Otto Meisner. Letöltve: <https://www.marxists.org/archive/marx/works/download/pdf/Capital-Volume-I.pdf>
- Meadows, Donatella H. – Meadows, Dennis L. – Randers, Jørgen – Behrens III, William W. 1972. *The Limits to Growth*. Potomac Associates – Universe Books.
- Meadows, Donatella H. – Meadows, Dennis L. – Randers, Jørgen. 1992. *Beyond the Limits*. Chelsea Green Publishing. ó
- Meadows, Donatella H. – Randers, Jørgen – Meadows, Dennis L. 2004. *Limits To Growth: The 30-Year Update*. Chelsea Green Publishing.
- Nørgård, Jørgen S. – Peet, John – Ragnarsdóttir, Kristín Vala 2010 The History of The Limits to Growth. *The Solutions Journal*, 1(2): 59–63. Letöltve: <https://web.archive.org/web/20140720093436/http://thesolutionsjournal.com/node/569>
- Okyere-Manu, Beatrice 2016 Overpopulation and the Lifeboat Metaphor: A Critique from an African Worldview. *International Studies in the Philosophy of Science*, 30(3): 279–289. <http://dx.doi.org/10.1080/02698595.2017.1316114>
- Our World in Data é.n. *Population: All Charts*. Letöltve: <https://ourworldindata.org/grapher/population#all-charts>
- Paull, John 2013 *The Rachel Carson Letters and the Making of Silent Spring*. SAGE Open, 3(July), 1–12. doi:10.1177/2158244013494861
- Pearce, Fred 2010 *Peoplequake: Mass Migration, Ageing Nations and the Coming Population Crash*. UK: Eden Project.
- Pearson Charles S. 2014 *On the Cusp: From Population Boom to Bust*. UK: Oxford University Press.
- Peeters, Marguerite A. 2022 *Kulturális kihalás*. Budapest: Alapjogokért Központ.
- Petersen, William 1979 *Malthus*. London: Heinemann.
- Remoff, Heather 2016 Malthus, Darwin, and the Descent of Economics. *American Journal of Economics & Sociology*, 75(4): 862–903. <https://doi.org/10.1111/ajes.12158>
- Ross, Eric B. 1998 *The Malthus Factor: Poverty, Politics and Population in Capitalist Development*. London: Zed Books.
- Shelley, Percy Bysshe 1829 A philosophical view of reform. In: *The Complete Works of Percy Bysshe Shelley* (7:32). London: Gordian.
- Simon, Julian L. 1981 *The Ultimate Resource*. Princeton: Princeton University Press.
- Simon, Julian L. –Kahn, Herman 1984 *The Resourceful Earth: A Response to Global 2000*. US: Blackwell Pub.
- Stokes, Whitley 1821 *Observations on the Population and Resources of Ireland*. Joshua Porter.
- The Global 2000 Report*. 1980. szeptember 4. Hearing before the Subcommittee on International Economics of the Joint Economic Committee Congress of the United States. 96th Congress. Washington: US Government Printing Office. [https://www.jec.senate.gov/reports/96th%20Congress/The%20Global%202000%20Report%20\(998\).pdf](https://www.jec.senate.gov/reports/96th%20Congress/The%20Global%202000%20Report%20(998).pdf)
- Tisdell, Clement Allan –Svizzero, Serge 2015 *The Malthusian Trap and Development in Pre-Industrial Societies: A View Differing from the Standard One*. hal-02152050. <https://univ-reunion.hal.science/hal-02152050/file/WP59.pdf>
- Vogt, William 1948 *Road to Survival*. US: William Sloane Associates.

SZENT MARGIT A MAI KÖZÉPKORTUDOMÁNYOK TÜKRÉBEN.

DOI 10.35402/kek.2026.1.25

Egy átlagos human műveltségű értelmiségi emlékeiben az Árpád-házi Szent Margitra vonatkozó információmorzsák több időszakban rögzülhetnek (1). Kezdve a Nyulak-szigeti (margitszigeti) kolostor lakójától, aki IV. Béla király leánya volt (gimnázium), folytatva az énekekkel „Margit imái vezekelve szállnak”, ahogy a magyar szentek himnusza hirdeti (templom), akár Kodolányi regényéig (Boldog Margit, a szentté avatás csak 1943-ban történt), amiből megtudtam, hogy alázatosságban nem csak odáig ment, hogy a többi apácával szemben a *sororokat* kiszolgálók asztalánál evett, hanem hogy úgy elhanyagolta (vezeklésül, és a bűnösök helyett is vezekelve) a saját testét, hogy ellepték az „undokságos” (Pázmány) tetvek. Hozzáteszem Margithoz egy frissebb élményemet is, hátha érdekli a kodikológusainkat: az Alsó-Ausztriai Wirt(h)a reneszánsz várkastély múzeumában egy tároló üveglapja alatt egy kódex éppen azon a helyen van kinyitva, ahol a legelső sorban baloldalt egy árpádsávós pajzs és egy királyábrázolás mellett harmadikként Szt. Margit látható, ahogy két kezében liliumokat *nem tart*, hanem a 2-2 szál lilium a *két tenyere 2-2 sebéből nő ki*. Innen tudtam meg először, hogy egy itáliai (téves) legenda szerint Krisztus stigmáit ő is mutatta.

A tömegében (majdnem 3 font: 1.2 kg) és gazdag tartalmában is tekintélyes, szép kiállítású konferenciakötetet (2) a Prédikátorok rendje (OP, Domonkos rend) ill. a Budakeszi Domonkos nővérek zárdája és egy fotó-ügyekben is jártas latinista középkorkutató adta ki. A többnapos konferencia (Margit halálának 750. évfordulója 2020-ben volt esedékes, de a Covid miatt csak 2022-ben került megrendezésre, s most az előadások kiadásra) egy nagyon széles merítéssel a szentet vizsgálati körébe egyáltalán bevonható *medievalista* (a középkorral foglalkozó) tudományágak aktuálisan érvényes Margit-kutatásait mutatja be. Ezek (a teljesség igénye nélkül) a *hagiográfia* (szentek életét ill. ezek emlékeit kutatja), a művészettörténet, építészettörténet, iparművészet-történet és régészet, művelődéstörténet, *kodikológia* (kódexek, miniatúra-festés és műhelyei, történetük, eredetkutatás, a pergamenekkel-okiratokkal foglalkozó latino-sok és filológusok munkái: translációk, fordítások, forrás-összehasonlítások és narrációk), végül pedig

nyelvészek-nyelvtörténészek (ómagyar beszéd modern átírása és hangsúlyjelölése speciális betűkészlettel, szóhasználatok és történelmi változásaik a *scriptoriumokban*), nyomdák, nyomdászati és kötési ismeretek stb.

A könyv – egy fejezet kivételével, mely V. István leánya, Boldog Erzsébet nápolyi királyné működését veszi szemügyre – Margittal foglalkozik, az utolsó fejezet pedig a két világháború közötti Magyarország Szt. Margit-kultuszát részletezi.

Érdekes egy laikus számára, hogy milyen kérdések merülnek fel, hogyan vitatkoznak, minek van bizonyító ereje a középkor kutatóinak diskurzusaiban, a problémák tisztázása általában több tudomány kompetenciája, tehát interdiszciplináris erőfeszítést igényel. A „minimális belépőt”, ahogy meg tudom ítélni, latin tudás és néhány élő nyelv ismerete, továbbá teológiai és művészettörténeti alapismeretek jelentik, különben sem elmerülés, sem öröm, sem hozzászólási kompetencia a tárgyban nem alakulhat ki senkinél.

Izgalmas probléma, ha egy kódexnél a hely vagy az időszak nincs jelölve, mert ha egy miniatúrafestő műhely francia stílust mutat, attól még lehet Dél-Németországi, egyébként az elzászi vagy alpesi hatások kétirányban érvényesültek. Nehéz lehet az idői becslés, mert van, amikor a nemzetek közötti stiliztikai hatások évtizedekre-évszázadra elhúzódnak. Szóhasználat, írásképp-összehasonlítás módszerei szintén szóbajönnek. A kódexek tele vannak (3) konszenzuális, egy korszakban stabil, de évszázadok alatt változó rövidítésekkel, amit külön szótárakban adtak ki, ugyanis már a középkori ember (itt: *scriptor, kompilátor*) is minél több információt igyekezett a könyvbe sűríteni. Azaz, ha talán tudnánk is követni a szöveget, az nem olyan könnyű mintha pl. gótbetűs német sorokat felolvasunk vagy latin betűre átírunk.

Kiss Etele nagy tanulmánya kódexfestészeti tárgyban arról tájékoztat, hogy a margón ill. keretben vagy megmaradt sorvégi helyen, esetleg utólagos fedőfestéssel elrejtett kis „*drolerie*”-k, figurák, koboldok, emberek, mini-apácák és állatok jelentésükben, cselekvéseikben aláhúzhatták vagy humorosan ellenpontozhatták a főszöveg tartalmát. Ha egy nagyúr megrendelt egy kódexet egy

műhelynél, egyáltalán nem biztos, hogy életében megérte az elkészülést, sokszor utódai, vagy a tényleges felhasználó igényeihez kellett igazítani a tartalmat és díszítést. Az actornak, scriptornak, kompilátornak stb. eltérő jogosítványai voltak a kódex körül, volt fráter, aki szabadon másolt be vagy ki könyvfejezeteket, vagy interpolált külső anyagot, pl. néphiedelmet. Az előkerült példányok alkalmat adnak a filológusoknak az állandó összehasonlításokra. *M. Nagy Ilona* grandiózus tanulmánya a forráshasználatról betekintést enged a Margit-legenda eredetiség-problémáiba.

A *Ráskay Lea-féle*, a XVI. sz. elején készült magyar nyelvű Margit-legenda, mint utóbb kiderült, két részből lett összeállítva: az itáliai *Legenda Vetus* anyagából és a kutatóknál csak „*Inqu*”-nak nevezett jegyzőkönyvből, mely az első szentté avatási kísérlet (XIV.sz.) idején készült, és elsősorban a még élő szemtanúk vagy leszármazottaik beszámolóinak és a még friss nép- és szájhagyomány mondáinak anyagait tartalmazza. A Margit körül kialakult és főleg Itáliában elterjedt legenda szerint Krisztus stigmái is megjelentek rajta, kultusza elősegítette Sienai Szent Katalin „rejtett” stigmáinak előkészítését, mintegy „validálását”. Bár a medievalógusok nem szeretik a pszichológiai vagy szexuálpatólogiai magyarázatokat (ill. elvértve, csak egyedi szinten tartják érvényesnek a megállapításokat), felvethető, hogy Szent Katalinnál a szomatiform erős fájdalmak és szenvedés éppen Krisztus sebeinek pontjainál pszichoszomatikus mechanizmust valószínűsítenek. A stigmák kérdését *Klaniczay Gábor* részletezi a kötet egyik fejezetében.

Úgy tűnik, a margitszigeti ásatásokhoz kapcsolódó építészettörténeti és régészeti erőfeszítések nem hoztak döntően újat a kolostort, királyi udvarházat, vagy az esetleg létező helyi férfi-kolostor (másodrend) történetét érintő dilemmákban.

A szentbeszéd (sermo-k) pontos translációi és fordításai, valamint a szigeti könyvtár összes királyi intézkedéseinek latin és fordított szövegének közlése a könyv 25 oldalán keresztül (*Leonas Alex, Rihmer Zoltán, Kanyó Zoltán*) egyaránt ráirányítja a figyelmet arra, hogy mit jelent ezekben a tudományágakban az eredeti közlés. *Érdemes átgondolni, hogy az MTA milyen kritériumokkal fogad el vagy utasít el komoly filológiai kutatási eredményeket, hiszen ennek döntő jelentősége van a szakemberek curriculumára.*

Nem lehetnek példaképek az impaktfaktorokat halmozó Science vagy Nature természettudományos folyóiratok. A terepen gyakran kerül sor előre látható, várt, vagy nem látható, nem várt könyvek, új források felbukkanására, melyek nem vonják kétségbe a korábbi közlemények értékét, de a megállapítások korszerűsége bármikor változhat.

A szentté avatások minden pápa életében előfordultak, de csak most tudtam meg, hogy jelentős elfogultság volt tapasztalható aszerint, hogy a pápa előéletében melyik rendhez tartozott. Ugyanis annak alapján kedvezményezett vagy gyorsított folyamatokat, s rivalizálás is bőven akadt, a Szent Margithoz tartozó domonkos rendiek jelöltjeit pl. a ferencesek rendszeresen fékeztek. Az is érdekes, hogy ha egy kolostor szellemi-spirituális vezetője nem az aktuális vezető *prior vagy priorissa*, akkor a zárdát megkereső pergamenek a spirituális személy megszólítását veszik elsőnek.

Falvai Dávid cikke a XIV. sz.-i Perugiából induló *flagelláns* mozgalomról egyfelől felveti, hogy Margit túlzóan önsértő önostorozása (és kívánságára: ostoroztatása) a legendás sünös-tüskés ostorral előfutára volt-e a száz évvel későbbi csoportos, tkp. „demokratikus”, nyílt bünbánatnak? Meggyőzően érvel amellett, hogy úgy a királylánytól, mint a későbbi flagellánsoknál ez az önsértő gyakorlat nem pusztán magán-oráció, hanem kísérlet volt Isten kiengesztelésére, hogy ne legyen többé tatár betörés, háború, változzanak meg – térjenek meg a harcolók, s ne okozzanak további szenvedést a népeknek. Régi francia vagy belga híradóban láttam egyszer moziban a Bruges-i begina apácák impozáns felvonulását, ritmusra lendülő ostorokkal, s a gyermekben mindig megmarad egy processzió komor kísértetiessége.

Jegyzetek

1. A recenziót keresztanyám, Margit (dr. Héjja Anna, 86) Budakeszi domonkos OP nővérnek ajánlom.
2. Deák Viktória Hedvig OP - Leonas Alex 2025 *Árpád-házi Szent Margit emlékezete*. szerk. Advocata Nostra Kiadó, Budakeszi 2025. 502 oldal
3. Rihmer Zoltán szíves közlése

SZERZŐINK

+A.Gergely András PhD, kulturális antropológus, társadalomkutató, a KéK főszerkesztő helyettese volt.

Almadi Sejla PhD, adjunktus Világgazdasági Tanszék, Budapesti Corvinus Egyetem. Vebdégoktató: KEDGE BS – Bordeaux vezető: R.E.D.&Publishing.

Almásy Csilla PhD hallgató, Pécsi Tudományegyetem Egészségtudományi Kar Egészségtudományi Doktori Iskola. ORCID iD: 0000-0001-9056-6857.

Bodolai Réka doktorandusz, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Neveléstudomány Doktori Iskola, óraadó tanár - Eszterházy Károly Katolikus Egyetem Művészetelméleti és Médiatudományi Intézet.

Cosován Attila DLA egyetemi professzor (Budapesti Corvinus Egyetem). Többszörös Red Dordíjas, Ferenczy- és Millenniumi-díjas tervezőművész, a CosiBori tervezőcsoport tagja.

Csorba János M.D., PhD, gyermek. serdülő pszichiáter, volt habilitált tanszékvezető (ELTE BGGYK), a Magyar Individuálszichológiai Egyesület (MIPE) alelnöke, a Magyar Pszichiátriai Társaság vezetőségi tagja, oktató a MIPE-ben és vendégoktatásokban: PTE, ELTE.

Dominek Dalma Lilla habilitált egyetemi docens (Nemzeti Közszerzői Egyetem, Társadalmi Kommunikáció Tanszék), Élményalapú Digitális Oktatási Kutatóműhely vezetője, MCC Tanuláskutató Intézet kutatója.

Eperjesi Zoltán PhD, Wekerle Sándor Nemzetközi Egyetem, tanszékvezető főiskolai tanár.

Érdi Péter agykutató és inderdiszciplináris számítástudományok professzora, Kalamazoo Collage of Michigan.

Farkas-Kis András Máté, PhD, Pannon Egyetem Gazdálkodás és Szervezéstudományi Doktori Iskola, Kutatási területe a döntéshozatal matematikai alapjainak és azok kialakulásának vizsgálata, különös tekintettel a matemati-

kaoktatás szerepére, az információfeldolgozásra és a kognitív torzítások hatására komplex döntési helyzetekben. ORCID: 0000-0002-9153-6243.

Hadas Miklós szociológus, egyetemi tanár, az MTA doktora. Pályáját zenészként kezdi, majd Budapesten és Párizsban szociológiát tanul. 1985-en és utódintézményeiben szociológiát oktat, 2016-2020 között a BCE Társadalmi Kommunikáció Doktori Iskola vezetője. 2020-ban távozik, tiltakozásul az egyetem átszervezése ellen. Jelenleg az ELTE HUN-REN KRTK külső munkatársa.

Ignácz Ádám PhD, az MTA Zenetudományi Intézet 20-21. Század Magyar Zenei Archivum tudományos főmunkatársa, a 20. sz. második fele könnyűzenéjének kutatója.

Izsák Éva habilitált egyetemi docens, ELTE TTK Földrajz és Földtudományi Intézet, Regionális Tudományi Tanszék.

Kapitány Ágnes DSc, Széchenyi díjas társadalomkutató, professor emerita (MOME, ELTE HUN-REN TK SZI).

Kapitány Gábor DSc, Széchenyi díjas társadalomkutató, professor emeritus (MOME, ELTE HUN-REN TK SZI).

Kovács László PhD, adjunktus, Budapesti Corvinus Egyetem Statisztika tanszék.

Lendák-Kabók Karolina PhD, ELTE Társadalomtudományi Kar Kisbbszociológia Tanszék.

Madarasi Tamás egyetemi hallgató (Budapesti Corvinus Egyetem), munkahely: EY-Parthenon Budapest.

Örkény Antal DSc, professor emeritus, ELTE TáTK, szociológus, társadalompolitikus.

Palkó Gábor habilitált egyetemi docens, az ELTE BTK TI Digitális Bölcsész Tanszék tanszékvezetője. Digitális bölcsész és irodalomtörténész. Kutatási területe a digitális filológia és kulturális örökség, az archívumok elméletei, Niklas Luhmann média- és művészetelmélete és a 20. századi magyar irodalomtörténet. Az

International Journal of Digital Humanities (Springer) és a DigiPhil.hu alapító-főszerkesztője.

Pintér-Szövényi Eszter - ELTE TáTK, Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola (SZDI) Interdiszciplináris társadalomkutatások Doktori Program.

Port Ferenc közgazdász, szociológus, 1985-től 2010-ig a Budapest Film Filmforgalmazó és moziüzemeltetési ZRT vezérigazgatója, 2011-től nyugdíjas, amatőr borász.

R. Schay Krisztina kulturális manager, művészetszociológus, ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola – Interdiszciplináris Tanulmányok. Kutatási terület: A jelenkori képzőművészet reprezentációja.

Rusinné Fedor Anita egyetemi tanár, Debreceni Egyetem Egészségtudományi Kar, Szociális és Társadalomtudományi Intézet, Szociális és Társadalomtudományi és Szociális Munka Tanszék. ORCID iD: 0000-0002-7837-7006.

S. Nagy Katalin DSC, professor emerita, művészettörténész, szociológus.

Sipos Júlia PhD, tudományos újságíró, egyetemi oktató.

Szász Antónia PhD, társadalomkutató, kulturális antropológus. 2006-tól a Magyar Kulturális Antropológiai Társaság elnökségi tagja 2019-től egyik alelnöke.

Vajda Gergely zeneszerző, karmester.